

1875

అపరశంకరుడు

1914

శ్రీ జెల్లంకాండ రామరాయ కవీంద్రులు

BHAGAVAD GEETA BASHYARKA PRAKASIKA- SANSKRIT.

AUTHOR :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULU.

DIGITALISED BY FEB-2010.

Bellamkonda Chakradhar Kumar.Great Grand Son of Sri Rama Raya Kavindrulu.

©

Copy Rights Reserved

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST.

ADDRESS :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST.

SRI NILAYAM

Do.No:- 12-8-5/5

PRAKASH NAGAR

NARASARAO PET (P o)

PIN – 522 601

GUNTUR (Dt)

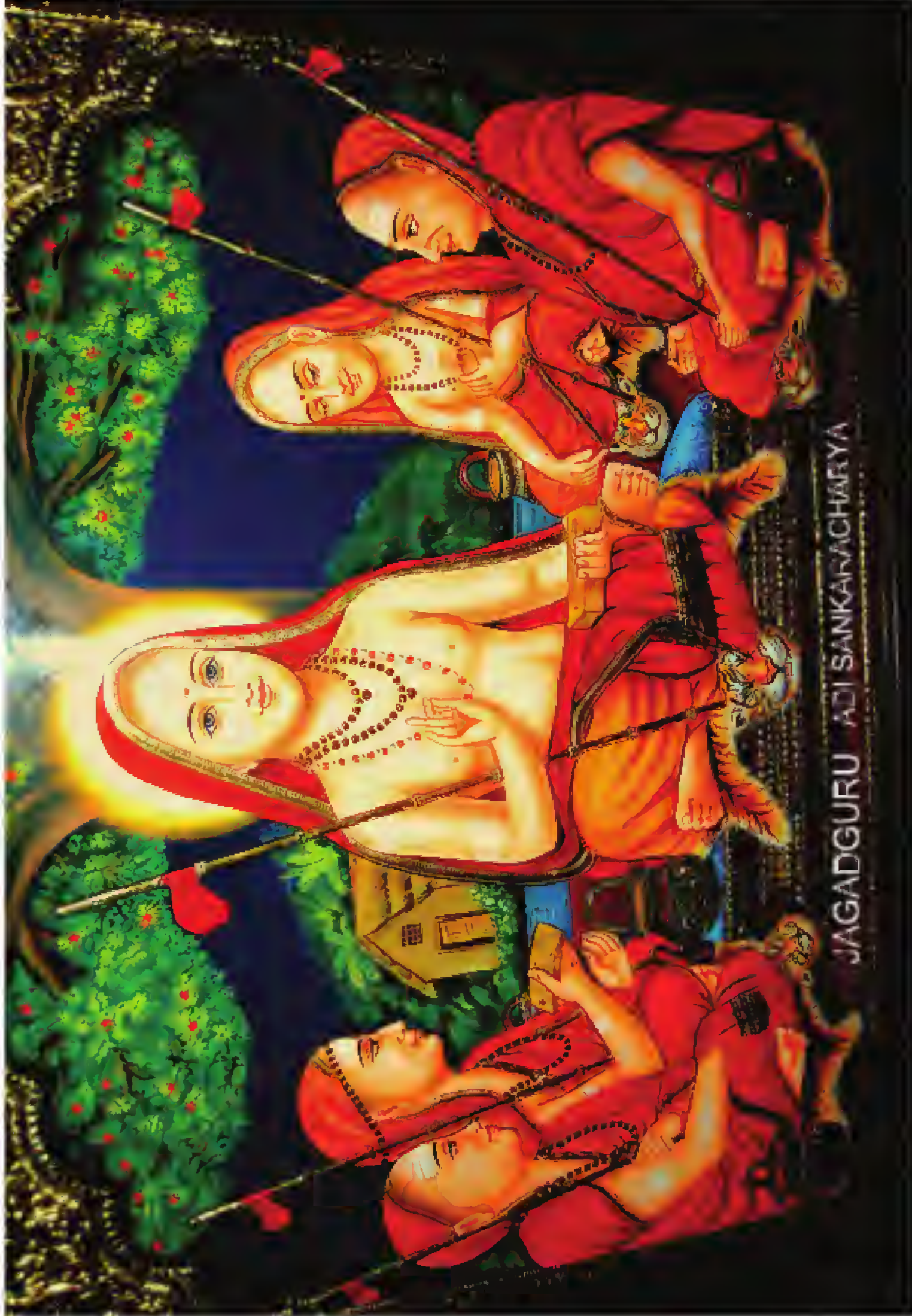
ANDHRA PRADESH INDIA.

CONTACT NO'S :- (+91)0 9700311109 AND 0 9866400133.

NOTE :- PLEASE TAKE **A4** SIZE PRINT PREFARBULE.Before printing please check the printer settings.

BELLAMKONDA CHAKI RADHAR KUMAR

JAGADGURU ADI SANKARACHARYA

మహాపండితులు, కవీంద్రుల వారి గ్రంథచయముద్రాపకులు
కీ.శ. బ్రా.శ్రీ॥ కవితా వేంకట సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రి గారు
సరసరావుపేట.

**BELLAMKONDA VENKATA
SUBRAMANYA SARMA.**

**BELLAMKONDA
SRINIVASASARMA**

**BELLAMKONDA
CHAKRADHAR KUMAR.**

मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्स्यते तदपि सहेतुकं पूर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥

यदेति । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा, तदोत्तमविदां महदादितत्त्वविदामित्येतत् । लोकानमलान्मलरहितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

रजसीति । रजसि गुणे प्रवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्भूते प्रलीनो मृतस्तमसि प्रवृद्धे मूढयोनिषु पश्यादियोनिषु जायते ॥१५॥

स्तुतराज्ञानामावात्पज्ञानसत्त्वाभ्या भेदः । अपेक्षाशी ज्ञानाभावः, मोहस्तु विपरीतज्ञानमिति रामानुजः, तदयुक्तम्—विपरीतज्ञानस्य रजसाद्युदेकदशायामपि सत्त्वात् ॥१३॥

यदेति । तदपि फलं सहेतुकं सकारणं गौणं सत्त्वादिगुणायुक्तमेवेत्यर्थः । यदा देहभृत्सत्त्वे प्रवृद्धे सति तु प्रलयं याति तदा अमलानुत्तमविदां लोकान्प्रतिपद्यते । आत्मेति । अनात्मन्यात्मासि-मानुषानुज्ज इत्यर्थः । यद्वा आत्मा प्रलयं यातीति लोकान् प्रतिपद्यत इवेति बोध्यम् । नहि वस्तुत आत्मनो मरणादिसम्भवः । उत्तमविदां तत्त्वविदां लोकान्समूहान् प्रतिपद्यते, आत्मविदां कुलेषु जायत इत्यर्थे इति रामानुजः, तन्मन्दम्—लोकशब्दस्य प्रसिद्धं भुवनार्थं त्यक्त्वा अप्रसिद्धसमूहार्थ-कल्पनं, तत्रापि समूहान् प्रतिपद्यत इत्यस्य कुलेषु जायत इत्यर्थवर्णनं चायुक्तमिति ॥१४॥

रजसीति । देही रजसि प्रवृद्धे सति प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते । मनुष्येष्विति देवादीनां कर्माधिकाराभावादिति भावः । एतेन सत्त्वे प्रवृद्धे मृतानां देवादिजन्मप्राप्तिरिति सिद्धम् ।

यत्तु रामानुजः—सत्त्वे प्रवृद्धे मृत इहैव मनुष्येषु तत्त्ववित्तु जातस्तन् पुण्यकर्मस्वचि-करोति । रजसि तु स्वर्गादिकर्मस्मिति, तत्तच्छुद्धम्—स्वर्गादिकर्मणाप्रपुण्यकर्मत्वस्यान्याय्यत्वात् । नचस्मिन्मात्रास्यज्ञानसाधनानि कर्माणि पुण्यकर्माणीति वाच्यं, यज्ञादीनामपि तथात्वात् । नच फलाभि-सन्धिरहितानि पुण्यकर्माणीति वाच्यं, तेषां पुण्यपापोभयातिरिक्तत्वात् । प्रापकर्मैवपुण्यकर्माणि देवादि-जन्मप्रदानद्वारा कथं हि । तस्माद्यानि पुण्यकर्माणि स्वर्गादिसाधनानि, तानयेत् यज्ञादीनि फलाभिसन्धि-रहितानि ज्ञानसाधनमिति नास्ति यज्ञाद्यतिरिक्तं ज्ञानसाधकं पुण्यकर्माणि । किंच कर्मसङ्गिषु जायत इति रजसि मृते विषय एव स्मर्यते, ननु सत्त्वे मृते विषय इति कर्मसत्त्वे मृतानां कर्मसङ्गिषु कल्पयितुं शक्यमनुच्छुद्धलप्रवृत्तिना केनापि? ॥१५॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते—

कर्मणस्सुकृतस्याहुस्सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखं रजसस्य कर्मण इत्यर्थः । कर्माधिक्यात्फलमपि दुःखमेव, कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य फलं पूर्ववत् ॥१६॥

कर्मण इति । कर्मणस्सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः । आहुविशेषसात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं रजसस्य कर्मण इत्यर्थः । कर्माधिक्यात्फलमपि दुःखमेव, कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य फलं पूर्ववत् ॥१६॥

किंच गुणेषु भवति—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

सत्त्वादिति । सत्त्वाल्लब्धात्मकात्संजायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च, प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च भवति ॥१७॥

कर्मण इति । सुकृतस्य कर्मणस्सात्त्विकं निर्मलं फलमाहुः । रजसस्तु दुःखं फलमाहुः । तमसस्त्वज्ञानं फलमाहुः । सात्त्विकस्य सर्वगुणप्रयुक्तस्य सात्त्विकं तत्त्वप्रधानमत एव निर्मलं फलं देवतादिलक्षणं सुखहेतुमत् । रजस इति कर्मप्रकरणादेव तं गुणमहणं कृतमित्याह—राजसस्येति । कर्माधिकारादिति । रजः कर्मणि भारत । इत्युक्तत्वादिति भावः । फलमपीति । यथा कर्म उपकरणादिसम्पदिनादिना दुःखं तद्वत्फलमपीत्येपर्यः । दुःखं दुःखकरमेवेत्यर्थः । तच्च फलं राजसमेव । कुतः ? कारणानुरूप्यात् । कारणस्य कर्मणो राजसत्वात्फलमपि राजसत्वमिति भावः । अधर्मस्येति । हिंसादिलक्षणस्येत्यर्थः । एतेन राजसं कर्म धर्मरूपमिति सूचितम् । पूर्ववदिति । तामसमेवेत्यर्थः । सात्त्विकं कर्म कृत्वा देवत्वादिलक्षणं सुखादिलक्षणं ज्ञानलक्षणं वा फलं लभन्ते । राजसं कर्म कृत्वा मनुष्यत्वलक्षणं विहितानुष्ठानरूपं दुःखात्मकं वा फलं लभन्ते । तामसं कर्म कृत्वा मनुष्यादिलक्षणं मोहाद्यात्मकं फलं लभन्ते । तत्र फलाभिसन्धिरहितं कर्म सात्त्विकं, तद्युक्तं विहितं कर्म राजसं, हिंसादिरूपं तु तामसमिति विवेकः ॥१६॥

सत्त्वादिति । सत्त्वाद्ज्ञानं संजायते, रजसो लोभ एव संजायते च, तमसः प्रमादमोहौ भवतः—अज्ञानमेव भवति च । प्रवृत्तेभ्य एव सत्त्वादिभ्य उक्तकार्यसम्भव इत्यभिप्रेत्याह—लब्धात्मकादिति । रजस्तमोभिभवपूर्वकं मासपतिष्ठादित्यर्थः । एवं लब्धात्मकाद्रजसो लब्धात्मकात्तमसश्चेत्यपि बोध्यम् । अज्ञानं निद्रादिरूपं मूलाज्ञानम् । ज्ञानाभाव इति रामानुजः—अभासस्य जनिलक्षणभावविकारायोगात्तदुक्तमुपेक्ष्यम् ॥१७॥

किंच—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषूत्पद्यन्ते सत्त्वस्थास्सत्त्वगुणवृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषूत्पद्यन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्थाः जघन्यश्चासी गुणश्च जघन्य-गुणो तमः, तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि, तस्मिन् स्थिता जघनन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्चादियोनिषूत्पद्यन्ते तामसाः ॥१८॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु 'सुखी दुःखी मूढोऽहम्'स्मीत्येवंरूपो यस्सङ्गस्तत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा' इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तनिबन्धनस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत् । सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं च बन्धकारणं विस्तरणोक्त्वा, अधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

नेति । नान्यं कार्यकरणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा

ऊर्ध्वमिति । ये आमरणं सत्त्वस्थास्ते मरणानन्तरमूर्ध्वं गच्छन्ति । ये त्वेवमामरणं रजस्थास्ते मरणानन्तरं पुनरपि मध्य एव तिष्ठन्ति । ये त्वामरणं तमस्थास्ते मरणानन्तरमधो गच्छन्ति । उत्पद्यन्त इति । देवादिजन्म लभन्त इत्यर्थः । सत्त्वगुणस्य या वृत्तयस्त्रासु स्थिताः । सात्त्विक-कार्यपरा इत्यर्थः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येष्वेवोत्पद्यन्ते । राजसा रजोगुणवृत्तिस्थाः । राजसकर्मकर्तार इत्यर्थः । तामस इति । तमोगुण इत्यर्थः । स्वार्थेऽण् । उत्कृष्टत्वाद्देवादिजन्मन ऊर्ध्वस्थत्वमप-कृष्टत्वात्पश्चादिजन्मनोऽधस्थत्वमुत्कर्षापकर्षरहितत्वात्तन्मनुष्यजन्मनो मध्यस्थत्वमिति भावः । पुण्य-प्रयुक्तत्वाद्देवजन्मोत्कृष्टं, पापप्रयुक्तत्वात्पश्चादिजन्मापकृष्टमुमयात्मकत्वान्मनुष्यजन्म मध्यस्थमिति बोध्यम् ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति मुच्यन्त इति रामानुजः, तदयुक्तम्—'नास्त्यकृतः कृते'नेति श्रुत्या सात्त्विक-कर्मकरणादपि सुवत्यसम्भवात् । मुक्तेर्ब्रह्मभावलक्षणाया ऊर्ध्वस्थत्वासम्भवाच्च । परिपूर्णं हि ब्रह्म ॥१८॥

नेति । वर्तिष्यमाणसङ्गतये वृत्तं कीर्तयति—पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य गुणेषु यस्सङ्गः तत्संसारस्य कारणमिति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह विस्तरणोक्त्वा, इति वृत्तानुक्तनम् । कीदृशस्य पुरुषस्य ? मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य । किं तन्मिथ्याज्ञानम् ? प्रकृतिपत्त्वरूपं प्रकृतिरस्तीत्येवंरूपं कालत्रयेऽप्यविद्यमानायां प्रकृतौ यदस्ति त्वज्ञानं तन्मिथ्याज्ञानं, यथा मरुमरीचिकास्वविद्यमाने जलेऽ-स्तित्वज्ञानम् । एवं प्रकृतावस्तित्वभ्रमो भवतीति भावः ।

विद्वान् सन् नानुपश्यति, गुणा एव सर्वावस्थास्सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च

कीदृशेषु गुणेषु ? भोग्येषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सत्त्वादिगुणत्रयकार्यत्वात्सुखदुःखमोहानां गुणत्वव्यवहार औपचारिकः । यद्वा द्रव्याश्रितस्वरूपं गुणत्वलक्षणमिह बोध्यं, सुखादीनामन्तःकरण-द्रव्याश्रितत्वाद्गुणत्वमिति । यद्वा सुखदुःखमोहात्मना परिणतत्वात्सत्त्वादिगुणा एव सुखदुःख-मोहात्मका इतीहोच्यन्ते षट्स्वरूपा मृदितिक्त्व । 'कीदृशस्सङ्गः ? सुरुयहं दुःखयहं मूढोऽहमित्येवंस्वरूपः । अनात्मवर्माणां सुखदुःखमोहानामात्मन्यध्यासरूपोऽयं सङ्ग इति भावः । तदिति । स सङ्ग इत्यर्थः । सामान्ये नर्पुसर्कं, विधेयप्राधान्यादिति वा ।

कीदृशस्य संसारस्य ? सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य । सद्योनयो देवादयः, असद्योनयः पश्चादयः, सदसद्योनयो मनुष्याः; तासु योनिषु जन्मप्राप्तिरेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तस्य तथोक्तस्य । समासेन संक्षेपेण । यदुक्तमिति । 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्म'स्वितिश्लोकेनेति भावः । तदिहेत्यत्रत्यतच्छब्दार्थमाह—एतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमिति । किं तत्सर्वमत आह—गुणस्वरूप-मित्यादि । गुणानां सत्त्वादीनां स्वरूपं प्रकाशकत्वरञ्जकत्वमोहकत्वात्मकं गुणानां वृत्ति व्यापारं ज्ञानलोभप्रमादाद्यात्मकं गुणानां रववृत्तेन स्वीकृत्यापारेण पुरुषस्य बन्धकत्वं गुणवृत्तिरेव निबन्धनं बन्धकं यस्य तस्य । गुणवृत्तिभिर्निबन्धनं बन्धो यस्य तस्येति वा । गुणेषु वृत्तिः प्रवृत्तिरेव स्थितिरेवेति वा । निबन्धनं बन्धो यस्य तस्येति वा । गुणवृत्तनिबद्धस्येति नागरपुस्तकपाठः । तदा तृतीयातपुरुषः । पुरुषस्य या गतिर्मरणानन्तरं यत्प्राप्यमित्यर्थः । तामिति शेषः ।

पूर्वाध्याये यत्समासेनोक्तमिहाध्याये तदेतत्सर्वं मिथ्याज्ञानं विस्तरेणोक्तत्वेत्यन्वयः । कीदृशं मिथ्याज्ञानमत आह—अज्ञानमूलबन्धकारणमिति । अज्ञानं मूलं यस्य सोऽज्ञानमूलस्स चासौ बन्धस्तस्य कारणमज्ञानात्प्रपञ्चस्य जातत्वेन, जाते प्रपञ्चे सुखाद्यात्मके पुरुषस्य ममाहमिति प्रत्ययस्य बन्धहेतुत्वेन च । अज्ञानं मिथ्याज्ञानं चेत्युपर्यं बन्धकारणमित्यर्थः । अज्ञानमूलं च तद्वन्धकारणं चेति वा समासः । मिथ्याज्ञानस्याज्ञानं कारणं तच्च मिथ्याज्ञानं बन्धस्य कारणमित्यर्थः । तस्य च बन्धस्य मोक्षोपायो ज्ञानं वक्तव्यं बन्धं श्रुत्वा भीतानां श्रोतॄणां मामैष्ट- इत्यभयप्रदानार्थमित्यभिप्राय-च्चाह—मोक्षो वक्तव्य इति, अत इति । मोक्षस्य ज्ञानस्य वा तदुभयस्य वा वक्तव्यत्वादित्यर्थः ।

यदा द्रष्टा गुणेभ्योऽन्धं कर्तारं नानुपश्यति, गुणेभ्यश्च परमात्मानं वेत्ति स तदा मद्भावमधि-गच्छति । प्रकृतिस्तावद्गुणत्रयाकारेण परिणता । सा च त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्देहेन्द्रियविषयाकारेण परिणतेति क्लृप्त्वा कार्यकरणविषयाकारेण परिणतेभ्यो गुणेभ्य इत्युक्तम् । एतेन प्रकृतेर्गुणत्रयद्वारेणैव जगदात्मना परिणामो ननु स्वत इति सिद्धम् ।

गुणा एवेति । कार्यकरणाद्यात्मना परिणतास्सत्त्वादय एवेत्यर्थः । सर्वावस्थास्विति । जगदादिष्वित्यर्थः । सुखित्वदुःखित्वाद्यवस्थास्विति वा । सर्वकर्मणामिति । वाचिककामिक-

परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति; मद्भावं मम भावं स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥१९॥

कथमधिगच्छतीत्युच्यते—

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरदुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

गुणानिति । गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतान् त्रीन् मानसिकानां विहितानां प्रतिषिद्धानां सामान्यानां वा सर्वेषां कर्मणाम् । पश्यति जानाति, अनुसन्धत् इति यावत् । परमन्वं विलक्षणं वा । परत्वमेव दर्शयितुमाह—गुणव्यापारसाक्षिभूतमिति । गुणानां तद्व्यापाराणां च साक्षाद्द्रष्टारं गुणानां ये व्यापारस्तेषां साक्षाद्द्रष्टारमिति वा । तच्च साक्षित्वं निर्धर्मके आत्मनि कल्पितमेवेति सूचयितुमाह—साक्षिभूतमिति । न तु वस्तुतस्साक्षिगमित्यर्थः । आत्मानमिति शेषः । वेत्ति जानाति । साक्षात्करोतीति यावत् । परोक्षज्ञानात्संसारस्यानिवृत्तेरिति भावः । वासुदेवत्वं ब्रह्मभावम् । कैवल्यमिति यावत् । य एवं वेद तस्यैव वासुदेवस्सर्वमेति सर्वात्म-ज्ञानं तदेव मोक्षकारणमित्याह—वासुदेव इति । सत्यात्मस्वरूपसाक्षात्कारे सर्वस्यात्मनि कलिस्तत्वा-स्सर्वमात्मैवेति ज्ञानं जायते; ततश्च सर्वं ब्रह्मस्वरूपेणैव भाति; ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चिदपि न भाति; ततः केवलात्मस्वरूपेण जीवद्दशायामेव तिष्ठति विद्वानिति भावः । एतेन विद्वान्मद्भावमधिगच्छतीति वर्तमानक्रियानिर्देशाज्जीवत एव कथं केवलात्मभावप्राप्तिरिति शङ्का परास्ता । सर्वस्य ज्ञानिदृष्ट्या मिथ्यात्वेनात्मनः केवलत्वादिति । अत्र वासुदेवत्वमधिगच्छतीत्युक्ते कथं जीवत एव वासुदेवत्व-प्राप्तिरिति शङ्कायां तदपनोदनायाह—वासुदेवस्सर्वमिति, पश्यन्निति । इति व्याख्येयम् ।

एतच्छ्लोकस्य जीवन्मुक्तिपरत्वं चोत्तरश्लोकभाष्ये स्फुटीभविष्यति । वर्तमानघातवर्धनिर्देश एव भाष्यस्यापि क्लिङ्गमिति बोध्यम् । अन्यथा हि मद्भावं सोऽधियास्यतीति ब्रूयात् । अस्वोत्तरश्लोकस्य च जीवन्मुक्तिपरत्वादेवाजुनस्त्रीन्गुणानतिवर्तत इति जीवत एव गुणातिवर्तनं कथमिति प्रवक्ष्यति । अति-वर्तत इति वर्तमानघातवर्धनिर्देशाच्चत्रापि ।

यत्तु रामानुजः—सत्त्वस्थानामूर्ध्वगमनप्रकार एवानेन श्लोकेनोच्यत इति, तत्तुच्छम्—सत्त्वस्थानां ज्ञान्यहं सुख्यहमिति सत्त्वकार्यज्ञानादेरात्मन्यध्यासात् । कथमन्यथा तेषां सत्त्वस्थत्वं स्यात् ? ये तु ताहं सुखीत्यादिप्रकारेणानुसन्धते ते गुणाऽतीता एव । उक्तं हि 'निलैगुण्यो भवाजुनेति । तस्माद्ज्ञानविषयमेवेदम् । नच पूर्वं सात्त्विका एवेदानीं ज्ञानिनो जाता इति ज्ञानि-विषयमपीदं सात्त्विकविषयमेवेति वाच्यं, पूर्वं गृहिण एवेदानीं सन्न्यासिनो जाता इति सन्न्यासिविषया दण्डकमण्डलुशिखायज्ञोपवीतस्थागादयः किं गृहिविषया भवन्ति ? तस्मात्सात्त्विकेभ्योऽन्य एवैते ज्ञानिन इति स्थितम् ॥१९॥

गुणानिति । देही देहसमुद्भवानेतान् त्रीन् गुणानतीत्य जन्ममृत्युजरदुःखैर्विमुक्तस्सन्नमृत-

देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्ममृत्युजरादुःखानि, तैर्जीवन्नेव विमुक्तस्सन् विद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥२०॥

मश्नुते । जीवन्नेवेति । अश्नुते इति वर्तमानघातुनिर्देशादधिगच्छत्यतिवर्तते इति पूर्वोत्तरग्रन्थ-सन्दर्भाच्च जीवन्नेवेत्युक्तम् । मायोपाधिभूतानिति । मायापरिणामत्वाद्गुणा मायाया उपाधिभूता यथा मृदो घटाकार उपाधिः । यद्वा मिथ्याभूताऽऽत्मन उपाधय इति वा । देहस्य समुद्भवो येभ्य-स्तान्देहसमुद्भवान् । सत्त्वादिगुणपरिणामत्वाद्देहस्येति भावः । देहस्योत्पत्तिं मति बीजभूतान् कारण-भूतान् । यद्यपि जन्मादयो दुःखहेतुत्वादुःखानि, तथापि तदतिरिक्तरोगादिसंमहाय दुःखग्रहणम् । यद्वा जन्ममृत्युजरादुःखहेतवः । दुःखं तु तज्जन्यं रोगादिजन्यं च । एवं दुःखतरकारणोभयसंमाहार्यं जन्ममृत्युजरादुःखैरित्युक्तिः । अथ वा येऽन्ये दुःखहेतवस्ते सर्वे जन्ममृत्युजराप्रयुक्ता एवेति दुःख-तद्देतुजन्मादित्ययत्परकार्यकारणविमुक्तिकथनाय जन्ममृत्युजरादुःखैरित्युक्तम् ।

ननु यदि जीवन्नेव मृत्युना विमुच्येत, तर्हि जीवन्मुक्तस्य विदेहकैवल्यं न स्यादेव । तथा जराया विमुच्येत चेज्जीवन्मुक्तस्सदापि तरुण एव भवेत्तु वृद्धः । द्वयमपीदमनुपपन्नं जीवन्मुक्तस्यापि वृद्धत्वमृतत्वयोर्दर्शनादिति चेत्, मैवम्—नाहं देहादिः, किं तु ब्रह्मैवाहमस्मीति जानतो जीव-न्मुक्तस्य देहाद्याश्रयजन्मादिभिः कथं सन्नस्यात् ? न कथमपि । देहादितादात्म्याध्यासाद्धि जातोऽहं जीर्णोऽहं मरिष्येऽहमिति प्रत्येत्यविद्वान् । तस्मादविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तैरनात्मधर्मैर्जन्मादिभिराध्यासिको य आत्मनस्सम्बन्धस्तं विद्यया विद्वान् परिहरतीति जन्मादिभिर्विमुक्त इत्युच्यते विद्वान् । न हि विदु-ष्यात्मनि जन्मादयस्सन्ति, येन जीवन्मुक्तस्यात्मनो जरामृत्यु पुनस्स्याताम् । विद्वद्देहस्य च जरामृत्यु अवर्जनीये एवेति स्यादेव विदेहकैवल्यं जीवन्मुक्तस्य । अस्य च विदुषो जीवन्मुक्तत्वं विदेह-मुक्तत्वं च न स्वदृष्ट्या-विद्वद्दृष्ट्या बन्धमोक्षादिद्वैताभावात् । 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति श्रवणात् । किं त्वज्ञदृष्ट्यैव । अज्ञो हि विद्वच्छरीरे पाणान् धरति सति विद्वान् जीवन्मुक्त इति, अप्राणे सति विदेहमुक्त इति च प्रत्येति । तस्मान्न कोऽपि दोषः । असृतं ब्रह्म, अश्नुते प्राप्नोति । इयमेव ब्रह्मप्राप्तिर्मद्भावमधिगच्छतीति पूर्वश्लोकेनोक्तेत्याह—एवमिति ।

यस्तु रामानुजः—अमृतमात्मानमनुभवत्येष मद्भाव इत्यर्थे इति, 'तत्तुच्छम्—आत्मेश्वरयो-र्मिश्रत्वेन कथमात्मप्राप्तेर्मगवद्भावत्वम् ? नच यथाऽहमीधर आत्मानमनुभवामि तथा जीवोऽप्यात्मान-मनुभवतीत्यर्थे इति वाच्यं, मद्भावशब्दादुक्तार्थालाभात् । नच 'मम साधर्म्यमागता' इति पूर्वोक्तानु-गुण्येनेहापि मद्भाव इत्यस्मत्साधर्म्यमित्यर्थे इति वाच्यं, मद्भावपत्तानुरोधेन मम साधर्म्यमित्यस्यापि मदभेद इत्येवार्थे इति वक्तुं शक्यत्वात् । नापि 'परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिमामाप्यान्मद्भाव इत्यस्य मत्साम्यमित्यर्थे इति वाच्यं, 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुत्यन्तरानुरोधेन 'परमं साम्यमुपैतीति श्रुते-

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्याजुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीत्य भवति प्रभो !

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥

कैरिति । कैर्लिङ्गैः चिह्नैः त्रीनेतान्व्याख्यातान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति हेप्रभो !

किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः, कथं केन च प्रकारेणैतान् त्रीन्गुणानतिवर्ततेऽतीत्य वर्तते ॥२१॥

रपि ब्रह्माभेदमाप्तिपरत्वनिश्चयात् । न च 'यथोदके शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगेन भवति मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतमा' इति श्रुतिरिह प्रमाणमिति वाच्यं, शुद्धस्योदकस्येव शुद्धस्यात्मनो न भेदः । यस्तूपाधिप्रयुक्तो भेदस्त उपाधिनाशान्नष्ट इति जीवस्य ब्रह्माभेद एव तच्छ्रुतिसात्पर्यायः । कलशे गृहीतं गङ्गोदकं गङ्गायां पुनः कलशादवतारितं चेद्गङ्गाऽभेदमेवावाति । गङ्गातः कलशोदकस्य यो भेदकः कलशात्मक उपाधिस्तस्य त्यागात् । नतु गङ्गासाम्यं प्रयाति- साम्यस्य तत्रादर्शनात् । साम्यं हि वस्तुद्वयोपलब्ध्यधीनम् । प्रकृते तु जलरूपमेकमेव वस्तूपलभ्यत इति कथं साम्यावकाशः ? एव-मीश्वरचैतन्याज्जीवचैतन्यस्य यो भेदक उपाधिरन्तःकरणात्मकस्तस्य विद्यया नाशे सति जीवचैतन्य-मीश्वरचैतन्याभेदमेव प्रपद्यते, न तु साम्यं- भेदकाभावेन भेदाभावात् । न ह्यन्तःकरणनाशानन्तरं चैतन्यद्वयोपलम्भः, येन साम्यस्यावकाशस्त्यात् । तस्मादुपाधिसद्भावदशायामेव जीवेश्वरयोस्साम्यं ज्ञातृत्वादिरूपं, न तूपाधिरहित्य इति न प्रकृतश्रुतेर्जीवेश्वरसाम्यप्रतिपादकत्वं, किं तु तदभेदपति-पादकत्वमेव । नहि घटे नष्टे सति घटाकाशमहाकाशयोस्साम्यं भवितुमर्हति, किं त्वभेद एव । न च तादृगेवेति तादृक्छब्दस्वारस्याःसाम्यपरत्वं श्रुतेरिति वाच्यं, तादृक्छब्दस्यापि तदभेद एव सात्पर्यायान् हि न्यायविरुद्धमर्थं श्रुतिरप्यभिप्रेयात् । नापि 'परेण परधर्मा च भवत्येव समेत्य वै' इति वसिष्ठसंहि-तानुसारात्साम्यस्वीकार इति वाच्यं, किमुपाधि परित्यज्य परेण समेति जीव उतापरित्यज्य ? यदि परित्यज्य समेति तर्हि परधर्मा भवतीत्यस्य पराभेदं प्राप्नोतीत्येवार्थः । द्वितीये तु- परसदशधर्म इत्येवार्थः । अस्मिन्पक्षे तु समेत्येत्यस्यानुपपत्तिः । सति भेदकोपाधौ तत्सङ्गत्ययोगात् । न च घट-पटयोरेव सङ्गतिरिह वाच्या- निरवयवासङ्गचैतन्यस्य तादृशसङ्गायोगात् ।

यदि तु शङ्खचक्रदिमानीश्वरोऽत्र परशब्देन विवक्षितस्तर्हि समेत्येत्यस्य सान्निध्यं प्राप्येत्यर्थः । सगुणमुक्तश्चायं जीवः करणकलेबरादिमानेवेति स्वयमपि शङ्खचक्रादिमत्स्वरूपमीश्वरसाधर्म्यं प्राप्नुयादेव । तस्मान्नेयं स्मृतिर्जीवेश्वराभेदं श्रुतिशतसिद्धं निरोद्धुमीष्ट इति । किं च 'यो वै भूमा तदमृत'तिति श्रुतेरमृतशब्दस्य भूमब्रह्मवाचित्वे सति तमर्थं विहाय जीवब्रह्मभेदं कल्पयित्वा जीवरूपमर्थं वर्णयतस्तव साहसिक्यं प्रति कोनाम बुधो न विस्मयेतेति ॥२०॥

कैरिति, प्रश्नबीजमिति । जीवन्मुक्तेः प्रोक्तत्वाजीवन्मुक्तस्य लक्षणदिजिज्ञासा जाताऽर्जुन-स्येति भावः । एतात् श्रीन्गुणानतीतो विद्वान् कैर्लिङ्गैरुपलक्षितो भवति ? किमाचारश्च भवति ?

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्टोऽस्मिन्श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रति-
वचनं भगवानुवाच । यत्तावत्- 'कैर्लिङ्गैः युक्तो गुणातीतो भवति' तच्छृणु !—

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव !

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि निवृत्तानि न कांक्षति ॥२२॥

प्रकाशमिति । प्रकाशं च सत्त्वकार्यं, प्रवृत्तिं च रजःकार्यं, मोहमेव च तमःकार्य-
मित्येतानि न द्वेष्टि । सम्प्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि- 'मम तामसः प्रत्ययो
जातः, तेनाऽहं मूढः; तथा राजसी प्रवृत्तिः ममोत्पन्ना दुःखात्मिका, तेनाऽहं रजसा प्रवर्तितः
प्रचलितः स्वरूपात्, कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानात् अंशः, तथा सात्त्विको
विद्वानेतान् त्रीन्गुणान् कथं चातिवर्तते ? गुणातीतस्य कानि लक्षणानीति प्रथमः प्रश्नः । क आचार
इति द्वितीयः । गुणातिक्रमणे किं साधनमिति तृतीयः । तत्ताचारप्रश्नस्यापि लक्षणे पर्यवसानं बोध्यम् ।
आचारविशेषस्यापि जीवन्मुक्तचिह्नत्वात् । ततश्च मश्नद्वयमेवेह पर्यवसन्नम् । अत एव गुणातीतस्य
लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्ट इति वक्ष्यति भाष्यकारो भगवान् ॥२१॥

प्रकाशमिति, प्रश्नद्वयार्थमिति । प्रश्नद्वयस्येत्यर्थः । तावदादौ कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो
भवतीति यत्पृष्टं तच्छृणु- तस्योत्तरं शृण्विस्यर्थः । सम्प्रवृत्तानि प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव चेत्येतानि
न द्वेष्टि जीवन्मुक्त इति शेषः । गुणातीत इति वा । निवृत्तानि च तानि न कांक्षति । प्रकाशो
ज्ञानं प्रवृत्तिः कर्मसु प्रवर्तनं मोहोऽविवेकः । न द्वेष्टि तेष्वप्रीतिं न करोतीत्यर्थः । 'द्विष अप्रीता'-
विति घातुघाटात् । सम्यक्प्रवृत्तानि सम्प्रवृत्तानि । सम्यक्शब्दार्थमाह—विषयभावेनेति । विषयत्वेन
गोचरत्वेनेति यावत् ।

प्रवृत्तशब्दार्थमाह—उद्भूतानीति । विषयभूतानीति यावत् । घटनिरूपणाद्धि घाटाभावो
ज्ञातुं शक्यते । एवं द्वेषाभावप्रदर्शनाय गुणकार्येषु द्वेषप्रकारं तावद्दर्शयति—ममेत्यादिना । मम
तामसस्तमोगुणजन्यः प्रत्ययोऽविवेको जातो हिंसादिबुद्धिर्जातेति वा । तेन प्रत्ययेन प्रत्ययजन्मनेति वा ।
अहं मूढ आसं भवामीति वा । राजसी दुःखात्मिका कर्मसु प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना, तेन रजसा प्रवर्तितोऽहं-
स्वरूपात्प्रचलितः । हा ! कष्टं मम वर्तते । किं तत्कष्टमत आह—योऽयमिति । योऽयं स्वरूपा-
वस्थानाद्अंशः स्वरूपस्थितेः प्रच्युतिः तदिदं महत्कष्टमित्यर्थः ।

नन्वेवं तमोरजसोर्द्वेष उचित एव कष्टहेतुत्वात्कुतः पुनस्सत्त्वे द्वेषोऽत आह—तथेति । प्रकाशात्मा
सात्त्विको गुणः यां विवेकित्वमाघादयन् मम शब्दस्पर्शादिविषयज्ञानं जनयन्सन्मां सुखेन चासन्नयन्सन्मां
बध्नाति । एवं बन्धहेतुत्वात्सत्त्वेऽपि द्वेष उचित एवेति भावः । इत्येवं गुणांस्तत्कार्याणि च न द्वेष्टि ।

गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वापादयन् सुखे च संजयन् बध्नाति' इति तानि द्वेष्टि सम्यग्दर्शित्वेन । तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिः पुरुषः सत्त्वादि-कार्याण्यात्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि कांक्षति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि कांक्षतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्षं लिङ्गं, किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मार्थमेवैतल्लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकांक्षां वा परः पश्यति ॥२२॥

अथेदानीं 'गुणातीतः किमाचारः ?' इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तेन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

उदासीनवदिति । उदासीनवद्यथोदासीनः न कस्यचित्पक्षं भजते, तथाऽयं गुणा-कुतो न द्वेष्टीत्यत आह—सम्यग्दर्शित्वेनेति । अहं ब्रह्मास्मि, सर्वं ब्रह्मेत्येदंरूपेण ज्ञानेन सत्त्वादि-अप्रनाशादिति भावः । तत्तस्मात्सम्यग्दर्शित्वादित्यर्थः । एवमुक्तरीत्या गुणातीतसम्प्रवृत्तानि प्रारब्ध-वशात्प्राप्तानि पूर्वोक्तानि प्रकाशादीनि न द्वेष्टि, निवृत्तानि च तानि न कांक्षति । क इव न कांक्षतीत्यतो व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—यथा चेति । सात्त्विकादिरित्यादिपद्माद्राजसतामसग्रहणम् । आत्मानं प्रति सात्त्विकादिपुरुषप्रतीत्यर्थः । प्रकाश्य स्वस्वरूपं प्रकटयित्वा निवृत्तानि सत्त्वादिकार्याणि सात्त्विकादिः पुरुषो यथा च कांक्षतीत्यन्वयः । एतदिति । प्रवृत्तेषु सत्त्वादिकार्येष्वद्वेषणं निवृत्तानां तेषामकांक्षणं चेत्यर्थः । परस्य जीवन्मुक्तादन्यस्य लोकस्य प्रत्यक्षं लिङ्गं चिह्नं जीवन्मुक्तस्येति शेषः । न भवति । परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वाज्जीवन्मुक्तरातमिदं लिङ्गं परो न जानीयादिति नेदं जीवन्मुक्तलिङ्गं परप्रत्यक्षमित्यर्थः । स्वात्मनस्त्वस्य स्वहृदयस्येति वा प्रत्यक्षं स्वात्मप्रत्यक्षं तत्त्वात् । स्वैकवेद्यत्वा-दित्यर्थः । आत्मार्थमेवेति । स्वार्थमेव । अहं जीवन्मुक्तो वा न वेति स्वात्मानं जीवन्मुक्तत्वेन निश्चेतुमिदं लिङ्गमुक्तमित्यर्थः । अहं जीवन्मुक्तः प्रवृत्ताद्वेषित्वान्निवृत्तानांकांक्षित्वादिति वेत्तुमित्यर्थ इति यावत् । कुतो नेदं परार्थमत आह—नहीति । स्वात्मविषयं स्वहृदयगोचरं द्वेषं कांक्षां वा परो न हि पश्यति । अस्य हृदयेऽमीषु प्राप्तेषु विषयेषु द्वेषोऽस्ति, अमीषु निवृत्तेषु विषयेषु कांक्षा-स्तीति परहृदयं प्रविश्य को जानीयात् कोऽपीत्यर्थः । परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वादिति भावः ।

यत्तु रामानुजः—सम्प्रवृत्तान्यनिष्ठानि न द्वेष्टि, निवृत्तानीष्टानि न कांक्षतीति, तदयुक्तम्—इष्टानिष्टपदाभावान्मूले । यानि प्रकाशादिकार्याणीष्टत्वेनाभिप्रेतान्यज्ञानां तेषु प्राज्ञस्येष्टप्रत्ययाभावात् । बन्धहेतुत्वात्तान्यप्यनिष्ठान्येव हि प्राज्ञस्य । नहि कस्यापि मोह इष्टस्यात् । येन निवृत्तमिष्टं मोह-मज्ञोऽपि कांक्षेत् । नह्यप्रसक्तस्य निषेध उचित इति ॥२२॥

उदासीनेति । जीवन्मुक्तलक्षणप्रश्नान्तर्गतमेवाचारप्रश्नमुत्तरयतीत्याह—अथेति, उदासीनव-दिति । ननु जीवन्मुक्तस्योदासीन्यं विधेयं चेच्छ्रीकृष्णव्यासशुक्रशङ्करादीनां जीवन्मुक्तानामुदासीनत्वे सति

तीतत्वोपायमार्गेऽवस्थित आसीन आत्मविद्गुणैर्यस्सन्न्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शना-
वेदान्तशास्त्रस्यैव समूलोच्छेदपसङ्गः । अत एव हि- 'स्वयं तीर्णः परांस्तारये'दिति शास्त्रं जीवन्मुक्तस्य
स्वयंतीर्णस्य परेषां तारणं विधत्ते । नच शिष्योपदेशादिव्यतिरिक्तविषयमौदासीन्यमिति वाच्यं, बौद्धा-
दिभिस्सह शङ्कराचार्यादीनां विवादायोगात् । नच शिष्योपदेशादीत्यादिपदादद्वैतमतस्थापनं ग्राह्यं,
ततश्च तत्स्थापनार्थं बौद्धादिविवादो युक्त एवेति वाच्यं, तथा दुष्टशिक्षणार्थं कृष्णस्य युद्धव्यापारोऽपि
युक्त एव । एवं क्रमक्रमेण सर्वे व्यापारा अपि जीवन्मुक्तस्य प्राप्नुवन्त्येवेति कथमौदासीन्यमिति
चेत्सत्यमत एव उदासीनवदित्युक्तम् । तेन च उदासीनवदासीनं नाम न कर्मस्वपवृत्तिः, किंतु कुर्व-
न्नपि न लिप्यत इत्युक्तलक्षणं गुणकर्मसु कर्तृत्वाभिमानादिराहित्यरूपमेव । तथाहि चित्तदीपिकायां
विद्यारण्यगुरुभिरुक्तम्—

'यदा सर्वे प्रमिद्यन्ते हृदयग्रन्थयस्त्विति । कामा ग्रन्थिस्वरूपेण व्याख्याता वाच्यशेषतः ॥
अहङ्कारचिदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः । इदं मे स्यादिदं मे स्यादितिच्छाः कामशब्दिताः ॥
अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक्पश्यन्नहंकृतिम् । इच्छंस्तु कोटिवस्तूने न चाथो ग्रन्थिभेदतः ॥
ग्रन्थिभेदेऽपि सम्भाव्या इच्छाः प्रारब्धदोषतः । बुध्वापि मापवाहुर्यादसन्तोषो यथा तव ॥
अहङ्कारगतेच्छाद्यैर्देहव्याध्यादिभिस्तथा । वृक्षादिजन्मनाशैर्वा चिद्रूपात्मनि किं भवेत् ॥
ग्रन्थिभेदात्पुराप्येवमिति चेत्तन्न विस्मर । अथमेव ग्रन्थिभेदस्तव तेन कृती भवान् ॥
नैवं जानन्ति मूढाश्चेत्सोयं ग्रन्थिर्न चापरः । ग्रन्थितद्वेदमात्रेण वैषम्यं मूढबुद्धयोः ॥
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा देहेन्द्रियमनोषियाम् । न किञ्चिदपि वैषम्यमस्त्यज्ञानिविबुद्धयोः ॥
ब्राह्म्यश्रोत्रिययोर्वेदपाठापाठकृता भिदा । नाहारादावस्ति भेदस्सोऽयं न्यायोऽत्र योज्यताम् ॥
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति । उदासीनवदासीन इति ग्रन्थिभिदोच्यते ॥
औदासीन्यं विधेयं चेद्वच्छब्दो व्यर्थतामियात् । न शक्ता अस्य देहाद्या इति चेद्दोग एव सः ॥
तत्त्वबोधे क्षयव्याधिं मन्यन्ते ये महाषियः । तेषां प्रज्ञाऽतिविशदा किं तेषां दुश्शकं वद ॥
भरतादेरप्रवृत्तिः पुराणोक्तेति चेत्तदा । जक्षन् क्रीडन् रतिं विन्दन्नित्यश्रौषीर्न किं श्रुतिम् ॥
न ह्याहारादि सन्न्यज्य भरताद्याः स्थिताः कश्चित् । काष्ठपाषाणवर्तिक तु सङ्गमीता उदासत' इति ।

उदासीन इवोदासीनवत् । 'तेन तुल्यं क्रिया चे'दिति वतिरौपम्ये पर्यवस्यति । उदासीन-
तत्त्वविदोस्साम्यमेव दर्शयति—यथेति, कस्यचिदिति । विवदमानयोर्मध्ये कस्यापीत्यर्थः । तथा
गुणातीतत्वोपायमार्गे स्थितोऽयमात्मविदपि न कस्य चित्पक्षं भजत इत्यर्थः । आसीन इत्यस्यैव
व्याख्यानं स्थित इति । क स्थित इति शङ्कायां गुणातीतत्वोपायमार्गे इत्युक्तम् । कोऽसावासीनोऽत
आह—आत्मविदिति । यथोदासीनः पक्षद्वयस्थेषु मिथःकरुहायमानेषु स्वयमविकृतो वर्तते, तथा
कार्यकरणेषु स्वस्वव्यापारान् कुर्वन्सु ससु जीवन्मुक्तस्त्वयमविकृतो वर्तत इति भावः । न विचाल्यते

वस्थायाः । तदेतत् स्फुटीकरोति गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभङ्गभयात्परस्मैपदप्रयोगः । यो नितिष्ठतीति पाठान्तरम् । नेङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥२३॥

किंच —

समदुःखसुखस्वस्थस्समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

समेति । समदुःखसुखः- समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः, स्वस्थः- स्वे आत्मनि स्थितः प्रसन्नः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः- लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः, तुल्यप्रियाप्रियः- प्रियं चाप्रियं च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य स तुल्यप्रियाप्रियः, धीरो धीमान्, तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः- निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतेस्स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

न भ्रश्यते । कस्मादपादानादन आह—विवेकदर्शनावस्थाया इति । विवेक आत्मनास्मविवेकः । 'गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जत' इति पूर्वोक्तमनुसृत्याह—अन्योऽन्यस्मिन्निति, अवतिष्ठतीति । विवेकदर्शनावस्थायामेव तिष्ठतीत्यर्थः । न तु कर्मस्वहं वर्त इति भ्रन्यत इत्यर्थः ।

ननु 'सपवमविभ्यस्स्य' इति शास्त्रादवतिष्ठत इत्यात्मनेपदेन भाव्यमत आह—छन्दोभङ्गभयादिति । योऽवतिष्ठते नेङ्गते इति पाठे छन्दोभङ्गदोषः स्यादिति भावः । नितिष्ठतीति । नितरां तिष्ठति । निष्ठितो भवतीत्यर्थः । आत्मदर्शन एव निष्ठां माप्नोतीति यावत् । स्वरूप एवावतिष्ठत इति स्वरूपावस्थः । स्वस्वरूपदर्शन एव स्थित इति यावत् । य उदासीनवदासीनोऽऽ एव गुणैर्न विचाल्यते । यो गुणा वर्तन्त इत्येवावतिष्ठति नेङ्गते । अत्र यच्छब्दस्य गुणातीतस्य उच्यत इति तच्छब्देनान्वयः । अयं यच्छब्दः पूर्वश्लोकेऽप्यनुवर्त्य यः मकाशादीनि सम्प्रवृत्तानि न द्वेष्टि निवृत्तानि च न कांक्षति स गुणातीत उच्यत इत्युत्तरेणान्वय इति व्याख्यानं सार्थीय इव भाति ॥२३॥

समेति । य इति शेषः । समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः तुल्यप्रियाप्रियः धीरः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः यानावमानयोस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोस्तुल्यः सर्दारम्भपरित्यागी च भवति स गुणातीत इत्युच्यत इति श्लोकद्वयान्वयः । दुःखसुखयोभ्याभ्यं नाम यथा सुखमन्तःकरणपरमस्तथा दुःखमपीत्यनुसन्धानेन स्वस्य निर्विकारत्वम् । स्वस्थ आत्मानुसन्धानतत्परः । अर्थान्तरमाह—प्रसन्न इति । क्षोभरहित इत्यर्थः । समानि लोष्टमश्मा काञ्चनं चेत्येतानि यस्य स तथोक्तः । लोष्टादौ न त्याज्यताबुद्धिः काञ्चने नोपादेयताबुद्धिश्चास्येति भावः । मित्रमिष्टं सत्रचन्दनादिकमप्रियमनिष्टं दुर्गन्धादिकं तदुभयमपि पूर्वोक्तरीत्या तुल्यमस्य प्रियमिति सत्रचन्दनादिकं न गृह्णाति, अप्रियमिति दुर्गन्धादिकं न परित्यजतीति भावः । धीमान् यण्डितः निन्दा आत्मदूषणमात्मसंस्तुतिस्स्वभूषणं तयोस्तुल्यत्वं च निन्दास्तुती देहादिगोचर एव न स्वात्मगोचर इत्यनुसन्धानान्निन्दायां द्वेषबुद्धेः स्तुतौ प्रीतिश्चाकरणम् ॥

किंच—

मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

मानावमानयोरिति । मानावमानयोः तुल्यस्समो निर्विकारः; तुल्यो मित्रारिपक्षयोः, यद्यप्युदासीना भवन्ति केचित्स्वाभिप्रायेण, तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति तुल्लो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भपरित्यागी—दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारम्भन्त इत्यारम्भाः, सर्वानारम्भान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीतस्स उच्यते । 'उदासीनव'दित्यादि 'गुणातीतस्स उच्यते' इत्येतदन्तमुक्तं, यावद्यत्नसाध्यं तावत्सन्न्यासिनाऽनुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः; स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सद्गुणातीतस्य यतेर्लक्षणं भवतीति ॥२५॥

मानेति । मानः पूजा, अवमानस्तिरस्कारस्तयोस्तुल्यस्समः । साम्यमेवाह—निर्विकार इति । मानपयुक्तश्चित्तस्य हर्षः, अवमानपयुक्तः खेदश्च नास्त्येत्यर्थः । ननुदासीनस्य कथं मित्रारिपक्षसद्भावः ? पक्षद्वयप्रवेशराहित्यं ह्यौदासीन्यमत आह—यद्यपीति । परेष्वन्येषु जनेषु विषये मित्रारिभाषो ममायं मिलमयमरिरिति प्रत्ययोऽस्य तत्त्वविदो यद्यपि नास्ति, तथापि परेषां प्रतिभासः प्रतीतिस्सम्भवतीत्यन्वयः । प्रतिभासमेव दर्शयति—वयमिति । अस्य तत्त्वविदो वयं मित्राणि, अस्य वयमरातयश्शत्रव इति । तदभिप्रायेणेति । अन्यजनदृष्टयेत्यर्थः । आरम्भन्ते क्रियन्त इत्यारम्भा दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि । ननु भोजनादिकर्मपरित्यागे शरीरमेव पतेदत आह—देहेति । देहधारणमात्रं निमित्तं प्रयोजनं येषां तेषां कर्मणां तेभ्यः कर्मभ्य इति वा, व्यतिरेकेण तान्वविहायेत्यर्थः । देहधारणमात्रनिमित्तकर्मैतरसर्वकर्मपरित्यागीति यावत् ।

ननु यदुक्तमुदासीनत्वादिधर्मजातं तर्हि गुणातीतत्वसाधनम् ? यद्वा गुणातीतस्य लक्षणमिति शङ्कायामाह—उदासीनवदित्यादि । उदासीनवदिति श्लोकमारभ्येत्यर्थः । गुणातीतस्स उच्यते इत्येतदन्तमुक्तं धर्मजातं यावत्पर्यन्तं यत्नसाध्यं भवति तावत्पर्यन्तं सन्न्यासिनाऽनुष्ठेयं सन्मुमुक्षोर्गुणातीतत्वसाधनं भवति । तदेव धर्मजातं स्थिरीभूतं स्वसंवेद्यं स्वानुभवैकसिद्धं सद्गुणातीतस्य यतेर्लक्षणं भवतीत्यन्वयः । भगवतोक्तमौदासीन्यादिधर्मजातं साध्यावस्थापन्नं सन्मुमुक्षोस्सन्न्यासिनो गुणातीतत्वसाधनं भवति । सिद्धावस्थासम्पन्नं सत्तु गुणातीतस्य लक्षणं भवतीतिकृत्वा एकस्मिन्नेव धर्मजातेऽवस्थाभेदेन साधनत्वलक्षणत्वसम्भव इत्यर्थः । दर्शितधर्मजातस्त्वस्मिन् स्थिरीभूतो वा न वेति वेदानं कथमिति शङ्कायामाह—स्वसंवेद्यमिति । स्वानुभवेनैव तद्वेदानमित्यर्थः । यद्यौदासीन्यादिकं दर्शितं धर्मजातं स्थिरीभूतं स गुणातीत इत्युच्यते इति परमार्थः ॥२५॥

अधुना 'कथं च त्रिगुणानतिवर्तत' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

मामिति । मां चेश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रयं यो यतिः कर्मी वा, अव्यभि-
चारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति, भक्तियोगेन भजनं भक्तिस्सैव योगस्तेन विवेकविज्ञा-

मामिति । विशिष्टतर उत्कृष्टतरः । पूर्वस्थापूर्वोक्तादुदासीनत्वादिधर्मजातादित्यर्थः । योऽ-
व्यभिचारेण भक्तियोगेन मां च सेवते स एतान् गुणानतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यन्वयः । चकारोऽव-
धारणार्थः । मां च मामेवेति । कस्त्वमत आह—ईश्वरं नारायणमिति । कुतो नारायणस्त्वमत
आह—सर्वभूतहृदयाश्रयमिति । नरानां भूतानां समूहो नारं, तदयनं स्थानं यस्य स नारायण
इति व्युत्पत्तेः ।

यद्वा कासीत्यत आह—सर्वभूतेति । सर्वात्मभूतत्वादिति भावः । एतेनेधरभजनस्य
सौलभ्यं सूचितम् । यतिः कर्मी वेति । औदासीन्यसमलोष्टात्मकाश्चनत्वाद्यात्मकं पूर्वोक्तं गुणाती-
तत्वसाधनं सन्न्यासिविषयमेव । सर्वात्मपरित्यागस्य सन्न्यासरूपत्वात् । न ह्यसन्न्यस्तस्य यज्ञादि-
विहितकर्मपरित्यागो युक्तः प्रत्यवायावहत्वात् । न च सर्वात्मपरित्यागित्वं नाम सांसारिकसर्वकर्मपरि-
त्यागित्वमेव, न तु चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिहेतुकर्मपरित्यागित्वमिति वाच्यं, सांसारिकत्वविशेषणकल्पन-
स्याममाणत्वात्सर्वपदस्वारस्यभङ्गात् । गृहस्थेन सांसारिककृष्यादिजीवनहेतुकर्मपरित्यागस्यापि दुष्क-
रत्वात् । नहि गृहस्थस्य भिक्षाटनेऽधिकारः, येन कृष्यादिसांसारिकं कर्म विहाय जीवेत्सन्न्यासिवत् ।
किंच यान्येव विहितानि कर्माणि तान्येव सांसारिकाणि चित्तशुद्ध्यादिसम्पादकानि च भवन्ति
फलाभिसन्धितदभावाभ्यामिति कथं तत्कर्मपरित्यागस्याद्गृहस्थस्य कर्मस्वधिकृतस्याज्ञस्य ?

अपि च यदपि मैथुनाख्यं सांसारिकं कर्म तस्य वा कथं परित्यागो गृहस्थस्य ? 'ऋतौ
भार्यामुपेया'दिति हि श्रूयते । स्वस्थस्य ऋतौ भार्यामुपेक्षितवतः प्रत्यवायश्च स्मर्यते । तस्मात्संसा-
रिणो गृहस्थस्य न सांसारिककर्मपरित्यागित्वमपि सम्भवतीति सन्न्यासिविषयमेव तत् । सन्न्यासिना-
मेव धर्माधर्मस्त्वद्विविधकर्मपरित्यागात्मकं भिक्षाटनादिजीवनहेतुकर्मसु गुणकृतत्वानुसंधानेन तत्परि-
त्यागात्मकं च सन्न्यसनमुपपद्यत इति । तस्मादुदासीनवदित्यादिश्लोकत्रयं सन्न्यासिविषयमेव । मां
चेतिश्लोकस्यापि सन्न्यासिविषयत्वशङ्कायां प्राप्तायामाह भाष्यकारः—यतिः कर्मी वेति । एत-
च्छ्लोकोक्तं भगवद्भजनं सन्न्यास्यसन्न्यास्युभयपरमुभयारपि तत्राधिकारादिति भावः ।

ननु नैतद्युक्तं, कर्मात्मके भक्तियोगे सन्न्यासिनां, ज्ञानात्मके भक्तियोगे गृहिणां चानधि-
कारात् । नच कर्मात्मकभक्तियोगो नास्तीति वाच्यं, 'ये वर्णाश्रमधर्मस्थास्ते भक्ताः केशवः प्रतीते
हारीतस्मृतेः । अत्रोक्तो भक्तियोगस्तु ज्ञानात्मक एव । 'मां यो भजत' इति मूलात् । 'विवेक-
विज्ञानात्मके'नेति भाष्याच्च । कथमत्र ज्ञानयोगे भक्त्यात्मके कर्मिणामधिकारः ? 'लोकेऽस्मिन्निद्वेषा
निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिना'मिते ह्युक्तं भागवत ।

विदुषां सन्न्यासिनां ज्ञानयोग एवाधिकारः; अविदुषां कर्मिणां तु कर्मयोगाधिकार इति तत्रतत्र भाष्यकारैरेव व्यवस्थापितं हि । तस्मात्कथं तैरेव भाष्यकारैरिह स्वोक्तविरुद्धार्थः प्रोच्यते । यतिः कर्मा वेति ? इति चेदुच्यते—यो विद्वानपि प्रारब्धादिवशात्सन्न्यासमनुयेत्य कर्मण्येव फलाभि-सन्ध्यादिराहित्येन प्रवर्तते जनकादिवरस इह कर्मात्युच्यते, न त्वज्ञः- तस्य विवेकविज्ञानासम्भवात् । न ह्यज्ञत्वविवेकज्ञानयोर्विरुद्धयोरेकत्र स्थितेः स्यात् । अयं च जनकादिः कर्मयोग्यपि वस्तुतस्साङ्ख्य एवेति साङ्ख्यस्यास्य कर्मिणो ज्ञानयोगेन निष्ठा स्यादेवेति । न हि कर्तृत्वाद्यभिमानरहितं कर्म कर्म भवति । न चैवं योगिनां ज्ञानयोगे साङ्ख्यानां कर्मयोगे चाधिकारः प्राप्तो भगवन्नियमविरुद्ध इति वाच्यं, अतत्त्वविदां योगिनां ज्ञानयोगे साङ्ख्यानां कर्मयोगे चाधिकारस्य भगवदनभिमतत्वात् । तत्त्व-विदां साङ्ख्यानां कर्मयोगाधिकारस्येति ।

अयं भावः—असन्न्यासिनो योगिनः, सन्न्यासिनस्तु साङ्ख्यः । सन्न्यासिनां साङ्ख्याना-मिति तत्रतत्र भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् । तत्र योगिनो यदि योगवशात्तत्त्वविदो भवेयुस्तर्हि ते प्रारब्ध-वशात्सन्न्यासं वा स्वीकुर्युः, राज्यं वा पालयेयुः, अवस्थाद्वयेऽप्यहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानात्मकं भगव-द्भजनं न जहति । तत्त्वविस्वात्तेषाम् । इदमेव हि तत्त्ववित्त्वं यदहं ब्रह्मास्मीति निश्चयज्ञानम् । साङ्ख्यास्तु श्रवणादिवशात्तत्त्वज्ञानं प्राप्यापि स्वसन्न्यासं त्यक्त्वा पुनर्गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य कर्म कर्तुं नार्हन्ति- वान्ताश्चनवत्सन्न्यासिनां गार्हस्थ्यस्वीकारस्य दुष्टत्वात् । एवं सति तत्त्वविदामतत्त्वविदां वा साङ्ख्यानां ज्ञानयोग एवाधिकारः, न कर्मयोगे । अतत्त्वविदां योगिनां तु कर्मयोग एवाधिकारः । तत्त्वविदां योगिनां तु यथाप्रारब्धमुभयत्रापि ।

नन्वेवं तत्त्वविस्वाङ्ख्यापेक्षया तत्त्वविदो योगिन एव विशृङ्खलत्वं सिद्धमिति चेत्सिध्यतुनाम— तत्त्ववित्त्वं एवास्माकमभिनिवेशो ननु साङ्ख्यतत्त्ववित्त्वे । ननु यदि योगिनोऽपि तत्त्वविदस्तर्हि सन्न्या-सिनामपि वेदान्तशास्त्राधिकारः प्राप्तस्तच्चायुक्तं- 'शान्तो दान्त उपरत' इति श्रुत्या उपरतस्य सन्न्यासिन-एव तत्राधिकारस्य विहितत्वात् । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रभाष्येऽप्येतदर्थस्यैव प्रपञ्चितत्वादिति चेत्सत्यम्—सन्न्यासिनामेव वेदान्तशास्त्रेऽधिकारः, ये त्वसन्न्यासिनोऽपि प्रारब्धवशाद्ब्रह्मदेवादिब-च्छ्रवणादिकं विनैव तत्त्वविदो जातास्तेषां वेदान्तशास्त्रेऽधिकारनिषेधेन तस्मिन्निषेधेन वा किं फलं स्यान्न किमपि । नहि भुक्तवन्तंप्रति सामुंक्ष्वेति वचनं सार्थकं स्यात् । तस्मादतत्त्वविदापसन्न्यासिना-मेव वेदान्तशास्त्रेऽधिकारः श्रुत्या प्रतिषिध्यते । ननु तत्त्वविदामसन्न्यासिनां, नाप्यतत्त्वविदां सन्न्या-सिनामिति सिद्धम् । क्वचित्तु अतत्त्वविदामप्यसन्न्यासिनां द्विजानां वेदाधिकारसत्त्वाद्देवान्तरश्रवणाधि-कारोप्यस्तीति दृश्यतेऽल्पप्रतिपत्तयेन । यो यतिः तत्त्ववित्कर्मा वाऽप्यभिचारेण ध्रुवेणान्यदेवता-विषयत्वं प्रनापनेनेति वा । विवेकविज्ञानमात्मानात्मविवेकरूपं ज्ञानं तदेवात्मा स्वरूपं यस्य तेन भगव-दनुग्रहाद्यः प्रसादश्चित्तशुद्धिस्तरमाज्जायत इति तथोक्तः । चित्तशुद्धिपूर्वकत्वाद्ज्ञानस्येति भावः । भवनं स्थितिः, सत्त्वमिति यावत् । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभवनं तस्मै ब्रह्मभवनाय ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानाये-

नात्मकेन भक्तियोगेन सेवते, स गुणान्समतीत्यैतान्यथोक्तान्ब्रह्मभूयाय भवनं भूयो ब्रह्म-
भूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥२६॥

कुत एतदिति, उच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगव-
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतिष्ठित्यस्मिन्निति
प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा कीदृग्भूतस्य ब्रह्मणः ? अमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्याविकारिण-
त्यर्थः । फलितमाह—मोक्षार्थेति । कल्पते 'कूपू सामर्थ्ये' इति घातुपाठादाह—समर्थो भवतीति ।
समर्थो भवतीति पाठे, असमर्थसमर्थो भवति समर्थो भवति । ज्ञानात्प्राग्ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानुसामर्थ्य-
इदानीं तु समर्थो भवतीत्यर्थः । वस्तुतो ब्रह्मभूतस्याप्यस्याज्ञानाद्ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानुसामर्थ्यमासीदिव
ज्ञानेन तु तदज्ञाने नाशिते सति सामर्थ्यं पुनरासीदित्यर्थः । नहि वस्तुतो बन्धमोक्षौ स्तश्चिन्मात्रे
केवले सदाशिवे आत्मनि ॥२६॥

ब्रह्मण इति । ननु 'गुणातीतस्य उच्यते' इति, 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति च साध्यमेकमेव
निर्दिष्टं गुणातीतं ब्रह्मेति गुणातीतत्वस्य ब्रह्मभावत्वात् । अतस्तत्साधनतारतम्यमुक्तं फलभेदस्यैव
साधनतारतम्यमयोजकत्वात् । त्वया त्वौदासीन्यगुणकर्तृत्वानुसन्धानाद्यपेक्षया भगवद्भजनमेव विशिष्ट-
मित्युच्यते, तदेतत्कुतो हेतोरिति पृच्छति—कुत एतदिति । उत्तरं वच्मीति प्रतिजानाति—
उच्यते इति । एतत्कुत इति शङ्कायामिदं पद्यमुच्यते इत्यर्थः ।

यद्वा यो मां भजते स ब्रह्मभूयाय कल्पते इति यदुक्तं तदेतत्कुत इत्यत्रोच्यते इत्यर्थः । ब्रह्म-
ममृतस्याव्ययस्य च शाश्वतस्य धर्मस्य सुखस्य ऐकान्तिकस्य च ब्रह्मणः प्रतिष्ठा, यस्माद्ब्रह्मीदृशस्य
ब्रह्मणः प्रतिष्ठा तस्मान्मद्भक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्येतदुक्तमित्यर्थः । यस्माद्ब्रह्मं ब्रह्मणः प्रतिष्ठा तस्मा-
न्मद्भजनं गुणातीतत्वमासौ विशिष्टं साधनमिति वाऽर्थः । प्रतिष्ठाऽऽधारः । स्वरूपमिति यावत् ।
स्वरूपे हि स्वयं तिष्ठति यथा स्वरूपभूतमृदि घटस्तस्मात्स्वस्य स्वरूपमेवाधारः । 'स्वे महिम्नि प्रति-
ष्ठित'मिति श्रुतेश्च । महिम्नि स्वरूप इत्यर्थः । अनेन च स्वस्य स्वरूपमेवाधार इति प्रतिपादनेन
स्वरूपातिरिक्तः कोऽपि नास्याधार इति स्वरूपस्य स्वस्मादनतिरिक्तत्वेन स्वस्य स्वयमेवाधार इति च
ज्ञायते । ततश्च स्वरूपत्वमाधारस्य सिद्धं भवति । अत एवोक्तमाधारस्वरूपमिति यावदिति । वक्ष्यति च
सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते प्रत्यगात्मेति भाष्यकार इहैव ।

ननु कोऽसौ यो ब्रह्मणः प्रतिष्ठेत्युच्यतेऽत आह—अहमिति । तदर्थमाह—प्रत्यगात्मेति ।
अहंशब्दलक्ष्यार्थत्वात्प्रतीच इति भावः ।

शशाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्यानन्दरूपस्य

ननु ब्रह्मपुरीश्वरत्वेन कृष्णस्य तद्वक्ष्यार्थः परमात्मैव भवेन्न तु प्रत्यगात्मेति चेत्, मैवम्—
देहत्रयान्तरचैतन्यस्य प्रत्यगात्मत्वं, तद्ब्रह्मचैतन्यस्य परमात्मत्वमिति व्यवहारात् । अयं च व्यवहारोऽ-
विद्याकल्पित इति नातिशङ्कनीयम् । एवं प्रत्यगात्मनः परमात्माधारत्वं चाविद्याकृतमेव । नहि विद्या-
दशायां प्रत्यगात्मेति परमात्मेति च भेदव्यवहारस्सम्भवति । भेदव्यवहारहेतुभूतदेहाद्युपाध्यभावात् ।
देहादौ सति हि देहादेरिदमान्तरमिदं बाह्यमिति ब्रह्मैव शक्यते । तस्माद्यदेहत्रयान्तरं प्रत्यक्चैतन्यं
तदेव परमात्मनस्स्वरूपत्वात्प्रतिष्ठाभूतमिति कृत्वा ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठेत्युच्यते ।

ननु घटाकाशस्य महाकाश एव प्रतिष्ठा, ननु महाकाशस्य घटाकाशः- विरुद्धत्वात्तथा पर-
मात्मैव प्रत्यगात्मनः प्रतिष्ठा- अपरिच्छिन्ने परमात्मन्यन्तःकरणपरिच्छिन्नस्य प्रत्यगात्मनः कल्पितत्वा-
दथवा सत्त्वादिति चेत्, मैवम्—परमात्मवत्प्रत्यगात्मनोऽप्यपरिच्छिन्नत्वादन्यथा परिच्छिन्नत्वे
सत्यनित्यत्वमसङ्गात् । यदि देहादिभिरान्तरस्य प्रतीचः परिच्छेदस्यात्तर्हि तैरेव बाह्यस्य परमात्मनोपि
परिच्छेदस्यादेव । देहाद्बहिर्वर्तमानत्वोपाधिपरिच्छिन्नत्वात्परमात्मनः । नहि स परमात्मा देहादन्त-
र्वर्तते येन पूर्णः स्यात् । अन्तर्वर्हिर्मध्ये च व्याप्तो हि परिपूर्ण इत्युच्यते । 'अन्तर्वर्हिश्च तत्सर्वं
व्याप्य नारायणस्थित' इति श्रुतेश्च । अत एव हि प्रत्यक्परमेदो निषिध्यते । तस्मादपरिच्छिन्न
एव प्रत्यगात्मा । तस्यान्तरत्वकथनं तु हृदेशोपलब्धिप्रयुक्तम् । हृदि ह्यनुपलभ्यते प्रत्यगात्मा मनी-
षिभिरहङ्कारसाक्षित्वेन । साक्षिणा ह्यन्तःकरणादिकं भास्यते । स च साक्षी स्वयमेव स्फुरति स्वपका-
शत्वात् । एतत्साक्षिभास्यत्वादेव सर्वं जगत्साक्ष्याश्रयमित्युच्यते । मासको हि भास्यस्याधारः ।
भासकाधीनसत्तामानवत्त्वाद्भास्यस्य । नहि भासकाभावे भास्यं स्फुरेत् । नहि दीपायमावे घटस्फुरति
न वाऽस्तिरत्वं प्रतिपद्यते । यथा जगदिदं साक्षिभास्ये तथा जगदाश्रयब्रह्मचैतन्यमपि साक्षिभास्यमेव ।
न ह्यन्तरसाक्षी यथाऽहमिति स्फुरति तथा बहिर्वैद्यचैतन्यमहमिति स्फुरति । अहङ्काराश्रयत्वप्रयुक्तं हि
साक्षित्वं सुषुप्तावपि हि सूक्ष्मरूपेणाहङ्कारोऽस्ति । मृतिमूर्छादिषु तदहङ्काराभावादेव हि साक्षित्वस्या-
प्यभावः । साक्ष्यस्य सत्त्वे हि साक्षित्वं स्यादात्मनः । अहङ्काराभावसाक्षित्वं तु चैतन्यरूपमेव ।
निर्धर्मकं हि चैतन्यम् । तस्मादहङ्काराश्रयेणैव साक्षिणा जगदविष्टानं ब्रह्म ज्ञायत इति परमात्मनः
प्रत्यगात्मैव प्रतिष्ठेत्युक्तम् । न चैतावता ब्रह्मणो ज्ञेयत्वापत्तिः, स्वभास्यत्वप्रयुक्तं ज्ञेयत्वं यथा नास्ति
साक्षिणस्तथैव स्वाभिन्नसाक्षिभास्यत्वप्रयुक्तमपि ज्ञेयत्वं न ब्रह्मण इति ।

यद्यपि परमात्मा स्वरूपचैतन्येन मायावृत्तिभिर्वा सर्वप्रवभासयति सर्वज्ञत्वादिति सर्वसाक्ष्येव ।
तथापि परमात्मनिष्ठं तद्भासनं नास्माकं प्रत्यक्षं, प्रत्यगात्मनिष्ठं तु प्रत्यक्षमिति तथोक्तम् । यद्वा
सर्वावभासकोऽपि परमात्मा साक्षिभास्य एव । यथा साक्ष्यपि प्रत्यगात्मा प्रमातृभास्यः । तस्मात्पर-
मात्मावभासकत्वात्परमात्मनः प्रतिष्ठा भवति प्रत्यगात्मा । प्रत्यगात्मना हि वेद्यते परमात्मा ।

अविनाशिन इति । विनाशाभावादेव जन्मादिविकाराभाव इत्याह—अविकारिण इति ।
अत एव नित्यत्वमस्येत्याह—नित्यस्येति, धर्मस्येति । धर्ममाप्ये ब्रह्मणि धर्मत्वमुपचारात् ।

एकान्तिकस्याव्यभिचारिणः, अमृतादिस्वभावस्य परमानन्दस्वरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते, तदेतत् 'ब्रह्मभूयाय कल्पत' इत्युक्तम् । यथा चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्मप्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिर्वृह्यैवाहं, शक्तिशक्ति-मतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । अथ वा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्सविकल्पकं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो सच धर्मो ब्रह्मपापको ज्ञानयोगरूप एवेत्यभिप्रेत्याह—ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्येति, अव्यभिचारिण इति । सत्यस्येत्यर्थः । अमृतादिस्वभावस्येति । अमृतत्वाव्ययत्वशाश्वतस्त्वज्ञानप्राप्यत्वसत्यत्वस्वभाव-स्येत्यर्थः । सुखं तु न स्वभावः, किंतु स्वरूपमेवेत्याह—परमानन्देति । निरतिशयं सर्वातिशयं निरुपाधिकं च यत्सुखं शाश्वतं तद्धि परमानन्दः । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दिति श्रुतेस्तुदेव ब्रह्मस्वरूपं च । प्रत्यगात्मा परमात्मनः प्रतिष्ठेत्युक्तत्वाद्विद्वान् प्रत्यगात्माऽहं परमात्मस्वरूप एवेति निश्चिनुयात् । ततश्च निश्चयात्स ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यर्थः ।

यद्वा अहमित्यस्य वक्ता कृष्ण ईश्वर एवार्थः । ततश्चाहमीधरो ब्रह्मणः प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितेऽस्मादिति प्रतिष्ठा । प्रवृत्तिसायनभूत इत्यर्थः । इदमेवाह—ययेति । ब्रह्म यथा ईश्वराख्यया शक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय प्रतिष्ठिते सा शक्तिरहं ब्रह्मैव । कथं शक्तेर्वृह्यैवमत आह—शक्तीति । अयमर्थः—निर्विशेषं ब्रह्मैव मायोपाधिकं सदीश्वर इत्युच्यते- मायावच्छिन्नचैतन्यस्येश्वरत्वात् । तत्र चैतन्याशस्य ब्रह्मत्वेन मायाया एवेश्वरांशत्वं सिद्धम् । अतो नास्ति मायातिरिक्तः कश्चनेश्वरः । एवमन्तःकरणातिरिक्तो जीवोऽपि नास्त्येव । अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति लक्षणे चैतन्याशस्य ब्रह्मत्वात् । अत एव 'न जीवो नामान्योस्त्यनुभवमयान्तःकरणतो न मायातश्चेशो नहि चिदपरूपा प्रतिफले'दिति हयग्रीवस्तुतिर्मदीयैव सङ्गच्छते । अनुभवमयेति हयग्रीवस्य ब्रह्मण-सम्बोधनम् । सा चेश्वरशब्दवाच्या मायाख्या शक्तिरेवेति ब्रह्मणोऽनन्यैव यथाऽग्निशक्तिरग्नेरनन्या । तस्मादीश्वरोऽहं ब्रह्मैवेतीश्वरं मां ब्रह्मत्वेन जानीयादिति । एवं ज्ञानात्फलं तु प्रत्यगात्मनः परमात्मा-भेदनिश्चयात्परमात्मशक्तेरीश्वरस्य प्रत्यगात्मशक्तेर्जीवस्य चाभेदसिद्धिः । यद्वा स्वशक्तिभूतादीश्वरात्स्वस्म प्रतीचः भीत्यभावः फलम् । अभयं हि मोक्षः ।

पक्षान्तरमाह—अथ चेति । ब्रह्मणस्सविकल्पकस्य निर्विकल्पकोऽहं प्रतिष्ठा । कथं सविकल्प-कत्वं ब्रह्मणोऽत आह—ब्रह्मशब्दवाच्यत्वादिति । ब्रह्मशब्दवाच्यस्वरूपधर्मस्य ब्रह्मणि सद्भावादन्यथा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वापत्तेरिति भावः । अहंशब्दस्तु लक्षणया निर्विकल्पकं वस्तु बोधयतीति कृत्वा अहं-शब्दलक्ष्यार्थमृतो निर्विकल्पकस्ववाच्य एव । इदं निर्विकल्पकं वस्तु भवतीति वक्तुमशक्य इत्यर्थः । नचैवं निर्विकल्पकशब्दवाच्यत्वं तत्राप्यस्तीति वाच्यं, निर्विकल्पकशब्दवाच्यत्वस्य निर्विकल्पकत्व-प्रयोजकत्वेन सविकल्पकत्वानावहत्वात् । नचाहंशब्दलक्ष्यस्वरूपविकल्पोऽस्तीति वाच्यं, अहंशब्द-लक्ष्यस्वमित्यस्यावाच्यत्वमित्येवार्थात् । नचावाच्यस्वरूपो विकल्पोऽस्तीति वाच्यं, अवाच्यस्वविकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वेन तस्य विकल्पत्वानभ्युपगमात् । यो हि विकल्पत्वेन वक्तुं शक्यस्त एव हि विकल्प

निर्विकल्पकोऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । किंविशिष्टस्य ? अमृतस्यामरणधर्मकस्य । अव्ययस्य च व्ययरहितस्य । किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य च 'प्रतिष्ठाऽह'मिति वर्तते ॥२७॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीसद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रय-
विभागयोगोनाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

इत्युच्येत । तस्मात्प्रविशेषस्य ब्रह्मणो निर्विशेषं प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठित्यस्मिन्निति प्रतिष्ठेति व्युत्पत्ति-
मभिप्रेत्याह—आश्रय इति । निर्विशेषे वस्तुनि मायया विशेषस्य कल्पितत्वात्प्रविशेषं ब्रह्मणि
कल्पितमेव । विशेष्यांशस्य चैतन्यस्याकल्पितत्वेपि विशेषणांशस्य कल्पितत्वेन विशिष्टस्यापि कल्पि-
तत्त्वव्यवहारात् । यथा घटाकाशस्य महाकाशे कल्पितत्वम् ।

ननु सविशेषे ब्रह्मणि के विशेषास्सन्ति कल्पिता अविद्ययेति पृच्छति—किं विशिष्टस्येति ।
कैर्विशेषैर्विशिष्टस्येत्यर्थः । अमृतत्वमव्ययत्वं चेति द्वाभ्यां विशेषाभ्यां विशिष्टस्येत्यर्थः । किं तत्सवि-
शेषं ब्रह्मेत्यत आह—मोक्षारूपस्येति । हि यस्मान्मदाश्रयं निर्विकल्पकवस्त्वाश्रयं बुद्धीहिः ।
अनन्तमव्ययममृतं ब्रह्म सुसुष्ठुभिः प्राप्यते, तस्मादस्यापि मोक्षारूपस्य सविशेषस्य ब्रह्मणोऽहं निर्विशेष-
चैतन्यं प्रतिष्ठा ।

अयमर्थः—यन्निर्धर्मकं चैतन्यं तत्र केनापि प्राप्तुमर्हति- निर्धर्मके तस्मिन् प्राप्यत्वरूप-
धर्मायोगात् । यत्तु सुसुष्ठुभिः प्राप्यते तन्मोक्षारूपं ब्रह्म सधर्मकमेव । अमृतत्वाव्ययत्वरूपधर्मवत्शा-
स्य । मोक्षो हि शाश्वतो निर्विकारश्च । शुद्धचैतन्ये बन्धवन्मोक्षस्याप्यभावात् । निर्विकारइशाश्वतो
मोक्षः कल्पित एवाविद्यया चैतन्ये । निर्विकारत्वादिधर्माणां चैतन्ये कल्पितत्वात्तद्वतो मोक्षस्यापि
कल्पितत्वमिति भावः । ज्ञाननिष्ठालक्षणधर्मस्य नित्यत्वं च नित्यफलवत्त्वरूपं यावद्विदेहकैवल्यमव-
स्थितत्वरूपं वा ।

सुखस्येति । जीवन्मुक्तिसुखस्येत्यर्थः । मोक्षसुखस्य ब्रह्मण इत्यनेनोक्तत्वात् । एकान्तनियत-
स्यान्यभिन्नारिणः । सर्वदापि स्थायिन इत्यर्थः । यावद्विदेहकैवल्यं जीवन्मुक्तिसुखस्य विदुषां स्थायिना-
दिति भावः । अहं निर्विकल्पकं चैतन्यं प्रतिष्ठाऽऽश्रय इति प्रवर्तते इति । विद्वानिति शेषः ।
विद्वदात्मन एव निर्विकल्पकचैतन्यत्वादिति भावः । य एवं प्रवर्तते स ब्रह्मरूपाय कलसते ।

अनेन च श्लोकेन निर्विकल्पकं चैतन्यमेवात्मा, तत्रैव बन्धवत्त्वमोक्षारूपं ब्रह्म जीवन्मुक्ति-
सुखं तदसाधनज्ञानयोगश्चेत्येतत्सर्वं कल्पितं, तथा प्रत्यगात्मपरमात्मभेदः, प्रथगात्मनि जीवः, पर-
मात्मनीश्वरश्च कल्पितः । तत्रश्च भक्तानुग्रहादि सर्वं द्वैतं तत्रैव कल्पितम् । तथा प्रथगात्मपरमात्मनो-
र्जातृत्वज्ञेयत्वप्रयुक्त आधाराधेयभावश्च तत्रैव कल्पितः । तदेतत्सर्वं कल्पितत्वात् चाषट्पञ्चनाडी तस्या

माया । सा चाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानादेव निवर्तते । य एवं विद्वानात्मानं नारायणं भक्तियोगेन भजते स तदैव ब्रह्मभूयाय कल्पते । औदासीन्यादिसायनसम्पन्नस्तु क्रमेण ब्रह्मभूयाय कल्पते । तस्मादात्मभजनमेव जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिद्वयसाधनमिति सिद्धम् ।

यदुत्तमं ज्ञानं पवक्ष्यामीति भगवता प्रोक्तमादौ तदुक्तं मकाशं चेत्यारभ्य यावदध्यायपरिसमाप्तमन्वेन । अथ वा, उत्तमज्ञानसाधनमुक्तं प्रकाशं चेत्यादिना । ज्ञानं तु साक्षाद्ब्रह्मणोऽहमिति श्लोकेनोक्तमिति बोध्यम् । इदमेवात्मज्ञानमुत्तराध्याये विस्तरेण वक्ष्यति च ।

यत्तु रामानुजः—अहमव्यभिचारिभक्तियोगेन सेवितोऽमृतस्याव्ययस्य च ब्रह्मणः प्रतिष्ठेति, जीवस्य फलदशाभावित्वेन निर्दिष्टं रूपमिह ब्रह्मशब्देनोपचर्यत इति देशिकश्च, तन्मन्दम्—जीवस्य यदि फलदशयां विद्यमानरूपादन्यदूपं भवति तर्हि जीवससविकार एव स्यात् । पूर्वरूपपरित्याग उत्तररूपस्वीकारश्च विकारो हि । ततश्चानित्यत्वं स्यात् । अणोर्जीवस्य बृहत्त्वप्राप्तावप्युत्पन्नान्शेन नाशप्रसङ्गात्, बृहत्त्वजन्मना जन्मप्रसङ्गाच्च । ज्ञानधर्मबृहत्त्वं तु निरस्तं बहुशः पूर्वम् । तच्च फलदशाभाविजीवस्य बृहत्त्वं जीवाश्रयमेवेति न तस्य ब्रह्माश्रयत्वं च सम्भवति । येन बृहत्त्वमधिगतं स हि बृहत्त्वस्याश्रयः । नचेध्वरगतं बृहत्त्वं जीवस्यागतमिति वाच्यं, ईश्वरस्याब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । नापीश्वरगतबृहत्त्वतुल्यं बृहत्त्वं जीवस्य प्रादुर्भूतमिति वाच्यं, तथासति जातस्य तरय बृहत्त्वस्य- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति शास्त्रान्नाशस्यावश्यम्भाविःवेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणोऽप्यदशयां विद्यमानमेवाज्ञानतिरोहितत्वेनाविद्यमानतुल्यं बृहत्त्वं मोक्षदशायामज्ञानावरणनाशात्पुनः स्फुरतीति ब्रह्मैव जीवः, तस्य च ब्रह्मभूतजीवस्य ब्रह्मणः, पतिष्ठात्वं तु पूर्वोक्तविषया कल्पितमेवाविद्यथेति बोध्यम् ।

नच विद्यामविद्या कथं कल्पयेदिति वाच्यं, विद्याया बुद्धिवृत्तिविशेषात्मिकाया अविद्याकल्पित-बुद्धिपरिणामात्मकत्वेनाविद्याकल्पितत्वसम्भवात् । न हि परमार्थदशयां विद्या विद्यते, येन कथं विद्याया अविद्याकल्पितत्वमिति शङ्कयेत् । किं सुप्तिमूर्छादौ परमार्थदशयां केनापि विद्याऽनुभूयते ? तस्मात्परमार्थत एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म बन्धमोक्षविद्यादयस्सर्वेऽप्यविद्याभूमावेवेति स्थितमद्वैतम् ॥२७॥

इति श्रीबेळ्ळोण्डोपनामक रामकविकृतौ श्रीभगवद्गीताशाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे

गुणत्रयविभागयोगोनाम चतुदशोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

पञ्चदशोऽध्यायः ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलमतो भक्तियोगेन मां ये सेवन्ते ते मम प्रसादाद्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति, किमु वक्तव्यमात्मनः तत्त्वमेव सम्यग्विजानन्त इत्यतो भगवानर्जुनेनापृष्टोऽप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुरुवाच 'ऊर्ध्व-मूल'मित्यादिना । तत्र तावद्वृक्षरूपकल्पनया वैराग्यहेतोस्संसाररूपं वर्णयति—विरक्तस्य हि संसाराद्भगवतस्तत्त्वज्ञानेऽधिकारः, नान्यस्येति—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधशाखमश्वत्थं प्राहुरच्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वान्नित्यत्वान्महत्त्वाच्चोर्ध्वं,

यस्मात्पाणिनां कर्मिणां कर्मफलं, ज्ञानिनां ज्ञानफलं च मदधीनमीश्वरायत्तमतस्तस्माद्भक्तियोगेन ये मां सेवन्ते ते मम प्रसादाद्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता जीवन्मुक्तास्सन्तो मोक्षं गच्छन्ति । यस्मादेवं मां केवलं यजन्त एव मोक्षं गच्छन्ति तस्मादात्मनो ममैवं वक्ष्यमाणविधं तत्त्वं सम्यग्विजानन्तो मोक्षं गच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् । इत्यतः भगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वादित्यर्थः । अर्जुनेनापृष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुस्सन् भगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमित्यादिपञ्चदशोऽध्यायम् । तत्रेति । अध्याये । तावदिति । आदौ वैराग्यहेतोर्वैराग्यार्थं वृक्षरूपकल्पनया संसाररूपं वर्णयति । संसारवृक्षं कथयतीत्यर्थः । किं फलं वैराग्यादत आह—विरक्तस्येति । संसाराद्विरक्तस्यैव भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारः, अन्यस्य संसारासक्तस्य नाधिकारः । अत एव हि संसारं परित्यज्य व्रजन्ति परिव्राजकास्तत्त्वज्ञानलाभार्थम् । गृहिणां हि कुटुम्बपोषणासक्तचेतसां पुत्रादिजन्ममरणादिप्रयुक्तसुखदुःखविक्षिप्तचेतसां च कामातुराणां कथं वेदान्तश्रवणादिकं सम्भवेन्न कथमपीति भावः ।

ऊर्ध्वमूलमिति । यं संसारवृक्षमिति शेषः । ऊर्ध्वमूलमधशाखमच्ययमश्वत्थं प्राहुः श्रुतयः वेदविदो वा । यं संसारमिति वा । यं संसारमश्वत्थमूर्ध्वमूलमधशाखमच्ययं प्राहुरिति वा ।

उच्यते ब्रह्माव्यक्तं मायाशक्तिमत्तन्मूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च—
 'ऊर्ध्वमूलोऽवाकछास एषोऽध्वत्थस्सनातन' इति । पुराणे च— 'अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यै-
 यस्य छन्दांसि पर्णान्याहुः । भवन्तीति वा । तं संसारवृक्षं यो वेद स वेदविद्वज्जति । यथा वृक्ष-
 रसमूलसंशाखससपर्णो बीजांकुरभावेन प्रवाहानादिः प्रवाहानन्तश्चेत्यन्वयः । तथा संसारोऽयं समूल-
 रसंशाखससपर्णः प्रवाहतोऽनादिरनन्तश्चेत्यव्ययश्चेति साधर्म्यसत्त्वास्संसारे वृक्षंवारोपणमिति बोध्यम् ।
 अव्यक्तमायाशक्तिमद्ब्रह्मोर्ध्वमित्युच्यते । कुत उच्यतेऽत आह—सूक्ष्मत्वादिति । किमपेक्षयाऽत
 आह—कालत इति । कालो हि सूक्ष्मः तस्मादपि ब्रह्म सूक्ष्मम् । संसारदिलक्षणकालस्य विज्ञेय-
 त्वेन स्थूलत्वेपि कलाकलादिलक्षणकालस्य दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वं, ब्रह्मणश्चातीन्द्रियस्य दुर्विज्ञेयत्वं
 स्फुटमेव । ऊर्ध्वस्थस्य च नक्षत्रादेरसूक्ष्मत्वदर्शनात्सूक्ष्मत्वादितं ब्रह्माप्यूर्ध्वमित्युच्यते । तथा
 कारणत्वादिति । 'यतो वा इमा'नीत्यादिश्रुतेर्ब्रह्म जगत्कारणम् । कारणं च वस्तु कार्यादूर्ध्वमिति
 प्रतीतिः । एवं कारणत्वाद्ब्रह्मोर्ध्वमित्युच्यते । नित्यत्वादिति । अनित्यं संसारमण्डलपतीत्य वर्तते
 नित्यत्वाद्ब्रह्मोर्ध्वमित्युच्यते । तथा महत्त्वादिति । उत्कृष्टत्वाद्ूर्ध्वत्वं ब्रह्मण इति भावः ।

यद्वा ऊर्ध्वं ब्रह्म सूक्ष्मत्वादिहेतुचतुष्टयेन मूलमित्युच्यते, वृक्षस्यापि हि बीजं मूलमल्पपरि-
 माणत्वात्सूक्ष्मं वृक्षोदयं प्रति हेतुत्वात्कारणम् । अंकुरात्मना पुनर्बीजात्मना पुनरंकुरात्मनेत्येवं परिणम-
 मानत्वात्प्रवाहनित्यं कार्यमहत्त्वान्महत्त्वं । एवं ब्रह्मापि— 'अणोरणीयान्महतो महीया'निति श्रुत्या ब्रह्मण-
 रसूक्ष्मत्वमहत्त्वे 'यतो' वेत्यादिश्रुत्या कारणत्वमजो नित्य' इत्यादिश्रुत्या नित्यत्वं चेति बोध्यम् ।
 निर्विशेषस्य ब्रह्मणस्संसारमूलत्वायोगादाह—अव्यक्तेति । अव्यक्तं, माया, शक्तिश्चेति पर्याया
 अव्यक्तमायाशब्दद्वयवाच्या या शक्तिस्तद्युक्तमित्यर्थः । मायाशबलितमीधराख्यं ब्रह्म जगद्धेतुत्वा-
 स्संसारवृक्षस्य मूलमित्युच्यत इति परमार्थः ।

ननु धनोक्तं संसारवृक्षस्योर्ध्वमूलत्वमत आह—ऊर्ध्वमूलो हीति श्रुतिम् । एष इति ।
 संसाररूप इत्यर्थः । सनातनोऽनादिः । अव्यक्तेति । अव्यक्तं माया, तदेव मूलं तस्मात्प्रभवती-
 त्यव्यक्तमूलप्रभवः । तस्यैवाव्यक्तमूलस्यानुग्रहादुच्छ्रितः पट्टद्वयः । बुद्धिरेव स्कन्धः पकाण्डो बुद्धि-
 स्कन्धस्तन्पयो बुद्धिस्कन्धमयः । वृक्षस्य स्कन्धाच्छाखा इव संसारस्य बुद्धेस्सकाशात्रानाविषपरिणामा
 भवन्तीतीयमुक्तिः । इन्द्रियान्तराण्येव कोटरा यस्य स इन्द्रियान्तरकोटरः । इन्द्रियाणां रन्धानावेऽपि
 तदधिष्ठानचक्षुश्श्रोत्रादीनां सरन्ध्रत्वादियमुक्तिः । महाभूतान्येव विशाखा विविधाश्शाखा यस्य स
 महाभूतविशाखः । विषयैश्शब्दादिभिः पत्रवान् पत्राण्यस्य सन्तीति तथोक्तः, विषया एव पत्राणी-
 त्यर्थः । धर्माधर्मवेत्र सुपुष्पाणि यस्य स धर्माधर्मसुपुष्पः । सुखदुःखयोरेव फलानामुदयो यस्मात्स
 उदयोऽभिबुद्धिर्यस्य स इति वा सुखदुःखकलोदयः । सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां मनुष्यादीनामन्यत्र
 काकादीनां चाऽऽजीव्य उपजीव्य आश्रय इति यावद् । एवंविवत्सनातनो बीजांकुरायादात्नादिर्ब्रह्म-

वानुग्रहोच्छ्रितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्र-
शाखवान् । धर्माधर्मसुपुण्यश्च सुखदुःखफलोदयः ॥ आजीव्यस्सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षस्सनातनः ।
एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माचरति नित्यशः ॥ एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ।
ततश्चात्मरतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनरित्यादि । तमूर्ध्वमूलं संसारं मायामयं वृक्षमध-
श्शाखं महदहङ्कारतन्मात्वादयश्शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽयमधश्शाखस्तमधश्शाखम् ।
न श्वोऽपि स्थाता इत्यश्वत्थः, तं क्षणप्रध्वंशिनमश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति । अव्यय- संसार-
वृक्षः । ब्रह्म प्रकृतिस्वत्कार्यत्वात्संसारोऽपि ब्रह्म, तदेव वृक्षोऽश्वत्थः । ब्रह्मणा परमात्मनाऽचिष्ठितो
वृक्षो ब्रह्मवृक्ष इति वा ।

एतद्ब्रह्मवनमित्येकं पदमेतस्यास्य ब्रह्मणो जीवरूपस्य वर्णं भजनीयं मोग्यमिति यावत् । ब्रह्म
परमात्माऽत्र साक्षिवदाचरति ब्रह्मैव साक्षिमूतमित्यर्थः । निर्विशेषे ब्रह्मणि वस्तुतस्साक्षित्वस्याप्ययोगा-
त्साक्षिवदाचरतीयुक्तम् । अहं ब्रह्मास्मीत्याकारेण ज्ञानेनैव परमेणासिना खड्गेन । एतद्देहरूपं वृक्षम् ।
सामान्ये वलीबत्वम् । एतद्ब्रह्मवनमिति वा । छित्त्वा भित्त्वा च । देहस्य छेदनं भेदनं च तत्राह-
ङ्कारममकारयोरकरणमेव । अकृते च तदभिमानद्वये छिन्नभिन्नवृक्ष इव देहो हि नश्यति । ज्ञाने-
नाज्ञानं नाशयित्वेति वा । नाशिते स्वज्ञाने देहभ्रंशः स्यादिति भावः । अज्ञानमूलत्वाद्देहवृक्षस्य ।
न हि वृक्षस्य मूले छिन्ने सति वृक्षो जीवेत्, ततश्चाज्ञाननाशानन्तरमात्मगतिमात्मरूपां गतिं प्राप्य
तस्मादात्मरूपान्मोक्षात्पुनर्नावर्तते तद्ब्रह्मरूपेणैव तिष्ठतीत्यर्थः ।

कोऽसावूर्ध्वमूलोऽत आह—संसारमिति । संसरति देही एतत्तादात्म्याद्यध्यासेनेति संसारो
देहादिप्रपञ्चः । नायं सत्य इत्याह—मायामयमिति । मायाकार्यत्वान्मायावन्मिथ्याभूतमित्यर्थः ।
अधोभूताश्शाखा यस्य सोऽधश्शाखः । कास्ताश्शाखा अत आह—महदिति । कारणत्वाद्ब्रह्मण
ऊर्ध्वत्वं कार्यत्वान्महदादीनामयस्थत्वमिति बोध्यम् । अस्य संसारवृक्षस्योर्ध्वभूतं ब्रह्म मूलमधोभूता
महदादयस्तु शाखा इति परमार्थः । एतेन वृक्षस्य कथं मूलमूर्ध्वं स्याच्छाखाः कथमधो भवेयुरिति
शङ्कापि प्रत्युक्ता । अत्रोर्ध्वशब्दाभ्यां ब्रह्मणो महदादीनां चोच्यमानत्वात् । न हि ब्रह्ममूलो
महदादिशाखश्च संसार इति वृक्षरूपणे कोऽपि विरोधः । अथ बोर्ध्वशब्दस्यैवाल ब्रह्मपरत्वमध-
श्शब्दस्तु शाखाविशेषणभूत एव । शाखाशब्दात्तु निमीर्णातिशयोक्त्वा तत्तुल्यमहदादिप्रहणमिति
स्वीकारेऽपि न दोषश्शाखानां वृक्षस्य पत्रपुष्पाद्यपेक्षयाऽधस्थत्वात् ।

अश्वत्थशब्दं निर्वक्ति—न श्वोऽपीति । फलितमाह—क्षणप्रध्वंसिनमिति । यद्यपि
देहादय एतक्षणे दृष्टाः क्षणान्तरे पुनर्दृश्यन्त एव न क्षणप्रध्वंसरतेषां, तथापि क्षणान्तरेऽवश्यं दृश्यन्त
इति वक्तुं न शक्यते मरणसम्भवात्तस्मात् क्षणप्रध्वंसशीला एव देहादय इत्यभिप्रेत्य क्षणप्रध्वंसिन-
मित्युक्तमत एव ताच्छीर्ये णिनिः प्रयुक्तः प्रध्वंसिनमिति । वृक्षोऽप्यश्वत्थसंज्ञः प्रसिद्ध एव ।

मायाया अनादिकालप्रवृत्तत्वात्, सोऽयं संसारवृक्षोऽव्ययः, अनाद्यन्तदेहादिसन्तानाश्रयो हि सुप्रसिद्धः, तमव्ययः; तस्यैव संसारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणम्—छन्दांसि यस्य पर्णानि, छन्दांसि छादनाहम्यजुस्सामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदास्संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मतद्भेदतुफलप्रदर्शनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं- 'यस्तं वेद स वेदवित्' वेदार्थविदित्यर्थः । नहि समूलात्संसारवृक्षादस्माद्भ्रूयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्तीत्यतः सर्वज्ञस्सर्ववेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षविज्ञानं स्तौति ॥१॥

अव्ययमिति । ननु क्षणमध्वंसिनस्संसारस्य, कथमव्ययत्वमत आह—मायाया इति । नन्वनादिकालमारभ्य मश्रुतत्वे मायैवाव्यया स्यात्कथं पुनस्तत्कार्यसंसारोऽव्ययोऽत आह—अनादीति । न विद्येते आद्यन्तौ यस्य सोऽनाद्यन्तस्स चासौ देहादिसन्तानरस आश्रयो यस्य स तथोक्तः । बीजांकुस्न्यायेन मवाहाकारेण पूर्वपूर्वदेहादेरुत्तरोत्तरदेहादिर्भवन् सन्न कदाप्युपरमत इत्यनन्तत्वं देहादिसन्तानस्य । प्रलयेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वादयमिदानीमारब्ध इति वक्तुमशक्यत्वादानादित्वं च ।

एवमस्यानादित्वे हेतुर्मायाया एतन्मूलभूताया अनादित्वमेवेति मायाया अनादिकालप्रवृत्तत्वादित्युक्तम् । तथा मायाया अनन्तरत्वमेव देहादिसन्तानस्यानन्तत्वे कारणमेवंविधसन्तानाश्रयत्वादेव संसारस्याप्यनाद्यनन्तत्वमिति युक्तमव्ययत्वं संसारस्येति भावः । एवं सुखदुःखसम्भोगरूपसंसारस्य तु स्वत एवाव्ययत्वं स्थूलदेहस्य नश्यत्वेऽपि सूक्ष्मदेहस्याविनाशित्वात्प्रपञ्चरूपसंसारस्य त्वव्ययत्वं स्फुटमेव । प्रलयेऽपि जगतस्सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात् । तस्मात्सर्वथाऽप्यव्यय एव संसारो यावदविद्यम् । अन्यदिति । विलक्षणमित्यर्थः । अन्यद्विशेषणं विशेषणान्तरम् ।

छन्दश्शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—छादनादिति । रक्षणादिति यावत् । छादनपूर्वकत्वादक्षयस्य । कवचो हि देहमाच्छाद्य रक्षति शस्त्रादेस्सकाशात् । अधर्वणवेदस्य ऋगादिवेदत्रयान्तःपातित्वादाह—ऋग्यजुस्सामात्मकानीति । पर्णशब्दोऽत्र लक्षणया तत्सदृशपरः । छन्दसां प्रसिद्धपर्णत्वासम्भवादित्याह—पर्णानीवेति, रक्षणार्थानीति । पर्णानि हि वृक्षमाच्छाद्य वातातपादिभ्यो रक्षन्ति । एवं संसारवृक्षं वेदाः परिरक्षन्ति । तत्र हेतुमाह—धर्मेति । धर्माधर्मयोस्तद्भेदतुर्नां विहितप्रतिषिद्धकर्मणां तत्फलस्य स्वर्गनरकादेश्च प्रकाशनं प्रतिपादनमर्थः प्रयोजनं येषां तत्रात् । धर्मो यागादिजन्यमपूर्वं सृष्टतात्मकमात्मनिष्ठम् । अधर्मो हिंसादिजन्यं दुष्कृतमिति विवेकः । विद्वांसोऽपि वेदप्राभाष्याद्यज्ञादिकमनुष्ठाय स्वर्गादिकं माप्य तत्पुण्यक्षयात्पुनर्भुवि मनुष्यात्मना प्रजाय पुनः कर्माणि कुर्वन्तीति त्रिदुषामपि जन्ममरणादिलक्षणोऽयं संसारो वेदमूलक एव । नास्तिका अपि हिंसादिलक्षणं कर्म विधाय तत्फलानुभवाय नरकं मथादिजन्म च माप्य पुनर्भ्रियन्ते पुनरुत्पद्यन्ते इत्ययमर्थोऽपि वेदादेव ज्ञायत इति तेषां संसारोऽपि वेदमूलक एव । तस्माद्देवैस्संसारः परिरक्ष्यत इति भावः । अत एव 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन !' इत्युक्तं भगवता ।

समूलमिति । मूलेन ब्रह्मणा मायिना सहेत्यर्थः । केवलसंसारवेदनेन फलाभावादिति भावः । ब्रह्मज्ञानाद्धि मोक्षः । ननु सर्वेऽपि वेदविद एव वेदपाठका इत्यत आह—वेदार्थविदिति । वेदान् प्रायशः पठन्त्येव ब्राह्मणाः, परं तु तदर्थं ते न जानन्ति । अर्थज्ञानशून्याश्च वैदिका वेदेनैव निन्दिताः—‘स्थाणुरयं भारवाहः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थमिति । तस्माद्धेदपाठकानां वेदार्थज्ञानमावश्यकं, तदज्ञानादेव दर्शितसमूलसंसारज्ञानसम्भवात् ।

ननु यत्समूलं संसारं वेद स कथं सर्ववेदार्थविद्वेत् ? अन्यस्याविज्ञेयस्य बहुधा सत्त्वादत आह—न हीति । दृग्दृश्याभ्यां पदार्थाभ्यामन्यत्किमपि नास्ति । तत्र ब्रह्म दृक्; माया, तत्कार्यं सर्वं जगद्दृश्यम् । एवं स्थिते मूलस्य मायावतो ब्रह्मणो वृक्षस्य जगद्रूपसंसारस्य च ज्ञाने सति किं पुन-स्वशिष्येत ज्ञेयतया ? न किमपि- ताभ्यामन्यस्याभावात् । वेदार्थानां यज्ञादिकर्मणा ब्रह्माद्युपासनानां च सर्वेषां संसारान्तःपातिस्वाद्देवान्तार्थस्य च ब्रह्मत्वेन मूलान्तःपातिस्वाच्चेति भावः । अत इति । समूलात्संसारवृक्षादन्यस्य ज्ञेयस्याभावादित्यर्थः । सर्ववेदार्थविद्यस्स सर्वज्ञ एवेति समूलस्य वृक्षस्य संसारस्य विज्ञानं स्तौति- समूलवृक्षविज्ञानिनां सर्वज्ञत्वे सति तद्विज्ञानस्य सर्वोत्कर्षः प्राप्नोति । यथा धनवतः पुरुषस्य कीर्तनीयत्वे सति धनस्याप्युत्कर्षस्तद्भवति । धर्मोत्कर्षपूर्वकत्वाद्ध्युत्कर्षस्येति भावः ।

यस्तु रामानुजः—ससलोकोपरि निविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वं, पृथिवीनिवासि-सकलनरपशुमृगक्रिमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततयाऽयश्शाखत्वम् । संसारस्यावेदत्वेऽपि संसारविद्वेदविदेव । वेदो हि संसारवृक्षच्छेदोपायं वदति । छेद्यवृक्षस्वरूपज्ञानं छेदनोपायज्ञानोपयोगीति वेदविदित्युच्यते इति, तत्तुच्छम्—चतुर्मुखः किं जगद्रूपसंसारस्यादिरुत देहरूपस्याऽथवा सुखदुःखसम्भोगरूपस्य ? नाद्यः—‘जन्माद्यस्य यत’ इति सूत्रेणेश्वरस्यैव जगत्कारणत्वेन जगदादित्वस्य स्थापितत्वात् । आदिर्हि कारणम् । न द्वितीयः— देवमनुष्यादिदेहान्प्रति चतुर्मुखस्यादित्वेऽपि चतुर्मुखदेहंप्रति चतुर्मुख-स्यादित्वाभावात् । नहि पुत्रदेहस्यादिः पिता पितृदेहस्याप्यादिर्भवति । न तृतीयः—चतुर्मुखस्यापि सुखदुःखसम्भोगसत्त्वेन तदादित्वाभावात्तस्य । नहि स्वानर्थकरं संसारं चतुर्मुखस्वर्यं सृजति ।

ननु आदिर्न कारणं, किं त्वाद्यवयवः, यथा वृक्षस्यादिमध्यान्तावयवास्सन्ति भूसन्निहितभाग आदिवृक्षस्य चरमभागोऽन्तः, स्कन्वादिभागस्तु मध्यः, तथा जगद्रूपसंसारस्य चतुर्मुख आदिभागः, पृथिवीनिवासिनो मनुष्यादयो मध्यभागः, पातालवासिनोऽन्तभाग इति चेत्, नैतदप्युचितम्— तथा सति चतुर्मुखस्यैकस्यैव कथमादित्वम् ? तल्लोकवासिनस्सर्वेऽप्यादिभूता एव । किञ्च वृक्षाश्रयपक्षि-कीटादिप्राया जगदाश्रयचतुर्मुखादिप्राणिनः, नतु स्कन्धशाखादिस्थानीयाः । सत्यादिलोका एव त-त्स्थानीयाः— लोकात्मकत्वाज्जगतः । तथा च जगतस्सत्यलोक आदिः, भूलोको मध्यः, पाताल-लोकोऽन्तः । यद्वा स्वर्गलोक आदिर्मर्त्यलोको मध्यः, पाताललोकोऽन्त इति सत्यलोकादित्वं स्वर्ग-लोकादित्वं वा जगद्वृक्षस्य दक्तव्यमिति कथं चतुर्मुखादित्वं तस्य ? अपि च यद्यत्रोर्ध्वशब्देनाद्यवयो

तस्यैव संसारवृक्षस्याऽपराऽवयवकल्पना उच्यते—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

अधश्चेति । अधो मनुष्यादिभ्यो यावत्स्थावरमथ ऊर्ध्वं च यावद्ब्रह्मणो विश्वसृजो धाम इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः विवक्षितस्यास्यार्धशब्देन किं मध्यावयवो विवक्षितः ? यद्वाऽन्तावयवः ? अथ बोभयम् ? नाद्यः-- स्थावरान्तयेति स्ववचोविरोधात् । न द्वितीयः- नहि पृथिवी तन्निवासिनस्थावराः पर्वतादयो वा जगद्वृक्षस्थान्तभागः स्यात् । न तृतीयः- तद्विवक्षानुसारेण त्वया पृथिवीनिवासिमनुष्यादिमध्यतया पातालनिवासिसर्पाद्यन्ततया चाषशशाख इत्युच्यत इत्यनुक्तत्वात् । किं च 'अव्यक्तमूलपभव' इति पुराणं च । मङ्कतगीतामूलमूतश्रुतिगतोर्ध्वमूलपदस्य मायाकारणकत्वरूपार्थमेव प्रतिपादयतीति तद्विरोधश्च तव । तस्मादूर्ध्वं ब्रह्म मूलं कारणमस्येत्यूर्ध्वमूलमित्येव व्याख्येयम् । न च ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादकस्य तवापि मायाकारणत्वप्रतिपादकपुराणविरोध इति वाच्यं, शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । केवलव्यक्तस्य केवलब्रह्मणो वा कारणत्वाभावात् । अव्यक्तशक्तिमद्ब्रह्म ब्रह्माश्रयमव्यक्तं वा जगतः कारणमिति न कश्चिद्विरोधः ।

यच्चानेनोक्तं संसारो न वेद इति, तदप्ययुक्तम्—वेदस्यापि संसारपदवाच्यजगदन्तःपातित्वेन संसारस्यापि वेदत्वात् । यज्ञादिसंसारस्य वेदार्थत्वेन च वेदस्य संसारप्रतिपादकत्वात्संसारस्य वेदत्वमिति वा । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदात् । यच्च वेदसंसारवृक्षच्छेदोपायं वदतीति, तदप्ययुक्तम्—यज्ञादिप्रतिपादकवेदभागस्य संसारमवृद्धद्युपायप्रतिपादकत्वात् । वेदार्थो हि यज्ञादिसंसारं वर्धयतीति ॥१॥

अध इति । अपरेति छेदः । पूर्वोक्तादन्येत्यर्थः । गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाश्च तस्य शाखा अधश्चोर्ध्वं च प्रसृता भवन्ति । कर्मानुबन्धीनि तस्य मूलान्यधश्च मनुष्यलोकेऽनुसन्ततानि भवन्ति । अधशब्दार्थमाह—मनुष्यादीति । मनुष्यो मानवदेह आदिर्यस्य तन्मनुष्यादि । यावत्स्थावरं स्थावरान्तमित्यर्थः । मनुष्यपशुपक्षिसरीसृपकिसिकीटमत्स्यकच्छपतरुगुल्मलतादिकमिह दृश्यमानं भुवि सर्वं चराचरजन्तुजातमषशब्दार्थः । मनुष्यादिभ्य इति पाठे मनुष्यादिभ्य आरभ्येति शेषः । आदिपदात्पश्चादिग्रहणम् । ऊर्ध्वशब्दार्थमाह—अत इति । मनुष्यलोकादित्यर्थः । ऊर्ध्वं वर्तमाना गरुडगन्धर्वयक्षरक्षःपितृमातृगणसिद्धसाध्यचारणदेवदानवाद्यश्चतुर्मुखेन सह सर्वेऽपि प्राणिन ऊर्ध्वशब्दार्थः । इदमेवाह—यावदिति । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । धाम लोकः । तत्र वर्तमानसनकादिसर्वप्राणिसंग्रहाय धामशब्दग्रहणम् । एतदन्तमिति । चतुर्मुखान्तमित्यर्थः । चतुर्मुखजन्मनोऽपि ज्ञानकर्मफलत्वादिनि भावः ।

प्रगता गुणप्रवृद्धा गुणैस्सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धास्थूलीकृता उपादानभूतैः; विषयप्रवालाः--
विषयाश्शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्यश्शाखाभ्योऽकुरीभवन्तीव, तेन विषय-

यद्वैतस्मिन्पक्षे पञ्चतन्तुर्मुखादन्यस्य चतुर्मुखस्यासम्भवाच्चतुर्मुखलोकप्राप्तिरेव फलमेति विवक्षणे
एतदन्तमित्यस्य चतुर्मुखपामान्तमित्येवार्थः । एवमञ्जुर्वशब्दाभ्यां ब्रह्मादिस्थावरान्तचराचरसर्वप्राणि-
संग्रहः कृतः । अमुनि हि चराचरजन्तुजालानि कर्मानुसारेण शाखानुसारेण च ज्ञानकर्मफलानी-
त्याह—यथाकमेति । ज्ञानमुपासनादिकं, ननु तत्त्वज्ञानं मोक्षस्यैव तत्पाप्मत्वात् । कर्म यज्ञादिकं
फलमित्यन्धिपूर्वकं तदहितं च । फलाभिसन्धिहितकर्मकृदपि तत्त्वविदां कुलेषु जायत इत्युक्तत्वात् ।
तयोः फलानि तत्प्राप्याणीत्यर्थः । 'देवान् देवयजो या'न्तीत्यादिना देवयजनादीनां देवत्वादिप्राप्ति-
हेतुत्वस्योक्तत्वादिति भावः । इमानि भूतानि संसारवृक्षस्य शाखास्थानीयानीत्याह—तस्येति ।
प्रगता व्यासा इति यावत् । स्थूलीकृतास्थौर्यं प्रापिताः । यथा प्रवालाः पल्लवाश्शाखाशालाशिफा-
जटाभ्योऽकुरीभवन्ति तथा कर्मफलेभ्यश्चराचरेभ्यो देहेभ्यश्शब्दादयो जायन्त इति विषयेषु प्रवाल-
त्वारोपणमित्याह—विषया इत्यादिना । देहादीत्यादिपदादिन्द्रियादिग्रहणम् । गुणप्रवृद्धा विषय-
प्रवालाश्च मनुष्यादिस्थावरान्ता ब्रह्मादिमनुष्यान्ताश्च सर्वे भूतसङ्घाश्शाखा इव संसारवृक्षस्याधश्चोर्ध्वं च
प्रसृता भवन्तीत्यर्थः । एतेन तन्त्रादिनाऽधश्शब्दस्योर्ध्वशब्दस्य च भूतपरस्वे भूताश्रयदेशपरस्वेन च
द्वेषा व्याख्यानं कृतमिति सिद्धम् ।

यद्वा शाखारूपविषयनिर्देशेन ब्रह्मादिस्थावरान्तसर्वप्राणिनिकायरूपविषयो लक्ष्यते । ततश्च
वृक्षतुल्यस्यास्य संसारस्य प्रवालतुल्यविषयोपलक्षिताः, जलादितुल्यगुणप्रवृद्धाश्च शाखातुल्यांसर्वभूतसङ्घ
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृता भवन्तीत्यर्थः । मनुष्यादिस्थावरान्तजन्तुसन्ततिर्यत्रास्ति सोऽधश्शब्दार्थः ।
ब्रह्मादिमनुष्यान्तजन्तुसन्ततिर्यत्रास्ति स ऊर्ध्वशब्दार्थः । मनुष्यादीति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः ।
मनुष्यान्तेति त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । स्वविवरभूतपाताललोकसहिता पृथिवी अधश्शब्दार्थः ।
सत्यादिलोकसहितस्वर्गलोक ऊर्ध्वशब्दार्थ इति यावत् । एवं चाधो भर्तृलोकपाताललोकयोर्ध्वं
स्वर्गलोके च ये प्राणिनो ब्रह्मादिस्त्रन्धान्तास्ते संसारवृक्षस्याधोभागोर्ध्वभागद्वयव्यापिन्यश्शाखा इत्युच्यन्त
इति परमार्थः ।

ननु कोऽयं संसारः ? यस्य प्राणिनश्शाखाः । न तावत्पञ्चः- तस्य लोकानामेव शाखात्वेन
भवितव्यत्वात् । लोकमयो हि पञ्चः, प्राणिनस्तु पक्षिपाया एव । नापि देहः- तस्य सर्वभूतशाखा-
वत्त्वासम्भवत्वात् । नापि सुखदुःखादिसम्भोगः- तस्य प्राण्याश्रयकत्वेन प्राणिमत्त्वासम्भवादिति चेत्,
उच्यते—जन्ममरणादिलक्षणसुखदुःखादिसम्भोग एव संसारः, सर्वेपि संसारिणः प्राणिनोऽभुमेव
संसारमाश्रयन्त इति प्राणिनामाश्रय एव संसारः शाखानां वृक्ष इव । प्राणिनां संसारस्य चैतरेतरा-
श्रयाश्रयिभावात्प्राणिन आश्रित्य वर्तमानोऽपि संसारः प्राणिनामाश्रयो भवति, यथा भर्तृमार्ये परस्परम् ।
यद्वा अविद्यामयोऽयं संसरोऽविद्यायाश्च सर्वप्राण्याश्रयत्वात्संसारस्य च तथात्वमिति ।

प्रवालाशशाखाः । संसारवृक्षस्य परं मूलमुपादानं कारणं पूर्वमुक्तम् । अथेदानीं कर्मफल-
जनितरागद्वेषादिवासनामूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तानि, अधश्च
देवाद्यपेक्षया मूलान्यनुसन्ततान्यनुप्रविष्टानि; कर्मानुबन्धीनि- कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः
पश्चाद्भावी येषामुद्भूतिमनुद्भवति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतः । अत्र हि
मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥२॥

अथवा मपञ्च एवेह संसारः । सहि यथा लोकमयस्तथा भूतमयश्च । तथा च लोका इव
लोकस्थमाणिनोऽपि तस्य शाखा इव भवन्तीति । यद्वा सर्वे प्राणिनस्त्वाश्रयलोकद्वारेण संसारवृक्षस्य
शाखा इव भवन्तीति । यद्वा मपञ्चो वृक्षो लोकाशशाखा याः स्कन्वादुपरि पादूर्भूताः स्थूलाः, ये तु
शाखासुद्भूताःशालाशिफाजटाशल्दैरुच्यमानास्सूक्ष्मतरसूक्ष्मतरसूक्ष्मतरमवृक्षावयवास्तत्स्थानीयास्तु प्राणिन
इति । परं मवानमित्यर्थः । पूर्वमिति । ऊर्ध्वमूलमित्यनेनेत्यर्थः । धर्माधर्मयोर्व्यज्ञादिहिंसादिवेहित-
निषिद्धकर्मणोः प्रवृत्तौ प्रवर्तने कारणानि पुंसांमिति भावः । अवान्तरभावीनीति । अप्रधानानीत्यर्थः ।
अवान्तरे मध्ये भवन्तीत्यवान्तरभावीनि । अधश्चेति । मनुष्यलोक इत्यस्य विशेषणम् । कथमस्याध-
स्त्वमत आह—देवाद्यपेक्षयेति । स्वर्गाद्यपेक्षयेत्यर्थः । कर्मेत्यनुबन्धः कर्मानुबन्धस्य एषामस्तीति
कर्मानुबन्धीनि । रागद्वेषादिवासनामयुक्तत्वात्कर्मणः क्रियमाणस्य वासनापेक्षया पश्चाद्भावित्वमिति भावः ।
येषां रागद्वेषादिसंस्काराणामुद्भूतिमुत्पत्तिमनुसृत्योद्भवति कर्मेति शेषः । तानि कर्मानुबन्धीनी-
त्युच्यन्ते । मनुष्यलोके भूलोके ।

ननु पशुलोक इत्युक्तेऽपि भूलोक एव सिध्यति किमिति मनुष्यशब्दोपादानमत आह—
विशेषत इति । अत्र हि भूलोके मनुष्याणां विशेषतः कर्माधिकारः प्रसिद्धः । विशेषत इत्यनेन
पश्चादीनामपि सामान्यतो मैथुनादिकर्माधिकारोऽस्तीति सूच्यते । अथवा मनुष्यलोको मनुष्यसमूहः ।
किमिति मूलानि मनुष्यसमूहेऽनुसन्ततानीत्यत आह—विशेषत इति । अत्र मपञ्च इत्यर्थः । विशेषत
इत्यनेन देवादीनां काचित्कः कर्माधिकार इति सूच्यते । मनुष्येषु वर्तमानास्तत्कर्मानुमेया जन्मा-
न्तरकृतकर्ममयुक्ता रागद्वेषादिवासनासंसारवृक्षस्यावान्तरमूलानि मनुष्याणामधस्थत्वादिमानि मूलानि
चाधश्चेत्युक्तानि वृक्षस्यापि ह्यवान्तरमूलान्यधोव्यापीनि सन्ति । अज्ञानमूलकः पूर्वपूर्वकर्मवासनाभिरभि-
वर्धितश्च जन्ममरणादिप्रयुक्तसुखदुःखसम्भोगात्मकः प्राणिनां संसार इति श्लोकद्वयस्य फलितार्थः ।

रामानुजस्तु—अधश्शाखमिति पूर्वश्लोकपदस्य यमर्थमाह- मनुष्यप्रधादयशशाखा इति तमे-
वार्थमत्ताप्याहेति पुनरुक्तिस्तन्मते । नच शङ्करमते- पूर्वापरविरोधः, संसारवृक्षस्य महदादयशशाखा
इति पूर्वमुक्त्वा मनुष्यादयशशाखा इत्यधुनोक्तत्वादिति वाच्यं, महदादयस्तस्त्वात्तात्मकमनुष्यादयश्चास्य
शाखा इत्यदोषात् ॥२॥

यस्त्वयं वर्णितसंसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।

अथत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥३॥

नेति । न रूपमस्येह यथोपवर्णितं तथा नैवोपलभ्यते, स्वप्नमरीच्युदकमायान्धर्व-
नगरसमत्वात् । दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इति, अत एव नान्तो न पर्यन्तो निष्ठा परिसमाप्तिर्वा

नेति । अस्य रूपमिह यथावर्णितमिति शेषः । तथा नोपलभ्यते । अस्यान्तो नास्त्यादि-
नास्ति, सम्प्रतिष्ठा च नास्ति । सुविरूढमूलमेनमश्वत्थं दृढेनासङ्गशस्त्रेण छित्वा । ततो यस्मिन्नाता
भूयो न निवर्तन्ति तत्पदं परिमार्गितव्यम् । नोपलभ्यत इति । संसारस्य रूपं न दृश्यत इत्यर्थः ।
विद्यावस्थायामिति भावः । अविद्यावस्थायामस्य सर्वैर्दृश्यमानत्वेनादृश्यमानत्वं लोकेर्विरूढत्वात् । यद्वा
अस्य रूपं यथा सत्यमिवोपवर्णितं तथा सत्यतया नोपलभ्यते, किंतु मिथ्यात्वेनैव दृश्यते । किमिवो-
पलभ्यतेऽत आह—स्वप्नेति । यद्वा विद्यावस्थायां कुतो नोपलभ्यतेऽत आह—स्वप्नेति । स्वप्नस्थ-
रथादयस्स्वप्नपदार्थाः । माया ऐन्द्रजालिकेन दर्शितो विप्रहादिः । कुतस्संसारस्य स्वप्नादिसाम्यमत
आह—दृष्टेति । हि यस्मात्संसारो दृष्टनष्टस्वरूपो यदा दृष्टं तदैव नष्टं पूर्वं दृष्टं पश्चात्नष्टं वा
दृष्टनष्टं स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । प्रतिभानसमयनियतसत्ताक इत्यर्थः । स्वप्नादयश्च तादृशा एवेति
स्वप्नादिसाम्यं संसारस्येति भावः । अत एव मिथ्यात्वादेवेत्यर्थः । व्यावहारिकसत्यस्य वस्तुनः स्वरूपं
हि परिनिष्ठितं घटस्सर्वथा सर्वदा च घट एव, नतु पट इति । प्रातिभासिकस्तु सर्पाभासादिः
कदाचित्सर्पत्वेन दृश्यते, कदाचिद्दण्डत्वेन कदाचिद्ब्रह्मत्वेनेति न तस्य परिनिष्ठितं स्वरूपमस्ति ।
तथा घटस्य सुदूरप्रहारादिना समाप्तिरस्ति, सर्पाभासस्य तु न समाप्तिः । तदानीं रज्जुज्ञानेन समाप्ता-
वपि पुनर्मेन्दान्यकारे सा रज्जुः क्षिप्तो रगी भवेदेव । तथा व्यावहारिकस्य घटस्यादिरस्ति । अयं घट
इदानीं कुलालेन कृत इति दर्शनात् । स्वाप्लिकस्य तु नादिरुपलभ्यते । तथा व्यावहारिकस्य मध्य
उपलभ्यते, प्रातिभासिकस्य तु न, आद्यन्तज्ञानप्रयुक्तत्वान्मध्यज्ञानस्य ।

एवं प्रातिभासिकस्य आद्यन्तमध्यानामनुपलम्भेनाभावे सिद्धे संसारस्यापि स सिध्यति प्राति-
भासिकत्वात् । अयं संसारोऽनुपलभ्यमानादिमध्यान्तः प्रातिभासिकत्वात्स्वप्नपदार्थवदिति प्रयोगः ।
संसारः प्रातिभासिकः दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वप्नादिवदिति च । नच व्यावहारिकसंसारस्य कथं प्रातिभासि-
कत्वमिति वाच्यं, व्यवहारप्रतीत्योरविशेषात् । प्रातिभासिकत्वादेव हि संसारस्य सुषुप्तौ प्रातिभासा-
भावादभावः । नचैवं सर्पाभासवत्सर्वस्यापि प्रातिभासिकत्वे भ्रमयमाविवेकानुपपत्तिरिति वाच्यं,
सिद्धान्ते सर्वस्यापि भ्रमत्वात् । अज्ञदृष्ट्या तु कल्पितः प्रातिभासिकव्यावहारिकमेदः, तत्त्ववि-
दूदृष्ट्या तु ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्यापि कल्पितत्वेन प्रातिभासिकत्वमेवेति न कश्चिद्दोषः ।

ननु अयं देह इदानीं जात इदानीं वर्धत इदानीं मृत इति देहस्याद्यन्तमभ्योपलम्भात्कथं
प्रातिभासिकत्वमिति चेत्, उच्यते—संसारस्य वयपादिमध्यान्तानुरूपं ब्रह्म, नतु देहस्य । पूर्व-

विद्यते । तथा न चादिः 'इत आरभ्यायं प्रवृत्त' इति न केनचिदवगम्यते । न च सम्प्र-
तिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते । अश्वत्थमेनं यथोक्तं, सुविरूढमूलं- सुष्ठु
विरूढानि विरोहं गतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलं, असङ्गशस्त्रेण- असङ्गः
पुत्रमित्तवित्तलोकैषणेभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण, दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयपट्टीकृतेन
पुनःपुनर्विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन, छित्त्वा संसारवृक्षं सत्रीजमुद्धृत्य ॥३॥

पूर्वकर्मवशादुत्तरोत्तरदेहजन्ममरणलक्षणसंसारो ह्यनादिरनन्तश्च । अत एवामध्यश्च । नचैवं व्यावहा-
रिकदेहस्य कथं प्रातिभासिकत्वमिति वाच्यं, दृष्टनष्टस्वरूपत्वाद्देहस्य प्रातिभासिकत्वं, न त्वादिमध्याता-
नुपलम्भात् । नचानन्तस्य संसारस्य कथं देहवद्दृष्टनष्टस्वरूपत्वमिति वाच्यं, संसारस्य सुषुप्त्यादौ
नाशदर्शनेन तथात्वात् । नच मबोधे पुनर्दृश्यत एवेति वाच्यं, प्रबोधे दृश्यमानस्य संसारान्तरत्वात् ।
पूर्वानुभूतसंसारो हि सुषुप्तौ नष्टः । सोऽयं संसार इति मत्स्यमिज्ञा तु सेयं दीपज्वालेति त्रस्ताजात्या-
दिति । नन्वज्ञानमूलेऽयं संसारः कथमनादिस्स्यादत आह—इत आरभ्येति । नास्य संसारस्य
जन्माभावप्रयुक्तमनादिस्त्वं वयं ब्रूमः, किं तर्ह्यज्ञायमानजन्मकालवत्स्वरूपप्रनादित्वमेवेति ।

ननु न केनचिदवगम्यत इत्ययुक्तमीधरेण तस्यावगम्यमानत्वादन्यथा तस्यासर्वज्ञत्वापत्तेरिति
चेत्, मैवम्—किंप्रयमीधरश्चिन्मात्र उत प्रायाप्रयः ? यं त्वं सर्वज्ञं ब्रूवे । आद्ये- निर्धर्मकस्य न
तस्य ज्ञातृत्वधर्मप्रसङ्गः । द्वितीये- सोऽपि कल्पित एव, प्रायया संसारवदिति कथं तस्य प्रायामय-
संसारदिपरिज्ञातृत्वम् ? (संसारस्यादिर्जन्मेत्यर्थः) नचैवमीधरस्य सर्वज्ञत्वमङ्गप्रसङ्गः, यद्ज्ञातुं शक्यते
तदपरिज्ञानस्यैव सर्वज्ञत्वमङ्गहेतुत्वात् । नच संसारसप्तदुरीधरस्य कथं तदाद्यपरिज्ञातृत्वमिति वाच्यं, पूर्व-
पूर्वं संसारं दृष्ट्वा उत्तरोत्तरं संसारं सृष्टवानीधर इत्यदोषात् । अन्यथा हि विषमसृष्टिप्रयुक्तवैषम्यादि-
दोषप्रसक्तिस्स्यादीधरस्य ।

किंच अज्ञानादपि वासनारूपेणाज्ञानेऽवस्थित एव संसारो जायते, नापूर्वं इति कृत्वा कथ-
मज्ञानमूलकत्वप्रात्रेणोधरेण संसारस्यादिर्ज्ञातुं शक्येत ? अभावादेवादेः । न ह्यविद्यमानशशशृङ्गापरि-
ज्ञानप्रात्रेणोधरस्य सर्वज्ञत्वहानिः । एतत्संसारस्य हेतुस्तु न केवलमविद्या, किंतु चिद्विद्यासंयोगः ।
उक्तं हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगसंसारस्य कारणमिति । स च संयोगोऽनादिरिति तत्प्रयुक्तसंसारोऽप्यनादि-
रेव । यदैष संयोगस्तदैव हि संसारः प्रवृत्तः । तस्मात्कार्यत्वेऽप्यनादिरेव संसारः । ज्ञाननाशत्वा-
दस्यानन्तत्वं तु व्यवहारसापेक्षमथवाऽविद्यासापेक्षमिति बोध्यम् ।

मूलानि रागद्वेषादिवासनाः । रागादिप्रयुक्तो हि संसारः । अथ वाऽज्ञानप्रयुक्तो रागद्वेषा-
द्यभिवर्धितश्च संसारः । मित्तशब्देन भार्या गृह्यते । भार्या हि मर्तुर्मित्रमिवेष्टप्रापिका, अनिष्ट-
निवारिका च । लोकैषणं नाम स्वर्गादिलोकप्राप्त्याशा । तेभ्यो व्युत्थानं नाम तत्परित्यागः ।
सन्न्यास इति यावत् । 'व्युत्थायाथ भिक्षावर्षं चर'न्तीति श्रुतेः । गृहस्थश्च हि पुत्रादिसङ्गो दुःखारि-

हर इति भावः । परमात्माभिमुख्यं परमात्मानुसन्धानप्रावर्ष्यं तस्मिन् यो निश्चयोऽप्यवसायः तेन हृदीकृतेन । पुनःपुनर्विवेकाभ्यास आत्मानात्मविवेकस्यासकृदावर्तनमहमात्मा इदमनात्मैत्येवंरूपं तदेवाश्मा शाणोपलस्तेन निशितेन तीक्ष्णीकृतेन । सवीजं साज्ञानमूलमुद्भिद्योचैर्भिच्वा सन्नयासाश्रयं रवीकृत्य वैराग्यशमदमादिभी रागद्वेषादीनि संसारवृक्षमूलानि छित्त्वा, आत्मानात्मविवेकज्ञानेन संसारवृक्षपचानमूलमज्ञानं च छित्त्वेत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—अस्य वृक्षस्य चतुर्मुखादित्वेनोर्ध्वमूलत्वं, तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याद्यत्वेनाघटशाखत्वं, मनुष्यत्वे कृतैः कर्मभिर्मूलभूतैः पुनरप्यघश्चोर्ध्वं च प्रसृतशाखत्वमिति यथेदं रूपं निर्दिष्टं न तथा संसारिभिरुपलभ्यते । मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य पिता तदनुरूपपरिग्रहश्चेत्येतावन्मात्रमुपलभ्यते । तथाऽस्य वृक्षस्यान्तो विनाशोऽपि गुणमयभोगेष्वसङ्गकृत इति नोपलभ्यते । तथाऽस्य गुणसङ्ग एवादिरिति नोपलभ्यते । तस्य प्रतिष्ठा चानात्मन्यात्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते । प्रतिष्ठित्यस्मिन्नेवेति ह्यज्ञानमेवास्य प्रतिष्ठेति, तन्मन्दम्—यदि संसारवृक्षस्य चतुर्मुख आदिस्स्यात्तर्हि स्थावरमेवाग्रं स्यान्न तु मनुष्यः । तस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिवर्गमध्यस्थत्वात् । नच स्थावराणां ब्रह्मसन्तानपरम्परान्तःपातित्वं नास्तीति वाच्यं, ब्रह्मणस्तत्त्वसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात् । सर्वं जगत्सृष्टं हि चतुर्मुखेन प्रजापत्यादिद्वारा । नच मनुष्यत्वकृतकर्मवशादेव पश्चाद्यघटशाखपसार इति वाच्यं, मनुष्यसृष्टेः प्रागपि पश्चादिसृष्टिसम्भवात् । तथा संसारिभिरस्य रूपं नोपलभ्यते यथोक्तमित्यप्ययुक्तम्—किमिमे संसारिणो वेदवेदाङ्गाध्ययनसम्पन्ना उत मूर्खाः ? आद्ये तैरेतद्ज्ञायत एव । द्वितीये- किं नास्तिकजनमतस्येह वर्णनेन फलम् ? नच वेदवेदाङ्गादिविदो न संसारिण इति वाच्यं, यज्ञादिकर्मपट्ट्यादिरूपसंसारस्य तेषु दर्शनात् । न चास्तिकेष्वप्यवेदविदो नैतज्ज्ञानन्तीति वाच्यं, किं तदपरिज्ञानमतिपादनादिह फलम् ? तेभ्योऽप्यत्यन्तमूढो बालो ह्यात्मानं मनुष्य इति देवदत्त इत्यपि च न जानातीति कथमुक्तं मनुष्य इत्यादिकमुपलभ्यत इति ? तथा नान्त इत्यस्यान्तो गुणमयभोगासङ्गकृत इति नोपलभ्यत इत्यर्थस्य कथमागमः ? नच तथेत्यस्यात्राप्यन्यात्तदार्थागम इति वाच्यं, यथोक्तं तथेति हि तथाशब्दार्थः । रूपं तु पूर्वमुक्तमिति तत्र तथाशब्दान्वयो न्याय्यः । न हीह गुणमयभोगासङ्गादिकं वर्णितं, प्राग्येनास्य तथाशब्देन ग्रहणं स्यात् । नच त्रयोदशाध्यायोक्तार्थस्येह ग्रहणं न्याय्यं व्यवहितत्वात् । तत्रापि गुणसङ्गसंसारकारणमित्येवोक्तं, न त्वसङ्गस्तथाशकारणमिति । तच्चिह्नैवोच्यते- 'असङ्गश्लेण हृदेन छि'त्वेति । न चादिरित्यत्र तथाशब्दानुवर्तनेऽपि गुणसङ्ग आदिरित्यर्थस्यासिद्धिरेव । गुणसङ्गपदार्थेष्वचकत्वाभावात्तथाशब्दस्य । तथाशब्दा हि प्रकारवाची गुणसङ्गं न बोधयेत् । गुणसङ्ग इतिपदस्याध्याहारस्त्वपमाणः । तं विनाऽप्यन्यसम्भवे तदध्याहारस्यायुक्तत्वाच्च । सम्प्रतिष्ठेत्यत्राप्यज्ञानमेवेति पदकरपनस्यापि मूलाह्वययुक्तत्वादप्रमाणत्वाच्च ।

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

तत इति । ततः पश्चाद्यत्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं परिमार्गणमन्वेषणं ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूयः पुनस्संसाराय । कथं
परिमार्गितव्यमित्याह—तमेव च यः पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भवमाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं
परिमार्गितव्यं तच्छरणतयेत्यर्थः । कोऽसौ पुरुष इत्युच्यते- यतो यस्मात्पुरुषात्संसारमाया-
वृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निःसृता ऐन्द्रजालिकादिव माया पुराणी चिरन्तनी ॥४॥

एवमन्त इति, आदिरिति, सम्प्रतिष्ठेतीतीतिशब्दलक्ष्यकल्पनमपि गौरवावहत्वादयुक्तमेव ।
न ह्यन्तो नोपलभ्यत इति लघुवाक्यान्वयं विहाय गुणमयभोगासङ्ग एवान्त इति नोपलभ्यत इति गुरु-
वाक्यान्वयकल्पनं युक्तमिति कोऽपि विद्वान् प्रत्येति । युक्त एवायं रामानुजस्य यथाश्रुतार्थपरि-
त्यागोऽपार्थकल्पनं च विशिष्टाद्वैतारूपाश्रौतमताभिमानपिशाचमस्तस्येति ॥३॥

तत इति, पश्चादिति । संसारनाशाच्चित्ते शुद्धे सतीत्यर्थः । संसारो हि चित्तविक्षेपकः ।
वैष्णवं पदं विष्णोरात्मनः स्वरूपं सच्चिदानन्दारूपं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम् । 'सोऽन्वेष्टव्यस्स विजि-
ज्ञासितव्य' इति श्रुतेरिति भावः । परिमार्गशब्दार्थमाह—अन्वेषणमिति । ज्ञानमिति यावत् ।
परिमार्गितव्यस्य फलितार्थमाह—ज्ञातव्यमिति, प्रविष्टा इति । यत्साधुषुं प्राप्ता इत्यर्थः । न
निवर्तन्तीति परस्मैपदप्रार्थम् । किमर्थं नावर्तन्तेऽत आह—संसारायेति । संसर्णायेत्यर्थः । पुन-
रसंसारं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यथा स्वर्गादिपदे प्रविष्टाः पुनरावर्तन्ते न तथेति भावः । अदौ सृष्टेः
प्रागपि भक्त्यस्तीति, आदौ भव आद्यः- अनादिरित्यर्थः । पुरुषं पूर्णमात्मानं प्रपद्ये स एवाहमस्मीति
भज इत्यनुसन्धानवान् सन् विद्वान् पदं परिमार्गयेदित्याह—इत्येवमिति । एवमहं ब्रह्मास्मीति
तत्त्वज्ञानात्परमपदप्राप्तिर्भवेद्विदुष इति भावः । यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
इत्यन्वयः । कस्य प्रवृत्तिरत आह—संसारेति । संसाराख्यमायावृक्षस्य प्रवृत्तिं प्रवर्तनं प्रसृता
जातेति यावत् । अनादिरयं संसारवृक्षो यस्मान्मायिनः परमेश्वरात्प्रवृत्तस्तोऽयं परमात्मेह पुरुष इत्युक्त
इत्यर्थः ।

प्रपद्येदिति रामानुजीयपाठस्तु पद्यतेः परस्मैपदित्वायापाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः । यच्चानेन—प्रपद्ये
यत इति पाठेऽपि प्रपद्ये इ यत इति छित्वा तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणमुपगम्य इ यतोऽज्ञान-
निवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्य साधनभूता प्रवृत्तिः पुराणी पुरातनी प्रसृता, पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः
पुराणी पुरातना हि मुमुक्षुबो मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तबन्धास्सञ्जाता इत्यर्थे इत्युक्तं, तच्चासत्—
या प्रसृता सा न शरणं प्रपन्ना, किंतु पुरातना मुमुक्षुव एवेति समानकर्तृकत्वाभावेन प्रपद्येति
ह्यपोऽनुपपत्तेः । पुराणानामियं प्रवृत्तिः पुराणीति तस्येदमित्यणि टिङ्घाणेति ङीप् भाव्यत्वेन पुराणीति

कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीति, उच्यते—

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्तास्सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

निर्मानमोहा इति । निर्मानमोहाः मानश्च मोहश्च मानमोहौ, तौ निर्गतौ येभ्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिताः; जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषसङ्गदोषः, जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषाः; अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचननित्यास्तत्पराः; विनिवृत्तकामाः विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते विनिवृत्तकामा यतयस्सन्न्यासिनः, द्वन्द्वैः प्रियाप्रियादिभिर्विमुक्तास्सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्ति, अमूढा मोहवर्जिताः पदमव्ययं तद्यथोक्तम् ॥५॥

तदेवं पदं पुनर्विशिष्यते —

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥६॥

नेति । तद्भामेति व्यवहितेन धाम्ना सम्बध्यते । तद्भाम तेजोरूपं पदं न भासयते

रूपासिद्धेः । इ यतः प्रवृत्तिरित्यस्य इ यतस्साधनभूता प्रवृत्तिरिति करणं चान्यार्थं, इ यत इत्यस्याज्ञाननिवृत्त्यर्थश्च स्वकपोलकल्पितत्वादुपेक्ष्यः । नहि यच्छब्दादभिधया तादृगर्थलाभस्सम्भवति । नच शङ्करमतेऽपि प्रपद्ये इत्युत्तमपुरुषस्य वाक्यानन्वय इति वाच्यं, तं प्रपद्ये इति तत्पदं परिमार्गितव्यमिति वाक्यानन्वयलाभात् । यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इति यस्मिन्गता भूयो न निवर्तन्ति तत्पदं ततः परिमार्गितव्यमिति श्लोकस्यान्वयः पर्यवसन्नः ॥४॥

निर्मानेति । निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामा अमूढा यतय इति शेषः । सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैर्विमुक्तास्सन्नः तदव्ययं पदं गच्छन्ति । मानोऽहंममाभिमानः । मोहोऽज्ञानम् । मूढोऽविवेकी तद्विन्ना अमूढा विवेकिन इत्यर्थः । निर्लेपेन निःशेषेणेत्यर्थः । गृह्णिणां दारापत्यादिसङ्गराजवर्जनीयत्वादुक्तम्—यतय इति । अध्यात्ममात्मनि नित्या आसक्ता आत्मन्यासक्तिर्नामात्मस्वरूपालोचनासक्तिरित्यभिप्रेत्याह—परमात्मेति । इदं मे स्यादिदं मे स्यादितिच्छाः कामाः । प्रियमिष्टं सुखसंज्ञं सुखे तद्धेतौ च सर्वेषामिच्छास्ति हि । अप्रियमनिष्टं दुःखसंज्ञं दुःखे तद्धेतौ च सर्वेषामकामोऽस्ति हि । आदिपदात् स्तुतिनिन्दादिद्वन्द्वग्रहणम् । यद्यपि शीतोष्णमानावमानादयस्सर्वे द्वन्द्वपदार्थाः प्रियाप्रियद्वन्द्वेऽन्तर्भूतास्तथापि तद्विशेषसंप्रदायादिपदनिर्देशः कृत इति बोध्यम् । 'सह वै स शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति श्रुतेरशरीरत्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । पद्यते गम्यत इति पदं स्वरूपं ब्रजेति यावत् ॥५॥

नेति । तत्सूर्यो न भासयते, शशाङ्को न भासयते, पावको न भासयते यद्गत्वा न निवर्तन्ते

सूर्य आदित्यस्सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति; तथा न शशाङ्को न पावको नाग्निरपि । मद्भाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादिर्न भासयते, तद्भाम पदं परमं मम विष्णोर्यद्भवा न निवर्तन्त इत्युक्तम् ॥६॥

तद्भामं मम परमं पदमिति शेषः । यद्वा यद्भवा न निवर्तन्ते तद्भाम मम परमं पदम् । तद्भाम सूर्यो न भासयते, शशाङ्को न भासयते, पावको न भासयते । तेजो ज्ञानं, न त्वालोकः । तस्य दृश्यत्वेनानात्मत्वादात्मा हि द्रष्टा । ननु घटः पटं न भासयत इतिवत्सूर्यस्तत्र भासयत इत्यनेन धाम्नः क उक्तवर्षो लब्धोऽत आह—सर्वेति । अहि यस्सर्वं जगदवभासयितुमीष्टे स सूर्योऽपि तत्रावभासयत इत्यर्थः । तथा निशि यस्सर्वावभासकश्चन्द्रसोऽपि तत्रावभासयते । यश्च सन्ध्यथोस्सर्वावभासकोऽग्निर्व्यशान्तर्गृहे सर्वावभासको दीपादिः स चाग्निर्न तद्भासयितुमीष्टे । आत्मभासा हि ते कथमात्मानं भासयेन् ? अयं सूर्योऽयमिन्दुरयमग्निरयं दीप इति क्षेत्रज्ञ एव सूर्यादीन् जानातीति सूर्यादीनामवभासकः । सूर्यादयस्तु जडा एव, ते हि स्वात्मानमेव न विदुरहं रविरहं दीप इत्येवं किं पुनरन्धानवभासयेन् । नच सूर्यादयश्चेतना एवेति वाच्यं, यस्सूर्यादिमण्डलान्तर्वर्ती पुरुषो देहवर्ती पुरुष इव स एक एव चेतनो द्रष्टा क्षेत्रज्ञश्च । तदतिरिक्तं मण्डलं तु देहवज्जडमेवेति ।

नन्वेवं जडस्य सूर्यादेः कथं सर्वावभासनशक्तत्वमिति चेदुच्यते—देहान्तर्वर्ती प्रत्यगात्मा यथा बाह्यघटाद्यवभासने चक्षुर्वृत्त्यादिकमपेक्षते तथा सूर्यादिज्योतिरप्यपेक्षत एव । अज्ञानेनवान्धकारेणापि घटादेरावृत्तत्वात् । अज्ञाननिरसनाय चक्षुर्वृत्तिः, अन्धकारनिरसनाय सूर्यादितेजश्च क्षतन इति ।

यद्वा अज्ञानेनावृतो घटः पुनरन्धकारेणाप्यावृतः । पटेन वेष्टितं वस्तु पेटिकयेव । तस्य चान्धकारस्यापगमनाभावे चक्षुर्वृत्तेर्घटाज्ञानसम्बन्धो न स्यात् । न हि बाह्यवाचकयोस्सम्बन्धं विना बाधकेन बाध्यं नाश्येत । तस्माच्चक्षुर्वृत्तिरेव सूर्यादिज्योतिरपेक्षते; क्षेत्रज्ञस्तु वृत्तिमपेक्षत इति । तथा चान्धकारनाशकत्वलक्षणं सर्वावभासकत्वं सूर्यस्य, अज्ञाननाशकत्वलक्षणं भासकत्वं चक्षुर्वृत्तेश्चास्तीति सूर्यादिरप्यवभासक एव वृत्तिवत् ।

न चैवमन्धकारे सूर्यादितेजसा नाशिते अज्ञाने वृत्त्या नाशिते च घटस्त्वयमेव स्फुरेदिति किं क्षेत्रज्ञेनेति वाच्यं, जडत्वाद्वदस्य । न हि स्फुरणं स्वयं सम्भवति तस्य । न हि घटोऽहमिति घट आत्मानं वेत्ति; नापि पटोऽयमिति पटं वा वेत्ति । तस्मादयं घट इति घटे ज्ञातत्वरूपं भास्यत्वं जीवप्रयुक्तमेवेति जीव एव भासकः । न हि वृत्तिरप्ययं घट इति जानाति जडत्वात्तस्याश्च । तस्माद्दृष्टादिभासने करणभूतं चक्षुरपि सूर्योऽपीदं चक्षुरयं सूर्य इति जीवेन ज्ञायेत एवेति सर्वावभावकत्वं जीवस्य सिद्धं सर्वज्ञातृत्वलक्षणं, न त्वन्धकारनिरसनरूपं, नाप्यज्ञाननिरसनरूपमिति बोध्यम् ।

न चैवं जीवस्य सर्वावभासकत्वे विविदितं—साक्षी चेतेति श्रुत्यैव साक्षित्वलक्षणसर्वावभासकत्वस्योक्तत्वात् । नच जीवो घटादिमिवात्मानमपि वृत्त्यादिसापेक्षस्सन्नेव भासयतीति पराधीन-

ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ता 'संयोगा विप्रयोगान्ता' इति प्रसिद्धं, कथमुच्यते--
'तद्धाम गतानां नास्ति निवृत्तिरिति ? शृणु तत्र कारणम्—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः ।

मनष्पष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

ममेति । ममैव परमात्मनो नारायणस्यांशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं

प्रकाश एवेति भास्य एवेति वाच्यं, अन्धकारे रवपने सुषुप्त्यादौ च सूर्यादिव्योतिरभावेऽपि
वृत्त्यभावेऽपि जीवस्य स्वत एव भासमानत्वादत एव हि स्वयंज्योतिरित्युच्यत आत्मा । तस्मात्सूर्यादय-
स्सर्वेऽपि भासकत्वेन प्रसिद्धा आत्मभास्या एवेति न तं भासयितुं सूर्यादिः कोऽपि शक्नोति । पदस्य
पूर्वश्लोके प्रकृतत्वादुक्तं पदमिति । यत्सर्वाविभासकमनन्यावमास्थं च तेजस्तदेव प्रम पदं, तदेव गत्वा
न पुनरावर्तन्ते मुक्ता इति परमार्थः ।

यत्तु रामानुजः—तद्धामात्मज्योतिर्मम प्रदीपं ममैवांश इत्यर्थे इति, तन्मन्दम्—अंशांशि-
भावस्थानाविवक्षितत्वात् । उत्तरश्लोकेन तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥६॥

ममेति । ननु 'सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्तास्समुच्छ्रयाः, संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं
हि जीवित'मिति संयोगस्य विप्रयोगान्तरप्रसिद्धेः सर्वापि गतिरागत्यन्तैवेति कृत्वा, 'यद्गत्वा न निव-
र्तन्त' इत्युक्तमयुक्तमित्याक्षिपति—नन्विति । गतिः प्राप्तिरसंयोग आगतिरागमनं विद्योगः येन
यद्गम्यते तेन तत आगम्यते । यथा कर्मिणा स्वर्गो गम्यते तत आगम्यते च । तथा मुमुक्षुणा यद्गम
गम्यते तद्भ्राजः पुनस्स आगच्छत्येव ।

ननु ग्रामान्तरं गतः कश्चित्पुनस्स्वमामं प्रत्यागच्छति कश्चित्तत्रैव तिष्ठतीति कथमुच्यते
आगच्छत्येवेति चेत्, ममैवम्—यावज्जीवं तत्र स्थित्वापि मरणानन्तरं तत्परित्यज्यान्यत्र गच्छत्येवेति ।
नहि वयं यस्माद्गतः तत्पुनः प्राप्नोतीति ब्रूमः, किं तर्हि यं गतः तं परित्यज्यागच्छतीत्येव ब्रूमः ।
येन यद्गम्यते तेन तत्त्यज्यत इत्येव व्याप्तिनियम इति भावः । निवृत्तिः पुनरावृत्तिः । तद्धामपरि-
त्याग इति यावत् । जीवलोके प्रसिद्ध इति शेषः । सनातनो जीवभूतो ममैवांशः प्रकृतिस्थानि मन-
ष्पष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति । यद्वा सनातनो ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः । स इति शेषः । प्रकृति-
स्थानि मनष्पष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति । अनर्थान्तरमिति । अंशभागावयवैकदेशाख्यं पदचतुष्टयमर्थान्-
न्तररहितमेकस्मिन्नेवार्थे वर्तते । अभिन्नार्थकमिति यावत् । पर्यायपदानि चत्वार्यिति भावः ।

यद्वा अर्थान्तरं तत्त्वान्तरं न भवति । अहं परमात्मैव जीवः, ननु मदर्थान्तरं जीवः- मर्द-
शत्वाज्जीवस्य । कोसावंशोऽत आह—भाग इति । तदर्थमाह—अवयव इति । तस्यापि फलित-
माह—एकदेश इति । यथा जलस्य तटाकगतस्यांश एकदेशो जलादर्थान्तरं तद्गज्जीवोऽपीति भावः ।
यद्वा ममैवांश इत्यत्रैवकार्थमाह—अर्थान्तरमिति । ममैवांशो न त्वर्थान्तरं मत्त इत्यर्थः । जीवेन

जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः कर्ता भोक्तेति प्रसिद्धः, सनातनश्चिरन्तनः; यथा जलसूर्यकस्सूर्यांशो जलनिमिच्छापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथाऽयमप्यंशस्तेनैवात्मना सङ्गच्छत्येवमेव । यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाशः, आकाशांशस्सन् घटादि-निमिच्छापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते इत्येवमत उपपन्नमुक्तं- 'यद्गत्वा न निवर्तन्त' इति । ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोऽंश इति ? सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽव-लोक्यते दृश्यते इति जीवलोक इति व्युत्पत्त्याऽऽह—संसार इति । जगतीति यावत् । अज्ञा वैदिकास्तार्किकादयश्च कर्तारं भोक्तारं जीवं मन्यन्त इत्यत आह—कर्ता भोक्तेति । कर्ता भोक्तेति वैदिकादयो यं व्यवहरन्ति स जीवो ममैवांश इत्यर्थः । एतेन यथाऽहमकर्ताऽभोक्तेति प्रसिद्धस्तथा मदंशोऽप्यकर्ताऽभोक्ता चैव, तस्मिन्कर्ता भोक्तेति परत्ययस्तु भ्रम एव, न प्रमेति सिद्धम् । जीवो भूतो जातो जीवभूतः । अनेन च मृतशब्दनिर्देशेन न वस्तुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वपयुक्तजीवत्वं मदंश-स्येति सूच्यते ।

ननु भवतु तवांशो जीवः, किं तावता तव पदं गतानामपुनरावृत्तौ कारणं सिद्धमत्र आह—यथेति । जलसूर्यको जले सूर्यप्रतिबिम्बः । सूर्य इव सूर्यकः 'इवे प्रकृतिता'विति कन् । प्रति-बिम्बो हि बिम्बस्थांश इति सूर्यांश इत्युक्तम् । जल्येव निमित्तं प्रतिबिम्बभावं प्रति कारणं तस्यापाये नाशो सति । ततस्सूर्यात् । तथा चिदाभासो जीवोऽपि चिद्रूपपरमात्मनः प्रतिबिम्बत्वेन तदंशः । प्रतिबिम्बनिमित्तस्याविद्याया अन्तःकरणस्य वा ज्ञानान्नाशे सति परमात्मचैतन्यं तत्पदं गत्वा ततो न निवर्तते इति प्रतिबिम्बपक्षानुसारेणोत्तरमुक्तमाचार्यैः ।

अथावच्छेदपक्षानुसारेणाह—यथा वेति । घटादीत्यादिपदात्करकमठादियहणम् । एव-मन्तःकरणावच्छिन्नोऽविद्यावच्छिन्नो वा चैतन्यरूपो जीवः श्लोपाधिभूताविद्यान्तःकरणनाशे सत्यपरि-च्छिन्नं परिपूर्णं परमात्मचैतन्यं प्राप्य न ततो निवर्तते । एकमेव चैतन्यं पूर्णं महाकाश इवोपाधि-वशात्परिच्छिन्नमिव प्रतिभाति, तदुपाधिनाशे तु परिपूर्णं सद्देवावतिष्ठत इति कथं पूर्णचैतन्यस्य महा-काशस्यैव गमनादिकमिति भावः । अथ चोपाधिपरिच्छेदः परिपूर्णस्याज्ञानकृत एवेति तदज्ञाननाशे कथं पुनरुपाधिपरिच्छेददर्शनं स्यान्न कथमपीत्यभिसन्धिः ।

अत इति । जलसूर्यकघटाकाशदृष्टान्तद्वयेन परमात्मांशस्य जीवस्य परमात्मप्राप्तौ सत्यां पुन-रावृत्त्यभावस्य स्थापितत्वादित्यर्थः । उपपन्नं युक्तं सदृष्टान्तत्वाद्युक्तिमदित्यर्थः । उक्तमेव स्मारयति—यद्गत्वा न निवर्तन्त इति । परिपूर्णचैतन्यस्य स्वरहितस्वमतिफलनयोग्यदेशानावात् । सुखं हि स्वरहितेऽत एव स्वमतिफलनयोग्ये दर्पणप्रदेशे प्रतिफलति । अपरिच्छिन्नस्य निरवयवस्य निरवकाशस्य चैतन्यस्य चोपाधिपरिच्छेदायोगात्सावयवस्य सावकाशस्य हि महाकाशस्य घटादिपरिच्छेदः । चैतन्य-प्रतिफलनं चैतन्यपरिच्छेदश्चेत्युभयमपि भ्रान्तिसिद्धमेव, न वास्तवमिति तत्त्वम् । इदमेव प्रटकथितुं पूर्वपक्षयति—ननिवति, निरवयवस्येति । सावयवस्यैव सांशत्वाच्चिरवयवोऽयं निर्देश एवेति कथ-

मस्यावयवोऽंशो वा सिध्येन्न कथमपि । एवमंशाभावादेवैकदेशस्याप्यभावः । अंशो द्वैकदेशः । यथा मृदंशो मृदवयवस्यणुकादिर्मृद एकदेशः ।

यद्येवं निरवयवस्यांशासिद्धिस्तर्हि मनैवांश इति प्रकृतगीताप्रामाण्यादस्तु परमात्मनस्सावयवत्वमत आह—सावयवत्वे चेति । विनाशाख्यदोषपसङ्गात् । सावयवो हि घटादिनेश्यन्दष्टः । कुत्सावयवस्य विनाशोऽत आह—अवयवविभागादिति । घटो अवयवी कपालाद्यवयवविश्लेषाद्विनश्यति । एवमनन्तानां जीवरूपाणामवयवानां परमात्मनस्सकाशाद्वियोगे सति नश्येत्परमात्मैत्यर्थः । नच परमात्मनो विनाशित्वं युक्तमिति वाच्यं, अविनाशित्वस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वात् । ‘अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा’ इति श्रुतेश्च । नच जीव एवाविनाशी परमात्मा तु विनाश्येवेति वाच्यं, अवयविन एवानित्यत्वे तदवयवानां नित्यत्वस्यायुक्तत्वात् । अवयविनो देहस्य घटस्य तटाकजलस्य वाऽनित्यस्यावयवाः कर्चरणादयः कपालादयो विन्द्वादयश्च नित्यत्वेन किं दृश्यन्ते ? नित्यत्वे चावयवानां कथमवयविनस्स्यादनित्यत्वम् ?

नन्ववयविनां व्यणुकादीनामनित्यत्वस्यावयवस्य परमाणोर्नित्यत्वस्य च शास्त्रान्तरसिद्धत्वात्कथमित्यमुच्यते इति चेत्, मैवम्—अवयवस्य निरवयवस्य परमाणोरस्माभिरनभ्युपगतत्वात् । नहि वयं परमात्मनोऽन्यत्किमपि निरवयवं नित्यं वा ब्रूमः । ‘यो वै शूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं’मिति श्रुतेः, ‘तत्सत्यं, स आत्मा, अतोऽन्यदार्थं’मिति श्रुतेश्चैकमेव ब्रह्म सत्यं नित्यं च; ततोऽन्यदनित्यं मिथ्यैवेति ह्यस्माकमभ्युपगमः । शास्त्रान्तरं तु नास्माकं प्रमाणमसच्छास्त्रात्तस्य । वेदान्तशास्त्रमेकमेव हि प्रमाणं यथावस्थितवस्तुतत्त्वमतिपादकत्वात् । अभ्यानि सर्वाणि तु मिथ्याभूतवस्तुप्रतिपादकान्येवेत्यप्रमाणान्येव । श्रुतयो हि सर्वेषामास्तिकानां प्रमाणं, तस्मिन्तं च वेदान्तशास्त्रम् ।

किंच वेदान्ता एवास्माकं शास्त्रं ते चापौरुषेयत्वात्स्वतः प्रमाणं, तस्मात्तार्किकाद्यभिमतनिरवयवपरमाणुकल्पनाऽशुक्ला । न चाणोरसावयवत्वात्तदवयवस्य निरवयवत्वेन भवितव्यमनवस्यादोषादन्यथेति वाच्यं, निरवयवस्य परमाणुद्वयस्य परमाणुसहस्रस्य वा संयोगात् भवेदणुस्त्वितिः प्रथिमानुपपत्तेः । सावयवस्य हि वस्तुनोऽवयवानन्तरसंयोगात्प्रथिमा जायते । निरवयवस्य च संयोग एव तावन्न सम्भवति । अवयवसंश्लेषरूपत्वासंयोगस्य । तस्मादीधरसङ्कल्पात्सावयवा एवाणवस्तावज्जाताः । तदणुद्वयादिसंयोगाद्दृष्ट्यणुकाद्युत्पत्तिरिति । ते चानित्या अणवस्सावयवत्वात् । अवयविनोऽणोस्तु पृथङ्नावयवोपलम्भः । सति तदुपलम्भेऽणोरैवासिद्धेः । सावयवस्यैवोपलम्भ्यमानत्वं, न तु निरवयवस्येति कृत्वाऽण्ववयवोपलम्भासम्भवाच्च ।

ननु यद्यणुसावयवस्यात्तर्हि स्वघटकीभूतैः कैरवयवैरणोस्सावयवत्वमुच्यते ? नहि परमाणवोऽनभ्युपगता भवद्विरिति चेत्, उच्यते—निरवयवे ब्रह्मणि मायया सावयवा अणवः कल्पिताः । अणुत्वात्मकं सावयवत्वं कल्पितमित्यर्थः । तस्मिन्चाणुत्वावच्छिन्ने ब्रह्मणि तथा व्यणुकादयः कल्पिताः । एवंसत्यणुनामवयवा मायामया एवेति सिद्धम् ।

यवविभागात् । नैष दोषः- अविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशीश इव कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः श्लेष्माध्याये विस्तरशः । स च जीवो मदंशकत्वेन कल्पितः कथं संसर-
त्युत्क्रामतीति चेति, उच्यते—मनष्पष्टानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने
कर्णशङ्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षत्याकर्षति ॥७॥

ननु सर्वमपि जगन्मायामयमेवेति कृत्वा किं विशेषेणाणुतामवयवा मायामया इति कथनेनेति-
चेत्, मैवम्—अवयवद्वयसंयुक्तो हि तव मतेऽणुः । स च संयोगात्प्राक् नैव सिध्यति । संयोगा-
पूर्वकत्वात्संयुक्तस्य । अवयवद्वयं हि संयुक्तं सदणुमुत्पादयति । स चाणुद्वयं मति कारणभूतः, पर-
माणुरवयव इति सम्मतं तव । अत एव हि निरवयवः परमाणुरित्यभ्युपगमः । स च परमाणुः
कस्यावयवः ? न तावदणोरवयवः परमाणुद्वयसंयोगात्प्रागणोरभावात् । नापि परमाणोः- स्वस्य
स्वयमेवावयव इति वचनस्यायुक्तत्वात् । नापि ब्रह्मणः- तस्य सावयवत्वमसङ्गादनित्यत्वमसङ्गाच्च ।
तस्मान्मायाया एवावयवः परमाणुरिति सिद्धम् । एवं मायाया अवयवः परमाणुरित्यपि न निश्चेतुं
क्षमं- मायाया निरवयवत्वेन सावयवत्वेन वा निरूपयितुमशक्यत्वात् । अव्यक्ता हि मिथ्याभूता
माया । तस्मात्परमाणुत्वेनाभिमतता इमे अणववशा मायाकार्यत्वान्मायामयाः । अतीन्द्रियत्वान्मिथ्या-
भूतत्वाच्च मायावन्निरवयवत्वेन सावयवत्वेन वा निरूपयितुमशक्यताः । तस्मान्निरवयवपरमाणुकल्पन
तार्किकादीनामयुक्तैव । परमाणवो हि न निरवयवाः, नापि सावयवाः, किं त्वनिर्वाच्या एवेति ।
यद्यप्येवं जगदपि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यं, तथापि सावयवत्वेन निर्वाच्यमेवेति जगतः परमाणूनां च
मेदोऽवगन्तव्यः । तस्मात्सावयवस्याणोर्येऽवयवास्ते सावयवत्वेन निरवयवत्वेन वा निरूपयितुं न
शक्या इति निरवयवपरमाणुसिद्धिः, नापि नित्यपरमाणुसिद्धिः, किंतु निरवयव एक एव नित्य
आत्मेति कथं निरवयवस्य परमात्मनो यमैवांश इत्यंशः प्रोक्त इति पूर्वपक्षः ।

परिहरति तं—नैष दोष इति । निरवयवस्यांशवत्त्वकथनं न दोष इत्यर्थः । तत्र हेतु-
माह—अविद्येति । यतो यस्मादविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्नः परमात्मन एकदेशीश इव कल्पित-
स्तस्मान्नैष दोष इत्यर्थः । अपरिच्छिन्नेऽप्यात्मनि माययाऽन्तःकरणाद्युपाधिपरिच्छेदः कल्पितः ।
तस्माच्च परिच्छेदादंशसिद्धिः । यथाऽपरिच्छिन्नस्याध्याकाशस्य घटाद्युपाधिपरिच्छेदः । तस्माच्च
षटाकाशाद्यंशसिद्धिस्तद्वदिति भावः । निरंशस्यापि परमात्मनो मायया जीवरूपीशः कल्पितो न
वस्तुतोऽंशोऽस्तीति न कोऽपि दोषः । यदि मरीच्युदकेन मरुभूमेः पङ्किलत्वं स्यात्तर्हि मायाकल्पित-
तांशेन परमात्मनस्सांशत्वं स्यादिति भावः । कल्पित इति । माययेति शेषः । या माया निरंशोऽ-
प्यंशं कल्पितवती सैवासंसारिण्यपि तस्मिन्नंशे जन्ममरणादिलक्षणं संसारं च कल्पितवतीत्याह—मन
इति मूलम् । संसरतीति । सुखदुःखादिकमनुभवतीत्यर्थः । उत्क्रामति ध्रियते मरणलक्षणं संसार-
मनुभवतीत्यर्थः । मनष्पष्टानीत्यर्थश्लोकेन सह शरीरं यदवाप्नोतीत्युत्तरश्लोको जीवस्य जन्ममरण-

लक्षणसंसारप्रकारं दर्शयति । श्रोत्रमितिश्लोकस्तु सुखदुःखसम्भोगात्मकसंसारप्रकारं दर्शयतीति विवेकः ।

प्रकृतिस्वस्थानं; तच्च षोढा भिन्नं; तल मनसो हृत्पुण्डरीकं, श्रोत्रस्य कर्णशङ्कुली, चक्षुषो नेत्र-गोलकं, स्पर्शनस्य त्वक्, रसनस्य जिह्वाग्रं, घ्राणस्य नासिकाग्रमिति विवेकः ।

यत्तु रामानुजः—मद्विभूतिभूतो मर्दश इति, यच्च वेदान्तदेशिकः—‘पादोऽस्य विश्वा-भूतानि’, ‘तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्’, ‘यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्पा-दात्मनसर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुतिप्रतीतांशत्वं विशिष्टे विशेषणांशउयेति, ‘अंशो नानाव्यप-देशा’दित्यधिकरणे ‘मकाशादिस्तु नैवं पर’ इति सूत्रे स्थापितम् । अतोऽनेकेष्वेव केनचिदुपाधिना एकतयाऽभिमतेषु कश्चिन्निरूप्यमाणोऽंश इति व्यपदिश्यते । एवमेव हि पटादिराश्यादिष्वपि । तच्च विशेषणविशेष्यभावेनावस्थितेष्वपि विशिष्टैवये विशेषणांश इत्यादिव्यपदेशेषु तुल्यम् । तस्मादन्त्यात्मन्त-मिन्नयोर्जीवपरयोर्विभूतितद्बद्धत्वेन विशिष्टैक्याद्विशेषणभूतो जीवो निष्कृष्य व्यपदिश्यमानः प्रघा-नापेक्षतयांश इति व्यपदिश्यत इति भाव इति, तत्सर्वं तुच्छम्—तथाहि- यदि विशिष्टस्य विशे-षणमंशस्यात्तर्हि घनिकस्य घनमंशः, दण्डिनः पुरुषस्य च दण्डोऽंशस्यात् । नैवं लोके प्रतीतिरस्ति । नहि यः कोऽपि रूपिकां दण्डं वा दृष्ट्वा पुरुषांशोऽयमिति प्रत्येति । एवं प्रकृतिपुरुषविशिष्टेश्वरस्य पुरुषवत्प्रकृतिरप्यंश एव स्याद्विशेषणत्वांशोऽभेदात् । न वेष्टापत्तिः- ममैवांशो जीवभूत इतिवन्ममै-वांशः प्रकृतिभूत इति काप्यप्रतिपादनात् । ईश्वरांशात्प्रघानादीश्वरांशस्य जीवस्य निष्कर्षणासम्भवाच्च । यद्वि विशेषणं धर्मभूतं तत्तु विशिष्टस्यांश इति वक्तुं शक्यते । यथा ज्ञानवान्पुरुषः । ज्ञानं हि पुरुषधर्मत्वात्पुरुषांशः । न चापृथक्सिद्धविशेषणमंश इत्युच्यत इति कृत्वा ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेष-णत्वादंशभूतो जीव इति वाच्यं, ईश्वरात्पृथक्सिद्धत्वाज्जीवस्य । कथमन्यथा जीवेश्वरयोरत्यन्तं मेदः स्यात् ? नहि घटादत्यन्तं भिन्नः पटो घटस्यापृथक्सिद्धविशेषणांशस्यस्यात् । गुणिनो घटस्य तु गुणो रूपमपृथक्सिद्धविशेषणं स्यात् । द्रव्यात्पृथग्रूपस्यानुपलम्भात् । ईश्वरात्पृथग्जीवोऽहं संसारीत्पुपलभ-मानो जीवः कथं तदपृथक्सिद्धविशेषणं स्यात् ? कथं वाऽनन्यशेषतयाऽहमिति स्फुरन् जीवो विशेष्य-भूतः परमात्मनो विशेषणं स्यात् ?

नच भार्या भर्तुरिव जीव इश्वरस्य शेषतया विशेषणमिति वाच्यं, यथा भार्या भर्तुश्शेषः तथा भर्ता भार्याया अपि शेषभूत एव । विनिगमनाभावाच्च नैकतरस्यापि शेषत्वं, किंत्वात्मशेषत्वमेवो-भयोरपि । नहि भर्तुसुखार्थं भार्या भर्तारं सेवते, नापि भार्यासुखार्थं भर्ता भार्यां पोषयति, किंत्वात्म-सुखार्थमेवेत्यात्मा शेष्येव, न कस्यापि शेषः । तस्मान्न परमात्मन आत्मा विशेषणभूतः । किंच दण्डी पुरुषो नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्योभयांशप्रतीतिरस्ति । एवं प्रकृतिपुरुषवानीश्वर इत्यत्रापि तदुभयांशप्रतीतिरावश्यकी । तत्र प्रकृतिपुरुषौ विशेषणांशः । कः पुनर्विशेष्यांशः ? न त्वीश्वरः- तस्य

प्रकृतिपुरुषविशिष्टस्वरूपत्वात् । यदि तु प्रकृतिपुरुषविलक्षणः कश्चन विशेष्यांश ईश्वराख्योऽस्ति तर्हि तत्पृथक्सिद्धावेव प्रकृतिपुरुषौ । स चेश्वरांशो वक्तव्यः; किं सच्चिदानन्दरूप उतान्यः ? आद्ये- जीवोपि तादृश एव । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपै'तीति हि त्वयापि जीवेश्वरयोः परमं सादृश्यमभ्युपेयते ज्ञानैकाकारत्वादिरूपम् । तथा च परस्परसदृशयोर्जीवेश्वरयोः कथं विशेषणविशेष्यभावः ? द्वितीये- सच्चिदानन्दरूपादन्यो जडस्वरूप एव स्यादिति कथं तथापि प्रकृतीश्वरयोर्विशेषणविशेष्यभावः ? विशेषणविशेष्ययोर्हि वैलक्षण्येन भाव्यं, तच्च न दृश्यते- प्रकृतिवैलक्षण्ये सति पुरुषसालक्षण्यापत्तेः । तदु-भयवैलक्षण्यस्य च दुर्बलत्वात् ।

तस्मादीश्वरशक्तिर्वेनेश्वरवत्सच्चिदानन्दस्वरूपाभावेन च प्रकृतेरीश्वरापृथक्सिद्धविशेषणत्वमस्तु । अग्नेः पृथग्निशक्तेरिवेश्वरापृथग्गीश्वरशक्तेर्मायाया असिद्धत्वादीश्वरस्वभावत्वेनेश्वरविशेषणत्वाच्च । पुरुषस्तु नेश्वरशक्तिर्नाप्यसच्चिदानन्दस्वरूप इति कथं तस्येश्वराऽपृथक्सिद्धविशेषणत्वं भवेत् ? यदि जीव ईश्वराद्भिन्नस्तर्हि तत्पृथक्सिद्ध एव । यदि त्वभिन्नस्तर्हीश्वरस्याविशेषणभूत एव । यद्यद्वस्तु पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वा दुर्निरूपं तद्धि तदपृथक्सिद्धविशेषणम् । यथा अग्निशक्तिरग्नेः पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वा दुर्निरूपेत्थनेरग्निशक्तिरपृथक्सिद्धविशेषणम् । यथा वा नीलो गुण उत्पलात्पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वा दुर्निरूप इति नील उत्पलस्यापृथक्सिद्धविशेषणम् । एवमीश्वरशक्तिर्माया ईश्वरात्पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वा दुर्निरूपेति मत्वतु सा ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणम् । पुरुषस्तु नैवं- ईश्वरात्पृथग्गह-मज्ञस्संसारीति जीवस्योपलम्भात् । तस्मात्त्वदुक्तविधया प्रकृतेरेवेश्वरांशत्वं प्राप्तं, नतु पुरुषस्येत्यहो ! मूलच्छेदी तव पाण्डित्यप्रकर्षः ।

नचेश्वरस्याचिदिव चिदपि प्रकृतिरेवेति प्रकृतिवत्पुरुषोऽपीश्वरशक्तिरेवेति वाच्यं, ईश्वरस्या-चिद्रूपत्वाभावादचिदप्रकृतिरीश्वरशक्तिस्स्यात् । चिद्रूपत्वसत्त्वास्तु कथं चिदप्रकृतेः पुरुषस्येश्वरशक्तित्वम् ? नहि चित्तश्चिदेव शक्तिरिति वस्तुमुचितं- नहि स्वस्य स्वयमेव शक्तिस्स्यात् । नचैवं चिदचिद्विलक्षण-ईश्वरश्चिद्रूपो नेति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य चिद्रूपत्वपतिपादनात् । नहि दृग्दृश्याभ्यामन्यद्यत्किञ्चिदपि वस्त्वस्ति लोके । यदीश्वर इति त्ययोच्येत । नच ज्ञातृज्ञानज्ञेया-ख्यानि त्रीणि वस्तूनि सन्ति, तत्र ज्ञाता ईश्वरः, ज्ञानं जीवः, ज्ञेयमव्यक्तमिति वाच्यं, जीवो ज्ञातेति तवाभ्युपगमात् । ज्ञानस्वरूप ईश्वर इति च । नचेदानीं सोऽभ्युपगमः परित्यज्यत इति वाच्यं, श्रुत्यादिविरोधात् । नहि ज्ञानस्वरूपत्वाभावं ज्ञातृत्वाभावं वा श्रुत्यादयो ब्रुवन्ति जीवस्येश्वरस्य वा । तस्माद्ज्ञातृजीवस्येश्वरस्य वा ज्ञानमेव स्वरूपमिति दृग्दृश्याख्यं पदार्थद्वयमेवेति दृश एव दृग्विशेषण-मिति वादोऽयुक्तः । नच-दृग्पत्वेऽपि जीवेश्वरयोर्धर्मभूतज्ञानसुखादिषु तारतम्यसत्त्वाद्द्वैलक्षण्यमस्त्येवेति वाच्यं, निर्विशेषज्ञाने विशेषापादकधर्मायोगाद्यत्किञ्चिद्धर्मजातमासन्नयसि त्वं तत्र । तत्सर्वं माया-कल्पितमेवेत्यभ्युपगमाच्च । तस्मान्निर्विशेषचिन्मात्र एव जीव ईश्वरश्चेति कथं तयोर्न्योन्यविशेषण-

विशेष्यभावसिद्धिः ? अथवा भवत्स्वरूपज्ञो जीवस्सर्वज्ञ ईश्वरश्च । तथापि न तवेष्टसिद्धिः- ज्ञातृत्वस्य (ज्ञानस्य) एवोभयोरकारस्वाद्ज्ञानैकारकारौ हि जीवेश्वरौ श्रुत्यनुभवादिभ्यः । ततश्च धर्मतो वैलक्षण्ये सत्यपि स्वरूपतो वैलक्षण्यभावादेकस्वरूपयोर्जीवेश्वरयोः कथं विशेषणविशेष्यभावः ? न ह्यल्लो घटा-काशो महाकाशस्य विशेषणं भवति । नाप्यल्लं करतलगृहीतं जलं महतो गङ्गाजलस्य विशेषणं भवति । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनैकस्वरूपयोरेव घटाकाशमहाकाशयोरल्पत्वमहत्त्वाभ्यां विशेषणविशेष्यभावा-ङ्गीकारेऽपि कथमस्मदुक्तांशसिद्धिः ? स्वरूपैवये सति महतो हि वस्तुनोऽल्पं वस्त्वंश इत्यस्माभि-रुच्यते । तदेव विशेषणमिति स्वयोच्यते । एवं च विशेषणांशशब्दयोरेव भेदः, न स्वर्थभेद इति कृत्वा कथमुच्यते विशेषणांश एव न स्वरूपांश इति ।

नच निरंशस्येश्वरस्य स्वरूपांशासम्भवाद्विशेषणांश इत्युक्तमिति वाच्यं, निरंशस्य स्वरूपांशव-न्निर्विशेषस्य विशेषणांशोऽपि न सम्भवत्येवेति विशेषणांश इतिवदस्यापि स्वरूपांश इत्येव फलिजर्थ-सिद्धेश्च दर्शितत्वात् । नचांशी ईश्वरः, दण्डी पुरुष इत्यत्र पुरुष इव विशेष्यमंशो जीवस्तु दण्डवद्विशेषणमिति विशेषणांश एव जीव ईश्वरस्य न स्वरूपांश इति वाच्यं, दण्डव्यतिरिक्तपुरुषव-दंशव्यतिरिक्तांशीश्वरानुपलम्भात् । यद्युपलभ्यते तर्हि स नांशेव । यथाऽवयवी देहः करचरणाद्यव-यवातिरेकेण न दृश्यते । यदि दृश्यते तर्हि देहोऽपि निरवयव एव स्यात् । ततश्च करचरणाद्योऽ-वयवा देहस्य स्वरूपांशभूता एव, नतु विशेषणांशभूताः । तद्वदीश्वरांशा जीवा अप्यंशिन ईश्वरस्य स्वरूपांशा एव, नतु विशेषणांशा इति ।

तस्मादंशांशिभावो विशेषणविशेष्यभावादतिरिक्त एव । नचेश्वरात्पृथक्जीवस्योपलम्भाज्जीवो नेश्वरस्यांशः, किंतु दण्डः पुरुषस्येव विशेषणभूत एव । अत एव निरंशस्येश्वरस्य कथमंशित्वमिति चोद्यमपि नात्र भवतीति इति वाच्यम् । महाकाशात्पृथक्घटाकाशस्येश्वरात्पृथक्जीवस्योपलम्भोऽविद्योपावि-कृत एव, नतु तात्त्विक इत्यसकृदुक्तत्वात् । तथा निरंशस्यांशित्वं चाविद्योपाधिकृतमेव, न तात्त्विकम् । तस्मान्निरंशस्यापीश्वरस्य चैतन्यरूपस्य चैतन्यरूपो जीवो भवति स्वरूपांश एवाविद्यो-पाधिवशाद्घटाद्युपाधिवशाद्घटाघाकाशो यथा महाकाशस्य स्वरूपांश इत्यनेवधम् । पादोऽस्येतिश्रुतेस्तु निर्विशेषे आत्मन्येकदेशे सर्वं चराचरं जगद्गर्तते माययेति ब्रूते । नतु जीवा ईश्वरस्य अपृथक्सिद्ध-विशेषणानीति । तत्र तदर्थप्रतीतेः । नहि श्रुतौ कापि जीव ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणमिति दृश्यते । तस्मादियमश्रौतकल्पनैव । तस्यावयवभूतैरित्यत्र तु अवयवैरिति स्फुटमुक्तमेव जीवस्येश्वरांशत्वम् । अंशो ह्यवयवः । यथा देहस्यैवांशः करादिरवयवः । न ह्यवयवशब्दोऽपृथक्सिद्धविशेषणार्थवाची, येन तवेष्टसिद्धिः । अग्नेरिति वाक्यमपि महतोऽग्नेरल्पाः स्फुलिङ्गा यथा अंशभूतास्तथैव परमात्मनोऽंशा जीवा इति प्रतिपादयति । उपाधिमेदात्त्वात्मान इति बहुवचननिर्देशः । नहि निरुपाधिक आत्मा अंशो भवितुमर्हति । उपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्यांशत्वात् । एवं 'मंशो नानाव्यपदेशा'दित्यधिकर-णोऽपि शङ्कराचार्यैरंशांशिभाव एव जीवेश्वरयोर्मर्यामयस्साधित इति न सूत्रसामञ्जस्यं तथास्ति ।

कस्मिन्काले ?—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

शरीरमिति । यच्चापि यदा चापि उत्क्रामतीश्वरो देहादिसङ्घातस्वामी जीवः, तदा 'कर्ष'तीति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन सम्बध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनष्पष्टानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किमिवेत्याह—वायुः पवनो गन्धानिवाशयात्पुष्पादेः ॥८॥

यदप्युक्तं नीलपीतरक्ताद्यनेकपटेषु पटस्वरूप एक उपाधिर्नश इत्युच्यत इति, तच्च न दृष्टान्त-
भावमर्हति- पटानेकत्ववदात्मानेकत्वस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् । पटा हि नीलपीतादिगुणवशादनेके भवन्ति ।
कथं निर्गुणात्मानेकत्वम् ? 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिश्रुतयो हि निर्गुणमात्मानं ब्रुवन्ति ।
नच नीलपीतादिगुणवत्त्वेन जीवो येन केनाप्यनुभूयते । नच सुखदुःखाद्यनुभववैचित्र्यादात्मानेकत्वमिति
वाच्यं, सुखदुःखादिवैचित्र्यस्यान्तःकरणानेकत्वप्रयोजकत्वात् । अन्तःकरणधर्माः खलु सुखदुःखादयः ।
सुखादीनामात्मधर्मेत्वे तु मूर्च्छादिष्वपि तदुपलम्भः स्यात् । मकृतगीताशास्त्रविरोधश्च । इच्छाद्वेष-
सुखादेः श्वेतत्वस्य प्रतिपादनादस्मिन् । तस्मादुपाधित एवात्मानेकत्वमाकाशानेकत्ववन्न तूपाधित
एकत्वमात्मन इति बोध्यम् ॥७॥

शरीरमिति । ईश्वरो यच्चाप्युत्क्रामति तदा मकृतिस्थानि मनष्पष्टानीन्द्रियाणि कर्षति ।
ईश्वरो यच्छरीरमवाप्नोति तदा वायुराशयाद्गन्धानिवैतानि गृहीत्वा संयाति । ननु लिङ्गशरीरोपाधिपरि-
च्छिन्नस्य स्थूलशरीरादुत्क्राममाणजीवस्य कथमीश्वरत्वमपरिच्छिन्नो हीश्वरोऽत आह—देहादीति ।
वस्तुतो निरुपाधिकत्वेनापरिच्छिन्नेश्वरोऽपि जीवोऽविद्यया सोपाधिकत्वेन परिच्छिन्नसन् देहादिसङ्घात-
स्वामित्वरूपमीश्वरत्वं भजत इत्यर्थः ।

यद्वा कस्यायमीश्वरः क्षेत्रज्ञोऽत आह—देहादीति । क्षेत्रस्येश्वर इत्यर्थः । नहि क्षेत्रक्षेत्र-
ज्ञातिरिक्तं किञ्चिदपि वस्तुस्ति, यस्यायं क्षेत्रज्ञो भवेदनीश्वरः । तस्मात्सर्वस्यापीश्वर एव जीव इति न
जीवेश्वरभेदावकाशः, नापि जीवगतेश्वरत्वसङ्कोचः । कर्षतीति पूर्वैणान्वय इति शेषः । तृतीयः
पादो गृहीत्वैतानि संयातीत्ययमित्यर्थः । प्राथम्येन शरीरं यदवाप्नोतीत्यनेनेत्यर्थः । प्रथम एव
प्राथम्यमिति चतुर्वेदादिवात्स्वार्थे ष्यञ् । सम्बध्यतेऽन्वितो भवति । तमेवान्वयं दर्शयति—यदा
चेति । यदित्यस्य यदेत्यर्थः । लिङ्गशरीरावयवभूतानि मनष्पष्टानीन्द्रियाणीति बोध्यम् । वस्तुतोऽपरि-
च्छिन्नेश्वरस्यापि जीवस्य सूक्ष्मशरीरोपाधिवशात्पकृतशरीरादुत्क्रामणं शरीरान्तरमाप्तिश्च भवतीति परमार्थः ।

यच्छरीरमवाप्नोति यस्माच्छरीरादुत्क्रामतीति रामानुजः, तन्मन्दम्—यच्छरीरमवाप्नोति
तच्छरीरं संयातीतिवचनस्य पुनरुक्तिदोषप्रस्तत्वात् । यच्चैत्यस्य यस्माच्चैत्यर्थकरूपनरयाप्युक्तत्वाच्च । नहि
प्रथमान्तादिद्वितीयान्ताद्वा पञ्चम्यन्तार्थलाभः । श्रीशाङ्करमते तु यदित्यव्ययमिति न दोषः ॥८॥

कानि पुनस्तानीत्याह—

श्रोत्रं चक्षुस्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वग्निन्द्रियं रसनं जिह्वा घ्राणमेव च मनश्च षष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयान् शब्दादीनुपसेवते ॥९॥

एवं देहगतं देहात्—

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहं पूर्वोपात्तं परित्यजन्तं स्थितं देहे वापि तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहाद्यैर्गुणैरन्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः । एवम्भूतमप्येनमत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तया अनेकथा मूढा नानुपश्यन्ति । अहो ! कष्टं वर्तते इत्यनुक्रोशति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्ते एनं पश्यन्ति, ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥१०॥

श्रोत्रमिति । अथ श्रोत्रं चक्षुस्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च मनश्चाधिष्ठाय विषयानुपसेवते । इन्द्रियाणि प्रत्येकमधिष्ठाय । तत्प्रत्येकेन्द्रियेण सह मनश्चाधिष्ठाय देहस्थसन्नपि जीवश्शब्दादिबाह्यविषयाननुभवतीत्याह—प्रत्येकमिति । युगपत्सर्वैरिन्द्रियैश्शब्दादिसर्वविषयानुभवसम्भवात्प्रत्येकमित्युक्तम् । मनस्यन्यत्र गते सति शब्दादिविषयग्रहणासम्भवादिन्द्रियेण सह मनश्चाधिष्ठायेत्युक्तम् । विनापीन्द्रियसाहित्यं मनसा सुखादेरनुभवात्मनश्चाधिष्ठायेत्युक्तम् । जीवस्य मनष्पष्ठेन्द्रियाधिष्ठानं नाम मनहन्द्रियतद्दर्शनामात्मन्यध्यास एव । तथा च मनोधर्माध्यासात्सुखदुःखदुःखहमिति चक्षुरादीन्द्रियधर्माध्यासात्पश्यामि शृणोमि स्पृशामि जिघ्रामि स्वादमामि चेति प्रत्येकविधावान् जीवः । एवमज्ञानकृतानात्मतद्दर्माध्यासवशा जीवस्य सुखदुःखादिसम्भोगलक्षणसंसारसम्भवतीत्यभिप्रायः ।

अधिष्ठाय स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणानि कृत्वेति रामानुजः, तन्मन्दम्—चक्षुषो रूपग्रहणे पक्ष्मोन्मीलनरूपपुरुषप्रयत्नसापेक्षत्वेऽपि त्वगादीनां स्पर्शादिग्रहणे तन्नैरपेक्ष्यात् ॥९॥

उत्क्रामन्तमिति । गुणैस्सत्त्वादिगुणकार्यैरित्यर्थः । संयुक्तमिति । अन्तःकरणतादात्म्याध्यासादिति भावः । एनं जीवमत्यन्तं दर्शनगोचरं ज्ञानविषयं मातं ज्ञानविषयभूतमित्यर्थः । सुज्ञेयमिति यावत् । दृष्टविषयभोगश्शब्दादिविषयाणामनुभवः, अदृष्टविषयभोगस्स्वर्गादिविषयकाम इति विवेकः । न ह्यदृष्टानां विषयाणामनुभवसम्भवतीहैव । अथ वाऽस्मिन् जन्मनि दृष्टविषयभोगः परेऽत्मदेवादिलोके उद्भूय तत्रादृष्टविषयभोग इति बोध्यम् । दृष्टाश्चादृष्टश्च विषया दृष्टादृष्टविषयास्तेषां भोगानुभवस्तद्वलेनाकृष्टं चेतो येषां तेषां भावस्तत्त्वा, तथा हेतुना । अनेकथा विमूढा विमोहं प्राप्ताः । आत्मानात्मविवेकशून्या इत्यर्थः । नानुपश्यन्ति न जानन्ति ।

केचित्तु—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

यतन्त इति । यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं

अयं भावः—यो देहादुत्क्रामति स न देहो यथा गृहान्निष्क्रामन् पुरुषो न गृहं भवति । यश्च देहे तिष्ठति सोऽपि न देहः । यथा गृहे तिष्ठन् पुरुषो न गृहम् । एवमनात्मनः स्थूलदेहस्य जीवस्य च विवेके सुकरे सति मूढा इमं विवेकमकृत्वा स्थूलोऽहं कृशोऽहं मेनुष्योऽहमिति व्यवहरन्ति । तथा यश्चक्षुरादिभी रूपादीन्विषयाननुभवति मनसा च सुखादीन्स हि चक्षुरादिभ्यो भिन्न एव । करणाद्भिन्नत्वात्कर्तुः । लवित्रादिवच्छेदक इति सूक्ष्मशरीरात्पृथग्विविच्य ग्रहीतुं शक्यमपि जीवं मूढा न जानन्ति । किंतु सूक्ष्मशरीरस्य जीवस्य च विवेकमकृत्वा काणोऽहं वचिरोऽहं सुरग्रहं दुःसुग्रहमिति व्यवहरन्ति । तथाऽहमज्ञ इति योऽज्ञानमनुभवति, नाहं किञ्चिदवेदिषमिति योऽनुसन्धत्ते स ह्यज्ञानाद्भिन्नः । नहि घटमनुभवन् पुरुषो घटो दृष्टः । अनुभूताद्बचनुभविता भिन्न इति कारणशरीरात्पृथग्विविच्य ग्रहीतुं शक्यमपि जीवं मूढा न जानन्ति । किंतु कारणशरीरस्य जीवस्यास्य चाविवेकं कृत्वा, अहमज्ञ इति व्यवहरन्ति । तथा यस्य येन सहाध्यासिकस्सम्बन्धस्त वस्तुतस्तेन रहित एव । यथा गगनस्य नीलेन सहाध्यासिकस्सम्बन्ध इति गगनं वस्तुतो नीलगुणरहितमेव । एवं सुखादिभिर्गुणैर्जीवस्याध्यासिकस्सम्बन्ध इति जीवो वस्तुतस्सुखादिरहित एव । एवं निर्गुणत्वेन सुषुप्तमपि जीवं मूढा न जानन्ति, किंतु सगुणमेव प्रतिपद्य सुरग्रहं दुःसुग्रहं मूढोऽहमिति व्यवहरन्ति । यद्वा यो येन संयुक्तस्स तस्य न स्वाभाविको धर्मः । संयोगस्य वियोगपूर्वकत्वाद्वियोगावसानत्वाच्च । स्वावसिद्धस्य वियोगानर्हत्वाच्च । यथा पटेन संयुक्तस्य घटस्य न पटस्स्वाभाविको धर्मः । घटपटयोर्वियोगसम्भवात् । अग्नेरौष्ण्यं तु स्वाभाविको धर्मः । न ह्यग्न्यौष्ण्ययोर्वियोगः । न ह्यग्निरौष्ण्येन संयुक्त इति व्यवहारः । एवं सुखादिगुणसंयुक्तस्य जीवस्य सुखादिगुणा न स्वाभाविकाः । निर्गुणत्वमेव तस्य स्वाभाविकं, ते च जीवेऽध्यस्ता गुणा अन्यदीया एवेति मूढा न जानन्ति ।

एवमविदुषां मूढानां संसारदुःखमवर्जनीयमिति भगवत एतेष्वनुक्रोशस्सूच्यत इत्याह—अहो इति । कष्टं दुःखं वर्तते । मूढानामिति शेषः । अनुक्रोशो दया । प्रमाणं वेदान्तशास्त्रं तज्जनितं यद्ज्ञानमात्मानात्मविवेकरूपं तदेव चक्षुर्येषां ते तथोक्ता ज्ञानचक्षुषः । फलितार्थमाह—विविक्तदृश इति । विविक्तं यथा तथा पश्यन्तीति विविक्तदृशः । विविक्तमात्मानं पश्यन्तीति विविक्तदृश इति वा । आत्मानात्मविवेकसम्पन्ना इत्यर्थः । ते एनमात्मानं पश्यन्ति । अनात्मभ्यो देहेन्द्रियान्तःकरणेभ्यो विवेकेन जानन्तीत्यर्थः ॥१०॥

यतन्त इति । यतन्तो योगिनश्चात्मन्यवस्थितमेनं पश्यन्ति । अकृतात्मानोऽचेतसस्तु यतन्तोऽ-

पश्यन्ति- 'अयमहमस्मी'त्युपलभन्ते आत्मनि स्वस्यां बुद्धाववस्थितम् । यतन्तोपि शास्त्रादि-
प्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानः तपसा इन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अशान्तदर्पाः
प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥११॥

यत्पदं सर्वस्यावभासकमप्यग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते, यत्प्राप्ताश्च मुमुक्षवः
पुनस्तं साराभिमुखान् न निवर्तन्ते, यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घटा-
काशादय इवाकाशस्यांशास्तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्षुः चतुर्भि-
श्श्लोकैर्विभूतिसंक्षेपमाह भगवान्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

यदिति । यदादित्यगतं आदित्याश्रयम् । किं तत् ? तेजो दीप्तिः प्रकाशो जग-

प्येनं न पश्यन्ति । केचिच्चिति । ज्ञानबहुषः पश्यन्तीति पूर्वमुक्तत्वात्तेभ्योऽन्ये योगिन इमेऽपि
पश्यन्तीत्युच्यत इत्यर्थः । उक्तमानां श्रवणादिवशादेवात्मसाक्षात्कारः, मन्दबुद्धीनां तु योगवशादात्म-
साक्षात्कार इत्याह—यतन्तो योगिन इति । चशब्दो ज्ञानिसमुच्चयार्थः । योगोऽन्न न कर्मयोगः--
तस्यात्मसाक्षात्कारं प्रति व्यवहितसाधनत्वात्किन्तु ध्यानयोग एवेत्याह—समाहितचित्ता इति ।
ध्यानादिना येषां चित्तमात्मप्रवर्णं जातं त इत्यर्थः । चित्तसमाधानं चाभ्याससाध्यमित्यभिप्रेत्याह—
यतन्त इति । प्रयत्नोऽभ्यासः । कथं पश्यन्तीत्यत आह—अयमिति । उपलभन्ते साक्षात्कुर्वन्ति ।
जानन्तीति यावत् । आत्मानमिति भावः । स्वस्यामिति । स्वकीयायामित्यर्थः । यदवच्छिन्नोऽय-
मात्मा तद्बुद्धावित्यर्थः । कैरकृतात्मत्वमत आह—शास्त्रादिप्रमाणैरिति । शास्त्राचार्योपदेशशप-
दमादिभिर्वेषां मनसंसंस्कृतं न भवति तेऽकृतात्मानः । अत एवाचेतसः- आत्मानात्मविवेकविधुराः, ते
यतन्तोऽपि । केन साधनेन यतनमत आह—तपसेति । कीदृशं तपोऽत आह—इन्द्रियजयेनेति ।
इन्द्रियाणां जयो विषयेष्वपवृत्तिर्यस्माद्भवति तदिन्द्रियजयं तेन तपसा । तपसा इन्द्रियजयेनेति साधन-
द्रुमं वा । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, इन्द्रियाणि विषयेभ्यस्समाकृष्य बलादात्मवश्यानि कुर्वन्नप्यय-
मविवेकी शास्त्रादिसंस्कारराहित्येन चित्तशुद्धयभावादुदुश्चरितान्नोपरमते । नाप्यस्य मनसि काम-
क्रोधादिद्वेषशान्द्यतीत्यभिप्रेत्याह—दुश्चरितादिति । दुष्टं च तच्चरितं प्रवृत्तिश्च दुश्चरितं तस्मात् ।
अनुपरता मनसा स्वभावानुगुणं दुष्टमेव ध्यायन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अशान्तदर्पा इति ।
अशान्तो दर्पः कामक्रोधाद्युद्भवो वेगो येषां ते तथोक्ताः । एवंविधाः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽप्येनं न
पश्यन्ति । किं पुनः प्रयत्नमकुर्वन्त इत्यपिशब्दार्थः । तस्मान्मुमुक्षुर्यथाधिकारं श्रवणादौ योगे वा
भवन्तेतात्मसाक्षात्कारार्थमिति सिद्धम् । अत्र मत्प्रपत्तिपूर्वकं यतन्त इति रामानुजः, तस्तु तदभि-
प्रायेण दुष्टमेव—अहमीश्वरादन्यः, मामीश्वरो रक्षत्वित्यभिसन्धेः प्रपत्तिवमिति तदभ्युपगमात् ।
एतदभिप्रायेण मत्प्रपत्तिपूर्वकमिति मूलाह्विःकल्पनस्यान्यायपरवाच्च ॥११॥

यदिति । आकाशस्य घटाकाशादय इव यस्य पदस्य जीवा अंशा इत्यन्वयः । के ते जीवा

द्वासयते प्रकाशयत्यखिलं समस्तं; यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते, यच्चाग्नौ हुतवहे तत्तेजो विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिः, यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ वर्तते तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं विष्णोस्तज्ज्योतिः ।

ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं— 'यदादित्यगत'मित्यादि ? नैष दोषः, सत्त्वाधिक्यादाविस्तरत्वोपपत्तेः । आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरं; अतस्तत्रैवाविस्तरं ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, नतु तत्रैव अत आह—उपाधिभेदमनुविधीयमाना इति । अन्तःकरणाद्युपाधिभेदमनुसृत्य भिन्ना इव प्रतीयमाना इत्यर्थः । मायया भिन्ना इव क्रियमाणा इति वा । सर्वस्यात्मा सर्वात्मा तत्त्वं सर्वात्मत्वम् । सर्वव्यवहारास्पदत्वं सूर्यचन्द्रादिसर्वजगदधिष्ठानत्वमित्यर्थः । भासनधारणपचनादिसर्वव्यवहाराधिष्ठानत्वमिति वा । तत्पदमेव सर्वस्यात्मेति तस्मिन्नेव पदे सर्वं जगत्सर्वो व्यवहारश्च कल्पित इति विवक्षुरित्यर्थः । आदित्यगतं यत्तेजोऽखिलं जगद्वासयते, चन्द्रमसि वर्तमानं यत्तेजोऽखिलं जगद्वासयते, अग्नौ वर्तमानं यत्तेजोऽखिलं जगद्वासयते तत्तेजो मामकं विद्धि । यद्वाऽऽदित्यगतं यत्तेजोऽखिलं जगद्वासयते, चन्द्रमसि यत्तेजो वर्तते, अग्नौ च यत्तेजो वर्तते तत्तेजो मामकं विद्धि । सूर्यचन्द्राग्निषु यत्तेजोरूपः प्रधानांशस्व मदीय एवेत्यर्थः । मन्मायामयत्वात्तस्येति भावः । ममैव मायाशक्तिविशेषः सूर्यादिषु तेजोरूपेण स्थित्वा सर्वं जगदवभासयतीति परमार्थः ।

यद्वाऽहमेव मायया सूर्यादिषु तेजोरूपेण वर्तमानस्वन् सर्वं जगदवभासयामीति । सर्वथापि सूर्यादिगता या जगदवभासनशक्तिस्सा मदीयैव, नतु सूर्यादिसम्बन्धिनी । सर्वत्रापि शक्तेर्मत्त्वभाष्वान्ममैव शक्तिमदीश्वरत्वाच्च । ईश्वरात्सकाशात्सूर्यादीनां पृथक्करणे सति तेषां निस्तत्त्वत्वापत्तेश्च । नहि सूर्योऽस्ति सूर्यो भातीत्यत्र सूर्यात्सकाशादस्तिभास्योः पृथक्करणे सूर्यशब्दवाच्यं किमप्यवशिष्यते । तस्मात्सूर्यावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठैव जगदवभासनशक्तिश्शक्तेरीश्वरोपाधित्वात् । एतेन यत्र कापि वस्तुनि यत्क्रियती शक्तिरूपलभ्यते सा सर्वापि तत्तद्वत्स्ववच्छिन्नचैतन्यनिष्ठैवेति सिद्धम् ।

ननु नीरूपस्येश्वरस्य कथं तेजोवत्त्वम् ? तेजो हि सरूपमतः, कथमुक्तं मदीयं तेज इति शङ्कायां सत्यपि समाधाने मायया तेजोवत्त्वमित्येवमादिरूपे निश्शङ्कमर्थं दिदर्शयितुराह—अथ वेति, विष्णोस्तज्ज्योतिरिति । परमात्मनोऽशमृतं चैतन्यमित्यर्थः । आविस्तरेति । अतिशयेनाविर्भवात्तीत्याविस्तरं प्रकटतरमित्यर्थः । सत्त्वं गुणः । अत्यन्तं प्रकाशत इत्यत्यन्तप्रकाशम् । तस्यैवार्थमाह—अत्यन्तभास्वरमिति । अत्यन्तप्रकाशनशीलमित्यर्थः । सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वान् । अत इति । आदित्यादिषु सत्त्वाधिव्यादित्यर्थः । आदित्यादिषु सत्त्वस्यात्यन्तभास्वरत्वादिति वा । सर्वत्र भास्वरस्यापि सत्त्वस्यादित्यादिष्वत्यन्तभास्वरत्वं रजस्तमसोरत्यश्वत्थपयुक्तमित्यथाऽत्यम् । श्रीकृष्णाद्यकारेषु तु

तदधिकमिति । यथा हि लोके तुल्येऽपि मुखसंस्थाने न काष्ठाकुड्यादौ मुखमाविर्भवति, आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येनाविर्भवति; तद्वत् ॥ २॥

सूर्यादिभ्योऽपि सत्त्वाधिष्यमिति बोध्यम् । तत्रैवेति । सूर्यादिष्वेवेत्यर्थः । तज्ज्यातिरित्यर्थः । विशिष्यते उत्कृष्टतया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । आदित्यादिषु चैतन्यस्य सत्त्वाधिष्यप्रयुक्तं प्रकटतरत्वमेव, नतु स्वरूपत आधिष्यमित्याह—न त्विति । तत्रैव सूर्यादिष्वेवेत्यर्थः । न तु रथावरादिष्वित्येवकारार्थः । चेतनाचेतनेषु सर्वेष्वपि चैतन्यमेकरूपमेव, निर्विशेषचैतन्ये न्यूनाधिकभावायोगात् । किंतु यत्र चेतनेषु त्रिगुणात्मिका बुद्धिरस्ति, तत्र चैतन्यं स्फुटं भाति । तन्मध्येपि यत्रादित्यादिषु सत्त्वगुणप्रचुरा बुद्धिरस्ति चैतन्यं स्फुटतरमवभासते । यत्र च श्रीकृष्णादिषु शुद्धसत्त्वप्रधाना बुद्धिरस्ति, तत्र चैतन्यं स्फुटतमवभासते । तथा च मनुष्याद्यपेक्षया सूर्यादिगतचैतन्यस्य स्फुटतरत्वाद्यदादिस्यगतं तेज इत्याद्युक्तमित्यर्थः ।

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—यथा हीत्यादिना । मुखसंस्थाने मुखाकारे । स्वच्छे आदर्शे स्वच्छतरे मणौ च मुखं तारतम्येनाविर्भवति, प्रतिफलतीति यावत् । काष्ठादर्शदर्पणेषु यथा मुखं क्रमेण न प्रतिफलति, प्रतिफलत्यतिशयेन प्रतिफलति तथा मृत्पाषाणादिषु, स्थावरजङ्गपादिषु आदित्यादिषु च चैतन्यं न प्रतिफलति, प्रतिफलत्यतिशयेन प्रतिफलति चेत्यर्थः । नचैवमचेतनेषु, चैतन्यप्रतिफलनाभावात्काष्ठेषु मुखमिव तत्र चैतन्यं नास्तीति वाच्यं, चैतन्यप्रतिफलनस्यैवाभावः, नतु चैतन्यस्येति । नहि मुखमिव चैतन्यं परिच्छिन्नं, येन काष्ठादौ मुखमिव चैतन्यं मृदादौ न स्यात् । अपरिच्छिन्नं परिपूर्णं हि चैतन्यम् । नच प्रतिफलनात्प्रागपि चेतनेषु चैतन्यसत्त्वे कथं पुनःप्रतिफलनमिति वाच्यं, मायया प्रतिफलनसम्भवात् । यथा नीरूपस्यापि चैतन्यस्य प्रतिफलनसम्भवात् । तस्मात्सूर्यादिदेवेषु सत्त्वाधिष्यचैतन्यस्य स्फुटतरमवभासः । चैतन्यस्यावभासनं नाम प्रतिफलनमेव । एवं स्फुटतरचैतन्यावभासवत्त्वादेव सूर्यादिदेवानां सर्वजगदवभासकत्वरूपं सर्वज्ञत्वं च शास्त्रोक्तं सङ्गच्छते । परमेश्वरापेक्षया सूर्यादीनामल्पज्ञत्वेऽप्यस्मदाद्यपेक्षया सर्वज्ञा हि ते । कथमन्यथा सूर्याद्युपास्तिश्रुतिभिरुच्येत ? इति ।

यद्वा आदित्यादिदेवानापन्तःकरणेषु प्रतिफलितं यत्तेजश्चैतन्यं वर्तते तन्मात्रमेव । आनन्दं ब्रह्मण इतिवद्राहोश्चिर इतिवच्चाभेदेऽपि भेदेन निर्देशो मम चैतन्यमिति । बिम्बभूतमीधरचैतन्यमादित्याद्यन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बरूपेण वर्तत इत्यर्थः । अयं च चैतनप्रतिबिम्बो न मृदादिष्वस्ति । अन्तःकरणोपाध्यभावात्तत्र । एवं चैतन्यप्रतिबिम्बसत्त्वासत्त्वप्रयुक्तैव चेतनाचेतनमिदा । नतु कूटस्थचैतन्यकृता- तस्य सर्वव्यापित्वात् । ननु मास्तुनाम मृदादौ चैतन्यप्रतिबिम्बः, स्थावरपश्वादिष्वस्त्येवेति कथमादित्यगतमित्याद्युक्तमित्याक्षिपति—ननु स्थावरेष्वित्यादिना । अन्यत्सर्वं समानम् ।

नन्वेवं प्रतिबिम्बजीवपक्षे उपाधिप्रयुक्तप्रतिफलनतारतम्यादादित्यादीनामस्तृत्कर्षः, कथं पुनरवच्छेदपक्षे उपपत्तिरिति चेत्, उच्यते—उपाधिबर्मास्तुत्वादयो यथोपहितेऽव्यस्यन्ते मायया, यथा च

किंच—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीस्सर्वास्सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

गामिति । गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य च धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन यद्बलं कामरागविवर्जितमैश्वरं रूपं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन पृथिवी गुर्वी न ब्रह्मेन्द्रदेवाद्यन्तःकरणगतसत्त्वशुद्धितारतम्यप्रयुक्तमानन्दतास्तम्यमप्युपहिते माययाऽभ्यस्यते 'स एको मानुष आनन्द' इत्यादिश्रुत्या, तथा आदित्यादिदेवान्तःकरणगतसत्त्वशुद्धिविशेषप्रयुक्तज्ञानाधिक्यमप्युपहिते चैतन्ये माययाऽभ्यस्यत इति । आदित्यादीनां सत्त्वादिगुणोत्कर्षमयुक्तं वृत्तिज्ञानाधिक्यमेव यत्सर्वज्ञत्वप्रयोजकं, नतु चैतन्याधिक्यं निर्विशेषत्वाच्चैतन्यस्येति माव इति ।

रामानुजस्तु मामर्कं तेजो मया तेभ्यो दत्तमित्याह, तन्मन्दम्—ममेदं मामकमिति व्युत्पत्तिस्वारस्यभङ्गात् । न ह्यन्यस्मै दत्तां गां कोऽपि यामिकेयं गौरिति ब्रूते । स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरकीयत्वानुकूलव्यापारो हि दानम् । ततश्च दत्ते वस्तुनि कथमीश्वरस्य स्वत्वम् ? येन यमेदं तेज इति ब्रूयात् । नच भूतपूर्वगत्या मामकमित्युक्तमिति वाच्यं, पूर्वं मामकमिति साक्षादेव तत्कथनस्य न्याय्यत्वात् । तत्पूर्वं विद्धि मामकमिति हि श्लोकः कर्तुं शक्यते । किंच सूर्यादिभ्यस्तेजोदानात्प्राक्किमयमीश्वस्तेजस्वी उत न ? आद्ये- 'अशब्दमस्पर्शमरूपमन्यय'मिति श्रुतिविरोधः । द्वितीये- स्वस्यैव तेजोऽभावे कथमन्यस्मै प्रदानं तस्य सम्भवति ? किंच भगवत्सकाशादेजसः प्राप्तेः प्राक्किं सूर्यादयस्तेजोमया उत जलमयाः ? अथ वा पृथिवीमया यद्वा वायुमया उत स्विदाकाशमयाः ? नाद्यः- तेजसः प्राप्तेः प्राक्तेजोमयत्वायोगात् । न द्वितीयतृतीयौ- प्रमाणाभावात् । न चतुर्थपञ्चमौ- नीरूपत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि चन्द्रस्य जलमयत्वं वक्तुं शक्येत । सूर्याभ्योस्तु न तद्वक्तुं शक्यमिति बोध्यम् । अपि च यदि सूर्यादीनां प्रकाशस्वाभाविकधर्मो न स्यात्तर्हि कदाचिदप्रकाशस्वादेव तेषाम् । संयोगस्य वियोगान्तरत्वेन संयुक्तधर्मस्य विनाशसम्भवात् । नहि प्रकाशात्मकानां सूर्यादीनां स्वरूपनाशं विना प्रकाशनाशसम्भवति । मेषाद्यावरणात्त्वस्माकमेव सूर्यादिप्रकाशादर्शनं, नतु तेषां प्रकाशनाशः । तस्मात्प्रकाशात्मका एव सूर्यादयो भगवता सृष्टा मायया । नतु सूर्यादीन् सृष्ट्वा पश्चात्तेभ्योऽदिशत्तेजः । यथा रसगन्धाद्यात्मकजलपृथिव्यादय इति स्थितम् ॥१२॥

गामिति । अहं गामाविश्य च ओजसा भूतानि धारयामि । अहं रसात्मकसोमो भूत्वा सर्वाश्चौषधीः पुष्णामि । अहमोजसा गामाविश्य च भूतानि धारयामीति वा । चैतन्यरूपेण सर्वत्र सममवस्थितोऽपीश्वरः तत्तद्विशिष्टशक्तिमत्त्वेन रूपेण पुनः पविष्ट इव । तत आह—गामाविश्येति । ओजसा रूपेण गामाविश्येत्वन्वये तु न काप्यनुपपत्तिः । किं तदोजोऽत आह—यद्बलमिति । 'बलं बलवतायस्य कामरागविवर्जित'मिति पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । ऐश्वरं रूपमिति । ईश्वरीय-

अधःपतति न विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः- 'येन द्यौ रूपा पृथिवी च दृढे' इति, 'स दाधार पृथिवी'मित्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्त-
मुक्तम् । किञ्च पृथिव्यां जाता ओषधीस्सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमतीः रसस्वादुमतीश्च
करोमि, सोमो भूत्वा रसात्मकस्सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरस्सोमः ।
सहि सर्वा ओषधीः स्वात्परसाननुप्रवेशयन् पुष्णाति ॥१३॥

किञ्च—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

अहमिति । अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा- 'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः

मायाशक्तिविशेष इत्यर्थः । नहि सच्चिदानन्दस्थेश्वरस्य बलं रूपं भवितुमर्हतीति भावः । येनेति ।
बलेनेत्यर्थः । अध इति । समुद्रजल इति भावः । विदीर्यते भिद्यते येनैधरबलरूपेण द्यौरूपा
पृथिवी च द्वे दृढे भवत इति शेषः । दार्ढ्यं च जगद्धारणसामर्थ्यमविदीर्यमाणत्वं च । स पृथिवी-
मिमां घामुत द्यां च दाधार दधार दीर्घश्छान्दसः । स ईश्वर इत्यर्थः । अत इति । ईश्वरानुपवेशे-
नैव पृथिव्या जगद्धारणादिशक्तिमत्त्वादिति भावः । धारयामि धारामीत्यर्थः । पृथिव्या धारयामीति वा ।
एतेन पृथिवीनिष्ठत्वेन दृश्यमाना सर्वजगद्धारणशक्तिरीश्वरशक्तिरेवेति सिद्धम् । अहमेव बलरूपेण
पृथिव्यां वर्तमानस्सन् जगदिदं सर्वं धारयामीति परमार्थः । अनेन च पृथिव्यां बलमहमस्मीति प्रति-
पादनेन सर्वेषु वस्तुषु दृश्यमानं यत्किञ्चिद्बलमप्यहमेवेति सिद्धं भवति ।

रस इति । यो जलस्य गुणस्स रसः । चन्द्रस्य च जलमयत्वादसस्वभावत्वम् । सर्वरसाना-
मिति । सर्वेषां व्रीह्यादिगतानां रसानामाकरो निलयः । रसस्थैकत्वेऽप्युपाधिनानात्वासर्वरसेत्युक्तिः ।
स्वात्परसानिति । स्वगतं रसमित्यर्थः । यद्यपि जलगतरसेनैव वर्धन्ते व्रीह्यादयः फलन्ति च । तथापि
चन्द्र एव तत्सोषकः, ओषधीशत्त्वात्स्य । चन्द्रकरसम्पर्कद्वारा तद्गतं रसं पीत्वा हि सर्वा ओषधयः
परिपुष्टा रसवत्यश्च भवन्ति । नहि चन्द्रकरसम्पर्करहितो व्रीह्यादिर्गृहे जलेन सिक्तोऽपि वर्धते फलति वा ।
तस्मात्सोमगता सर्वोषधिवीषणशक्तिरीश्वरशक्तिरेव । ईश्वर एव सोमे रसस्वरूपेण वर्तमानस्सन् पुष्णा-
त्योषधीरिति च सिद्धम् ।

एतेन जलादिगतो रसोऽपीश्वरात्मक एवेति सूच्यते । एवं श्लोकद्वयेन तेजोबलरसानां
लयाणामीश्वरविभूतित्वमिति फलितम् । सोमो भूत्वेत्यनेन तु न केवलं रस प्वेदवरः, किंतु तदाश्रय-
स्सोयोऽपीश्वर एवेति प्रतिपाद्यते । अनेनैव न्यायेन सूर्याग्निभूमीनामपीश्वरविभूतित्वं गम्यते । ततश्च
सूर्यादयः तद्गततेज आदयः । तद्गतभासकत्वादयश्चेत्येतत्सर्वमपीश्वरविभूतिरेव कल्पितत्वान्माया सर्व-
स्यास्येश्वरे इति फलति ॥१३॥

अहमिति । अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितस्सन् प्राणापानसमायुक्तश्च सन् चतु-

पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते' इत्यादिश्रुतेः । वैश्वानरस्सन्प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तस्संयुक्तः पचामि पक्तिं करोम्यन्नमशनं चतुर्विधं चतुष्प्रकारं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च, भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमः, तदेतदुभय-मग्नीषोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥१४॥

विषयं पचामि । न केवलं बाह्यग्निरेवाहं, किंतु जाठराग्निरप्यहमेवेत्याह—अहमिति । यद्वा बाह्यग्निगतसर्वावभासकत्वशक्तिरेव नास्मदीया, किंतु जाठराग्निगतान्नपचनशक्तिरप्यस्मदीयैवेत्याह—अहमिति । जाठराग्नेवैश्वानरत्वे प्रमाणमाह—अयमिति । अन्तःपुरुषे शरीरमध्ये योऽयमग्निरस्ति सोऽयं वैश्वानर इत्युच्यते । येनान्तस्स्थाग्निनेदं भुक्तमन्नं पच्यते, बाह्यग्निस्तण्डुलानामेव पचने प्रभवति, नतु भुक्तस्यान्नस्य बाह्यग्निर्भोज्योभावात्तस्य । अपकस्य त्वन्नस्य रक्तादिरूपेण परिणामो न सम्भवति । तस्माद्भुक्तान्नपरिणामहेतुरस्ति जठरे कश्चिदग्निवैश्वानर इति । मृतशरीरे जठराग्न्यभावादाह—प्राणिनामिति । अन्तःकरणादेर्जठराग्न्याश्रयत्वाभावादाह—देहमिति । स्थूलशरीरमित्यर्थः । प्रविष्ट इति । देहान्तस्स्थश्चरूपमाश्रयत्वमिहोक्तं, नतु देहाद्बहिः पटादिवद्वर्तमानस्वरूपमिति भावः । बाह्योऽप्यग्निर्वातसंयुक्त एव ज्वलतीत्यत आह—प्राणापानसमायुक्त इति ।

यद्यपि प्राण एव जठराग्निवर्धकः, तथाऽप्यपानेन मलानिस्सारणे सति नहि प्राणोऽग्निं ज्वलयितुमीष्ट इत्यत उक्तम्—प्राणापानसमायुक्त इति । पक्तिं पार्कं परिणामं रक्ताद्यात्मनेति यावत् । भोज्यं प्रधानमन्नं शास्त्रादि । भक्ष्यं माषवटकादि । चोष्यमिक्षुखण्डादि । लेह्यं पायसादि । चतस्रो विधा रीतयो यस्य तच्चतुर्विधम् । एतेन जठराग्नेस्तद्रतपचनशक्तेश्चेश्वरविभूतिर्त्वं सिद्धम् । एवं तेजोऽन्नत्वात्मिकाया अवान्तरप्रकृतेरीश्वरविभूतिस्त्वमिति फलितम् । सूर्यादेस्सोमस्य पृथिव्याश्चेश्वरविभूतिस्त्वस्योक्तत्वात् । (मन्नं पृथिवी) ततश्च त्रिवृत्कृततेज आदिभूतलयकार्यस्य सर्वस्यापि जगतो भगवद्विभूतिर्त्वं फलति ।

प्रसङ्गादत्र विशेषमाह—भोक्तेति । उभयमग्न्यन्नद्वयमग्नीषोमावित्युच्यते । 'ईदग्ने-स्सोमवरुणयो'रितीत्वम् । इदमुभयं सर्वमिति पश्यतः पुरुषस्यान्नदोषलेपोऽन्नदोषसम्बन्धो न भवति । अन्नस्य हि पाकादिसामयिकक्रिमिकीटादिनाशप्रयुक्ताः कुट्टनीपेषण्यादयो दोषास्सन्ति, यन्निरसनाय हि वैश्वदेवो विहितः । तद्दोषसम्बन्धस्तु वैश्वदेवविहीनस्यापि दर्शितज्ञानवतो न भवति ।

ननु कुतो न भवति ? इदमन्नं सोमः, अयमग्निर्भोक्ता वैश्वानर इति ज्ञानमात्रेणेति चेत्, उच्यते—यो ह्यन्नमति, तस्यान्नदोषो भवति, न त्वनश्नतः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । नहि चैत-भुक्तान्नगतगुणदोषप्रसक्तिर्नैत्रस्य । अन्यथा चैत्रे भुक्तवति सति अभुक्तवतोपि मैत्रस्य क्षुन्नितृप्ति-स्यात् । एवं सति योऽन्नमति स वैश्वानरोऽग्निरेव, नत्वेहं ममामोक्तत्वादिदिति यो वेत्ति कथं तस्यान्न-दोषलेपो भवतुमर्हति ? न कथमपि । किंच योऽस्मद्देहेऽन्नमति सोऽग्निस्सक्षाद्भगवद्भूषो वैश्वानर एव ।

किंच—

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

सर्वस्येति । सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् हृदि बुद्धौ सन्निविष्टः । अतो मत्त

यचेदमन्नं तच्च साक्षाद्भगवद्रूपसोम एव । सोमो भूत्वेति, वैश्वानरो भूत्वेति च सोमवैश्वानरयोर्भगवद्रूपत्वप्रतिपादनादिति यो जानाति कथं तस्यान्नदोषगन्धसम्बन्धः ? न कथमपि । अन्नस्य भगवद्वात्मकत्वानुसन्धानेन सर्वदोषपहाणात् ।

नन्वन्नस्य कथं सोमत्वं, व्रीह्यादिपोषको हि सोम इति चेत्, उच्यते—सोमपुष्टव्रीह्यादिमयत्वाद्गन्धस्य सोमत्वं, सोमरसमयत्वाद्वा सोमदेवताकत्वादिति वा । एवमग्नीषोमदर्शनस्यान्नदोषनाशकत्वादेव तत्प्रतिपादकोऽयं श्लोक मरिषेवनकाले स्मर्तुः पठ्यते ॥१४॥

सर्वस्येति । अहं सर्वस्य हृदि सन्निविष्टश्च । मत्तस्सर्वज्ञस्य स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च भवति । अहमेव सर्वैर्वेदैश्च वेद्यः । अहमेव वेदान्तकृत् । अहमेव वेदविद्युः भवामीति शेषः । सन्निविष्टस्यम्यङ्गिनविष्टः प्रविष्टः प्रविश्य स्थित इति यावत् । ननु सर्वव्यापिनश्चैतन्यरूपेश्वरस्य कः पुनरपरः प्रवेश इत्यत आह—आत्मा सन्निति । आत्मरूपणोर्यर्थः । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुपविश्य' इति श्रुतेरिति भावः । शुद्धचैतन्यात्मना सर्वत्रावस्थितोऽपीश्वर अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपेण प्रतिबिम्बरूपेण वा प्राणिनां बुद्धौ प्रविष्ट इति तत्त्वम् । एतेनेश्वरादर्थान्तरं जीव इति परास्तम् । नचान्तर्यामिरूपेणोपलभ्यते जीवस्य बुद्धौ प्रविष्ट इति, जीवादर्थान्तरमेवेश्वर इति वाच्यं, हृदि प्रविष्टस्य जीवान्येश्वरस्यानुपलम्भात् । नच नियमनादिभिर्लिङ्गैरनुमेय इति वाच्यं, प्रतीच एव नियमनादिसम्भवात् । नच स्वयमेव स्वस्य कथं नियामक इति वाच्यं, प्रत्यगात्मनः प्रमातृनियमनसम्भव इत्यदोषात् । नच प्रत्यगात्मैव प्रमातेति वाच्यं, अन्तःकरणोपहितस्य प्रत्यगात्मत्वं, तदवच्छिन्नस्य (तद्विशिष्टस्य) चैतन्यस्य प्रमातृत्वमिति कल्पितभेदसत्त्वात् । नच विशेष्यचैतन्यांशोऽभेद एवेति वाच्यं, तत्र नियमनादेरप्यभावात् । नच प्रत्यगात्मैवान्तर्यामीश्वरो जीवाद्भिन्न इति वाच्यं, जीवस्यैव स्वस्वरूपत्वात्प्रत्यगात्मनः । 'नच गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थ्ये' इति, 'द्वा सुपर्णा'विति, ज्ञाज्ञौ द्वावजाविति च श्रुतयो जीवेश्वरयोर्द्वेषोर्गुहाहितत्वं ब्रुवन्तीति वाच्यं, एकस्यैव चैतन्यस्यान्तःकरणे उपहितत्वरूपेण विशिष्टस्वरूपेण द्वेषा प्रवेशः ।

अथवा विम्बरूपेण प्रतिबिम्बरूपेण द्वेषा प्रवेश इति विवक्षितत्वात् । नच केनचित्स्वस्मादन्त्येनेश्वरेण प्रयुक्त इव जीवोऽनुभवति संसारमिति वाच्यं, अविद्यावस्थायां जीवो नात्मानं प्रत्यक्षं मन्यते । असंसारी हि प्रत्यगात्मा क्षेत्रज्ञः, किंतु संसारिणं प्रमातारमेव मन्यते । ततश्च साक्षिणा स्वेनैव प्रत्यगात्मना नियमितोऽपि मरेण नियमितोऽहमेति प्रत्येति । स्वयमपि प्रत्यगात्मा हि जीवस्याज्ञानतः परोक्षरूपतयाऽवतिष्ठते । अत एव स्वात्मभूतमपि मत्प्रक्षं परोक्षेश्वरं मन्यन्ते मूढा द्वैतिनश्च तार्किकादयः । तस्मात्प्रत्यगात्मनः क्षेत्रज्ञादर्थान्तरं न भवत्यन्तर्यामीश्वरः । यमन्तर्यामि-

ब्राह्मणादयः प्रतिपादयन्ति । इयं जीवरूपा मङ्कतिरीश्वरस्य परा विभूतिः । क्षेत्रलक्षणा अपरा विभूतिस्तु पूर्वश्लोकत्रयेण प्रतिपादिता । नच कथमीश्वरस्यैव सतो जीवस्य कथमीश्वरविभूतिस्त्वमिति वाच्यं, अन्तःकरणानुपाविमयुक्तत्वाज्जीवस्येश्वरविभूतिस्त्वव्यवहारस्य । निरुपाधिकचैतन्यस्य हि सोपाधिकचैतन्यं विभूतिः । विशेष्यांशस्याविभूतिस्त्वेऽपि विशेषणांशस्योपाधेर्विभूतिस्त्वेन विशिष्टस्याऽपि विभूतिस्त्वव्यवहारात् ।

नच यदादित्यगतमिति श्लोकेनैव जीवविभूतिरुक्तेति वाच्यं, तत्रादित्यादित्रयगतस्यैव जीवचैतन्यस्य विभूतिस्त्वेन प्रतिपादनमिह तु सर्वगतस्येति भेदात् । यथा 'आदित्यानामहं विष्णुरित्यादिकं प्रतिपाद्य विशेषतः, अन्ते 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'दिति सामान्यतः प्रतिपादितं तद्वदिति । अथ वाऽऽदित्यादिगतपमातृचैतन्यस्य भगवद्विभूतिस्त्वं पूर्वमुक्तं, इदानीं तु साक्षिचैतन्यस्येति भेदः । नच साक्षिचैतन्यं शुद्धमेवेति कथं विभूतिस्त्वं तस्मेति वाच्यं, शुद्धचैतन्ये साक्षिस्त्वधर्मायोगात् । साक्षिचैतन्यं सोपाधिकमेव । अन्तःकरणोपहितं हि चैतन्यं साक्षीत्युच्यते । तस्मादीश्वरादनर्थान्तरमपि साक्षी प्रत्यगात्मा क्षेत्रज्ञो जीव ईश्वरस्य निरुपाधिकचैतन्यस्य विभूतिभूत एव । अत इति । बुद्धौ मम सन्निविष्टत्वादेवेत्यर्थः । मत्त इति । अस्मच्छब्दलक्ष्यार्थभूतादात्मन इत्यर्थः । अथ वा प्रत्यग्रूपेणावस्थितात्परमेश्वरान्मत्त इत्यर्थः । स्मृतिरनुभूतार्थस्मरणं, ज्ञानमनुभवः, अपोहनं तदुभयस्य नाशः एतत्तयं भवति ।

तथाहि- यः पूर्वबुधैः प्रभूतवान् प्रमाता स तन्निशि ब्रह्मणि सम्पन्नत्वान्नष्ट एव । 'माज्ञेनात्मना संपरिष्य'ज्येति, 'सति सम्पत्स्यत' इति च श्रुतेः । प्रमाता हि सुप्तावन्तःकरणतादात्म्याध्यासं विहाय कूटस्थान्मनाऽवतिष्ठते । अतस्तदा चैतन्यस्य प्रमातृत्वनाशात्ममाता नष्ट एव । सुप्त्यनन्तरं ब्रह्मणस्सकाशादज्ञानकर्मवशात्पुनरुत्थितः परेषुः, प्रमाता तु पूर्वस्मात्प्रमातुरस्य एवेति कथं तस्य पूर्वदिनानुभूतघटस्मरणं सम्भवेत्साक्ष्यनुग्रहं विना ? न कथमपि । न चैवं प्रतिबुद्धिममातृनाशे प्रतिजागरं प्रमातृन्तरोदये च कूटहानाकृताभ्यागमदोषप्रसङ्ग इति वाच्यं, प्रमातृनाशेऽप्युपाध्यानाशादुपाध्याश्रयत्वाच्च कर्मणः ।

नचान्तःकरणं नश्यत्येवेति वाच्यं, अविद्यायाः कारणशरीरस्य तुलाज्ञानस्योपाधेरनाशात्, तत्राशस्यैव मोक्षत्वात्सत्त्वादेव पुनरावृत्तिमसङ्गात् । नचोपाध्यानाशे कथमुपहितनाश इति वाच्यं, प्रमातृपाधेरन्तःकरणस्य नाशेन प्रमातृनाशात् । अविद्या हि प्राज्ञस्योपाधिः । नच प्रमातृनष्टस्य दीपस्यैव निर्वाणस्य कथं पुनरावृत्तिरिति वाच्यं, यदन्तःकरणावच्छिन्नः पूर्वः प्रमाता तदन्तःकरणावच्छिन्न एवायमुत्तरः प्रमातेति प्रमातृभेदेन पुनरावृत्तिः सम्भवात् ।

अथ वा अज्ञाने निलीय वर्तमानस्यान्तःकरणस्य ततः पुनरागमनातादात्म्याध्यासमापन्नः प्रमातापि पुनरागत इत्युच्यते । नचैवं प्रमातापि निलीय वर्तत एव, सुप्तौ न नष्ट इति वाच्यं, तस्यैव निलयनस्य नाशत्वेनास्माभिर्विद्वक्षितत्वात् । यद्वाऽन्तःकरणमज्ञाने संस्काररूपेण वर्तते, इदमेव

निलीय वर्तनमन्तःकरणस्य । सच संस्कारोऽन्तःकरणमिव न प्रमातृत्वमावहति कूटस्थस्येति न सुषुप्तौ प्रमातृसद्भावः । यदि सुषुप्तौ संसारस्यात्तर्हि संसारी प्रमातापि स्यात् । नतु तथा दृश्यते । तस्मात्सुषुप्तौ प्रमाता नष्ट एव । कूटस्थात्मना तु तस्य नित्यत्वप्रतिपादनम् । एवं सति योऽहं पूर्वेषुर्ध्वमद्राक्ष सोऽहमिदानीं स्मरामीति स्मरणं प्रमातुः स्मर्तुरनुभवित्त्रन्यस्य कथं सम्भवेत् ? नहि चैत्रानुभूतोऽर्थो मैत्रेण स्मर्यते, अनुभवजन्यसंस्कारार्थत्वात्स्मरणस्य । तच्च स्मरणमनुभवसिद्धं दुःखलापमिति कूटस्थानुग्रहकृतमेव स्मरणम् । कूटस्थ एव पूर्वदिनावस्थितप्रमातृरूपेण घटमनुभूतमुत्तरदिनावस्थितप्रमातृरूपेण स्मरति यथा ममाता चक्षुषा दृष्टं करेण स्पृशति तद्वदिति भावः ।

अपि च साक्षिणानुभूतस्य सुषुप्तिगतस्यानन्दस्याज्ञानस्य च मबोधे प्रमात्रा स्मरणं दृश्यते सुखमहमस्वाप्तं, न किञ्चिदवेदिषमिति । तद्धि स्मरणं साक्ष्यनुग्रहादेवेति स्फुटम् । तथाऽनुभवश्च साक्षिणस्सकाशादेव भवति । साक्षिचैतन्यप्रतिफलनपयुक्तत्वाद्वृत्तिज्ञानस्य । प्रमातृभावमापन्नं हि साक्षिचैतन्यं विषयादच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभिन्नं सदनुभव इत्युच्यते । अत एव हि- 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतिरुपपद्यते । तस्य साक्षिणो भासा स्वरूपचैतन्येन सर्वमिदं जगद्विभातीति श्रुत्यर्थः । साक्षिणोऽन्यस्य सर्वस्य जडत्वात्साक्ष्यनुग्रहादेवान्तःकरणस्य ज्ञानलाभ इति तत्त्वम् । तथाऽपोहनं च साक्षिणस्सकाशादेव भवति । सूर्ये तिमिरेण तिरोहिते सति यथा घटादिप्रकाशाभावः, एवं साक्षिण्यज्ञानेनाच्छादिते सति ज्ञानस्मरणाभावः । अन्तःकरणस्य तमोगुणोद्रेके सति प्रमाता न किञ्चिदनुभूयते, न किञ्चित्स्मर्यते, किंतु निद्रादिकं प्रपद्यते । तत्र च कारणं तमोमयेऽन्तःकरणे साक्षिचैतन्यस्य स्फुटमस्फुरणमेव । अत्यन्तास्फुरणे तु मान्द्याद्यनुभवोपि न स्यात् ।

अथवाऽत्यन्तं तमसा दूषितेऽन्तःकरणे नैव मतिफलति साक्षिचैतन्यं काष्ठादाविव मुखं कर्दप-च्छन्नदर्पणे मुखमिव च । तदैव निद्राति प्रमाता, सच निद्रानुभवस्साक्षिण एव न प्रमातुः । एवमन्तःकरणे तमसा दूषिते सति साक्षी अज्ञानेनावृत इव भवति । नतु वस्तुतस्तस्यावरणं जगदान्ध-प्रसङ्गात् । अत उक्तं ज्ञानस्मरणाभावोऽपि साक्षिण एवेति सूर्यादेव घटादिप्रकाशाभाव इतिवत् । सूर्यानुदयमयुक्तो घटाद्यप्रकाशो यथा सूर्याद्भवतीत्युच्यते, तथासाक्ष्यमतिफलनपयुक्तो ज्ञानाद्यभाव-स्साक्षिणस्सकाशाद्भवतीत्युच्यते । राजानुग्रहाभावकृतमर्थिनां दारिद्र्यं राजकृतमिति यथोच्यते तद्व-चेति भावः ।

अथवा वृत्तय इव वृत्त्यन्तराला वृत्त्यभावाश्च साक्षिणा भास्यन्त इति सिद्धान्ताद्ज्ञाना-द्यभावोऽपि साक्षिभास्यत्वेन साक्षिणो भवतीत्युच्यते । नह्यभास्यमसाक्षिकं वस्तु किञ्चिदप्यस्तीति प्रतिपस्तुमर्हम् । अन्यथा शशशृङ्गादेरप्यस्तित्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । तस्मात्साक्ष्यमास्यत्वे ज्ञानाभावस्य स्वरूपासिद्धिरेवेत्युपपन्नमुक्तं साक्षिणोऽपोहनमिति । ननु पद्येवं तर्ह्यात्मन ईश्वरस्य वैषम्यादिप्रसङ्गः । केचित्किञ्चिज्जानन्ति, केचिदपिकं जानन्ति, केचिद्ज्ञातं विस्मरन्ति, केचित्स्मरन्ति चेत्येवपादे-

आत्मनस्सर्वप्राणिनां स्मृतिज्ञानं तदपोहनं चापगमनं च; येषां पुण्यकर्मणां च पुण्यकर्मानु-
रोधेन ज्ञानस्मृती भवतः, तथा पापकर्मणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरोपोहनं चापायन-
मपगमनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः । वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसम्प्रदायकृ-
दित्यर्थः । वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥१५॥

वैषम्यस्य साक्षिप्रयुक्तत्वादत आह—येषामिति । पुण्यपापकर्मप्रयुक्तसत्त्वादिगुणन्यूनाधिकभावकृतान्तः-
करणशुद्धयशुद्धितारतम्यकृतमेव साक्षिप्रतिफलनवैचित्र्यं, नतु साक्षिस्वरूपकृतं मथा दर्पणगतस्वच्छत्वा-
स्वच्छत्वादितारतम्यकृतं मुखपतिफलनवैचित्र्यं, नतु मुखस्वरूपकृतं तद्वदिति न साक्षिणो वैषम्यावकाश
इत्यर्थः ।

यद्वा स्मृतिश्शास्त्राचार्योपदेशाद्याहितसंस्कानजनितं स्मरणं, ज्ञानं कार्याकार्यविषयविवेकः,
अपोहनं तदुभयभ्रंशः । ननु एकस्यैव प्राणिनः कथं स्मृतिज्ञानवत्त्वं तदुभयवत्त्वं चेत्यत आह—
येषामिति । पुण्यकर्मणां सर्वप्राणिनां पुण्यकर्मानुसारेण स्मृतिज्ञाने जायमानेऽपि मत् एव भवतः ।
तथा पापकर्मणां सर्वप्राणिनां पापानुरोधेन जायमानमपि स्मृतिज्ञानापोहनं मत् एव भवति । ईश्वरस्य
कर्मादिसाक्षित्वान्मत् एवेत्युक्तम् । पूर्वोक्तविषया साक्षिप्रतिफलनतदभावयोर्ज्ञानतदभावहेतुत्वादिति वा ।
पुण्यकर्मणां पुण्यानुरोधेन, पापकर्मणां पापानुरोधेन च तत्फलभूतं स्मरणं ज्ञानमपोहनं चाहमेव साक्षी
परमेश्वरः प्रत्यगात्मा क्षेत्रज्ञः प्रदिशामि; मन्मायाकृतत्वात्सर्वव्यवहारस्येति परमार्थः । अद्यगमनं नाशः ।
'सम्भोहात्स्मृतिविभ्रमः, स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाश' इति पूर्वमुक्तम् । सच सम्भोहोऽज्ञानकार्यमेव, तच्चा-
ज्ञानमीधरस्योपाधिरेवेति भगवन्माययैव प्राणिनामपोहनसम्भव इति प्रावः ।

वेदैरिति । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेरिति भावः । यद्यपि यज्ञादिप्रतिपादका
अपि सन्ति वेदास्तथापि यज्ञादेस्सर्वस्य जगतो भगवति परमात्मनि कल्पितत्वेन भगवदात्मकत्वात्त-
त्प्रतिपादका अपि वेदाः परमात्मप्रतिपादका एव । 'वासुदेवस्सर्व'मिति ह्युक्तमत्रैव । 'सर्वे खल्विदं
ब्र'क्षेति श्रुतिश्च । वेदैश्चेति चकारात्स्मृत्यादिग्रहणम् । किं बहुना अकारादिपञ्चाशन्मातृकाक्षरान्यतम-
घटितास्सर्वेऽपि घटपटविष्णुशङ्करादिशब्दास्तत्तद्वटाद्यर्थबोधकतया लौकिकैर्गृह्यमाणा अपि वस्तुतो घटा-
द्यवच्छिन्नचैतन्येश्वरवाचिन एवेति बोध्यम् । नर्देवं 'यतो वाचो निर्वर्तन्त' इति श्रुतिविरोधः, निर्वि-
शेषचैतन्यपरत्वात्तच्छ्रुतेः । सविशेषं हि चैतन्यं सर्वं शब्दाः प्रतिपादयन्तीति व्यर्थं ब्रूमः ।

परमात्मेति । सर्वजगदाश्रयचैतन्यमित्यर्थः । परमात्मचैतन्ये हि सर्वे जगत्कल्पितं मायया ।
प्रत्यगात्मा तु सर्वान्तर इति न सर्वशब्दप्रतिपाद्यः- तत्र सर्वस्याकल्पितत्वात् । अत उक्तं परमात्मेति ।
परमात्माभेदेन तु प्रत्यगात्मनस्सर्वत्वकथनं सर्वाधिष्ठानकल्पनं चेति बोध्यम् । नहि प्रत्यगात्म-
परमात्मनोर्बास्तवो भेदोऽस्ति, किं त्वौपाधिक एव । देहाद्युपाधिप्रयुक्तो हि पूर्णचैतन्यस्यान्तरत्व-
बाह्यत्वरूपो भेदः । तस्मात्प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव सर्ववेदवेद्यः । वेदान्तकृदिति 'तेने ब्रह्म हृदा य
आदिकवचे' इति भागवतान्तरायणः परमेश्वरो ब्रह्मणे चतुर्मुखाय तावद्वेदान्तार्थमुपदिदेश, सच

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतः 'यदादित्य-
गतं तेज' इत्यादिना । अथ अधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य
केवलस्य तत्त्वनिर्दिधारयिषया उत्तरे श्लोका आरभ्यन्ते । तत्र सर्वमेवातीतानागताध्या-
यार्थजातं त्रिधा राशीकृत्याह—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

द्वाविति । द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते; लोके संसारे, क्षरश्च- क्षरतीति

सनकादिभ्यस्ते नारदाय, स व्यासाय, स शुकायैत्येवं वेदान्ताथेऽसम्प्रदायप्रवर्तक इत्यर्थः । केवल-
वेदविस्वस्याधुनिकब्राह्मणेऽपि सत्त्वाद्वेदार्थविदित्युक्तं वेदार्थश्च ब्रह्म सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात् । ब्रह्मविदि-
त्यर्थः । सर्वज्ञ इति यावत् । नतु मदन्यः कश्चित्सर्वज्ञोऽस्ति । मदन्यस्य सर्वस्य जडत्वात् । क्षेत्रज्ञस्य
च मदात्मकत्वादित्यभिप्रायः ।

यत्तु रामानुजः—सर्वस्य चेति चशब्दात्सोमवैश्वानरयोर्ग्रहणमिति, देवमनुष्यादिशब्दैर्जीवा-
त्सैव सूर्यादिशब्दैस्तदन्तर्यामीश्वरः प्रतिपाद्यत इति, वेदानामन्तःफलं तत्कृतत्वमदातेति च, तन्मन्दम्—
सर्वशब्देनैव सोमादेरपि ग्रहणे सति तत्समुच्चायकत्वेन चशब्दस्य व्यर्थत्वात् । वैश्वानरस्य जठराग्ने-
र्जडत्वेन तदन्तरीश्वरप्रवेशासम्भवाच्च । जीवरूपेणेश्वरप्रवेशो ह्यत्र विवक्षितः । अन्तर्यामिरूपेणापि नहि
जडे ईश्वरस्य प्रवेशः फलाभावात् । नहि जडमीश्वरेण नियम्यते । एतेन सूर्यादिशब्दैस्तदन्तर्या-
मीश्वरमतिपादने सम्भवत्यपि यूप्यादिशब्दैस्तदसम्भवादनया विधया सर्ववेदवेद्यत्वं नास्तीश्वरस्येति
सिद्धम् । किंच देवमनुष्यादिशब्दा देवादिदेहतादात्म्याध्यासमापन्नं जीवं मतिपादयन्तु नाम । कथं
पुनरीश्वरमध्यासशून्यं मतिपादयेयुः ? यदीश्वरोऽप्यध्यासवान् तर्हिज्ञ एव स्यात्सोऽपि जीववत् । न
चेश्वरस्याध्यासाभावेऽपि वेदानां तत्सत्त्वात्मतिपादनं सम्भवतीति वाच्यं, तथासति वेदानामज्ञत्वेनाम-
माणत्वापत्तेः । नहि देवोऽहं मनुष्योऽहमिति जीवस्याज्ञस्य वचनं प्रमाणं, येन तादृशं सूर्य ईश्वर-
श्चन्द्र ईश्वर इति वेदवचनं प्रमाणं स्यात् । किंच जडस्य वेदस्य कथमध्याससम्भवः ? नहि घट-
स्याध्यासो दृष्टः । वेदपुरुषस्तु सर्वज्ञ एवेति कथं तस्याध्याससम्भवति ?

वेदान्तकृदित्यस्यापि वेदफलप्रदातेत्यर्थोऽप्ययुक्त एव - वेदोक्तकर्मफलप्रदातेत्यर्थस्य लाक्षणि-
कत्वात् । केवलवेदस्य फलामावाच्च । 'वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजोत्तमैः । तावन्ति हरि-
नामानि कीर्तितानि न संशय' इतिस्मृतेश्चोच्चार्यमाणवेदस्यैव फलवत्त्वमतिपादनपरत्वं, न केवलवेदस्य ।
किंच करोतीति कृदित्यस्य दातेत्यर्थवर्णनमपि व्याकरणविरुद्धम् । यच्च वेदान्तशब्दस्योपनिषत्परत्वे
प्रकृत्यासङ्गमिति वेदान्तदेशिकः, तदसत्—विभूतिकथनप्रस्तावे वेदान्तसम्प्रदायकृत्त्वविभूतिवर्णन-
स्यापि सङ्गतत्वात् ॥१५॥

द्वाविति । विशिष्टोपाधयस्तेजोबलादयस्तत्तदुपाधयः परस्परं भिन्नाः । तत्कृतो भगवतो

क्षरो विनाशीत्येको राशिः, अपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवन्मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंसारश्रयः, अक्षरः पुरुष उच्यते । कौ ते पुरुषावित्याह स्वयमेव भगवान्—क्षरस्सर्वाणि भूतानि, समस्तं विकारजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूटो राशी राशिरिव स्थितः । अथवा कूटो माया वञ्चना जिहता कुटिलतेति पर्याया अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः, संसारबीजानन्त्यान् क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥१६॥

विभूतिसंक्षेपो यदादित्यगतं तेज इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तः । प्रकर्षेण विभक्तः प्रविभक्तः प्रविविक्तः तद्भावेन प्रविभक्ततया क्षराक्षरोपाधिद्वयाद्विविचेत्यर्थः । निरुपाधिकस्योपाचिरहितस्य निर्विशेषस्येति यावत् । अत एव केवलस्यैकस्यात्मनश्चिन्मालस्येति वा । तत्त्वं याथार्थ्यं स्वरूपमिति यावत् । तस्य निर्धारयितुमिच्छया निर्धारयिषया । त्रिधा राशीकृत्येति । राशित्रयीकृत्येत्यर्थः । लोके क्षरश्चाक्षर एव चेतीमौ द्वौ पुरुषावित्युच्येते । सर्वाणि भूतानि क्षर इत्युच्यन्ते । कूटस्थोऽक्षर इत्युच्यते । संसारसुखदुःखसम्भोगः । तस्मिन् तदाश्रयभूतावित्यर्थः ।

अथवा संसारो व्यवहारः, तस्मिन्विषये व्यवहारगोचरावित्यर्थः । पुरुषोत्तमो ह्यव्यवहार्यः—‘यत्-दद्रेश्यमग्राहामित्यादिश्रुतेः । लोके जगतीति तु नोक्तमाचार्यैः क्षराक्षरयोरेव जगत्पदार्थत्वेन क्षराक्षरातिरिक्तजगत्पदार्थाभावात् । क्षरति नश्यतीति क्षरः । एको राशिरैका कोटिरित्यर्थः । तद्विपरीतः क्षराद्विलक्षणोऽविनाशित्वादिति भावः । भगवन्मायाशक्तिरेवाक्षरः पुरुष इत्युच्यते । अनेकेषां संसारिणां जन्तूनां प्राणिनां च कामकर्मादिसंस्कारास्तेवामाश्रयः । प्रलयदशायां सुषुप्तौ च संस्काररूपेण हि तत्तज्जीवोपाध्यन्तःकरणानि प्रकृतौ निलीय वर्तन्ते । तानि च प्रलयावसाने पुनः प्रादुर्भवन्ति प्रकृतेस्सकाशादिति प्रकृतिर्भूतोत्पत्तिबीजम् । वृक्षोत्पत्तिं प्रति बीजस्येव मृतोत्पत्तिं प्रति प्रकृतेः कारणत्वेन बीजत्वात् । विकारजातं कार्यवर्गं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तश्चेतनवर्गः । मृत्पाषाणाद्यचेतनवर्गश्चेत्यर्थः । भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या भूतशब्दस्य कार्यमात्रपरत्वादिति भावः ।

अन्यथा रामानुजोक्तविषया चेतनवर्गमालग्रहणेऽचेतनवर्गस्य राशित्रयाद्भिर्भूतत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः भगवता राशित्रयस्याप्रतिपादितत्वात् । क्षराक्षरपुरुषोत्तमाख्यं राशित्रयं हीह प्रतिपादितम् । क्षराक्षराभ्यामन्यस्य पुरुषोत्तमस्याचेतनत्वं च स्यात् । चेतनवर्गाकूटस्थाच्चेतनवर्गो ह्यन्य इति । राशिरिवेति । अप्रकल्प्यस्वभाव इत्यर्थः । कूट इव तिष्ठतीति कूटस्थः । कूटरूपेण तिष्ठतीति च कूटस्थ इति व्युत्पत्त्यन्तरप्राश्रित्याह—अथ वेति । एकमेवाज्ञानं मायावञ्चनाजिहताकुटिलताशब्दैरुच्यत इति मायादिप्रकारेण स्थितमित्यर्थः । माया इन्द्रजालादिः । वञ्चना प्रतारणं पश्यतो हरणादिकम् । जिहता कपटस्वभावः । कुटिलता कौटिल्यमित्येतेषामवन्तरस्वरूपभेदसत्त्वान्मायावञ्चनादिप्रकारेणेत्युक्तम् । चतुर्णामप्यज्ञानपदार्थत्वात्पर्याया इत्युक्तम् । ननु ज्ञानताश्रयाः प्रकृतेः कथमक्षरकूटस्थत्वमत आह—संसारेति । संसारबीजानां कामकर्माविधानामानन्त्यादुद्गीजाङ्कुर-

न्यायेनानन्तत्वात्तदाश्रया प्रकृतिरप्यनन्तैव । न ह्याश्रयस्य सान्तत्वे तदाधेयस्यानन्तत्वं स्यात् । एव-
मनन्तत्वात्प्रकृतिर्न क्षरति न नश्यतीत्यक्षर इत्युच्यते । यावद्ज्ञानोदयमक्षरत्वस्य विवक्षितत्वात्सापेक्षं
नित्यत्वमस्ति मायाया इति भावः । एवं सर्वं कार्यजातमेकः पुरुषो विनाशिस्वभावात्, कारणं याया
त्वन्यः पुरुषोऽविनाशिस्वभावात् । अतः कार्यं जगत्क्षरपदार्थः । कारणमज्ञानं माया त्वक्षरपदार्थः ।
इति राशिद्वयमनेन श्लोकेन प्रतिपादितम् । तृतीयराशि तु पुरुषोत्तमारुह्यमुत्तरश्लोकेन प्रतिपाद-
यिष्यति ।

यस्तु रामानुजः—तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीवशब्दाभिलषणीयब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षरण-
स्वभावाच्चित्संसृष्टसर्वभूतानि, अचित्संसर्गवियुक्तस्त्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्माऽक्षरः पुरुषः; एकस्व-
निर्देशस्त्वच्चिद्वियोगरूपकौपाधिनाऽभिहित इति, तत्तुच्छम्—किमिह जीव ईश्वरश्च विविच्य प्रदर्श्यते
उताविविच्य ? आद्ये- अचित्संसृष्टो जीवः क्षर इत्ययुक्तम् । द्वितीये- ईश्वरोऽप्यच्चिद्विशिष्ट एवेति
क्षर एव स्यादिति कथं तस्य क्षरादन्यत्वम् ? तथा चिद्विशिष्ट एवेति कथमक्षरादन्यत्वं च तस्य ?
अच्चिद्विक्तचित्प्रदर्शनं च कूटस्थोऽक्षर इति कथम् ? नच जीव प्रकृतेर्विविचयाविविच्य च द्वेषा
प्रदर्श्यते । ईश्वरस्तु विविच्यैव प्रदर्श्यत इति न दोष इति वाच्यं, किं बद्धजीवो विविचयाविविच्य च
प्रदर्श्यते उत मुक्तजीवः ? नाद्यः- तस्य विविच्य प्रदर्शनायोगात् । विवेचिते सति बद्धत्वस्यै-
वापायात् । नान्त्यः- तस्याविविच्य प्रदर्शनायोगात् । विविक्त एव हि मुक्तः । तथा किं विशिष्टेश्वरो
विविच्य प्रदर्श्यते ? उत शुद्धचिन्मात्रः ? नाद्यः- विशिष्टस्य विवेचनायोगात् । नान्त्यः- तव मते
निर्विशेषचिन्मात्रेश्वरानभ्युपगमात् । नच जीवो बन्धदशायां क्षरणस्वभावाच्चिद्विशिष्टाक्षरः । मुक्ति-
दशायां तद्वियोगादक्षर इति । प्रकृतिपुरुषविशिष्टोऽपीश्वरः प्रकृतिपुरुषाभ्यामन्य एव दण्डविशिष्टः
पुरुषो दण्डादिवेति चोच्यत इति वाच्यं, किं जीवस्य स्वभावतः क्षरणं धर्मः ? उताक्षरणम् ? आद्ये--
कथमक्षरत्वं तस्य ? द्वितीये- कथं क्षरत्वम् ? नच स्वभावतोऽक्षरोऽपि जीवोऽच्चिद्विशिष्टाक्षर इति
वाच्यं, स्वभावसिद्धस्य धर्मस्य स्वरूपनाशं विना विनिमयायोगात् । न ह्यग्निरुष्णस्वभावश्शीतस्वभावो
भवति विना स्वरूपनाशम् । न चाच्चिद्विशिष्टे जीवेऽच्चिद्रतं क्षरणमारोप्यत इति वाच्यं, स्वसिद्धान्त-
भङ्गप्रसङ्गात् । नच विशेष्यस्य बाधे सति विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायेनाच्चिद्विष्टो
जीवः क्षर इत्युक्तेऽचित एव विशेषणांशस्य क्षरत्वयापतनीति वाच्यं, तथासत्यचित्पदार्थः क्षरः,
चित्पदार्थोऽक्षर इत्येव वक्तव्यं, किमनयाऽच्चिद्विशिष्टो जीवः क्षर इति कुकरपनया ? नच मूलकर्तु-
रेवायं दोषः, न ममेति वाच्यं, अहो ! तव पाण्डित्यप्रकर्षः ! येन भगवत्यपि पराशरसूनौ दोष-
मासञ्जयसि ।

सर्वाणि भूतानीत्यस्य सर्वेषुचिद्द्रव्यमित्यर्थवर्णने सति किं तव रसना विदीर्यते ? अपि च
तव मते प्रकृतेरपि नित्यत्वेन कथं क्षरणस्वभावमचिद्द्रव्यं भवेत् ? नच कारणप्रकृतिरेव नित्या,

आभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यो विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावः—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

उत्तम इति । उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्तविलक्षणः, आभ्यां परमात्मेति

तत्परिणामास्तु देहादयोऽनित्या एवेति वाच्यं, तथासति सर्वं कार्यजातं क्षर इति श्रीशाङ्करभगवत्पादा-
चार्यप्रोक्तार्थे एव षट्कृतीप्रभातन्यायेन तवापि पर्यवसानात् । एवं क्षरशब्देन विनाश्यचिद्द्रव्यप्रति-
पादने सत्यविनाश्यचिद्द्रव्यप्रतिपादनस्याप्यावश्यकत्वादिह केन वाक्येन पुनस्तदविनाश्यचिद्द्रव्यं प्रति-
पादितम् । नच 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इति वाक्येनेति वाच्यं, अन्यथा व्याख्यातत्वात्तद्वचनस्य त्वया ।
नच तत्प्रतिपादनमनावश्यकमिति वाच्यं, विनाशी अविनाशी चेति द्वावेन हि पदार्थौ । तदतिरिक्त-
पदार्थाभावात् । नहि विनाशाविनाशावेकस्मिन् स्तः, येन तदुभयात्मकं पदार्थान्तरं स्यात् । तत्र कार्य-
जातं सर्वं विनाशिपदार्थः । स क्षरस्सर्वाणि भूतानीत्यनेनोक्तः । अविनाशी तु द्विविधः- चिदचि-
द्वेदात् । नहि चेतनादचेतनाच्चान्यद्वस्त्वस्ति, तदुभयात्मकं तदुभयविलक्षणं वा । नच तदुभयविलक्षण
ईश्वरोऽस्तीति वाच्यं, चेतनत्वेनेश्वरस्य तद्विलक्षणत्वासम्भवात् । द्रष्टा हीश्वरस्त्वयाप्यभ्युपगतः । कथ-
मचेतनस्य द्रष्टृत्वम् ? तस्मादविनाशी द्विविध एव- चिदचिद्वेदात् । तत्र चोत्तम इति श्लोकेन
चित्प्रतिपाद्यते । अचित्तु न केनापीति कृत्वा प्रतिपाद्यस्याप्रतिपादनं दोष एव ।

तथा एक एव चित्पदार्थः कूटस्थ इति वाक्येनापि प्रतिपाद्यते चेत्पुनरुक्तिदोषश्च । नच न
पुनरुक्तिदोषः, यथाऽविनाशी पदार्थौ द्विविधः तथा चित्पदार्थोऽपि द्विविध एव जीवेश्वरभेदात् । तत्र
जीवः कूटस्थवाक्येनेश्वरः परमात्मवाक्येन च प्रतिपाद्यते इति वाच्यं, 'परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मि-
न्पुरुषः पर' इति परमात्मवाक्यस्यापि जीवप्रतिपादकत्वात् । कूटस्थवाक्यस्यापि निर्विकारेश्वरप्रतिपाद-
कत्वाच्च । 'एतस्य वाऽक्षर'स्येति श्रुतिर्हर्षक्षरशब्दमीश्वरं परं ब्रूते । नच तत्तत्प्रकरणादिवशात्तच्छब्दानां
तत्तदर्थविशेषवाचकत्वमिति प्रकृतेऽक्षरशब्दः कूटस्थशब्दश्च जीवपर एव । परमात्मशब्दस्तु ईश्वरपर
एवेति वाच्यं, चित्पदार्थस्येश्वरस्यचित्पदार्थाद्वैलक्षण्यसत्त्वेऽपि चित्पदार्थाज्जीवाद्वैलक्षण्यस्य दुर्बलत्वेन
'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति कथनस्यासङ्गतत्वापत्तेः । नच ज्ञानैकाकारोरपि जीवेश्वरयोर्धर्मतो भेदोऽ-
स्तीति वाच्यं, निर्धर्मकत्वाच्चैतन्यस्य जीवेश्वरस्वरूपभूतस्य । प्रकृतिवियुक्तं हि मुक्तप्राप्यमात्मस्वरूपं
सच्चिदानन्दं सुखादिसंसाररहितं सर्वज्ञं चेति तवाप्यभ्युपगमः । तस्मान्न सर्वज्ञत्वकिञ्चिद्ज्ञत्वमयुक्तोपि
जीवेश्वरभेदोऽस्ति । नच सर्वज्ञं यदि चैतन्यं तर्हि सधर्मकमेवेति वाच्यं, सर्वज्ञत्वं सर्वावभासनं
तद्धानुभवमात्रं चैतन्यमेवेत्यभ्युपगमात् । तस्मादिह कूटस्थवाक्यमविनाश्यचिद्द्रव्यमेव प्रतिपाद्यति,
न त्वात्मानं । तस्योत्तरवाक्येन प्रतिपाद्यविद्यमानत्वादिति नात्र जीवेश्वरभेदकरूपेण न्याय्यमिति स्थित-
मद्वैतम् ॥१६॥

उत्तम इति । सोऽन्य उत्तमः पुरुषस्तु परमात्मेत्युदाहृतः । अव्यय ईश्वरो यः लोकत्रय-

परमश्चासौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्यः, आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मे-
त्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव विशिष्यते । यो लोकत्रयं भूर्भुवस्सुवराख्यं स्वकीयया
चैतन्यबलशक्त्याऽऽविश्य प्रविश्य विभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण विभर्ति धारयति । अव्ययः-

माविश्य विभर्ति । अन्यत्वपूर्वोक्तक्षराक्षरापेक्षयेत्याह—आभ्यामिति । उपाधिसंघट्टस्थोपाध्यन्य-
त्वायोगादाह—अस्पृष्ट इति । निरुपाधिक इत्यर्थः । कार्योपाधिकारणोपाधिद्वयरहित इति
यावत् । अत एव नित्यशुद्धबुद्धशुक्तस्वभावः; अत एव पूर्वोक्तपुरुषद्वयादयमुत्तमः पुरुष इत्याह—
उत्तम इति । पूर्णत्वात्पुरि देहे शयनाद्वा पुरुषः । क्षराक्षरयोरुपाध्योस्तु पुरुषभोग्यत्वात्पुरुषत्वम् ।
नच पुरुषशब्दस्य जीववाचित्वाद्बुद्धशुक्तजीवौ द्वौवेव क्षराक्षरपुरुषाविति वाच्यं, 'सवा एष पुरुषोऽन्न-
रसमय' इति श्रुत्या देहस्यापि पुरुषत्वस्योक्तत्वात् । अस्यां पुर्युपाधौ शेते परमामेति, पुरुष इति
व्युत्पत्त्या च पुरुषशब्दः क्षराक्षरोपाधिपरः । अत्यन्तेति । प्रकृतेस्तत्कार्यस्य च जडत्वादनृतत्वा-
द्दुःखत्वाच्च परमात्मनश्चेतनत्वात्सात्यत्वादानन्दत्वाच्च वैलक्षण्यमत्यन्तमित्यर्थः । सच्चिदानन्दं ब्रह्मेत्यादि-
श्रुतेरिति भावः ।

देहादीति । देहादिरूपेभ्योऽविद्याकृतेभ्य आत्मभ्य आत्माभासेभ्य इत्यर्थः । देहात्मेन्द्रि-
यात्म मनआत्म बुद्ध्यात्माव्यक्तात्मभ्य इति यावत् । परम उल्लूह अकल्पितत्वादिति भावः ।
आत्मा सर्वभूतानामन्तरात्मा । केन रूपेणेत्यत आह—प्रत्यक्त्वेनेति । कथमात्मत्वमत आह—
चेतन इति । आत्मा हि सर्वं चेतयति, रवभासा चेतयितृत्वस्यैवात्मधर्मत्वात् । 'तस्य भासा सर्वमिदं
विभा'तीति श्रुतेः । ननु परमात्मशब्दादभिषया अवलेशेन परिपूर्णचैतन्येश्वरवाचिनः वलेशेन मत्स्य-
गात्मार्थाकर्षणमयुक्तमिति चेत्, मैवम्—'परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः पर' इति पूर्वानु-
रोधात् । परिपूर्णचैतन्यस्यैव प्रत्यगात्मत्वाच्चोपाधिवशात् । किंच 'यो लोकत्रयमाविश'येति सर्वभूतान्तः-
प्रवेशेन 'लिङ्गेन सर्वान्तरचैतन्यमेवेह गृहीतुमुचितम् । क्वोदाहृतोऽत आह—वेदान्तेष्विति,
विशिष्यत इति । विशेषणविशिष्टतया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तस्यैव कश्चिद्विशेषणविशेषः (धर्मविशेषः)
कथ्यत इति यावत् । स्वकीयया स्वाभाविवयेत्यर्थः । मायामययेति यावत् । बलशक्त्या सहेति शेषः ।

अयम्भावः—परमात्मा निर्विशेषचिन्मात्रोऽपि मायया ज्ञानबलक्रियाशक्तियुक्तप्रत्यग्रूपेण सर्वा-
न्तरात्मा सन् ज्ञानशक्त्या सर्वं चेतयति, बलशक्त्या सर्वं विभर्ति, यथा अपतितं स्यात्तथा विभर्ती-
त्यर्थः । क्रियाशक्त्या तु सर्वं कर्म कारयतीति । 'तत्र बलशक्तिकार्यमिहोच्यते- 'यो लोकत्रयमाविश्य
विमर्यव्यय ईश्वर' इति । कथं विभर्तीत्यत आह—स्वरूपेति । विम्बपतिविम्बभावविशिष्टमन्तः-
करणावच्छिन्नं वा चैतन्यमिह स्वरूपशब्दार्थः, ननु शुद्धं तस्य मृतशरीरेऽपि सत्त्वात्तेन मृतशरीरस्याधृत-
त्वाच्च । एतेनोपाधिकमेवेदं लोकत्रयभरणमात्मन इति सिद्धम् । मातृपदाद्राष्ट्रभरणे राज्ञ इव लोक-
त्रयभरणेनात्मनः कोऽपि प्रयत्नादिरिति सूच्यते । तत्रश्च निर्विकारत्वं सिध्यति ।

नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययः । कः ? ईश्वरस्तवज्ञो नारायणाख्य ईशनशीलः ॥१७॥

यथा व्याख्यातस्येश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धं तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्ध्या अन्वर्थत्वं नाम्नो दर्शयन् 'निरतिशयोऽहमोऽश्वर' इत्यात्मानं दर्शयति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

यस्मादिति । यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वत्थाख्यमतिक्रान्तः; अहमक्षरा-
दपि संसारमायावृक्षवीजभूतादपि चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वा । अतस्ताभ्यां क्षराक्ष-

नच लोकत्रयवर्तिचराचरभूतसङ्घात एव प्रत्यगात्मना भ्रियते नतु लोकत्रयमिति वाच्यं, लोक-
त्रयशब्दस्यात्र तद्वर्तिभूतसङ्घाते लाक्षणिकत्वात् । नच चतुर्दशलोकसत्त्वात्कथं लोकत्रयमिति वाच्यं,
सर्वेषां त्रिष्वेवान्तर्भावात् । अव्ययोऽविक्रिय इत्यर्थः । ईश्वरशब्दार्थमाह—ईशनशील इति । ईशने
नियमनं तस्य च ज्ञानपूर्वकत्वादाह—सर्वज्ञ इति । सर्वोवमासक इत्यर्थः । मायया सर्वं वेतीति वा ।
तस्य च प्रसिद्धं नाम निर्दिशति—नारायणाख्य इति । नारस्य भूतसङ्घस्यायनं प्रवृत्तिर्यस्मात्स
नारायणः । प्रत्यगात्मना विधृत एव सन् भूतसङ्घः प्रवर्तते हि । इदमेवोक्तं- 'यो लोकत्रयमाविश्य
विम'तीति । तस्मात्प्रत्यगात्मैव नारायणः । नारस्थायनं स्थितिर्यस्मिन्स नारायण इति व्युत्पत्त्या तु
परमात्मापि नारायण एव । अत एव 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित' इति श्रुतेः । एवं
नारायणारूपं परिपूर्णमेकमेव चैतन्यं सर्वं भूतसङ्घं प्रत्यग्रूपेण पविश्य बलशक्त्या धारयत्सत् क्षराक्षर-
विलक्षणपुरुषोत्तमशब्दवाच्यं भवतीति फलितोऽर्थः । कार्यपकृतिः क्षरपुरुषः, कारणपकृतिरक्षरपुरुषः,
प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तूत्तमपुरुष इति विवेकः । श्लोकस्थान्यः परमात्मा तूत्तमः पुरुष इत्युदाहृत
इत्यप्यन्वयसम्भवति ।

यत्तु रामानुजः—क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामन्यः पुरुषोत्तम ईश्वरः पर-
मात्मा, अचेतनं बद्धमुक्तजीवौ चेति लोकत्रयं य आत्मतयाऽऽविश्य विमर्ति, अव्ययत्वादीश्वरत्वाद्याप-
कावाद्भर्तृत्वाच्च लोकत्रयादर्थान्तरभूत ईश्वर इति, तत्तुच्छम्—असङ्गपुरुषस्याचित्संयोगवियोगायोगेन
बद्धत्वमुक्तत्वावस्थयोरसम्भवात् । निरुपाधिकस्य च मुक्तात्मनस्तस्यव्ययत्वानीश्वरत्वाद्ययोगात् । ज्ञानै-
काकारयोर्जीवेश्वरयोरेकपदार्थत्वेन पदार्थद्वित्वायोगाज्जीवादीश्वरो नार्थान्तरभूतः । अत एवोक्तं हि
'ममैवांशो जीव' इति भगवता । यश्च तस्यापि रामानुजेन दर्शितोऽपार्थस्स तत्रैव परिहृतः ॥१७॥

यस्मादिति । अहं यस्मात्क्षरमतीतो यस्माच्चाक्षरादप्युत्तमः, अतोऽहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम
इति प्रथितोऽस्मि । ऊर्ध्वमूलमित्युपक्रमादुपसंहारेऽपि तं स्मारयति—संसारंति । सर्वभूतमयसंसार-
वृक्षः क्षरपदार्थः, तमतीतोऽतिक्रान्तः क्षरादुत्तम इत्यर्थः । बीजेति । यद्यप्यूर्ध्वमूलमिति साव्यक्तं
ब्रह्मैव मूलमित्युक्तं, तथापि तत्र प्रायांशस्यैव बीजत्वमिति बोध्यम् । निर्विशेषचिन्मात्रस्य जगद्धेतुत्वा-

सभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि । लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः । कवयः काव्यादिषु चेदं नाम निवद्मन्ति पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगृणन्ति ॥१८॥

अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ! ॥१९॥

य इति । यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासम्मूढः सम्मोह-
वर्जितस्सन् जानाति 'अयमहम'स्मीति पुरुषोत्तमं स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्व-
भूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया हे भारत ! ॥१९॥

भावादक्षरादव्यक्तादित्यर्थः । उत्कृष्टतम इति । सच्चिदानन्दरूपत्वादिति भावः । ऊर्ध्वतम इति ।
'तमसः परस्ता'दिति श्रुतेरिति भावः । सवीजात्संसारमण्डलादुपरि वर्तते, नतु तदन्तर्देहादिपदार्थव-
दिति परमार्थः । अत इत्यस्यार्थं स्वयमेवाह—ताभ्यामिति । पुरुषाभ्यां द्वाभ्यां क्षराक्षराभ्यामुत्तमः
पुरुषोत्तम इति निरुक्तिः । पुरुषेषु क्षराक्षरपरमात्मसु त्रिषु मध्ये उत्तमः पुरुषोत्तम इति निरुक्तिर-
प्यस्ति, तस्या अप्यत्रैव पर्यवसानं बोध्यम् । लोके प्रसिद्धिं दर्शयितुं कवय इत्यादिकमुक्तम् । सच
'तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तम' इत्यादिकाव्ये प्रयोगः ॥१८॥

य इति । य एवमसम्मूढस्सन् मां पुरुषोत्तमं जानाति, हे भारत । स सर्वविद्भवति, मां सर्व-
भावेन भजति । सम्मोह आत्मानात्माऽविवेकः । ज्ञानमकारं दर्शयति—अयमहमस्मीति । पुरुषोत्तमं
प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं परमात्माभिन्नं प्रत्यगात्मानमिति वा, क्षराक्षरविलक्षणं चैतन्यमिति परमार्थः । सर्व-
भावेनेति । आत्मैवेदं सर्वमिति बुध्येत्यर्थः । सर्वात्मकतयेति । सर्वात्मभावेनेत्यर्थः । मां परमात्मानं
भजति माप्नोति, परमात्मसायुज्यं लभते । निर्मुक्तोऽप्यसिन् परिपूर्णचैतन्यात्मनाऽवतिष्ठत इति
यावत् । यः परमात्माभिन्नं प्रत्यगात्मानमयमहमस्मीति साक्षात्कुरुते तस्य ज्ञातव्यांशशेषाभावात्सर्व-
वित्त्वं देहावसाने परमात्मसायुज्यं च भवतीति फलितार्थः । यद्वा भजति सेवते, तथा च य एवमात्मानमप-
रोक्षतया वेद स विद्वान् यावद्देहापार्यं सर्वं विषयजातं सेवमानोऽपि स्वसेव्यमानं सर्वं तद्ब्रह्मेत्येव वेदेति
ब्रह्मैव सेवते । ब्रह्म हि सर्वात्मकं 'सर्वं ब्र'ह्मेति श्रुतेरिति फलितार्थः ।

यत्तु रामानुजः—ईश्वरं पुरुषोत्तमं ज्ञात्वा सर्वप्रकारैर्भजते जीव इति, तन्मन्दम्—अज्ञै-
रपीश्वरस्य सेव्यमानत्वात् ॥१९॥

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वा, अथेदानीं तत्स्तौति—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ !

एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत! ॥२०॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तप्राप्तियोगो

नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

इतीति । इत्येतद्गुह्यतमं गोप्यतममत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तत् ? शास्त्रम् । यद्यपि गीताख्यं समस्तं 'शास्त्र'मुच्यते; तथाप्ययमेवाध्याय इह 'शास्त्र'मित्युच्यते स्तुत्यर्थे प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये समासेनोक्तः, न केवलं गीताशास्त्रार्थ एव । किंतु सर्वश्च वेदार्थ इह परिसमाप्तः 'यस्तं वेद स वेदवित्', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति चोक्तम् । इदमुक्तं कथितं मया हे अनघ ! अपाप ! एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं 'बुध्वा बुद्धिमान् स्याद्बुध्वान्यथा । कृतकृत्यश्च भारत ! कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन स कृतकृत्यः; विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेदित्यर्थः । न

इतीति । हे अनघ ! इतीदं गुह्यतमं शास्त्रं मयोक्तम् । हे भारत ! सुमुखुरेतद्बुध्वा बुद्धिमान् कृतकृत्यश्च स्यात् । मोक्षः फलं यस्य तन्मोक्षफलम् । ननु गीताशास्त्रे असमाप्ते सत्येव कथमुक्तमिति शास्त्रमितीत्यत आह—यद्यपीति । ननु कथमस्याध्यायस्यैकस्य शास्त्रत्वमत आह—सर्वो हीति । क्षराक्षरपरमात्मव्यतिरिक्तगीताशास्त्रार्थभावादिति भावः । इहास्मिन्नध्याये । कुतः परिसमाप्तोऽत आह—यस्तमिति । समूलसंसारविद एव वेदार्थवित्त्वाद्देवार्थस्य समूलसंसारस्येहोक्तत्वाच्चेति भावः । कारणान्तरमाह—वेदैश्चेति । सर्ववेदवेद्यस्य सर्ववेदार्थभूतस्य परमात्मन इह प्रतिपादितत्वादिति भावः । तव निष्पापत्वादेतच्छ्रवणं जातमित्याह—हे अनघेति । यथादर्शितार्थं यथोक्तार्थकमित्यर्थः । दर्शितमर्थमनतिक्रभ्येति वा । बुद्धिमान् सदसद्विवेकशालीत्यर्थः । पण्डित इति यावत् । अनात्म-विवेकेनात्मविदिति परमार्थः । अन्यथेति । एतच्छास्त्रमविदित्वेत्यर्थः । एतच्छास्त्रार्थमन्यथा विदि-त्विति वा । विशिष्टजन्म सद्देशः । ब्राह्मणेनेति । सन्न्यासिनेत्यर्थः । 'ब्राह्मणस्य विजानत' इत्यत्र तथा व्याख्यातत्वादाचार्यैः । सन्न्यासिनामेव गीताशास्त्रेऽधिकाराच्च । यत्कर्तव्यमिति । रक्षाश्रम-विहितं कर्मेत्यर्थः । यद्वा सन्न्यासाश्रमस्वीकारात्माभ्यत्कर्तव्यं यज्ञादिकमस्ति तत्सर्वं सन्न्यासाश्रमं स्वीकृत्य प्रकृतशास्त्रार्थवेदने सति तेन कृतमेव भवतीत्यर्थः ।

अथवा कलियुगे क्षत्रवैश्यबौद्धब्राह्मणव्याख्याद्वारा ब्राह्मणेनेत्युक्तं, ततश्च ब्राह्मणेन द्विजेन यत्कर्तव्यं यज्ञादिकं तत्सर्वं सन्न्यासाश्रमस्वीकारद्वारा वेदान्तश्रवणं कृत्वा भगवत्तत्त्वे विदिते सति कृतं भवे-

चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परि-
समाप्यत' इति चोक्तम् । 'एतद्धि जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि
द्विजो भवति नान्यथा' इति च मानवं वचनम् । यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तश्श्रुतवानसि;
ततः कृतार्थस्त्वं भारत ! इति ॥२०॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीम-
च्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पुरुषोत्तमप्राप्ति-
योगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

दित्यर्थः । एतेन ब्राह्मणस्यैव गीतास्वधिकारो नान्येषां, नापि स्त्रीणामिति सिद्धम् । असन्न्या-
सिनामपि ब्राह्मणानां कचिद्वेदान्तशास्त्रेऽधिकारदर्शनाद्गृहस्थादीनामपि ब्राह्मणानां वेदान्तपाठ इव गीता-
पाठेऽप्यस्यधिकारः, तदर्थविचारे च । भाष्यकाराणां तु वेदान्तानां गीतानां वा पाठमाल एवासन्न्या-
सिनामधिकारः, अर्थविचारे तु सन्न्यासिनामेवेति मतम् । स्त्रीशूद्रादीनां पाठमात्रेऽपि गीतानां वेदाना-
मिव नाधिकार इति सर्वेषां सम्मतं- 'स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्वयी न श्रुतिगोचरा' इति स्मरणास्तयी-
तुस्यत्वाच्च गीतायाः, भगवद्गीतासूपनिषत्सिबति ह्युच्यते ।

अन्यथेति । भगवत्तत्त्ववेदानं विनेत्यर्थः । ज्योतिष्टोमादौ कृतेऽपि चयनादेः कर्तव्यस्याव-
शिष्यमाणत्वादिति भावः । उक्तार्थे गीतामेव ममाणयति—सर्वमिति । मनुस्मृतिं च ममाणयति—
एतदिति । यद्विष्णोर्लिङ्गधारणमिति पाठान्तरम् । विष्णोर्लिङ्गं सन्न्यासस्तद्धारणमिति यत्तदेतदेव जन्म-
सामर्थ्यं जन्मनस्सामर्थ्यं साफल्यं यस्मात्तत्थोक्तं सन्न्यासिनां तत्त्वविदामेव जन्मफलमन्वेयां तु पश्चादि-
जन्मवद्व्यर्थमेवेत्यर्थः । अकृतकृत्यत्वादज्ञानामिति भावः । एतत्तत्त्वश्रवणादर्जुनोपि कृतकृत्य एवेत्याह--
यत इति । एतेन येषामेतदध्यायार्थश्रवणं भवति, ते सर्वेपि कृतार्था एवार्जुनवदिति सूच्यते ।

इदं च भारतेति सम्बोधनसूचितमिति न निर्मूलं भाष्यम् । क्षत्रियाणामसन्न्यासिनामपि
गीतार्थश्रवणाधिकारोऽस्तीति भगवताऽर्जुनाय गीतार्थस्योपदेश एव सूचयतीति कृत्वा कथमर्जुनाय
कृष्णेनोक्तमिति न शङ्कनीयमिति । अयं चाध्यायस्सर्वगीतार्थवेदार्थपरिसमाप्तिमत्त्वेनोत्कृष्ट इति कृत्वा
सर्वगीताशास्त्रपारायणासमर्थशिष्टा इममध्यायमन्वहं पठन्ति । एतस्पाठवशाच्च सर्वपापविनिर्मुक्ता इह-
जन्मनि जन्मान्तरे वा शमदमादिपूर्वकं सन्न्यासमुपलभ्य वेदान्तश्रवणादिना तत्त्वं ज्ञात्वा मुक्तिं यास्य-
न्तीति कृत्वा एतत्पाठोऽपि क्रमेण कृतकृत्यताहेतुरेव । तस्मात्सर्वैरपि मुमुक्षुभिः पठनीयोऽयमध्याय-
स्सर्वथा श्रोतव्यश्चास्यार्थश्चिन्तनीयश्च । धन्योऽस्म्यहं यदेतदध्यायमाप्यार्थविवरणं लब्धं मम । ये चैत-
त्पश्यन्ति, वदन्ति, शृण्वन्ति तेच धन्या एव । एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्चेत्युक्तत्वेन ज्ञान-
मालमेव कृतकृत्यत्वकारणं, नतु कर्मज्ञानसमुच्चय इति सूचितम् । ततश्च- 'तरति शोकमात्मवि'दिति

श्रुत्यनुसारो गीतायास्तिष्यति । अत एवोपनिषत्तौर्यं गीताया उपनिषदभेदश्च । उपनिषदर्थमतिपाद-
कत्वाद्गीताया इति ॥२०॥

पुरुषोत्तममतिः- परमात्मस्वरूपप्रतिपादनमिति यावत् । पुरुषोत्तमस्य प्राप्तिर्यस्यात्तत्पुरुषोत्तम-
प्राप्तिज्ञानं तस्य योगस्सम्बन्धो यत्र स पुरुषोत्तमप्राप्तियोगः । पुरुषोत्तममतिर्भोक्षः, तत्प्रदायकः प्रकृ-
ताध्यायार्थश्च पुरुषोत्तमप्राप्तिरुच्यत इति वा; ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थका इति प्राप्तिज्ञानमित्यर्थ इति वा ।
क्षराक्षरपुरुषाभ्यामुत्तमस्य पुरुषस्य परमात्मन इह प्रतिपादितत्वादस्याध्यायस्य पुरुषोत्तमप्राप्तियोग इति
नामकृतमिति भावः ।

इति श्रीबेळङ्कोण्डोपनामक रामकविकृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे

पुरुषोत्तमप्राप्तियोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीहयश्रीवार्पणमस्तु ।

सौम्यचैत्रबहुलचतुर्दशी ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

षोडशोऽध्यायः ।

दैवी आसुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचिताः । तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धि'रित्यादिरध्याय आरभ्यते । तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः, निबन्धायासुरी, राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शनं क्रियते; इतरयोः परिवर्जनाय च—

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अभयमिति । अभयमभीरुता, सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संशुद्धिस्संव्यवहारेषु परवञ्चनामायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धसत्त्वभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चात्मादिपदार्थानामवगमः; अवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्म-

पकृतयस्त्वभावाः । नवम इति । 'मोघाशा भोषकर्माणो भोषज्ञाना विचेतसः । राक्षसी-मासुरी चैव प्रकृति मोहिनीं श्रिताः ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ । दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्यमिति तत्रोक्तत्वादिति भावः । संक्षेपेणोक्तार्थस्य विस्तरेण कथनमिह सङ्गतिरिति बोध्यम् । किमर्थं तत्प्रदर्शनमत आह—तत्रेति । प्रकृतित्रयमभ्य इत्यर्थः । संसारेति । 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी म'तेति वक्ष्यमाणत्वादिहैवेति भावः । आदानायेति । धर्मवत्तवीकारायेत्यर्थः । इतरयो राक्षस्या आसुर्याश्चेत्यर्थः । परिवर्जनायेति । अवर्भवदिति भावः । दैवी विज्ञाता ग्रहणायोग्या, आसुरी राक्षसी च विज्ञाता परित्यागयोग्येति तद्विज्ञानभावव्यकमिति तद्विज्ञानार्थमाह भगवानिममध्यायं षोडशमिति भावः । अभयमिति । 'द्वितीयाद्वै मयं भव'तीति श्रुतेरद्वितीयब्रह्मज्ञानसाध्यमिदमभयं भयाभावः । देहादिकं सर्वमनित्यमिति निश्चयाद्याध्यादिभ्यो भयाभावोऽमरमिति वा । न तु नास्तिक्यञ्चरकादेर्भयाभाव इहाभयमित्युक्तमिति अमित्यन्व- तस्यासुर-सम्पद्धिष्यत्वात् । शुद्धसत्त्वभावेनेति । निष्काण्टघनेत्यर्थः । अन्तरेकमर्थं निघाय यद्विरन्यार्थस्य कथनं क.पटरुभावः, तद्विपरीतोऽयं शुद्धसत्त्वस्वभावः । यदन्तर्बहिश्चैकरूप्येण वर्तनम् । स्वात्मसंवेद्य-

संवेद्यतापादनं योगः । तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिर्च्यवस्थानं तन्निष्ठता । एषा प्रधाना
 दैवी सात्त्विकी सम्पत् । यत्र येषामधिकृतानां या प्रकृतिस्तम्भवति सात्त्विकी सा उच्यते ।
 दानं यथाशक्तिसंविभागोऽन्नादीनाम् । दमश्च ब्राह्मणकरणानामुपशमः, अन्तःकरणस्योपशमं
 शान्तिं वक्ष्यति । यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः, स्मार्तश्च देवयज्ञादिः; स्वाध्याय ऋग्वेदाध्य-
 यनमदृष्टार्थैः तपो वक्ष्यमाणं शारीरादिः; आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥१॥

किंच—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं हीरचापलम् ॥२॥

अहिंसेति । अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनम् । सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथा-
 भूतार्थवचनम् । अक्रोधः परैराकृष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनम् । त्यागः
 तापादनं स्वानुभवापादनम् । एषेति । अमयादित्रिकमित्यर्थः । का दैवीत्यत आह—सात्त्विकीति ।
 सात्त्विकीं लक्षयति—यत्नेति । यत्र च ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादौ येषां ब्रह्मचारिगृहस्थादीनां, यत्र च
 इज्याव्यवनयुद्धादौ येषां ब्राह्मणक्षत्रियादीनामिति वा । यां प्रकृतिस्वभावः प्रवृत्तिरिति यावत् ।
 सम्भवति सा सात्त्विकीत्युच्यते । स्वस्ववर्णाश्रमविहितानुष्ठाने सात्त्विकी प्रकृतिरित्यर्थः । शक्ति-
 मनतिक्रम्य यथाशक्ति, स्वशक्त्यनुगुणमित्यर्थः । अन्नादीनामन्नधान्यघनादीनां संविभागोऽर्थ्यादिभ्यो
 यथाहं विभजनम् । उपरमो निर्वापारता । वक्ष्यतीति । शान्तिरित्यनेनेति भावः । अदृष्टार्थ-
 मिति । आमुष्मिकफलकमित्यर्थः । इदं विशेषणं स्वाध्याये तपसि चान्वेति । शारीरादिति ।
 'देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्वेगंकरं वावयं
 सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाक्यं तप उच्यते ॥ मनःमसादसौम्यत्वं मौनमात्म-
 विनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते' इत्यनन्तराध्याये वक्ष्यति । ऋजुत्वमक्रुत्वं, सम-
 स्वभाव इति यावत् ॥१॥

अहिंसेति । न हिंसाऽहिंसा हिंसाभावः । अप्रियानृतवर्जितमिति । अप्रियानृताभ्यामन्य-
 दित्यर्थः । यदप्रियं न भवति, यच्चानृतं न भवति तदिति यावत् । प्रियं नामात्र हितं, न विद्वेद्यथा-
 भूतार्थवचनस्यापि केषाञ्चित्पिशुनादीनामनिष्ठत्वात् । अनिष्टमपि हितमेव चोरस्यापि सत्यवचने राज-
 दण्डनेन वापक्षयादिति । यद्वा अप्रियानृतवर्जितमप्रियत्वानृतत्वरहितम् । तथा च स्मर्यते—'सत्यं ब्रूया-
 स्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेव धर्मस्सनातन' इति । यथाभूतार्थवचन-
 मिति । यथाभूतप्रियार्थवचनमित्यर्थः । योऽर्थो यथाभूतस्तत्स्यार्थस्य प्रियस्य तथैव कथनमिति यावत् ।
 यथाभूतस्याप्यप्रियस्य वर्जनाय प्रियस्येत्युक्तम् । प्रियस्याप्यनृतस्य वर्जनाय यथाभूतार्थस्येत्युक्तम् ।
 यथाभूतप्रियार्थवचनं यथाभूतहितार्थवचनं वा सत्यमिति फलितार्थः । अप्रियानृतवर्जितं वचनं सत्यमित्यु-

सन्न्यासः; पूर्वं दानस्योक्तत्वात् । शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः । अपैशुनमपिशुनता परस्मै परस्त्रप्रकटीकरणं पैशुनं, तदभाशोऽपैशुनम् । दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु । अलोलुप्त्व-
मिन्द्रियाणां विषयसन्निधावक्रियया । मार्दवं मृदुताऽऽक्रीयम् । हीर्लज्जा । अचापलमसति-
प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वम् ॥२॥

किंच—

तेजः क्षमा धृतिश्शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ! ॥३॥

तेज इति । तेजः प्रागल्भ्यं न त्वग्गता दीप्तिः । क्षमाऽऽकृष्टस्य ताडितस्य वाऽन्त-
र्विक्रियानुत्पत्तिः, उत्पन्नायां विक्रियायामुपशमनमक्रोध इत्यवोचाम । इत्थं क्षमाया
अक्रोधस्य च विशेषः । धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः,
येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च नावसीदन्ति । शौचं द्विविधं- मृज्जलकृतं बाह्यमाभ्यन्तरं
च्यते । अपियानृतवर्जितमित्यस्यैव व्याख्यानं यथामृतार्थवचनमिति विवेकः । अन्यथाऽनृतवर्जितमित्यने-
नैव यथामृतार्थसिद्धौ यथामृतेत्यस्य पुनरुक्तिस्स्यात् । यथामृतेत्यनेनैवानृतवर्जितत्वसिद्धावृतवर्जित-
मित्यस्य वा पुनरुक्तेः । अपियवर्जितं यथामृतार्थकथनमिति भाष्यपाठस्तु निरवयवः । यथामृतपियार्थ-
कथनं सात्त्विकस्वभावः । तेन यस्सात्त्विकीं दैवीं सम्पदमिच्छति पाप्तुं स पुरुषो यथामृतपियार्थमेव
ब्रूयात् ।

रामानुजेनाप्युक्तं सत्यं- यथादृष्टार्थगोचरभूतहितवाक्यमिति । यद्यपि यथामृतार्थवचनेनैव सत्य-
वादी भवति, तथापि सत्यं मूनहितं प्रोक्तमिति नियमात्तथामृतोक्तिरिति वेदान्तदेशिकेनाप्युक्तम् ।
परं तु वाक्यमिति कथनमयुक्तं रामानुजस्य । वाक्यपयोगस्यैव सात्त्विकपुरुषधर्मत्वं नतु वाक्यमिति ।
आकृष्टस्याचिक्षिप्तस्याभिहतस्य ताडितस्य वा सतः स्वस्य यः प्राप्तः क्रोधस्त्वस्योपशमनमक्रोधः ।
सन्न्यासः कर्मणां तस्फलस्य वा परिश्यागः । नतु द्रव्यत्याग इत्याह—पूर्वमिति । पिशुनस्त्वचकः ।
रन्ध्राणि दोषाः । लज्जेति । आत्मगुणश्रवणादिष्विति भावः । अकार्यकरण इति रामानुजः,
तदसत्—अकार्यकरणेच्छापसक्तेरप्यभावात्सात्त्विकपुरुषस्य । अव्यापारयितृत्वं वचनादिव्यापाराजन-
कत्वम् ॥२॥

तेज इति । प्रागल्भ्यं पराभिभवनसामर्थ्यं प्रौढत्वमिति यावत् । नतु देहकान्तिरित्याह—
नेति । अन्तर्विक्रिया मनोविकारो दुःखामर्षादिः । उत्पन्नविकारोपशमनमक्रोधः; विकारानुत्पत्तिः
क्षमेति विवेकमाह—उत्पन्नायामिति । सत्यामिति शेषः । उपशमनमिति । विक्रियाया इति
शेषः । उत्पन्नाया विक्रियाया उपशमनमिति भाष्यपाठःसमीचीनः । अवसादं शैथिल्यं तस्याव-
सादस्य । उत्पन्नान्युच्छ्वसेरानि करणानीन्द्रियाणि समस्तकानि नावसीदन्ति; देहश्च नावसीदति ।
द्विविधमिति । बाह्यमाभ्यन्तरं त्रेति भावः । माया ब्रह्मादिः; एतः कानः; आदिः इत्को वादि-

मनोबुद्धयोर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः, एवं द्विविधं शौचम् । अद्रोहः परजिवां-
साभावोऽहिंसनम् । नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः, स यस्य विद्यते सोऽतिमानी,
तद्भावोऽतिमानिता, तदभावो नातिमानिता; आत्मनः पूज्यतातिशयभावनभाव इत्यर्थः ।
भवन्त्यभयादीन्धेतदन्तानि सम्पदमभिजातस्य । किं विशिष्टां सम्पदम् ? दैवीं देवानां
या सम्पत्तामभिलक्ष्य जातस्य देवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थः । हे भारत ! ॥३॥

अथेदानीमासुरी सम्पदुच्यते—

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम् ॥४॥

दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वम् । दर्पो विद्याधनस्वभिजनादिनिमित्त उत्सेकः ।
अतिमानः पूर्वोक्तः । क्रोधश्च । पारुष्यमेव च परुषवचनं यथाकाणं चक्षुष्मान् विरूपं रूपवान्
हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविवेकज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः । कर्तव्याकर्त-
व्यादिविषयमभिजातस्य पार्थ ! किमभिजातस्येत्याह—सम्पदमासुरीमसुराणां सम्पदासुरी
तामभिजातस्येत्यर्थः ॥४॥

ग्रहणम् । अहिंसेत्यनेन परद्रोहः प्रतिषिद्धः । अद्रोह इत्यनेन परद्रोहेच्छैव प्रतिषिध्यत इति भेदः ।
अतिमानिताया अभावो नातिमानिता, पूज्यतातिशयस्य भावनं प्रकटनं तदभाव आत्मश्लाघाराहित्य-
मित्यर्थः । अभिलक्ष्योद्दिश्य, भावि भविष्यत्कल्याणं देवत्वरूपं यस्य तस्य भाविकल्याणस्य । अभयादय
एते देवधर्मा यस्य सात्त्विकपुरुषस्य सन्ति स एदहेहावसाने देवो भविष्यतीत्यर्थः ।

यद्वा कल्याणं स्वर्गापवर्गान्यतरात्मकम् । तथा च यस्याभयादयस्सन्ति स देवविभूतिप्राप्त्यर्ह-
स्सभ्यदर्शनानुदये देवत्वं प्राप्स्यति । तदुभये च मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः । अथ वा कल्याणं मोक्ष एव
'दैवी सम्पद्विमोक्षा'येति वक्ष्यमाणत्वात् । देवविभूत्यर्होऽप्यवमभयादिगुणवान् सात्त्विकः पुरुषस्सन्ध-
ग्ज्ञानान्मोक्षयत इत्यर्थः । एतेन यथा दिवि देवा राक्षसाश्चेति द्वेषा पुरुषास्सन्ति; शान्ताः क्रूराश्च तथा
सुव्यपि मनुष्येषु देवा राक्षसाश्चेति द्विविधास्सन्ति । तत्राभयाद्युक्तगुणवन्तः पुरुषा मनुष्या देवाः ।
दम्भादिवक्ष्यमाणगुणशालिनस्तु मनुष्या राक्षसा असुराश्चेति सिद्धम् । दैवीमभिजातस्येत्यस्य भगव-
दाज्ञां निर्वर्तयितुं जातस्येति रामानुजोऽर्थमाह- नेदं सम्यक्—हिरण्याक्षदिाराक्षसानामपि भगव-
दाज्ञानिर्वर्तनावैव जातत्वात् । यथाश्रुतार्थं विहायैतल्लाक्षणिकार्थकरूपनस्यान्याय्यत्वाच्च ॥३॥

दम्भ इति । धर्मध्वजित्वं- धर्म एव ध्वजो धर्मध्वजः सोऽस्यास्तीति धर्मध्वजी तत्त्वम् । यथा
पार्थादीनां कप्यादयो ध्वजास्तथास्य धर्म एव ध्वज इत्यर्थः । यथा राजानो ध्वजैस्त्वपतिष्ठां प्रख्याप-
यन्ति तथाऽयं धर्मेण स्वपतिष्ठां प्रख्यापयतीति भावः । धार्मिकत्वप्रख्यापनाय धर्मानुष्ठानं दम्भ इति
यावत् । स्वभिजनस्सकुलोत्पत्तिः । आदिपदाद्गुणग्रहणम् । उत्सेको गर्वः । पूर्वोक्त इति ।

अनयोऽसम्पदोः कार्यमुच्यते—

दैवी सम्पद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचस्सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ! ॥५॥

दैवीति । दैवी सम्पद्या सा विमोक्षाय संसारबन्धनात् । निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धः तदर्थमासुरी सम्पन्नमताऽभिप्रेता । तथा राक्षसी च । तत्रैवमुक्ते अर्जुनस्यान्तर्गतं भावं 'किमहमासुरसम्पद्युक्तः ? किं वा दैवसम्पद्युक्तः ? इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याह भगवान्—मा शुचः शोकं माकार्षीः । सम्पदं दैवीमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य जातोऽसि; भाविकल्याणस्त्वमसीत्यर्थः । हे पाण्डव ! ॥५॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ ! मे शृणु ॥६॥

द्वाविति । द्वौ द्विसङ्ख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ सृज्ये-
तेति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि देवासुरसम्पद्द्वययुक्तानीति द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते ।
'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतेः । लोकेऽस्मिन् संसार इत्यर्थः । सर्वेषां द्वैवि-
आत्मनः पूज्यतातिशयभावेत्यर्थः । क्रोध इष्टवस्तुविधातादजन्यो मनोविकारः प्रसिद्धः । येन कर्त-
व्याकर्तव्यविमूढस्सन् मातरं पितरं भ्रातरं सुतं वा हन्ति । परुषवचनं कटुवावप्रयोगः । तदेव
दर्शयति—यथेति । चक्षुष्मान् काण इति, रूपवान्स्वरूप इति, उत्तमाभिजनो हीनाभिजन इति च
यदुच्यते तद्वचनं परुषमित्यर्थः । गुणवत्पि पुरुषे दोषमारोप्य दूषणं पारुष्यमिति यावत् । मिथ्या-
प्रत्ययो भ्रमः; कर्तव्ये विषये अकर्तव्यबुद्धिः, अकर्तव्ये च कर्तव्यबुद्धिरित्यर्थः । आसुरीमित्युपलक्षणं
राक्षस्याश्च । असुराणामियासुरी ॥४॥

दैवीति । ननु दैवी मोक्षहेतुरासुरी संसारहेतुश्चेत्युक्तं, ननु राक्षसी कस्यापि हेतुरिति, अत
आह—राक्षसी चेति । राक्षसी च संसारहेतुरेवेत्यर्थः ॥५॥

द्वाविति । अस्मिन्लोके दैव आसुर एव चेति द्वौ भूतसर्गौ स्तः । तत्र मया दैवो भूतसर्गो
विस्तरशः प्रोक्तः । हे पार्थ ! आसुरं भूतसर्गं मे वचनाद्विस्तरशः शृणु । आसुरराक्षसयोरभेदा-
द्विद्वैवित्युक्तिः । भूतानां सृष्टिद्विविधा- दैवी आसुरी चेति । अयं च सृष्टिभेदस्सृज्यमानभूतभेद-
प्रयुक्त एवेति बोध्यम् । सर्गशब्दस्य भावव्युत्पत्त्या सृष्ट्यर्थमभिधाय कर्मव्युत्पत्त्या अर्थान्तरमाह—
सृज्येत इति । भूतान्येव सर्गौ भूतसर्गौ । सृज्यमानदेवासुरसम्पद्द्वययुक्तभूतानीत्यर्थः । सृज्यमान-
भूतानि द्विविधानि- देवसम्पद्युक्तान्यसुरसम्पद्युक्तानि चेति भावः । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—द्वया-
हीति । देवाश्चासुराश्चेति प्राजापत्या द्वया हि । प्राजापतिर्ब्रह्मा, तेन सृष्टाः प्राणिनः प्राजापत्याः ।
द्वया द्विविधाः, हिः पसिद्धौ । ननु जगते देवासुरसम्पद्द्वयपरहितपृथिव्यादिभूतसर्गस्याप्यचेतनस्य
सत्त्वात्कथं 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्' इत्युक्तमत आह— संसार इति । संसारवेवात्मनौ भूतसर्गौ

ध्योपपत्तेः । कौ तौ भूतसर्गावित्युच्यते—प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुन-
रनुवादे प्रयोजनमाह—दैवो भूतसर्गः 'अभयं सच्चसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशो विस्तर-
प्रकारैः प्रोक्तः कथितः; न त्वासुरो विस्तरशः, अतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं हे पार्थ ! मे मम
वचनादुच्यमानं विस्तरशश्मृण्वधवारय ! ॥६॥

आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी सम्पत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते, प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यते
तस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये या प्रवृत्तिस्तां
निवृत्तिं चैतद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च जना आसुरा न विदुर्न
जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव ते न विदुः, न शौचं, नापि चाचारः, न सत्यं तेषु
विद्यते; अशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो ह्यासुराः ॥७॥

द्वावेव । अचेतनानां संसाराविषयवादिनि भावः । सर्वेषामिति । संसाराश्रयाणां सवचेतनाना-
मित्यर्थः । देवासुरसम्पदन्यतरहितः कोऽपि प्राणी नास्तीति द्वैविध्यमेव भूतानामिति भावः । कौ
तौ भूतसर्गाविति शङ्कायामाह भगवान्—दैव आसुर एव चेति । तौ च नाप्रकृताविष्याह भगवान्
भाष्यकारः—प्रकृतावेवेति । देवासुरसम्पत्प्रदर्शनमकरणत्वादस्याध्यायस्येति भावः । तत्परिवर्ज-
नार्थमिति, आसुरसम्पत्यरित्यागार्थमिति । आसुरसर्गस्य विस्तरेण कथनार्थं देवासुरयोरिह पुन-
रनुवादः कृतः । तच्च कथनमसुरसम्पत्परिवर्जनार्थमिति भावः ॥६॥

आ अध्यायपरिसमाप्तेरिति छेदः । अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमसुरसम्पदिह वर्णयत इत्यर्थः ।
प्रवृत्तिमिति । प्राणिविशेषा आसुरसम्पच्छालिन इत्यर्थः । तथा यदर्शने फलमाह—प्रत्यक्षेति ।
तस्या आसुरसम्पदः प्रत्यक्षेण ज्ञाताऽसुरसम्पत्यक्तुं शक्यते पुरुषेणेत्यर्थः । आसुरा जनाः प्रवृत्तिं च
निवृत्तिं च न विदुः । शौचं च न विदुः । तेष्वचाचारोऽपि न विद्यते । सत्यं च न विद्यते । यज्ञादि-
विहितकर्मणि प्रवृत्तिं हिंसादिनिषिद्धकर्मणो निवृत्तिं च न विदुरित्याह—यस्मिन्निति । पुरुषार्थस्य
स्वर्गादेस्साधने कर्तव्ये यज्ञादिकर्मणि विहिते या प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तां तत्कर्मविषयतत्प्रवृत्तिमित्यर्थः ।
तद्विपरीतामिति । प्रवृत्तिविपरीतामित्यर्थः । अनर्थहेतोर्नरकादिदुःखहेतोरवर्षान्निवर्तितव्यं पुरुषेणैति
शेषः । स्वेनेति वा । सा तस्मान्निवर्तनमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वम् । निवृत्तिरित्युच्यते इति
शेषः । तां च निवृत्तिमनर्थहेतोर्निषिद्धकर्मणो निवर्तनमित्यर्थः । आसुरा असुरसम्पच्छालिनोऽसु-
रांशजा वेति यावत् । न विदुरिति । अज्ञानादेव विहिते कर्मणि न प्रवर्तन्ते, निषिद्धानैव निव-
र्तन्त इत्यर्थः । न केवलमिति वाच्यस्यानन्तरं किं द्विति शेषः । एवंविधजनानामासुरत्वे को हेतु-
रत आह—अनाचारा इति । मायाविनः परवञ्चकाः । जनाश्चासुराः स्वर्गो नास्ति नरकं नास्ति-

किञ्च—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥८॥

असत्यमिति । असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठाऽतोऽप्रतिष्ठं चेति ते आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरं; नच धर्माधर्मसव्यपेक्ष-
मस्य शासिता ईश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किञ्चापरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः
स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतम् । न यदि किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुकमेव
त्येवं वदन्तः परेषामपि बुद्धिं भेदयन्ति । हिः प्रसिद्धौ । हि वस्मादिति वा । यस्मादसुरा एवंविधा-
स्तस्मादासुरा जनास्तादृशा इत्यर्थः ॥७॥

असत्यमिति । ते जगदसत्यमप्रतिष्ठमनीश्वरं चाहुः । अपरस्परसम्भूतं किञ्चिन्न । काम-
हेतुकम् । असत्यप्राया अनृतप्रचुराः । असत्यं सत्यरहितम् । आत्मवन्मन्यते जगदिति न्यायादिति
भावः । जगतोऽसत्यत्वं तद्गतप्राणिद्वारेति बोध्यम् । जगति कोपि प्राणी सत्यवान्न भवतीत्यर्थः ।
अप्रतिष्ठं धर्माधर्माख्यप्रतिष्ठारहितं धर्माधर्मपस्तन्त्रं न भवतीत्यर्थः । जन्मान्तरकृतधर्माधर्मवशात्प्राणिनां
सुखदुःखसम्भव इति वचनमयुक्तं, किंतु स्वाभाविक एव सुखदुःखानुभवं प्राणिनामिति भावः । धर्मा-
धर्मसव्यपेक्षं धर्माधर्मसापेक्षं यथातथा अस्य प्राणिवर्गस्य शासिता शिक्षकः कश्चिदीश्वरो न विद्यत
इत्यन्वयः । ईश्वरेऽभ्युपगते सति धर्माधर्माभ्युपगमस्त्वात् । ततश्चाधर्मानुष्ठानावरकादिभयमाशङ्क्ये-
तेति कृत्वा तावदीश्वरमेष नाभ्युपगच्छन्त्यासुरा जना इति भावः ।

नन्वेवमीश्वराभावे कथं जगदुत्पत्तिरत आह—अपरस्परसम्भूतमिति । अत्रायं भाष्य-
पाठः—अपरस्परसम्भूतं न किञ्चिद्दृष्टं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतं न
यदि कर्मादिकारणान्तरं विद्यते जगतः । किमस्य कारणं कामहेतुकं कामहेतुरेव, कामहेतुकं न
किञ्चित्कारणान्तरं न किञ्चन कामान्यकारणं स्याद्दृष्टं काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिक-
दृष्टिरियम् । अस्येदं व्याख्यानम्—परस्परौ मिथुनम् । अन्योन्यवाचिनः परस्परशब्दस्यात्र परस्पर-
संयुक्तमिथुनपरस्परप्रचारतस्तस्मादसम्भूतमपरस्परसम्भूतं किञ्चिदपि सत्त्वमिति शेषः । न दृष्टं नोप-
कथ्यते । पशुपक्षिमनुष्यादयस्सर्वेपि प्राणिनः परस्परसङ्गतात् स्त्रीपुरुषमिथुनादेव जाताः, नत्वीश्वरादिति
भावः । नेदं बौद्धमतं समीचिनमिति श्रमितव्यं, क्षित्यादीनामप्राणिनां स्वेदजादीनां प्राणिनां चापर-
स्परसम्भूतानां सत्त्वेन तदर्थमीश्वरस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वात् । तात्पर्यार्थमाह—कामप्रयुक्तयोरिति ।
कामस्सुरतेच्छा तेन प्रयुक्तयोः प्रेरितयोस्सङ्गतयोर्वा स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगान्मिथुनीभावात्प्रमितात्सर्वं
जगत्सम्भूतम् । कर्मादिकारणान्तराज्जगन्नोद्भूतमिति फलितार्थः । ननु यदि जगतः कर्मादिकारणान्तरं
न विद्यते तर्हि किमस्य जगतः कारणमिति पृच्छति—न यदीति । समापत्ते—कामहेतुकमिति ।

कामहैतुकं किमन्यज्जगतः कारणम् ? न किञ्चिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः- 'काम एव प्राणिनां कारण'मिति लोकायतिकदृष्टिरियम् ॥८॥

स्वार्थे क इत्याह—कामहेतुकमेवेति । काम एव हेतुः कामहेतुः, स एव कामहेतुकम् । बलीवत्त्वं सामान्यात् । न चापरस्परसम्भूतमित्यस्मादेव पदादयमर्थस्तिद्ध इति वाच्यं, अपरस्परसम्भूतं न किञ्चिदस्तीत्यनेन स्त्रीपुरुषसंयोगो जगतो निमित्तमित्युक्तं, तस्य च संयोगस्य को हेतुरित्यत उक्तम्—कामहेतुकमिति । एतस्य कामहेतुकमित्यस्याप्यर्थस्य संग्रहादुक्तं भाष्यकारैः कामप्रयुक्तयोरिति बोध्यम् । नच स्त्रीपुरुषसंयोगो मस्यैव कामः कारणं न जगत इति वाच्यं, संयोगद्वारा कामस्य जगतोपि कारणत्वात् । संयोगस्य कारणत्वं कामस्य परमकारणत्वमिति वा ।

एवं न किञ्चित्कामहेतुकमिति पाठमाश्रित्य भाष्यं विधायाऽथ न किञ्चिस्कारणान्तरमिति पाठमाश्रित्य भाष्यं रचयति भाष्यकारः—न किञ्चिदिति । न किञ्चिदित्यस्यावृत्तिः । अपरस्परसम्भूतं किञ्चिन्नास्ति । कारणान्तरं किञ्चिन्नास्तीति । अपरस्परसम्भूतमित्यनेन स्वार्थास्तिद्धं कामकारणकत्वं जगतः । अत उक्तम्—कामान्यकारणमिति । किञ्च नापि कामान्यकारणं दृष्टं न स्यादित्यन्वयः । कामादन्यत्किमपि कारणं नोपलभ्यत इत्यर्थः । फलितमाह—काम एवेति, कारणमिति । उत्पत्तिं प्रति हेतुरित्यर्थः । स्त्रीपुरुषसंयोजनद्वारेति भावः । केषां मतमिदमत आह—लोकायतिकदृष्टिरिति । नौद्वमतमित्यर्थः ।

अत्र 'अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुक'मिति नागरपुस्तकेषु पाठः । भाष्यपाठसु अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतम् । किमन्यत्कामहैतुकं कामहेतुकमेव कामहैतुकं किमन्यज्जगतः कारणं न किञ्चिददृष्टं धर्माधर्मादिकारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति । अस्येदं व्याख्यानम्—अपरश्च परश्चेत्यपरस्परमन्योन्यं स्त्रीपुरुषमिधुनमित्यर्थः । तस्मात्सम्भूतमपरस्परसम्भूतमित्यभिप्रेत्याह—कामप्रयुक्तयोरित्यादि । काम एव हेतुर्थस्य तत्कामहेतुकं तदेव कामहैतुकं कामातिरिक्तकारणशून्यमित्यर्थः । अपरस्परसम्भूतं जगत्कामहैतुकं भवतीत्यन्वयः । जगदपरस्परसम्भूतमत एव कामहैतुकं भवतीति वा ।

अथ किमन्यदित्येतद्व्याख्याति—किमन्यज्जगत इति । जगतः कामादन्यत्कारणं किमस्तीत्याक्षेपः । फलितमाह—न किञ्चिदिति । कामरूपे दृष्टकारणे सम्भवति धर्माधर्मादिलक्षणादृष्टकारणफलपानानवकाशादिति भावः । धर्माधर्मादीत्यादिपदादीश्वरस्यापि ग्रहणम् । सिद्धमर्थमाह—काम एवेति । अस्मिन्पक्षे तु अपरस्परसम्भूतं कामहैतुकमिति वाक्यान्तरे किमन्यदिति वाक्यान्तरकल्पनमयुक्तं न ह्यपरस्परसम्भूतं कामहैतुकं किमन्यदिति मूलमस्ति येनादोषस्स्यात् । अत एव श्रीधरः—जगदपरस्परसम्भूतं भवति किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत्किञ्चित्, किंतु कामहैतुकमेव जगदिति शेषः । स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्यर्थ इति व्याचक्ष्यौ । अस्मिन्श्च व्याख्याने

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसाधना

अनेकवाक्यकल्पने बहुपदाध्याहारश्च । नच न किञ्चिदिति पाठपक्षेपि नास्त्येकवाक्यतेति वाच्यं, कामहेतुकमपरस्परसम्भूतं किञ्चिन्नेत्येकवाक्यतायास्तत्त्वात् । नच कामहेतुकमित्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समासपुनराख्यातदोष इति वाच्यं, साकांक्षत्वात्तस्य हेतुगर्भविशेषणं हि तत् । कामहेतुकत्वादपरस्परसम्भूतं किमपि नास्तीति । नच भाष्यकारैरेवमेकवाक्यतया न व्याख्यातमिति वाच्यं, प्रौढ्या तथा तैर्व्याख्यातत्वात् । अस्मन्मते कामो हेतुर्यस्य तत्कामहेतुकमिति बहुव्रीहिरेव । 'शेषाद्विभा'वेति कः । तस्मादपरस्परसम्भूतं न किञ्चित्कामहेतुकमित्येव साधीयान् पाठः । अत्र परश्च परश्च परस्परः 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये' इति परशब्दस्य द्विर्भावः । समासवच्च बहुलमिति बहुलप्रहणादन्यपरयोर्न समासवद्भावः । असमासवद्भावात्सोरलुक् । परसु परसु इत्यलौकिकविग्रहः । सोरुः रोर्विसर्गः विसर्गस्य कस्कादिस्वात्सः परस्परः वलीवे स्त्रियां च परस्परमिति रूपम् । लक्ष्यगया द्वयोरेकस्मिन्देहिनि स्त्रीत्वविवक्षया च मकृते मिथुनमिति तस्यार्थः । अपरश्च परश्चेति विग्रहे तु अपरस्परमिति रूपस्यासिद्धिरेव । अपरपरशब्दयोस्समासे सोर्लुके विसर्गाभावेन सत्त्वाभावात् । नचायं कर्मव्यतिहारे सर्वनायद्विर्भावः । अपरपरशब्दयोर्भेदेन द्विर्भावाभावात् । नचापरश्चापरश्चेति विग्रहं ब्रूम इति वाच्यं, तथाप्यसमासवद्भावाभावात् । अन्यपरयोर्न समासवद्भावः । किंच द्वितीयस्यापरशब्दस्य कथमकारलोपः ? नाप्यपरश्च परश्च तयोस्समाहारोऽपरस्परमिति ब्रूम इति वाच्यं, सुद्धिधानाभावेनापरस्परमित्येव भवितव्यत्वात् । नचापरस्पर इति निपातनासुटिसिद्धिरिति वाच्यं, क्रियासातत्य एव तन्निपातनात् । बहुत्वे चेति संक्षेपः ।

रामानुजस्तु - अपरस्परसम्भूतमन्यत्किमुपलभ्यते ? अतस्सर्वमिदं जपत्कामहेतुकमिति व्याचख्यौ, तन्मन्दम्—कृतो यन्दत्वमितिचेदुच्यते- अपरस्परसम्भूतं किमित्येतावतैवाभीष्टार्थसिद्धौ अन्वदिति व्यर्थमसङ्गतं च । अन्यदित्यनेन कस्मादन्यत्वं कस्यान्यत्वं वा विवक्षितम् । यदि परस्परसम्भूतादन्यत्वं विवक्षितं तर्हि अपरस्परसम्भूतमित्यनेनैव परस्परसम्भूतान्यार्थसिद्धेरन्यत्पदस्य पौनरुक्त्यम् । तदन्यत्वं हि नञोऽर्थः । कस्यान्यत्वं तु नैव विवक्षितं शक्यं, यस्यान्यत्वं विवक्षितं तस्य सत्त्वेऽपरस्परसम्भूतं नास्तीति वचनस्यायुक्तत्वात् । तस्यासत्त्वे अप्रसक्तनिषेधयोगेन तन्निषेधयोगाच्च । तथा कामहेतुकमित्यस्यान्वयाय सर्वमिदं जगदिति पदाध्याहारोऽप्ययुक्त एव मूलाद्बहिः कल्पनस्याप्रमाणत्वात् । श्लोकपूर्वार्थस्थजगत्पदस्येहाकर्षणायप्ययुक्तं व्यवहितत्वादिति ॥८॥

एतामिति । जना इति शेषः । आसुरा जना इति प्रकरणात् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धय उग्रकर्माणो जगतोऽहिताश्च सन्तो जगतः क्षयाय प्रभवन्ति । एतां पूर्वोक्तां दृष्टिं लोकायतिकदर्शनमवष्टभ्य । नष्टोऽदर्शनं गतश्छून्य इति यावत् । स्वभावो ज्ञानात्मको येषां ते नष्ट-

अल्पबुद्धयो विषयविषया अल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युद्भवन्त्युग्रकर्माणः क्रूर-
कर्माणो हिंसात्मकाः । क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति सम्बन्धः । जगतोऽहिताश्चलव इत्यर्थः ॥

ते च—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥१०॥

काममिति । काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुष्पूरमशक्यपूरणं, दम्भमानमदान्विता-
दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तैरन्विता दम्भमानमदान्विता मोहादविवेकतो गृही-
त्वोपादायासद्ग्राहान्शुभनिश्चयान् प्रवर्तन्ते लोकेऽशुचित्रता अशुचीनि व्रतानि-येषां
तेऽशुचित्रताः ॥१०॥

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

चिन्तामिति । चिन्तामपरिमेयां च न परिमातुं शक्यते यस्याश्चिन्ताया इयत्ता-
स्वभावा नष्टज्ञाना इत्यर्थः । चेतनानां हि ज्ञानं स्वभावः । ज्ञानशून्याः पाषाणकल्पा इति यावत् ।
अर्थान्तरमाह—विभ्रष्टेति । आत्मशब्दस्य यत्तार्थवानित्वाद्भ्रष्टपरलौकिकप्रयत्ना इत्यर्थः । बुद्धेरल्पत्वं
नाम विषयविषयस्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—विषयविषयैवेति । विषयाश्शब्दादयो विषया गोचरा यस्यास्ता-
विषयविषया विषयासक्तेत्यर्थः । बुद्धिरन्तःकरणावस्थाविशेषः, नतु ज्ञानम् । उद्भवन्ति जायन्ते ।
जन्मना सहैव जायते एतेषामियमासुरी प्रवृत्तिरिति भावः । हिंसात्मका इति । हिंसायामेवात्प्रा-
मनो येषां ते हिंसात्मका घातुका इत्यर्थः । क्षयायेति । लोकायतिकदृष्ट्यवलम्बानामत एव
नष्टात्मनामल्पबुद्धीनामुग्रकर्माणां जगदहितानां जनानां जन्म जगतः क्षयायैव भवति । अत एवैते
लोकशलवः ।

ननु कुतः क्षयायेति चेदुच्यते—असुरप्रवृत्तयो हीमे जनाः प्राणिनो हिंसन्ति । वैदिक-
मार्गास्वयं भ्रष्टा अन्यानपि बलात्कारोपदेशादिना भ्रंशयित्वा यज्ञाद्यभावेन वर्षाद्यमावपूर्वकं क्षामा-
शुषद्रवेण लोकं हिंसन्ति चेति ॥९॥

काममिति । विशेष्यपदमाह—ते चेति । आसुरा जना इत्यर्थः । ते दुष्पूरं काममाश्रित्य
दम्भमानमदान्विता अशुचित्रताश्च सन्तो मोहादसद्ग्राहान् गृहीत्वा प्रवर्तन्ते । दुष्पूरमिति । 'न जातु
कामः कामानामुपभोगेन शाश्वति । हविषा कृष्णवर्मेव मूय एवाभिवर्धत' इतिवचनादिति भावः ।
गृह्यन्ते जायन्ते एभिर्ज्ञेया इति महा ज्ञानानि त एव ग्राहाः स्वार्थेऽण् । असन्तश्च ते प्राहाश्चास-
द्ग्राहास्तानसद्ग्राहान् । क प्रवर्तन्तेऽत आह—लोक इति ॥१०॥

चिन्तामिति । आसुरा जना अपरिमेयां प्रलयान्तां चिन्तां चोपाश्रिताः, कामोपभोगपरमा

साऽपरिमेया तामपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमाः- काम्यन्त इति कामा विषयाश्शब्दादयस्तदुपभोगपरमाः 'अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोग' इत्येवं निश्चितात्मान एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥

आशापाशेति । आशापाशशतैराशा एव पाशास्तच्छतैर्बद्धा नियन्त्रितास्सन्तस्सर्वत आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थं, अन्यायेन परस्वापहरणादि-नेत्यर्थः । किम् ? अर्थसञ्चयानर्थप्रचयान् ॥१२॥

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

इदमिति । इदं द्रव्यमद्येदानीं मया लब्धम् । इदं चान्यत्प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टि-

एतावदिति निश्चिता आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणास्सन्तः कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयानीहन्ते । इयत्ता परिमितिः । मरणान्तामिति । आमरणमित्यर्थः । फलितमाह—सदेदि । चिन्ता विषयानुष्यानम् । प्रलयः प्राकृतप्रलय इति रामानुजः, तदयुक्तम्—देहत्यागरूपप्रलयातिकरणे कारणाभावात् । चिन्तादीनां मरणावधिकत्वस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वाच्च । कामोपभोगो विषयानुभवः परमः प्रधानो येषां ते कामोपभोगपरमाः । एतावच्छब्दार्थमाह—अयमेवेति । निश्चिता निश्चय-वन्तः । फलितमाह—निश्चितात्मान इति । निश्चितबुद्धय इत्यर्थः ॥११॥

आशेति, सर्वत इति । सर्वेषु विषयेष्वित्यर्थः । आकृष्यमाणा इति । आशापाशशतैरिति कर्तुं । तत्तद्विषयविषयास्तास्ता आशाः पुरुषं तत्तद्विषयान् प्रत्याकर्षन्तीत्ययमाशापाशबन्धो जीवस्येत्यर्थः । पुरुषस्य चेदमाकर्षणमन्तःकरणतादात्म्याध्यासप्रयुक्तमिति मन्तव्यम् । कामभोगो विषयानुभवः तस्मै कामभोगार्थम् । किमीहन्त इति पृच्छति—किमिति । प्रचया-राशयः । अर्था धनानि । अर्थसञ्चयान् प्रतीहन्त इत्यन्वयः । अर्थसञ्चयसंग्रहार्थं व्याप्तियन्त इत्यर्थः । यद्वा सञ्चयाः प्रचयाः सञ्चयनानीत्यर्थः । अर्थान् सञ्चयन्तु व्याप्तियन्त इत्यर्थः । ईहन्ते इच्छन्तीत्यर्थे त्विच्छामात्रमेव तत्र तत्र प्रवृत्तिरिति सिद्ध्येत्तच्चानिष्टमिति बोध्यम् । कामोपभोगार्थमपि नामीन्यायेन कृष्यादिना धनं सञ्चिन्वन्तीत्याह—अन्यायेनेति । कञ्चिदन्यायविशेषं दर्शयति—परस्वेति । परस्वं परधने तदम-हरणं त्वीर्यादिना परस्वापहरणमादिषदात्परस्वेत्वापहरणादिसंग्रहः ॥१२॥

इदमिति । आसुरा जनाः । अद्य मयेदं लब्धं, इमं मनोरथं प्राप्स्ये । इदं धनमस्ति ।

करम् । इदं चास्तीदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं, तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामीति ॥१३॥

असौ मया हतशत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥१४॥

असाविति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयशत्रुः । हनिष्ये चापरानन्यान् वराकानपि । किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः ? सर्वथापि नास्ति मत्तुल्यः । कथं ? ईश्वरोऽहं, अहं भोगी, सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं सम्पन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नप्तृभिर्न केवलं मानुषैर्बलवान् सुखी चाहमेव; अन्ये तु भूमिभारायावतीर्णाः ॥१४॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

आढ्य इति । आढ्यो धनेनाभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादिसम्पन्नः । तेनापि न मत्तुल्योऽस्ति कश्चित् । कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया ? किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्या-
पुनरिदं धनं मे भविष्यति, असौ शत्रुर्मया हतः, अपरानपि शत्रून्हनिष्ये च, अहमीश्वरः, अहं भोगी, अहं सिद्धः, बलवान् सुखी च भवामीति शेषः । अहमाढ्योऽभिजनवांश्चास्मि । मया सदृशोऽन्यः कोऽस्ति । अहं यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिता अनेकचित्तविभ्रान्ता मोह-
जालसमावृताः कामभोगेषु प्रसक्ताश्च सन्तः, अशुचौ नरके पतन्तीति श्लोकचतुष्टयान्वयः । प्राप्स्ये प्राप्स्यामि । भविष्यतीति भविष्यदर्थनिर्देशादाह—आगामिनि संवत्सरे इति । तदन्तर्गतं भाव-
माह—तेनेति । विख्यातः प्रसिद्धो लोक इति शेषः ॥१३॥

असाविति । तपस्विनो दीना एते शत्रवः, सिद्धसम्पन्नः । कैरित्यत आह—पुत्रैरिति । पुत्रैः पौत्रैर्नप्तृभिश्चाहं सिद्धः; मानुषैर्मेनुष्यैस्सिद्धः । पुत्रादिभिः केवलं न, किंतु बलसुखाभ्यामपि सिद्ध एवेत्याह—बलवान् सुखी चेति ॥१४॥

आढ्य इति । 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी'ति कोशादाह—धनेनेति । यद्वा आढ्य-
इश्लाघ्यः । केनास्य इश्लाघ्यत्वमत आह—धनेनेति । अभिजनस्तत्कुलप्रसूतिः । सदृश इत्येव वा । कथं वंशस्य सत्त्वमत आह—समेति । यस्म प्राचीनाः पितृपितामहादयस्सप्त पुरुषाः श्रोत्रियाः । 'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' इति निपातनाद्देवाध्यायिनः । उपलक्षणमिदं- वेदार्थानुष्ठानस्य चेति वेदार्थो-
नुष्ठातारश्च । स सप्तपुरुषश्रोत्रियः, तस्य भावस्तत्त्वमादिपदाद्याजनाध्यापनादिग्रहणम् । अथवा मानु-
वंशशुद्ध्यादिग्रहणम् । तेन सम्पन्नः । एतेन सप्तपुरुषश्रोत्रियत्वादिकमभिजनशब्दार्थे इति सिद्धम् । यक्ष्ये यागं करिष्यामि । ननु दैवविभूतिरेव यागानुष्ठानमत आह—यागेनेति । न चित्तशुद्ध्या-
द्यर्धममीभिर्यागो विधीयते येनैतथागस्य दैवविभूतित्वं स्यात् । किंतु परामिभवार्यमेवेति यागोऽय-

नभिभविष्यामि, दास्यामि नटादिभ्यः; मोदिष्ये हर्षं चातिशयं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानविमो-
हिता अज्ञानेन विमोहिता विविधमविवेकभावमापन्नाः ॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अनेकचित्तेति । अनेकचित्तविभ्रान्ताः, उक्तप्रकारेणैकैश्चित्तैर्विविधं भ्रान्ता अनेक-
चित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः मोहोऽविवेकोऽज्ञानं तदेव जालमिवावरणात्मकत्वात्तेन
समावृताः, प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निषण्णास्सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ
वैतरण्यादौ ॥१६॥

आत्मसम्भावितास्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

आत्मेति । आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टतयाऽऽत्मनैव सम्भाविता आत्मसम्भा-
विताः, न साधुभिः; स्तब्धा अप्रणतात्मानः, धनमानमदान्विताः धननिमित्तो मानो मदश्च
मासुरविभूतिरेव । एवं यागस्यासुरविभूतिर्त्वं प्रदर्शयितुमेव यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामीत्यर्थो लक्षणया
दर्शितो यक्ष्य इति पदस्याचार्यैः । अपिशब्दादभिजनेनाहमन्यानभिभूतवानेवेति गम्यते ।

दास्यामीति । ननु दानं दैवविभूतौ कथितमत आह—नटादिभ्य इति । पात्रदानमेव
दैवविभूतिरिदमपात्रदानं त्वासुरविभूतिरेवेति भावः । आदिपदाद्विदगायकादिग्रहणम् । इदं च
नटादिभ्यो दानं न परलोकापेक्षया अमीभिः कियते, किंतु नटादय एते मां धनिकं दातारं प्रभुं च
कीर्तयेयुरिति बुद्ध्यैवेति बोध्यम् । मोदिष्य इति । मोदं हर्षातिशयं प्राप्स्यामि । कीर्तिस्तुत्यादि-
श्रवणादिति भावः । कामभोगादिनेति वा । इति पूर्वोक्तविधयेत्यर्थः । विविधो मोह एषां सञ्जात
इति विमोहिताः । मोहोऽविवेकः । अविवेकभावमिति । विवेकाभावमित्यर्थः । न विद्यते विवेको
एषां तेऽविवेकाः, तेषां भावमविवेकभावमविवेकत्वमापन्नाः प्राप्ताः ॥१५॥

अनेकेति । चित्तैर्ज्ञानैरित्यर्थः । यद्वा मनोभिरित्येवार्थः । विषयभेदादेकस्यापि मनसो
नानात्वम् । भ्रान्ता भ्रमं प्राप्ताः । जालं मत्स्यादिबन्धनयन्त्रविशेषः । तद्धि मत्स्यादीनावृत्य बध्वा
सूतकस्य हस्ते निधत्ते । एवमज्ञानमपि जनानावृत्य बध्वा नरके क्षिपति, अत उक्तम्—मोहजालमिति,
तेनेति । कामभोगप्रसङ्गेनेत्यर्थः । उपचितं वर्धितं सञ्चितं वा कल्मषं नरककारणं पार्यैस्तेऽपचित-
कल्मषाः । पतन्ति देहत्यागानन्तरं पतिष्यन्तीत्यर्थः । वैतरणीति नरकविशेषः । आदिपदा-
द्वौरवादिग्रहणम् ॥१६॥

आत्मेति । आत्मसम्भाविताः स्तब्धाः धनमानमदान्वितास्ते दम्भेनाविधिपूर्वकं नामयज्ञै-
र्यजन्ते । आत्मसम्भाविता इति । सर्वगुणविशिष्टोऽहमित्ते स्वयमेव स्वात्पानं श्लाघन्त इत्यर्थः ।
आत्मनैव स्वेनैव । सम्भाविताः श्लाघिताः । अप्रणतात्मानः अप्रमदाः प्रकर्षेणानत आत्ना मनो

ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विताः, यजन्ते नामयज्ञैः- नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दम्भेन धर्मञ्चजित्याऽविधिपूर्वकं विधिविहिताङ्गैतिकर्तव्यतारहितम् ॥१७॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

अहङ्कारमिति । अहङ्कारमहङ्कारमहङ्कारः, विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्याध्यारो-
पितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहङ्कारोऽविद्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वा-
नर्थप्रवृत्तीनां च । तं तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितम् । दर्पं दर्पो नाम
यस्योद्भवे धर्ममतिक्रापति सोऽयमन्तःकरणाश्रयो दोषविशेषः । कामं स्त्र्यादिविषयम् ।
क्रोधमनिष्टविषयम् । एतानन्यांश्च महतो दोषान् संश्रिताः । किञ्च ते मामीश्वरमात्मपर-
देहेषु खदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषन्तो मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषस्तं
कुर्वन्तोऽभ्यसूयकास्सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसहमानाः ॥१८॥

देहो वा स्वभावो वा येषां ते तथोक्ताः । रवन्नेपि नामीषां नम्रतेत्यर्थः । नाममात्रैरिति । धर्मतो
नास्ति तेषामासुरजनक्रियमाणयज्ञानां यज्ञत्वं, किंतु नामत एवेत्यर्थः । नाममात्रस्वरूपैरिति
यावत् । विचिशालं तेन विहिता अज्ञानां यज्ञाज्ञानां यूयादीनां या इतिकर्तव्यता, इदमित्थं कर्तव्य-
मिति विचिस्तया रहितं यथातथेति क्रियाविशेषणम् । विचिमतिक्रम्येति यावत् । स्वेच्छया अश्रद्धया
यथाकथञ्चिद्यजन्त इति भावः ॥१७॥

अहङ्कारमिति । ते अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिता अत एव आत्मपरदेहेषु सन्तं
मां द्विषन्तोऽभ्यसूयकाश्च भवन्ति । आत्मनि स्वस्मिन् । मन्यत इति । येन मन्यते सोऽहङ्कार
इत्यन्वयः । मन्यत इति यस्सोऽहङ्कार इति वा । अहं सर्वोत्कृष्ट इत्यभिमानोऽहङ्कार इत्यर्थः ।
अविद्यामयुक्तत्वादस्याहङ्कारस्याप्यविद्येति व्यवहार इत्याह—अविद्याख्य इति । अतिदुःखहेतुत्वा-
द्यं कष्टतमः । सर्वेषां कामक्रोधादिदोषाणां सर्वासामप्यनर्थहेतूनां हिंसादिप्रवृत्तीनां च मूलं कारण-
भूतः । पराभिभवनस्य निमित्तं कारणं नहि दुर्बलः परानभिभवेत् ।

कामरागविवर्जितबलस्येश्वरविभूतित्वादाह—कामरागान्वितमिति । काम इच्छा । स्त्र्यादी-
त्यादिपदात् सवचन्दनादिविषयग्रहणम् । उक्तानुक्तसमुच्चयार्थकस्य क्रोधं चेति चकारस्यार्थमाह—
अन्यांश्चेति । महतः प्रबलान् । सर्वात्मभूतस्य तव प्रद्वेषणं कथमत आह—मच्छासनातिवर्तित्व-
मिति । ईश्वराज्ञारूपवेदशालोक्तविचिमतिक्रम्य प्रागुक्तरीत्या वर्तनमेवेश्वरमद्वेषः । ईश्वर एव जीव-
भावेन सर्वत्र सममवस्थित इतीममर्थमविदित्वा शत्रुरयं मम देवदत्तो हन्तव्यः, चिकू शत्रुभिः पराजितं
मां जीवन्तमित्येवं मत्वा स्वपरदेहहिंसादिकं यः करोति सोऽपीश्वरप्रद्वेषकार्येव । एवंविधप्रवर्तनस्या-
पीश्वरशासनातिक्रमरूपत्वादिति बोध्यम् ॥१८॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

तानिति । तानहं सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्विषतश्च मां क्रूरान् संसारेष्वे-
वानेकनरकसंसारमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवच्चात्क्षिपामि प्रक्षिपाम्यजस्रं सन्ततमशुभानशुभ-
कर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रासिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन सम्बन्धः ॥१९॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा अविवेकिनो जन्मनिजन्म-
न्यविवेकिनः प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जायमाना अधो गच्छन्तो मूढा मामीश्वर-
मप्राप्यानासाद्यैव हे कौन्तेय! ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निकृष्टतमां गतिम् । 'मामप्राप्यै'वेति
न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशङ्काऽस्ति । ततो मच्छिष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥२०॥

तानिति । अहं द्विषतः क्रूरानशुभान् तान्नराधमानजस्रं संसारेष्व्वासुरीषु योनिष्वेव क्षिपामि ।
द्विषत इत्यस्य साधूनिति मामिति वा कर्मत्वाद्—साधुद्वेषिण इति, 'मां च द्विषत इति । संसार-
शब्दस्तद्धेतुवाची उपचारासंसारकारणभूतास्वित्यर्थः । ननु दैवयोनयोपि संसारहेतव एवेत्यत आह—
नरकेति । अनेकनरकदुःखात्मकसंसारकारणभूतास्वित्यर्थः । मार्गशब्दः कारणवाची । यद्वा द्वार-
वाची । अनेकनरकदुःखानुभवद्वारभूतास्वित्यर्थः । योनिष्वित्यस्य विशेषणमिदम् । नरेष्वधमा नीचा
नराधमाः । कुत एषामधमत्वमत आह—अधर्मदोषवच्चादिति । अशुभत्वमेषां स्वरूपतोऽभावा-
दाह—अशुभकर्मकारिण इति । अधिमानशुभानित्यर्थकथने तु शुभाभाव एवेति सिध्यति, ननु
शुभसत्त्वमिति बोध्यम् । कास्ता आसुरयोनयोऽत आह—व्याघ्रेति । किमासामासुरत्वमत आह—
क्रूरप्रायास्विति । क्रूरस्वभावास्वित्यर्थः । असुराः खलु क्रूराः । क्षिपामीति । उत्पादयामीत्यर्थः ॥

आसुरीमिति । किं तत्र क्षेपणेन फलमत आह—आसुरीमिति । हे कौन्तेय ! मूढा
जन्मनि जन्मन्यासुरीं योनिमापन्नारसन्तो मामप्राप्यैव ततोऽधमां गतिं यान्ति । मनुष्या असुरसम्पदा
व्याघ्रादियोनावुद्भूय ततः क्रमेण स्थावरत्वलक्षणामधोगतिं प्रपद्यन्त इत्यर्थः । तमोबहुलासु तमःपायासु
सर्पादियोनिषु जायमानास्सन्त एवाधो गच्छन्तः पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरं निकृष्टं जन्म प्रपद्यमानास्सन्त
इत्यर्थः । तस्मादपीति । सर्पादिजन्मनोऽर्पीत्यर्थः । निकृष्टतमामतिनिकृष्टां स्थावरत्वलक्षणामित्यर्थः ।
गतिं जन्मेत्यर्थः । ननु निकृष्टं जन्म गच्छतः कश्मीश्वरमाप्तिशङ्का ? येन मामप्राप्येत्युच्येत अत
आह—मच्छिष्टेति । मच्छिष्टं मया शासितं साधूनां मार्गं साधुमार्गमप्यप्राप्य मच्छिष्टानां साधूनां
मार्गमिति वा । एतेन मामप्राप्येत्यस्य मच्छिष्टसाधुमार्गमप्यप्राप्येत्यर्थो लाक्षणिक इति सिद्धम् ॥२०॥

सर्वस्या आसुर्यासम्पदस्संक्षेपोऽयमुच्यते, यस्मिन्त्रिविधे सर्व आसुरीसम्पदोऽ-
नन्तोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य, तदेतदुच्यते —

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

त्रिविधमिति । त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकद्वारं नरकस्य प्राप्त्याविदं द्वारं नाशनमात्मनः,
यद्द्वारं प्रविशन्नेवात्मा नश्यति; कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतत् । उच्यते—
'द्वारं नाशनमात्मन' इति । किं तत् ? कामः क्रोधस्तथा लोभः । तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।
यत् एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्यमेतत्त्यजेत् ॥२१॥

त्यागस्तुतिरियम्— एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनश्श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य
द्वाराणि कामादयस्तैः, एतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति । किम् ? आत्मनश्श्रेयः ।
यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाचचार तदपगमादाचरति । ततस्तदाचरणाद्याति परां गतिं मोक्षमपीति ॥

सर्वस्यैतस्यासुरीसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेय आचरणस्य च शास्त्रं कारणं, शास्त्रप्रमाणादुभयं
शक्यं कर्तुं; नान्यथा । अतः—

यश्शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्धते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

य इति । यश्शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदस्तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषे-

त्रिविधमिति । अनन्तोऽपि सर्व आसुरीसम्पदः त्रिविधे यस्मिन्नन्तर्भवति । आसुर्यः
असुरप्रकृतयस्तासां सम्पत्समृद्धिः । तद्भेदस्तद्विशेषः । आसुरसम्पदिति भाष्ये तु आसुरी च सा सम्प-
दासुरसम्पदासुरस्वभाव इत्यर्थः । यत्परिहारेणेति । यस्य त्रिविधस्यासुरस्वभावस्य परिहारेण ।
परिहृत इति । सर्वोप्यासुरसम्पदो इति शेषः । सर्वस्यानर्थस्य नरकादिसंसारस्य यत्त्रिविध आसुर-
सम्पदो मूलं कारणं भवति । कामः क्रोधस्तथा लोभ इति त्रिविधमेतन्मात्मनो नाशनं नरकस्य द्वारं
भवति । तस्मान्मुमुक्षुरेतत्त्रयं त्यजेत् । आत्मा नश्यतीति । देहेन्द्रियादितादात्म्याभ्यासवान् पुरुषो
नश्यतीत्यर्थः । आत्मनः पुरुषार्थप्राप्त्यनर्हत्वमेव नाश इत्याह—आत्मा नेति । तस्माच्छब्दार्थ-
माह—यत् इति । आत्मनाशननरकद्वारत्वादित्यर्थः ॥२१॥

एतैरिति । नरस्तमोद्वारैरैस्त्रिभिर्विमुक्तस्सत्त्वात्मनः श्रेय आचरति; ततः परां गतिं याति ।
यत्प्रतिबद्धः यैः कामादिभिः मतिबद्धः तत् श्रेयः । तदपगमात्कामादिपतिक्त्वापगमात् । आचरति
श्रेय इति शेषः । तत् इत्यर्थमाह—तदाचरणादिति । श्रेयोऽनुष्ठानादित्यर्थः । परामुत्तमां गतिं
देवत्वादिकं याति, मोक्षं च यातीत्याह—मोक्षमपीति । श्रेयोऽनुष्ठानस्य ज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षस्यापि
हेतुत्वादिति भावः ॥२२॥

य इति, उभयमिति । आसुरसम्पत्परिवर्जनं श्रेय आचरणं चेत्यर्थः । यश्शास्त्रविधिमुत्सृज्य

धाख्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तस्सन् न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यता-
नवाप्नोति, नाप्यस्मिन्लोके सुखं, नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥२३॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीताह्यपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्बद्धिभाग-

योगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्त-
व्याकर्तव्यव्यवस्थायाम् । अतो ज्ञात्वा बुध्वा शास्त्रविधानोक्तं विधिर्विधानं शास्त्रेण विधानं
शास्त्रविधानं 'कुर्यान्न कुर्या'दित्येवं लक्षणं, तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत्कर्तुमिहार्हसि; इहेति कर्माधि-
कारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥२४॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीता-

भाष्ये षोडशोऽध्यायः ।

कामकारतो वर्तते स सिद्धिः नावाप्नोति, सुखं नावाप्नोति, परां गतिं नावाप्नोति । कामकारतः काम-
कारेण स्वेच्छाचारेणेत्यर्थः । फलितमाह — कामप्रयुक्त इति । पुरुषार्थयोग्यतां पुरुषार्थप्राप्त्यर्हताम् ॥

तस्मादिति । तस्मात्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ शास्त्रं प्रमाणं भवति । इह शास्त्रविधानोक्तं
कर्म ज्ञात्वा कर्तुमर्हसि । कार्याकार्यव्यवस्थितिरिदं कार्यमिदमकार्यमिति निर्णयः । तस्यां त्रिषये ।
शास्त्रविधानोक्तमिति । शास्त्रेण कृतं विधानं शासनं शास्त्रविधानं तेनोक्तं विधिप्रतिषेधात्मकशास्त्रेण
विहितमित्यर्थः । किं तत्कर्मात् आह — स्वकर्ममिति । स्वव्रतश्रमविहितं कर्ममित्यर्थः । तस्मात्तु न स
क्षत्रियस्य युद्धमेव । 'क्षत्रियस्य विजितव्यमित्यादिशास्त्रादिति भावः । इहास्यां कर्मभूमावित्यर्थः ।
कुरुक्षेत्रादिभूमिविशेषे एव कर्माधिकारः, न तु सिंहलद्वीपादाविति भावः । इहेतिशब्दः कर्माधिकार-
भूमिप्रदर्शनार्थ इत्यन्वयः । इहशब्दप्रयोगस्य कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमेव फलमित्यर्थः । इतिशब्दः
प्रकृतार्थायभाष्यसमाप्तिवाचकः ॥२४॥

इति श्रीबेळ्ळोण्डोपनामक रामकविकृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कमकाशे

दैवासुरसम्बद्धिभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

सौम्यवैशाखशुद्धचतुर्थी ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

सप्तदशोऽध्यायः ।

‘तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते’ इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नबीजोऽर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

य इति । ये केचिदविशेषिताशास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति श्रद्धयाऽन्विताः श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विताः संयुक्तास्सन्तः— श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कश्चिच्छास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धानतया ये देवादीन् पूजयन्ति त इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता’ इति गृह्यन्ते । ये पुनः कश्चिच्छास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्य यथाविधि देवादीन् पूजयन्ति; त इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते’ इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ? श्रद्धयाऽन्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किञ्चिच्छास्त्रं पश्यन्त एव

लब्धप्रश्नबीज इति । तव शास्त्रं प्रमाणमित्युक्तत्वेन केषाञ्चिच्छास्त्रं प्रमाणं न भवत्येवेति सिद्धत्वाच्चदीयगतिं प्रष्टुमर्जेनस्यावकाश आसीदिति भावः । ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धयाऽन्वितास्सन्तो यजन्ते हे कृष्ण ! तेषां तु निष्ठा का ? किं सत्त्वं निष्ठा ? आहो रजः ? यद्वा तमः ? अवशेषिताः पूर्वमनुक्ता इत्यर्थः । यज देवपूजेति घातुपाठादाह—देवादीनिति, वृद्धेति । यथा वृद्धाः प्रचीना येषु येषु कर्मसु प्रवृत्तास्तांन् दृष्ट्वा श्रुत्वा वा स्वयमपि तथा तेषु तेषु प्रवृत्ताश्श्रद्धायुक्तास्सन्त इत्यर्थः ।

ननु शास्त्रविधिमुत्सृज्य देवादीन् यजमाना इमे किं शास्त्रविदोऽप्यासुरसम्पत्प्रयुक्ततया शास्त्रविधिं त्यक्तवन्तः ? किं वाशास्त्रविदोऽज्ञा बिध्यपरिज्ञानाच्छास्त्रविधिं त्यक्तवन्तः ? इति शङ्कायां द्विर्त्यदिकरूपं परिगृह्य समाधत्ते—श्रुतीति । इति गृह्यन्त इतीतिवाक्येन प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । प्रथमं विकरूपं निराधत्ते—ये पुनरिति । तत्र हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरयति—श्रद्धयेति । तदेव संप्रहृमूर्तं हेतुवाच्यं विवृणोति—देवादीति । शास्त्रविधिं विद्वांसोऽपि ये परित्यजन्ति तेषां तत्परित्यागे कारणं शास्त्रविधौ श्रद्धाऽभाव एव । शास्त्रविधिं विदुषां तत्परित्यागे तु शास्त्रविधि-

तदुत्सृज्याश्रद्धानतया तद्विहितायां देवपूजायां श्रद्धयाऽन्विताः प्रवर्तन्त इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवम्भूतानां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः, किं सत्त्वं निष्ठाऽवस्थानं, आहोस्विद्रजः, अथ वा तम इति । एतदुक्तं भवति—या तेषां देवादिविषया पूजा, सा किं सात्त्विकी, आहोस्विद्राजसी, उत तामसीति ॥१॥

सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिवचनमर्हतीति श्रीभगवानुवाच—
श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ! ॥२॥

त्रिविधेति । त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा, यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि, देहिनां शरीरिणां सा स्वभावजा; जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तस्वभाव उच्यते । ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजादिविषया; राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया; तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषया । एवं त्रिविधां तामुच्यमानां श्रद्धां शृण्वधारय ! सैव त्रिविधा भवति ॥२॥

ज्ञानाभाव एव कारणं, नतु श्रद्धाऽभावः । नच शास्त्रविधिमविदुषां कुतस्तस्मिन् श्रद्धावकाश इति वाच्यं; वृद्धव्यवहारदर्शनानुमिते यत्किञ्चिद्विधौ तेषां श्रद्धायास्सत्त्वादिति । अश्रद्धानतया तदुत्सृज्येत्यन्वयः । तदित्यस्य शास्त्रमित्यर्थः । तद्विहीनायां शास्त्रविधिरहितायां देवादिपूजायां श्रद्धयाऽन्विताः प्रवर्तन्त इति कल्पयितुं यस्मान्न शक्यमित्यन्वयः । तस्मादेवं कल्पयितुं न शक्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्ता एवेति । अशास्त्रविद एवेत्यर्थः । शास्त्रविधिमविद्वांसोऽप्यज्ञाः श्रद्धया देवादिपूजायां प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । तेषां सा पशुतिः किं सत्त्वकृता ? उत रजःकृता ? अथ वा तमःकृता ? इति पश्ननिष्कर्षः ।

सत्त्वं निष्ठेति । नितिष्ठति पतिष्ठत्यस्यामिति निष्ठा पतिष्ठा । आश्रय इति यावत् । अवतिष्ठत्यस्मिन्नित्यवस्थानं, यद्वा भावार्थवाची निष्ठाशब्दः । निष्ठाऽवस्थानं स्थितिरिति यावत् । औपचारिकोऽयं प्रयोगः । निष्ठेति निष्ठाश्रये वस्तुनि । किं ते सत्त्वे तिष्ठन्ति ? उत रजसि ? यद्वा तमसि ? इति फलितार्थः । एवं श्लोकार्थस्य दुर्बोधत्वादाह—एतदुक्तं भवतीति । तेषामित्यविदुषामित्यर्थः । अविद्वत्तयोस्तृष्टशास्त्रविधीनामिति वा ॥१॥

त्रिविधेति । सामान्यविषयोपि पश्नः पविभज्य विशिष्य प्रतिवचनमर्हतीति न्यायाच्छ्रद्धयाऽन्विता इति सामान्येनोक्तेऽप्यर्जुनेन भगवान् तां पविभज्य उत्तरयति—त्रिविधेत्यादिना, यस्यामिति । श्रद्धायामित्यर्थः । यद्यपि सत्त्वादिनिष्ठैर्वार्जुनेन पृष्ठा, तथापि तत्पश्नस्य श्रद्धानिष्ठायामेव पर्यवसानमिति बोध्यम् । स्वभावशब्दार्थमाह—जन्मान्तरेति । अतीतानेकजन्मकृतानां बहूनां धर्माधर्माणां संस्कारा अविद्यायामन्तःकरणे वा वर्तमानास्सन्तः कर्मशब्देनोच्यन्ते । तत्र यत्कर्म मरण-

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत !

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धस्त एव सः ॥३॥

सत्त्वानुरूपेति । सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्य प्राणि-
जातस्य श्रद्धा भवति हे भारत ! यद्येवं ततः किं स्यादित्युच्यते—श्रद्धामयोऽयं श्रद्धाप्रायः
पुरुषसंसारी जीवः । कथम् ? यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धस्त एव
तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥३॥

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

यजन्त इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकास्सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः,
प्रेतान् भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

कालेऽभिव्यज्यते तदेवोत्तरजन्मारम्भकरवात्पारब्धमित्युच्यते, तदेवेह स्वभावशब्देनोच्यत इति । देहिनां
श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति, सा स्वभावजा भवति । तां शृणु इत्यन्वयः ।
देहिनां स्वभावजा सा श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति, तां शृणु इति वा ।
पारब्धवशात्केषांचिद्देहिनां सात्त्विकी श्रद्धा भवति, केषांचिद्राजसी, केषांचित्पुनस्तामसी । इयं श्रद्धा
सात्त्विकी, पुनरियं राजसी, पुनरियं तामसीति ज्ञानोपायं सूचयति देवपूजादिविषयेत्यादिविशेषणदानेन ।
पारब्धवशात्केचित्सात्त्विकश्रद्धया देवादीन् यजन्ते, केचिद्राजसश्रद्धया यक्षरक्षःपशुखान्, केचित्तामस-
श्रद्धया प्रेतपिशाचादीनि प्रति परमार्थः । सैवमिति । सा श्रद्धा एवमुक्तरीत्या ।

अत्र शास्त्रीयश्रद्धात्रैविध्यं तावदाहेति रामानुजः, तदयुक्तम्—देहिनामित्यविशेषेण निर्दे-
शात् । अशास्त्रीयश्रद्धाया अपि सात्त्विकादित्रैविध्यसम्भवाच्च ॥२॥

सत्त्वेति । हे भारत ! सर्वस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा भवति । अयं पुरुषः श्रद्धामयो भवति ।
यो यच्छ्रद्धस्त एव भवति । सत्त्वान्तःकरणम् । कीदृशमिदमत आह—विशिष्टेति । तत्पुरुष-
नियतधर्माधर्मादिसंस्कारोपेतमित्यर्थः । तस्यानुरूपा सत्त्वानुरूपा । श्रद्धाप्रायः प्रचुरश्रद्धः । प्राचुर्ये
मयद्भिवषानात् । श्रद्धा प्रकृतमुच्यते यस्मिन् स श्रद्धामय इति समासः । अन्नमयो यज्ञ इति च ।
अंससार्थसङ्गात्मनः कथं श्रद्धासङ्गोऽत आह—संसारीति, स एवेति । तच्छ्रद्ध एनेत्यर्थः । यो
जीवो यच्छ्रद्धस्त तच्छ्रद्ध एव । किमनेनाभिप्रेतमत आह—तच्छ्रद्धानुरूप एवेति । तच्छ्रद्धानु-
गुणप्रवृत्तिरित्यर्थः । सर्वे पुरुषाः स्वस्वसात्त्विक्यादिश्रद्धानुसारेण देवपूजादिषु प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।
श्रद्धामय इत्यत्र विकारार्थे मयटमभिप्रेत्य श्रद्धापरिणाम इत्याह रामानुजः, तन्मन्दम्—पुरुषस्य
श्रद्धाविकारत्वासम्भवात् ॥३॥

यजन्त इति । ततश्चेति । श्रद्धानुरूपत्वात्पुरुषप्रवृत्तेरित्यर्थः । कार्येणेति । सत्त्वादिनिष्ठा

एवं कार्यतो निर्णीतास्सत्त्वादिनिष्ठाशास्त्रविध्युत्सर्गे । तत्र कश्चिदेव सहस्रेषु देव-
पूजादितत्परस्तत्त्वनिष्ठो भवति, बाह्यल्येन तु रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति ।
कथम् ?—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

अशास्त्रेति । अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहितं घोरं पीडाकरं प्राणिना-
मात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये तपो जनाः; ते च दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः- दम्भश्चाह-
ङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ ताभ्यां संयुक्ता दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः, कामरागबलान्विताः- कामश्च रागश्च
कामरागौ तत्कृतं बलं कामरागबलं तेनान्विताः कामरागबलैर्वाऽन्विताः ॥५॥

कर्षयन्तश्शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तश्शरीरस्थं तान्विद्वद्यासुरनिश्चयान् ॥६॥

कर्षयन्त इति । कर्षयन्तः कृशीकुर्वन्तश्शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदायमचेतसोऽवि-
वेकिनो मां चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतमन्तश्शरीरस्थं नारायणं कर्षयन्तः, मदनुशासनाकरण-
मेव मत्कर्षनं, तान् विद्धि, आसुरनिश्चयान्- आसुरो निश्चयो येषां ते आसुरनिश्चयास्तान्
परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेशः ॥६॥

कार्यभूतया देवादिपूजयैव लिङ्गेन कारणभूता सत्त्वादिनिष्ठाऽनुपातुं शक्याऽनुमेया । अस्य सत्त्व-
निष्ठाऽस्ति देवपूजकत्वाद्यस्त्वनिष्ठस्स देवान् पूजयति, यो नैवं स नैवं, यथा रजोनिष्ठस्तमोनिष्ठश्च
देवान् पूजयति, एवमादिप्रयोगा ऊह्याः । सत्त्वनिष्ठा इति । सात्त्विकश्चद्रायुक्ता इत्यर्थः ।
स्वर्धर्मात्प्रच्युता विप्रादयो देहपातादूर्ध्वं वायवीयं देहमापन्नाः प्रेता इत्युच्यन्ते ॥७॥

अशास्त्रेति । ये जना मचेतसो दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताश्च सन्तश्शरीरस्थं
भूतग्राममन्तश्शरीरस्थं मां चैव कर्षयन्तस्सन्तश्चाशास्त्रविहितं घोरं तपस्तप्यन्ते तानसुरनिश्चयान्विद्धि ।
शास्त्रविध्युत्सर्ग इति । शास्त्रविधिसामान्ये । तत्रेति । एवं निर्णीते सति । देवपूजादितत्परो
देवब्रह्मणगुरुपित्रादिपूजासक्तः । सत्त्वे निष्ठा यस्य स सत्त्वनिष्ठः ॥५॥

कर्षयन्त इति । कृशीकुर्वन्तः पीडयन्तस्स्वस्वन्यापारनिर्वर्तनाक्षमं कुर्वन्त इत्यर्थः । न हीन्द्रि-
याणां शरीरस्येव स्वरूपतः कार्यं सम्भवति । शरीरस्थत्वविशेषणादाह—भूतग्रामं करणसमुदाय-
मिति । करणानि समनस्कानीन्द्रियाणि । अचेतस इति । चेतनानां चेतो राहित्यासम्भवादाह—
अविवेकिन इति, साक्षिभूतमिति । साक्षितया प्रत्यग्रूपेण स्थितमित्यर्थः । नारायणमिति । पर-
मात्मानम् । आसुरनिश्चयानिति । दम्भाहङ्कारपरपीडनादीनामसुरधर्मत्वादिति भावः । आसुरनिश्चया-
निति रामानुजीयपाठस्तु अणो वैयर्थ्यादुपेक्ष्यः ॥६॥

आहारादीनां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सात्त्विकराजसतामस-
पुरुषप्रियत्वप्रदर्शनमिह क्रियते । यतो रस्यस्निग्धादिष्वाहारविशेषेष्व्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेण
लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्त्वं तामसत्त्वं च बुध्वा रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां यरिवर्जनार्थं
सत्त्वलिङ्गानां चोपादानार्थम् । तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह
'राजसतामसान्बुध्वा कथं नु नाम यस्त्यजेत्, सात्त्विकानेवानुतिष्ठे'दित्येवमर्थं चाह—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ! ॥७॥

आहार इति । आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तुः प्राणिनस्त्रिविधो भवति प्रिय इष्टः, तथा
यज्ञः, तथा तपः, तथा दानम् । तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ! ॥७॥

आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्यास्निग्धास्स्थिरा हृद्या आहारास्सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चारोग्यं च सुखं च प्रीतिश्चायुस्सत्त्वबलारोग्य-
सुखप्रीतयस्तासामायुस्सत्त्वादीनां विवर्धना आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः, ते च
रस्या रसोपेताः, स्निग्धास्स्नेहवन्तः, स्थिराश्चिरकालस्थायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रियाः,
आहारास्सात्त्विकप्रियास्सात्त्विकस्येष्टाः ॥८॥

कट्वाग्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

कट्विति । कट्वाग्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन इत्यत्रातिशब्दः कट्वादिषु सर्वत्र
योज्यः, अतिकटुरतितीक्ष्ण इत्येवम् । कटुश्चाग्लश्च लवणश्चात्युष्णश्चातितीक्ष्णश्च रूक्षश्च

आहार इति । कथं नु नामेति । अतिप्रयासेनेत्यर्थः । सर्वस्यापि त्रिविध आहारस्तु प्रियो
भवति । त्रिविधो यज्ञः प्रियो भवति । तथा त्रिविधं दानं प्रियं भवति । इमं तेषां भेदं शृणु ॥७॥

आयुरिति । आयुश्शरीरे प्राणवायुसञ्चारः । सत्त्वं गुणविशेषः । बलं शरीरेन्द्रियपाटव-
मारोग्यमरोगता । विशेषेण वर्धयन्तीति विवर्धनाः । रसोपेता इति । ननु नीरसा इत्यर्थः ।

मधुरसोपेता इति रामानुजः, तदयुक्तम्—केवलमधुरसाहारस्यापि रोगादिहेतुत्वात् । स्नेहो
द्रवः । चिरकालं रथातुं शीलं येषां ते चिरकालस्थायिनः । बलेत्यत आह—देहे इति । रक्त-
मांसादिरूपेणेति भावः । स्थिरपरिणामा इति रामानुजार्थस्तु लाक्षणिकत्वादुपेक्ष्यः ॥८॥

कट्विति । कट्वादिरसानां सर्वात्मनाऽभावस्यारुच्यादिहेतुत्वात्सात्त्विकस्यापि कट्वादिरससेवा
आवश्यमेवेत्यत आह—अतिशब्द इति । कटुस्तिक्तः कटुरसस्य तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् । अतिकटु-
निम्बादिः । अत्याग्लालवणौ प्रसिद्धौ । अत्युष्णः पाकोत्तरक्षणकालिकान्नादिः अतितीक्ष्णः श्लेष्म-

विदाही च कट्वाभल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः, एवंविधा आहारा राजसस्येष्टाः, दुःख-
शोकामयप्रदाः दुःखं च शोकं चामयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

यातयाममिति । यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसशब्देनोक्तत्वात् । गतरसं
रसवियुक्तं, पूति दुर्गन्धि, पर्युषितं च पक्वं सद्राज्यन्तरितं च यत्, उच्छिष्टमपि भुक्तशिष्ट-
मुच्छिष्टं, अमेध्यमयज्ञाहं, भोजनमीदृशं तामसप्रियम् ॥१०॥

पकोपकः भरिचादिः । अतिरूक्षशोषकरो वातपकोपः कोद्रवादिः । अतिविदाही तापकरः; पित्त-
पकोपकस्सर्षपादिः । आययं रोगम् । 'मात्रा'ध्मेति दाणो यच्छादेशादाह—प्रयच्छन्तीति ॥९॥

यातयाममिति । यातो यामः पाकस्य नियमो यस्य तद्यातयामं यावत्कालं यस्य पाकः
कर्तव्यस्तावत्कालं तस्य पाकेऽङ्कते सति तदत्र यातयाममित्युच्यते । इदमेवाह—मन्दपकमिति ।
मन्दमर्षं यथातथा पक्वं मन्दपकम् । 'पचो ब' इति निष्ठायां बः । नचानुपसृष्टस्य यमघातोर्नियमार्थो
नास्तीति वाच्यं, द्योतकत्वनियमादुपसर्गाणां घातूनामेवानेकार्थत्वात् । ननु यातो यामश्चेष्टांशो यस्य
तद्यातयामं निर्वीर्यमित्यक्लिष्टार्थस्य कुतः परित्यागोऽत आह—निर्वीर्यस्येति । आहारस्य रसो हि
वीर्यम् ।

ननु यातयामं यातप्रहरं चिरकालावस्थितमिति रामानुजार्थस्समीचीन इति चेत्, मैवम्—
पर्युषितमित्यनेन चिरकालावस्थितस्योक्तत्वात् । राज्यन्तरितं हि पर्युषितं यातयामं चिरकालावस्थितं
भवति । नच कालातिपत्या रसान्तरापन्नं पर्युषितं कालातिक्रमयात्रदुष्टं यातयाममिति भेदोस्तीति
वाच्यं, रसान्तरापत्यादिकं विना कालातिक्रमयात्रेण यस्य कस्याप्याहारस्य दुष्टत्वाभावात् । नहि
राज्यन्तरितं गङ्गाजलं कूपजलवद्दुष्टं भवति । नापि राज्यन्तरितं माषवटकादिभक्ष्यमन्नादिवद्दुष्टं
भवतीति । दुर्गन्धि दुष्टो गन्धो दुर्गन्धः, सोऽस्यास्तीति दुर्गन्धि । पर्युषितमिति । यत्पक्वं सद्रा-
ज्यन्तरितं तत्पर्युषितं यातयामाद्भेदप्रदर्शनार्थं पक्वं सदिति । एकस्यापि दुष्टत्वपदर्शनार्थं राज्यन्तरित-
मिति । भुक्तशिष्टमिति । भुक्तावशेष इत्यर्थः ।

रामानुजस्तु—गुर्वादिभ्योऽन्येषां भुक्तशिष्टमित्याह, तदयुक्तम्—शिष्याय श्रोत्रियाय
स्वभुक्तावशेषदानेन गुरोर्दोषयसङ्गत् । तथोपनीताय पुत्रायोच्छिष्टप्रदानेन पितुर्दोषयसङ्गत् । तथा
शिष्टाचारादर्शनाच्च । यदि वैष्णवादीनामर्थं गुर्वाद्युच्छिष्टान्नभोजनं शिष्टाचारस्तर्हि चक्राङ्गनादिशिष्टा-
चारसम्पन्नानां तेषां तदपि शिष्टाचार एव भवतु, स्मार्तानां तु न तथा । नञ्च गुर्वादिभिन्नोच्छिष्ट-
मिति मूलं दृश्यते, किंतुच्छिष्टमित्येव । तस्य चैवं सङ्कोचनमन्याय्यमिति स्फुटम् ।

अमेध्यमशुद्धमपवित्रमिति यावत् । पवित्रं हि पुरोडाशादिकं यज्ञायार्हतीत्यत आह—
अयज्ञार्हमिति । अयज्ञशिष्टमिति तु रामानुजः, तदयुक्तम्—सात्त्विकराजसयोरप्ययज्ञशिष्टान्नस्य

अथेदानीं यज्ञस्त्रिविध उच्यते—

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनस्समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

अफलेति । अफलाकांक्षिभिरफलार्थिभिर्यज्ञो विधिदृष्टश्चास्त्वचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते, यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनस्समाधाय नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥११॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

अभिसन्धायेति । अभिसन्धाय तृदिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसं रजोगुणनिर्वृत्यं राजसं जानीहि ॥१२॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

विधीति । विधिहीनं यथाचोदितविधिविपरीतं, असृष्टान्नं- ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्यज्ञे सोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नं, मन्त्रहीनं- मन्त्रतस्स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तं मन्त्रहीनं, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं, श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृतं कथयन्ति ॥ भक्षणदर्शनात् । नहि ये अयज्ञशिष्टान्नं भुङ्गते ते तामसा एवेति नियन्तुं शक्यते; सात्त्विकश्रेष्ठैरपि पक्वचूतफलादीनामयज्ञशिष्टानामंघमानत्वात् । भोजनमाहारोऽन्नादिकं भुज्यते आह्वियत इति, भोजनमाहार इति च व्युत्पत्तेः । तामसप्रियं तामसस्येष्टम् ॥१०॥

अफलेति । अफलाकांक्षिभिः यष्टव्यमेवेति मनस्समाधाय विधिदृष्टो यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विकः । यजेतेत्यादिविधिदर्शनात्केवलं मया यष्टव्यं, नतु फलमाकांक्षितव्यमिति मनोनिश्चयपूर्वकं यथाविधि क्रियमाणो यज्ञस्तात्त्विक इत्युच्यत इत्यर्थः ॥११॥

अभिसन्धायेति । हे भरतश्रेष्ठ ! फलमभिसन्धाय दम्भार्थमपि चैव इज्यत इतियत् तं यज्ञं राजसं विद्धि । यदिज्यते तमिति वा । यदिति सामान्ये नृपंसकं य इत्यर्थः । यथाविधि फलाभि-सन्धिमता क्रियमाणः यथाविधि दान्भिकेन क्रियमाणश्च यज्ञो राजस इत्युच्यत इत्यर्थः ॥१२॥

विधिहीनमिति । चोदितमनतिक्रम्य वर्तमानं यथाचोदितं तस्माद्विपरीतं यथाचोदितविपरीतं विधिविरुद्धमित्यर्थः । मन्त्रहीनमिति । मन्त्रान् यद्यपि पठन्ति तथापि स्वरवर्णविपर्ययेण पठन्ति, अत उक्तम्—मन्त्रहीनमिति । स्वरवर्णविपर्ययरहितमन्त्ररहितमित्यर्थः । इदमेवाह—स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तमिति । मन्त्रशब्दोऽत्र तद्गतस्वरवर्णपरः । यद्वा स्वरवर्णातिरिक्तमन्त्रपदार्थाभावात्स्वरयुक्तवर्णसमुदायो मन्त्रः । तेन हीनोऽयं यज्ञः स्वरतो वर्णतश्च वियुक्त इति । श्रद्धाविरहितमिति । तामसश्रद्धावत्त्वेऽप्येषां तामसश्रद्धाया देवपूजायामनुपयुक्तत्वात्सात्त्विकश्रद्धामाश्वाभावादिति भावः । यद्वा भूतप्रेतादिपूजायामेवैषां तामसी श्रद्धा, नतु यज्ञे इति भावः ॥१३॥

अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं देवद्विजगुरु-
प्राज्ञपूजनं, शौचमार्जवमृजुत्वं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं शरीरप्रधानै-
स्सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्तादिभिस्ताध्यं शारीरं तप उच्यते । 'पञ्चैते तस्य हेतवः' इति हि
ब्रह्मस्यति ॥१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

अन्विति । अनुद्वेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितं च यत्प्रियहिते
दृष्टादृष्टार्थे, अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशिष्यते । अविशेषेण धर्मसमुच्चयार्थश्चकारः ।

देवेति । तपस्तावत्त्रिविधं- शारीरवाचिकमानसिकमेदात् । पुनस्त्रिविधं- सात्त्विकराजसतामस-
मेदात् । तत्र प्राथमिकमेदत्रयं दर्शयति श्लोकत्रयेण । देवा आदित्यचन्द्रादयः । द्विजा अतिथ्या-
दयः । गुरुवः पितृविद्यामन्त्रोपदेष्टारः । 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । श्वशुराश्चाग्रजो
भ्राता पञ्चैते गुरुवस्सृताः' इत्युक्ता वा । प्राज्ञाः पण्डिताः ब्रह्मचर्यं स्त्रीसम्भाषणाद्यभावः । निर्वर्त्यं
साध्यम् । ननु शरीरेण जडेन कथं निर्वर्त्यतेऽत आह—शरीरप्रधानैरिति । शरीरं प्रधानं येषां
तैश्शरीरप्रधानैः कर्त्तादिभिरिति । कर्त्ताऽहङ्कर आदिपदात्करणानां ग्रहणम् । कर्त्ता शरीरतादात्म्या-
ध्यासमापन्नस्सन् शरीरतादात्म्याध्यासवद्विरेवेन्द्रियैर्देवादिपूजां कुर्वन् सन्, 'ब्राह्मणोऽहमादित्यं हस्ताभ्यां
नमस्करोमि, रुद्रं हस्तेन वारिणा अभिषिञ्चा'मीत्येवं मन्यत इत्यस्य तपसश्शारीरत्वमुक्तमिति भावः ।
ननु बबोक्तं शरीरस्य कर्मसाधनत्वमत आह—पञ्चैति । अविष्टानं तथा कर्तेति श्लोकेनेति भावः ।
यद्वा कर्त्तादिभिरित्यादिपदादधिष्ठानमिति श्लोकोक्तकरणादिग्रहणं, तथा च पञ्चभिः कर्तृकरणशरीर-
चेष्टादैवैः क्रियमाणमपि देवद्विजादिपूजनादिकं शरीरेणैव कृतमिति शारीरमित्युच्यते । कुतः ? प्रकृत-
तपसि शरीरस्यैव प्रधानत्वात् । इन्द्रियाद्यधिष्ठितदेहव्यापारो हि पूजादिः ॥१४॥

अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यद्वाक्यं तत् स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप
इत्युच्यते । प्रियं च तद्धितं च प्रियहितम् । दृष्टार्थं प्रियमदृष्टार्थं हितं यद्विद्मैव सुखं जनयति तत्प्रिय-
मिष्टं, यत्तु नरकादिदुःखं निवारयति तद्धितमनुत्रोपकारकम् । प्रियहितं चेति चकारस्यार्थमाह—
अविशेषेणेति । अनुद्वेगकरत्वसत्यत्वमित्यत्रहितत्वात्क्यधर्मचतुष्टयस्याविशेषेण समुच्चयार्थश्चकारः ।
नामीषामन्यतमस्य न्यूनाधिकभावः । किंतु चतुरोऽप्यमी धर्मास्साम्येन वर्तितव्या वाच्य इति बोधनार्थ-
श्चकार इत्यर्थः । तेन च यत्र वाक्ये चत्वारस्ते धर्मास्सन्ति तदेव वाचिकं तपः । यत्र तु तेषां मध्ये

परप्रत्ययाय प्रयुक्तस्य वाक्यस्यानुद्वेगकरस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वादीनामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनता स्याद्यदि न तद्वाङ्मयं तपस्तथा सत्यवाक्यस्येतिरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किंपुनस्तत्तपः ? यत्सत्यं वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियं हितं च, यत्तत्परमं तत्तपो वाङ्मयम् । यथा 'शान्तो भव वत्स ! स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ; तथा ते श्रेयो भविष्यतीति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

मनःप्रसादस्सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

मन इति । मनःप्रसादः मनसः प्रशान्तिस्स्वच्छतापादनं प्रसादः, सौम्यत्वं यत्सौमत्रयो द्वौ एको वा धर्मोऽस्ति तद्वाक्यं नैव तप इति सिद्धयति । इदमेवाह—परेति । परपत्यार्थं परविश्वासार्थं परेषां ज्ञानार्थमिति वा । अनुद्वेगकरस्य वाक्यस्य विहीनस्य सतो वङ्मयतपस्त्वं नेत्यन्वयः । इतरेषामिति, अनुद्वेगकरप्रियहितानामिति । अन्यत्र, अनुद्वेगकरसत्यहितानामिति । अपरत्र अनुद्वेगकरसत्यप्रियाणामिति चार्थः ।

वाङ्मयमित्यस्याकांक्षामाह—किं पुनस्तत्तप इति । वाङ्मयं वाग्विकारः वाकसाध्यमिति यावत् । अस्मिन्तपसि वागेव मथाना, अन्तःकरणादयस्त्वमथानाः । अत उक्तम्—वाङ्मयमिति । नह्यत्र देवपूजादाविव शरीरव्यापारः कश्चिदस्ति, किंतु वाग्व्यापार एव । जिह्वादयस्तु वाचोऽधिष्ठानभूता एवेति बोध्यम् । अनुद्वेगकरत्वादिधर्मचतुष्टययुक्तं वाक्यमेव किञ्चिद्दाहरति—यथा शान्त इति । हे वत्स ! शान्तो भव, कामादिविकारशून्यचित्तो भव । सति चित्तविक्षेपे स्वाध्याययोगाभ्यसनादिति भावः । स्वाध्यायं योगं कर्मयोगं चानुतिष्ठ । यथैतदुभयं करोषि तथा तव श्रेयो भविष्यति । इति स्वाध्यायाभ्यसनस्यापि श्रेयोहेतुत्वप्रतिपादनात् स्वाध्यायाभ्यसनमपि वङ्मयं तप इत्युच्यते । कीदृशमत्र आह—यथाविधीति । विधिमतिक्रम्येत्यर्थः । ज्ञानसन्ध्यागुरुध्यानादयः स्वाध्यायस्य विधयः । स्वाध्यायो वेदः सच यस्य ज्ञास्त्रिनो यो विहितस्स एव । तेन स्वशाखां परित्यज्यान्वशाखां योऽभ्यस्यति स शाखारण्डस्सर्वकर्मबहिष्कृत एवेति न परशाखाध्यनं वाङ्मयं तप इत्युच्यते । इदमेव सूचयितुं स्वाध्याय इत्युक्तम् । अधीयत इत्यध्यायो वेदः । स्वः स्वधीयश्चासावध्यायः स्वस्याध्यायं इति वा स्वाध्याय इति व्युत्पत्तेः । एवं स्वाध्यायस्य वाङ्मयतपस्त्वादेव । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिर्दृश्यते । नहि निष्फलः कोऽपि विधिसर्वज्ञेश्वरेण विधीयते । तथा सत्यनर्थकत्वेनेध्वरस्मात्प्रमाणत्व-प्रसङ्गात् ॥१५॥

मन इति । स्वच्छता कामादिकाऽलुप्याभावः । सौम्यत्वं सौमनस्यं, तस्य च लिङ्गं सुखादि-

नस्यमाहुः— मुख्यादिप्रसादादिकार्योन्नेयाऽन्तःकरणस्य वृत्तिः । मौनं वाङ्मन्यमोऽपि मन-
रसंयमपूर्वको भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनस्संयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहः- मनो-
निरोधसर्वतरसामान्यरूप आत्मविनिग्रहः, वाग्विषयस्यैव मनसस्संयमो मौनमिति विशेषः ।
भावसंशुद्धिः परैर्घ्यवहारकालेऽभायावित्तं भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैस्सात्त्विकत्वादिभेदेन कथं त्रिविधं
भवतीत्युच्यते—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।

अफलाकांक्षिभिर्युक्तैस्सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

श्रद्धयेति । श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं
त्रिविधं त्रिप्रकारं व्यधिष्ठानं नरैरनुष्ठातृभिरफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैर्युक्तैस्समाहितैः—
यदीदृशं तपः, तत्सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥१७॥

प्रसादः । श्रुतिक्षेपनेत्वारुणत्वादिभिरिच्छैः क्रुद्धं पितरं ज्ञात्वा पुत्रस्त्वापराधक्षमापणं स्तुतिनमस्कारादिभिः
कुर्वन् मुखप्रसादादिना तं पुनरसौम्यत्वमापन्नं निश्चिद्य कृतार्थोऽहमिति मन्यते । सेयं मुखप्रसादादि-
कार्योन्नेया अन्तःकरणवृत्तिरसौम्यत्वमित्युच्यते । स्वानुभवैकवेद्यो मनःप्रसादः, परपत्यक्षं तु सौम्यत्व-
मिति विवेकः ।

मनसः परेषामभ्युदयप्रावृत्तं सौम्यत्वमिति रामानुजः—सौम्यत्वमापन्नो हि राजा अर्थिभ्यः
किमपि घनादिकं ददाति । मनसः क्रोधाद्यभावः प्रसादः; अनुग्रहरूपान्तःकरणवृत्तिस्सौम्यत्वमिति
विवेक इति भावः । अन्तःकरणवृत्तिरिति । अन्तःकरणस्य सात्त्विकः परिणामविशेष इत्यर्थः ।
अन्तःकरणं यदा सत्त्वमयं वर्तते तदा मुखप्रसादादिर्मवति । मौनं वाच्यनियमः । वाच्योपरम इति
यावत् । वाचामप्रयोग इति भावः । सहि वाङ्मयस्तप एवेत्यत आह—मनस्संयमेति । मनसो
विषक्षाख्यापारोपरमे सत्येव वाचो निर्व्यापारत्वं मनोव्यापारपूर्वकत्वादिन्द्रियक्यापारस्य । कार्येण मौनेन
कारणं मनस्संयम उच्यते । उपचारादिति भावः । उक्तप्रकारमेव दर्शयति—मनस्संयमो मौन-
मिति । मौनशब्दस्यात्र मौनहेतुभूतो मनस्संयमोऽर्थः । तस्य च मानसिकतपस्त्वमुचितमिति भावः ।
मनोनिरोध इति । ननु मनस्संयमशब्देनोक्त एवायमर्थ इत्यत आह—सर्वत इति । सर्वविषयेभ्य-
स्सामान्येन मनसो निरोध आत्मविनिग्रहः । वाग्विषयादेव मनसो निरोधो मनस्संयम इति मौनात्म-
विनिग्रहयोर्भेद इत्यर्थः । सामान्यविशेषभावेन द्वेषा निर्देशात्तौ नैकत्वमिति भावः । अभायावित्तं
निष्कापत्यम् ॥१६॥

श्रद्धयेति । नरैः परया श्रद्धया तप्तं तत्तपस्त्रिविधं भवति । अफलाकांक्षिभिर्युक्तैस्तप्तं तप-
स्सात्त्विकं परिचक्षते । यथोक्तं पूर्वोक्तं । कथमिति । पुनः कथं त्रिविधं भवतीति शब्दायामुच्यते—
अधिष्ठानमिति । वाङ्मनोदेहनिर्वर्त्यमित्यर्थः । तपोऽनुष्ठातारोऽत्र नराः, ननु केवलमनुष्ठा इत्याह—
अनुष्ठातृभिरिति । समाहितैस्समाहितचित्तैः । फलामिसन्धिर्हितं योगयुक्तं तपस्सात्त्विकमित्यर्थः ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

सत्कारेति । सत्कारस्साधुकारः 'साधुरयं तपस्वी ब्राह्मण' इत्येवमर्थं, मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादिस्तदर्थं, पूजापादप्रक्षालनार्चनातिशयितृत्वादिस्तदर्थं च तपस्सत्कार-मानपूजार्थं, दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्कफलत्वे-नाध्रुवम् ॥१८॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

मूढग्राहेणेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनात्मनः पीडया यत्क्रियते तपः परस्योत्साद-नार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥१९॥

इदानीं दानतैविध्यमुच्यते—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

दातव्यमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासम-र्थाय, समर्थायपि निरपेक्षं दीयते, देशे पुण्यदेशे कुरुक्षेत्रादौ, काले संक्रान्त्यादौ, पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारग इत्यादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

सत्कारेति । यत्तपस्सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव क्रियते नरैरिति शेषः । चलमध्रुवं तत्तप इह राजसमिति शिष्टैः प्रोक्तम् । मया तपसि कृते सति मां जनास्तपस्विनं मत्वा मम सत्कारमानपूजाः कुर्युरिति बुद्ध्या धार्मिकोऽहमिति प्रख्यापनार्थं च यत्तपः क्रियते तद्वाजसमित्यर्थः । साधुकारस्साधु-वादः । तमेव दर्शयति—साधुरिति, तदर्थमिति । तस्मा इदं तदर्थं तत्फलायेत्यर्थः । अभिवादाने नमस्कारः । आदिपदास्तुत्यादिग्रहणम् । पादप्रक्षालनार्चनादीत्यादिपदात्पीठोपवेशनादिग्रहणम् । इह शास्त्रे ॥१८॥

मूढग्राहेणेति । मूढग्राहेणात्मनः पीडया परस्योत्सादनार्थं वा यत्तपः क्रियते नरैस्तत्तामस-मुदाहृतं शिष्टैः । मूढैरविवेकनिश्चयेन कृतं स्वशरीरेन्द्रियादिपीडकं परनाशफलकं च तपस्तामसमित्यर्थः । अविवेकनिश्चयो मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्यादिरूप आत्मन आत्मत्वेन गृहीतस्य शरीरेन्द्रियादेः । वाशब्दो विकल्पार्थः । आत्मपीडाकरत्वेन परनाशकरत्वेन च तामसतपसो द्वैविध्यात् ॥१९॥

दातव्यमिति । दातव्यमिति मत्वा देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यद्दानं दीयते तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् । अनुपकारिण इति । इतः प्राक्त्वस्योपकारमकृतवते । पश्चादप्यात्मन उपकर्तु-मक्षमाय । समर्थत्वेऽपि त्वमिदं द्रव्यं गृहीत्वा काले मन प्रत्युपकारं कुर्वित्येवं वाचा स्वेनानुक्ताय मनसाप्ययमुद्देशो न कार्य इत्याह—निरपेक्षमिति, पात्र इति । पात्रभूतापानुपकारिण इत्यर्थः ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

यदिति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्युपकरिष्यतीत्येवमर्थं, फलं वाऽस्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति, तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्लिष्टं खेदसंयुक्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अदेशकाल इति । अदेशकालेऽदेशेऽपुण्यदेशे म्लेच्छाऽशुच्यादिसङ्कीर्णं, अकाले पुण्य-हेतुत्वेनानाख्यातेऽप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहितेऽपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यः, देशादि-सम्पत्तौ वाऽसत्कृतं प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च यत्तद्दानं तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साद्गुण्यकरणायायमुपदेश उच्यते—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

ओं तत्सदिति । ओं तत्सदित्येवं निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः, त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणस्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्धिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥२३॥

युच्यति । यत्तु प्रत्युपकारार्थं दीयते, यत्पुनः फलमुद्दिश्य वा दीयते, यच्च परिक्लिष्टं यथा-तथा दीयते तद्दानं राजसमुदाहृतम् । अदृष्टं स्वर्गादिरूपम् ॥२१॥

अदेशेति । यद्दानमदेशकालेऽपात्रेभ्यश्च दीयते, यच्चासत्कृतमवज्ञातं तद्दानं तामसमुदा-हृतम् । अदेशो दानानुचितदेशः । स च कीदृशोऽत आह—म्लेच्छेति । अनाख्यातशब्दं स्वय-मेव व्याख्याति—अप्रख्यात इति । अप्रसिद्ध इत्यर्थः । देशकालपात्ररूपसम्बन्धपि सत्यां यदसत्कृतं दीयते, तद्दानं च तामसमित्याह—देशादीति, असत्कृतमिति । न विद्यते सत्कृतं संस्कारः पाद-प्रक्षालनपूजादिरूपो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । यदवज्ञातं दीयते तच्च दानं तामसम् । पात्रपरिभव-युक्तं यथाऽथेति क्रियाविशेषणम् । दीयत इति दानं द्रव्यं, नतु वितरणक्रियामात्रं- दीयत इत्यनेना-नन्वयात् । वित्तीयमाणद्रव्यत्रैविध्यकथनाद्वितरणत्रैविध्यसिद्धिः । यद्वा दानं दीयत इति यद्द्रव्यं वित्तीयत इति यत्तद्दानं तद्वितरणमिति व्याख्येयम् । अथ वा यद्दानं वितरणं दीयते क्रियते घातूना-सनेकार्थत्वात्तद्दानं वितरणमिति ॥२२॥

ओमिति । साद्गुण्यं सद्गुणत्वं गुणवृत्तातिशय इति यावत् । ब्रह्मण ओं तत्सदिति त्रिविधो निर्देशस्मृतः । पुरा तेन ब्राह्मणा वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः । निर्देशो नाम, यद्वा निर्दिशनम् । कस्य निर्देशोऽत आह—नामनिर्देश इति । त्रिविधो नामनिर्देशः—ब्रह्मणस्मृत इति । ब्रह्मणस्त्रिविधं

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्तास्सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

तस्मादिति । तस्मात् 'ओ'मित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताश्शास्त्रचोदितास्सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥२५॥

तदिति । तदित्यनभिसन्धाय 'त'दिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्यानभिसन्धाय च यज्ञादि-

नाम निर्दिष्टमित्यर्थः । ववेत्यत आह—वेदान्तेष्विति । कैरित्यत आह—ब्रह्मविद्भिरिति । ब्रह्मणः परमात्मनः, ओमिति, तदिति, सदिति च नामत्रयनिर्देशशशास्त्रपसिद्ध इत्यर्थः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म तत्त्वमसि; सच्चिदानन्दं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रादिति भावः ।

यद्यपि चिदानन्दात्मादिनिर्देशान्तराण्यपि ब्रह्ममस्सन्ति । तथापि प्रकृतोपयोगात्प्रधानत्वाच्च नामत्रयनिर्देश एवेह गृहीत इति बोध्यम् । प्रकृतोपयोगित्वं चानुपदमेव दर्शयिष्यति । नामत्रयनिर्देशस्य नामरूपादिविहीनस्यापि ब्रह्मणः कल्पितमिदं नामनिर्देशत्रयमिति बोध्यम् । ब्राह्मणा इति । ननु ब्रह्मणैव सृष्टा ब्राह्मणादयः, ननु निर्देशेनेति चेत्सत्यम्—ब्रह्मणा हि भायाविनेधरेण ओं तत्सदिति निर्देशपूर्वकं ब्राह्मणादीनां सृष्टत्वात्तथोक्तिरिति ।

यत्तु रामानुजः—ब्रह्मणो वेदस्येति वैदिककर्मण इत्यर्थे इति तेन निर्देशेन युक्ता ब्राह्मणादयो मया पुरा विहिता इति च, तदयुक्तम्—परब्रह्मवाचिनो ब्रह्मशब्दस्य वेदपरत्वासम्भवात्तस्य च वैदिककर्मपरत्वस्य लाक्षणिकत्वेनायुक्तत्वाच्च । ओं तत्सदिति त्रिविधशब्दाभिरुप्यस्वाभावाच्च वेदवैदिककर्मणोः । नच ओं तत्सदिति त्रिविधशब्दो वैदिककर्मान्वयी भवतीति वाच्यं, अन्वयीति मूलाद्ब्रह्मिः पदकल्पनस्याप्रमाणत्वात् । किंच ब्राह्मणानां वेदानां यज्ञानां च वैदिककर्माणां लक्षणामपि तन्निर्देशयुक्तत्वस्य ब्राह्मणास्तेनेति वाच्येन प्रोक्तत्वे सति वैदिकं कर्म तन्निर्देशयुक्तमिति पूर्ववाच्येन कथनं व्यर्थं गौनरुबस्यावहं च । तेन विहिता इति साक्षाच्छ्रयमाणं तच्छब्दनिष्ठं कर्तृत्वं परीत्यज्य तच्छब्दार्थस्याघातान्यं कल्पयित्वा प्रयैवेति कर्त्रन्तराध्याहारोऽप्ययुक्त एव । श्रुतहानाश्रुतकल्पनयोर्दुष्टत्वात् ॥

तस्मादिति । तस्माद्ब्रह्मवादिनां विधानोक्ता यज्ञदानतपःक्रियास्सततमोमित्युदाहृत्य प्रवर्तन्ते । तस्मादिति । ब्रह्मनिर्देशत्वादोकारादिलयस्येत्यर्थः । यज्ञश्च दानं च तपश्च यज्ञदानतपसि, तान्येव क्रियाः यज्ञदानतपःक्रियाः । ब्रह्म वेदः तद्भदितुं शीलं येषां ते ब्रह्मवादिनः वैदेका इत्यर्थः । नात्र परब्रह्मवाची ब्रह्मशब्दः- परब्रह्मविदां कर्मप्रवृत्त्ययोगात् । मपश्चिन्तं चैतदधस्तात् । अत्र- 'ओमित्याश्रावयत्योमिति शर्गासस्योमित्युदाहृत्य'तीति छान्दोग्यमनुसन्धेयम् ।

यत्तु रामानुजः—वेदाश्चोमित्युदाहृत्यारभ्यन्ते । ओमिति शब्दान्वितवेदघाटनात्तदन्वित-यज्ञादिकर्मकणाच्च ब्राह्मणानामप्योमिति शब्दान्वय इति तदेतन्मूलाद्ब्रह्म हेः कल्पितमित्युपेक्ष्यम् ॥२४॥

तदिति । ओमित्यस्य विनेशेण दर्शयित्वा तदित्यस्य दर्शयति । मोक्षकांक्षिभेः तदित्युवाच्यं

कर्मणः फलं, यज्ञतपःक्रियाः- यज्ञक्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रियाः, दानक्रियाश्च विविधाः
क्षेत्रहिस्ण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकारिभिर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥२५॥

ओं तच्छब्दयोर्विनियोग उक्तः । अथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोग उच्यते—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते ॥२६॥

सदिति । सद्भावे- असत्सद्भावे यथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि, तथा साधु-
भावे चासद्बृत्तस्यासाधोःसद्बृत्तता साधुभावस्तस्मिन् साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्रह्मणः
प्रयुज्यतेऽभिधीयते; प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते प्रयुज्यत
इत्येतत् ॥२६॥

फलमनभिसन्धाय यज्ञतपःक्रिया विविधा दानक्रियाश्च क्रियन्ते । क्रियन्त इति क्रियाः कर्माणि, नतु
करणं क्रिया क्रियत इत्यनेनान्वयात् । मुमुक्षुभिरिति । चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षाभिलाषिभि-
रित्यर्थः । नहि मुमुक्षूणां विदुषां सन्न्यासिनां क्रियाधिकारोऽस्ति । श्लोकद्वयफलितार्थमाह—
ओं तदिति ॥२५॥

सद्भावं इति । सद्भावसत्त्वम् । कस्येत्यत आह—असत् इति । असत्ः कथं सत्तेत्यत
आह—यथेति । जन्मनः प्रागसत्ः पुत्रस्य जन्मनि सदिति प्रयुज्यते । असतोऽपि जन्मना लब्ध-
सत्ताकत्वात्पुत्रस्य सत्त्वं युक्तमत एव जन्मानन्तरं सन्पुत्र इति सच्छब्दप्रयोगः । साधुभावस्साधोर्भावः
सद्बृत्तत्वं तस्मिन् । कस्य साधुभावोऽत आह—असद्बृत्तस्येति । असद्बृत्तं वृत्तं चरितं व्यापार
इति यावत् । यस्य तस्यासद्बृत्तस्य । तदर्थमाह—असाधोरिति । असद्बृत्तत्वं ह्यसाधुत्वम् ।
सत् श्रेष्ठं वृत्तं यस्य स सद्बृत्तसद्भावंसद्बृत्तत्वं साधुत्वम् । यः पूर्वमसद्बृत्तसन्निदानीं दैवशा-
त्सद्बृत्तो जातस्तस्य तस्साधुत्वं सदित्युच्यत इत्यर्थः । असत्ःसद्भावे वक्तव्ये असाधोस्साधुभावे
वक्तव्ये च सदित्येतत्पदं प्रयुज्यत इति श्लोकान्वयः ।

एतच्छब्दार्थमाह—ब्रह्मणोऽभिधानमिति । अभिधानं नामाभिधीयते उच्यते घटादिपदार्थोऽ-
नेनेति घटादिशब्दस्याभिधानत्वम् । नाम्ना ह्यभिधेयं वस्तु निर्दिश्यते । घटमानयेत्युक्तो वृद्धेन
तरुणो घटमानयतीति प्रत्यक्षं, तद्धि नाम्नो वस्तुनिर्देशं विना न सम्भवतीति । नच सन्तुल इति
सद्भावे प्रयोगवत्साधुभावे प्रयोगो नास्तीति वाच्यं, साधुसन्निति प्रयोगसत्त्वात् । असाधुना राज्ञा
स्वस्मै घनादिके दत्ते सति ब्राह्मणः पत्येति हि असाधुरयं दैवात्साधुस्सन् राजा महम्मिदं घनादिक-
मदिशदिति । प्रशस्ते कर्मणीति । विवाहादिशुभकर्म हि सत्कर्मैत्युच्यते । आदिपदाद्वापीकृतटा-
कादिपूर्वकर्मणामग्निष्टोमादीष्टकर्मणां च ग्रहणं, तानि हि सत्कर्मणीत्युच्यन्ते । एवं च यज्ञदानतपः-
क्रियाणां प्रशस्तानां सच्छब्दविषयत्वं सिद्धम् । सन् यज्ञसतपस्सद्दानमिति प्रयोगात् ॥२६॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिस्सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

यज्ञ इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिः, तपसि च या स्थितिः, दाने च या स्थितिः, सा सदिति चोच्यते विद्वद्भिः । कर्म चैव तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयम् । अथ वा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयमीश्वरार्थीयमित्येतत्, सदित्येवाभिधीयते ।

यज्ञ इति । यज्ञे तपसि दाने च पुरुषस्येति शेषः । स्थितिस्सदित्युच्यते च । तदर्थीयं कर्म चैव सदित्यभिधीयत एव । स्थितिर्निष्ठामवृत्तिरिति यावत् । यज्ञादिषु प्रवृत्तं पुरुषं दृष्ट्वा सस्स्थितिरयमिति प्रतियन्ति शिष्टाः । अतो यज्ञादिस्थितेस्सच्छब्दाभिधेयत्वमिति भावः । यज्ञादिविषयैव स्थितिस्सस्थितिरित्युच्यते, नान्मविषयेति कृत्वा यज्ञादिस्थितेस्सस्थितिस्त्वमुचितमित्यभिसन्धिः । नात्र सच्छब्दस्य सद्भावसाधुभावः माशस्त्यं वार्थः, किंतु यज्ञादिकर्मस्थितिरिति न पूर्वोक्तार्थसाङ्ग्यम् । नच यज्ञादिकर्मस्थितेरेव सच्छब्दार्थत्वे सस्स्थितिपदयोः पौनरुक्त्यमिति वाच्यं, सृष्ट्युत्पत्तिश्च इतिव्रसती स्थितिरित्यभ्योपपत्तेर्विशेष्यमपि विशेष्यान्तरे सति विशेषणमात्रे पर्यवस्यति हि । एवं यज्ञादिविषयस्थितिवाच्यपि सच्छब्दसिस्थितिशब्दमयोगे सति यज्ञादिविषयत्वमात्रे पर्यवस्यतीति ।

तदर्थीयमिति । तानि यज्ञदानतपांस्येवार्थाः प्रयोजनानि तदर्थीः, तेषामिदं तदर्थीयं तदर्थमित्यर्थः । यज्ञदानतपोनिर्वर्तकं धनार्जनादिकर्मेति भावः । एवं तच्छब्दस्य पूर्वोक्तयज्ञादिपरामर्शित्वमभ्युपेत्य व्याख्याय, अथ प्रकृतपरामर्शित्वमभ्युपेत्य व्याख्यानान्तरमाह—अथ वेति । प्रकृताभिधानत्रयवानिश्चर इह तच्छब्दार्थः । तस्यार्थः प्रयोजनं स्वाज्ञानिर्वर्तनं तस्येदं तदर्थीयम् । ईश्वराज्ञानिर्वर्तनमात्रफलकमित्यर्थः । फलाभिसन्ध्यादिरहितमिति यावत् । कर्तव्यमित्येव हि कुशलेन कर्मकार्यमिति प्राग्दर्शितम् । एतस्य चेश्वरार्थस्य कर्मणस्सत्त्वं बन्धाहेतुत्वाच्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानमाप्तिहेतुत्वादिप्रयुक्तमन्यद्वि बन्धाहेतुत्वादिना दुष्टं कर्मासदेव यत्फलाभिसन्ध्यादिमत् । तस्मादीश्वरार्थं कर्म सदित्युच्यते । नेदं प्रशस्तकर्मत्वरूपं सत्कर्मत्वं पौनरुक्त्यात्किंतु ईश्वरार्थकर्मत्वरूपमेव । तस्मादीश्वरार्थं कर्मणि सत्कर्मेति प्रयोगः । श्रद्धापूर्वकं यथा तथेति प्रयोगिक्रियाविशेषणम् । अभिधानत्रयमोतस्सदिति नामत्रयं तस्य प्रयोगेणोच्चारणेन ।

ननु ओमित्युदाहृत्य तदित्युदाहृत्य चेतिवत्सदित्युदाहृत्येति नोक्तम् । मय्युत सच्छब्दस्य ब्रह्मणोऽन्ये सद्भावादय एवार्थाः प्रोक्ता इति कथमभिधानत्रयप्रयोगसम्भवः ? ओ तदिति ब्रह्माभिधानत्रयप्रयोग एव हि दर्शित इति चेत्सत्यम्—ब्रह्मवाचिन एव सच्छब्दस्य सद्भावादिष्वौपचारिकः प्रयोगो दर्शितः प्रशंसार्थः । ततश्च सदित्युदाहृत्यैव यज्ञदानतपःक्रियाः क्रियन्ते मुमुक्षुभिरिति बोध्यम् । यद्वा ओतदित्युदाहृत्य फलमनभिसन्धाय ब्रह्मवादिनो मुमुक्षवः ईश्वरार्थीयमिदं कर्म सदिति यत्वा कुर्वन्ति । अन्येत्वेवमन्विद्वांसोऽपि ओतत्सदिति ब्रह्माभिधानत्रयमुदाहृत्य कर्म कुर्युश्चेद्विगुणमपि तत्कर्म सगुणं भवतीति कर्मसाद्गुण्यापादनं ब्रह्माभिधानत्रयोच्चारणमिति भावः ।

ननु सच्छब्दस्य यज्ञादिक्रियावाचित्वं कण्ठोक्तम् । तदनुसारेण तच्छब्दस्यापि तदेव युक्तं, तथैव व्याख्यातं च रामानुजेन । फलमनभिसन्धाय यज्ञादिक्रियाः मुमुक्षुभिः क्रियन्ते, ताश्च क्रिया-

तदेतद्यज्ञदानतप आदिकर्मासात्त्विकं त्रिगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण
सगुणं सात्त्विकं सम्पादितं भवति ॥२७॥

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं सम्पाद्यते यस्मात्तस्मात्—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगी

नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं, अश्रद्धया दत्तं ब्राह्मणेभ्यः, तथाऽश्रद्धया

स्तदित्युच्यन्ते इति । नच कथं ब्रह्मवाचितच्छब्दवाच्यत्वं क्रियाणामिति वाच्यं, ब्रह्मपाप्युपासतया
ब्रह्मवाचिना तदितिशब्देन निर्देश्याः क्रिया इति । तस्मात्तदित्युदाहृत्येति व्याख्यानमयुक्तमिति चेत्,
मैवम्—तस्मादोमित्युदाहृत्येति पूर्वश्लोकानुसारेणैवापि तथैव तदित्युदाहृत्येति व्याख्यातव्यत्वात् ।
क्रियाणां तच्छब्दनिर्देश्यत्वमिबोद्धारनिर्देश्यत्वस्यापि सम्पादयितुं शक्यत्वेनोमित्युदाहृत्य यज्ञादिक्रियाः
वैदिकानां प्रवर्तन्ते, ताश्चोमित्युच्यन्ते इति कुतो रामानुजेन न व्याख्यातम् ? यद्यधुना व्याख्यायत
इति ह्येषे तर्हि तथैव तदित्युदाहृत्य मुमुक्षुभिः क्रियाः क्रियन्ते इति व्याख्याहि । तुल्यार्थस्वाच्छोक-
द्वयस्य । एवं व्याख्याने च ताश्च क्रिया ओमित्युच्यन्ते तदित्युच्यन्ते इति वाच्यद्वयमपि मूलाह-
स्वकपोलरूपमेव रामानुजस्येत्यप्रमाणं रामानुजव्याख्यानम् । यदि तु ओमित्युदाहृत्येतिश्लोके
ओमित्यनेन क्रिया उच्यन्ते इति न व्याख्यायते; तर्हिहापि न व्याख्याहि । नचोदाहृत्येति पदाभावा-
दिहैवं व्याख्यायते, तत्र तु तत्सत्त्वात्रैवं व्याख्यायत इति वाच्यं, पूर्वश्लोकोक्तस्थोदाहृत्येति पद-
र्येहाप्यन्वयसम्भवादध्याहारादिना । ताश्च क्रियास्तदुच्यन्ते इति पदानामध्याहारस्त्वयुक्तं एव । पूर्व-
श्लोकेऽपि तथाऽनुक्तत्वात् ।

तस्मात्तस्मादोमित्युदाहृत्येति पूर्वश्लोकवदिहापि तदित्युदाहृत्येत्येव व्याख्येयं, नतु ताश्च तदि-
त्युच्यन्ते उपचारादिति व्याख्येयमयुक्तत्वात् । सच्छब्दानुसारस्तु न न्याय्यः । सच्छब्दस्य ब्रह्मव-
साधुभावावार्थविशेषा यथा दर्शितास्तथा तच्छब्दस्यार्थविशेषाणामदर्शितत्वात् । तस्मादोद्धारानुसार
एव युक्तः- तच्छब्दबोद्धारस्यार्थविशेषाणामदर्शितत्वात् । पर्युत ओमित्युदाहृत्य तदित्युदाहृत्येतिव-
त्सदित्युदाहृत्येत्येव करुणमुचितं प्रकरणादिति संक्षेपः । सात्त्विकमिति । ओं तत्सदितिनिर्देशेन
कर्मण ईश्वरार्थीयत्वरय जातत्वादिति भावः । अत एव सन्ध्याबन्दनादिकमपि कर्म कृत्वा वृद्धाः
'ओं तत्सद्ब्रह्मार्पणम'रिन्वति भुवन्ति । ओं तत्सदिति निर्देशेन ब्रह्मार्पणेन च तत्कर्मणस्साद्गुण्य-
लाभार्थमिति बोध्यम् । तत्र चैवं सति सर्वत्र यज्ञादिकर्मसु सर्वं साद्गुण्यं सात्त्विकत्वं च श्रद्धया
ओं तत्सदितिनिर्देशे कृते सति हि कर्मणस्साद्गुण्यादिसम्प्राप्तिः ॥२७॥

अश्रद्धयेति । तस्मादिति । श्रद्धापूर्वकत्वात्कर्मसाद्गुण्यस्येत्यर्थः । यदश्रद्धया हुतं यदश्रद्धया

तपस्तप्तमनुष्ठितं, तथाऽश्रद्धयैव कृतं च यत्स्तुतिनमस्कारादि, तत्सर्वमसदित्युच्यते, मत्प्राप्ति-
साधनमार्गबाह्यत्वाद्दे पार्थ! नच तद्बहुलायासमपि प्रेत्यफलाय नोऽपीहार्थं, साधुभि-
निन्दितत्वादिति ॥२८॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रद्धात्रय-
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

दत्तं यत्तपोऽश्रद्धया तप्तं यथाऽश्रद्धया कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते । हे पार्थ ! तत्प्रेत्यफलाय नो भवति;
इह फलाय च नो भवति । कुतोऽस्यासत्त्वमत आह—मत्प्राप्तीति । मत्प्राप्तिसाधनमूतान्मार्गा-
त्सन्मार्गात्कर्मयोगादिलक्षणाद्वाक्षं बहिर्भव सुदूरमित्यर्थः । तत्त्वान्मत्प्राप्त्यहेतुत्वादित्यर्थः । प्रेत्यफला-
याधुष्मिकस्वर्गादिफलाय नो न भवति । आधुष्मिकफलदं न भवतीत्यर्थः । इहार्थमिति । ऐहिक-
फलायेत्यर्थः । कुतो नैहिकफलार्थत्वमत आह—साधुभिरिति । साधुनिन्दाया अकीर्तेरैहिकफल-
त्वाभावादिति भावः ।

यद्वा कुतस्तत्प्रेत्यफलायेहफलाय च न भवतीत्यत आह—साधुभिरिति । यदि तदसत्कर्म
फलदं स्यात्तर्हि तन्नैव निन्देत सद्भिः । अनर्थकं हि साधवो निन्दन्ति । तस्मात्साधुभिर्निन्दितमिदं
कर्म नरकदुःखाकीर्त्यादिप्रदमेव, नतु फलप्रदमिति भावः । तस्मात्सर्वोऽपि कुशलस्सर्वं विहितं कर्म
ब्रह्माभिधानत्रययोगपूर्वकं श्रद्धया युक्तस्सन् फलमनभिसन्धाय कर्तव्यमितिबुद्ध्या कुर्यात्तत्र च कर्म-
योगेन तत्कर्मार्कमेवावन्धकं सच्चितशुद्धिज्ञानप्राप्तद्वारा मोक्षहेतुर्भवति यत एवं तस्मात्, हे पार्थ !
त्वमपि युद्धं स्वकर्म श्रद्धया यथोक्तविधं कुरु । ततश्च संसारबन्धान्मोक्षयसे- इतीमं भावं सूचयितुमेव
ार्थेति सम्बुद्धिः ॥२८॥

इति श्रीबेळङ्कोण्डोपनामक रामकविकृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्याकप्रकाशे

श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

सौम्यवैशाखशुद्धपक्षी ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

अष्टादशोऽध्यायः ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येव-
मर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते । अर्जुनस्तु
सन्न्यासस्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभ्रुत्सुरुवाच—

अर्जुन उवाच—

सन्न्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक्केशिनिषूदन ! ॥१॥

सन्न्यासस्येति । सन्न्यासस्य सन्न्यासशब्दार्थस्येतत्, हे महाबाहो ! तत्त्वं तस्य

‘पञ्जहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनोगतान्’, ‘मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्म-
चेतसा’, ‘त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः’, ‘निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः’,
‘योगसन्न्यस्तकर्माणं’, ‘जेयस्त नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति’, ‘सन्न्यासस्तु महाबाहो !
दुःखमाप्तुमयोगतः’, ‘ब्रह्मण्याघाम कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः’, ‘युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा
शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्’, ‘सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी’, ‘अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं
कर्म करति यः, स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्नचाकियः’, ‘यं सन्न्यास इति प्राहुर्योगे तं
विद्धि पाण्डव ! न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन’, ‘सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते’,
‘सङ्कल्पपभववान्कामांस्त्यक्त्वा । सर्वानशेषतः’, सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि’, ये तु
सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः’, ‘सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्’, ‘सर्वारम्भपरि-
त्यागी यो मे भक्तस्स मे प्रियः’, ‘शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः’, ‘सर्वारम्भपरित्यागी
गुणातीतस्स उच्यते’ इति पूर्वाध्यायेषु तत्रतत्र सन्न्यासस्यागशब्दं निर्दिष्टः । तत्र सन्न्यासस्यागयोरेका-
त्मत्वमेवावगम्यते । सम्पूर्वस्तु न्यासशब्दस्यागार्थो न निक्षेपार्थ इति । सन्न्यस्येत्यस्य परित्यज्ये-
त्यर्थाच्च । पारिवाज्यस्य परित्यागस्य सन्न्यासत्वाच्च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिवाडिति व्युत्पत्तेः ।
एवं सन्न्यासस्यागयोरेकात्मत्वे सिद्धे सति त्यागसन्न्यासयोर्मोक्षं पति मार्गद्वयत्वं शिष्टैरुच्यमानां;

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः’, ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितायां संन्यासयोगाद्यतप-
शुद्धत्वाः’ इत्यादिशास्त्रप्रमाणकं च; जनकादयस्त्यागान्मुक्तिं गताः । याश्चैव स्व्यादयस्तु सन्न्यासा-
दिति व्यवहारसिद्धं च कथं सङ्गच्छने ? ‘कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं सङ्गं त्यक्त्वा घनजय !’ इति च कथं
भगवान्महं युगपदेव कर्मानुष्ठानं त्यागं चोपदिष्टवान् ? कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासौ हि विरुद्धौ । सन्न्यास
एव हि त्यागः । अथ यदि सन्न्यासत्यागौ भिन्नाविति वेद्मि, तर्हि तद्वेदो नैवावगम्यते- अर्थभेदा-
भावात् । नहि शब्दभेदमात्रं मयोजकं, तथा सति पदव्ययोरपि भेदपसङ्गात् । तस्मादर्थभेदाभावा-
त्कथं त्यागसन्न्यासयोर्भर्गिद्वयत्वम् ? मम वा कथं कर्मत्यागयोरेवाधिकारो नतु सन्न्यासे ? इत्याशङ्क्य
सन्न्यासत्यागयोर्भार्थबुभुत्सया पृच्छत्यर्जुनः—सन्न्यासस्येति । परिज्ञाते तु त्यागसन्न्यासभर्गि-
द्वयभेदयाथार्थं यथास्वाधिकारमन्यतरभर्गो प्रवृत्तस्तत् संसारदहं मोक्ष्य इत्यर्जुनस्य हृदयम् ।

यद्यपि ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाच’नेति त्यागमार्ग एवोपदिष्टोऽर्जुनाय भगवता ।
तथापि तदुपदिष्टं तं मार्गं त्यागमार्ग इति विशिष्य न जानात्यर्जुनः । विशिष्यानुक्तत्वाद्भगवता
पूर्वम् । नहि फलमनभिसन्धाय कर्मकरणं त्यागः, कर्मणां सर्वात्मना परित्यागससन्न्यास इति च
पूर्वाध्यायेषु क्वाप्युक्तम् । किंतु फलमनभिसन्धाय कर्मकरणं योग इत्युक्तं, तं तु योगमनुष्ठानात्मकं
त्यागत्वेन कथं मतीयादुपदेशं विनाऽर्जुनोऽन्यो वा ? त्यागो हि परिवर्जनात्मकः । युज्यते क्रियत
इति योगः कर्मानुष्ठानं, त्यजत इति तु त्यागः कर्मपरित्यागः । ततः कथं योगत्यागयोरेकात्मत्व-
पतिपत्तिस्स्यात् ? नहि फलत्याग एव त्यागो नतु कर्मत्याग इति गुरुपदेशं विना कोऽपि स्वबुद्ध्या
निश्चिनुयात् । तस्मात्तः पूर्वमुक्तस्साङ्ख्यमार्गो योगमार्गश्च तत्र योगमार्ग एव त्यागमार्गः, साङ्ख्य-
मार्ग एव सन्न्यासमार्गः, नतु त्यागसन्न्यासयोः परस्परविरुद्धयोरेकत्वं कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोर्हि
विरोधः स्फुटः । कर्मानुष्ठानफलत्यागयोस्तु न विरोधः । फलत्यागपूर्वकं कर्मणोऽनुष्ठानं शक्यत्वात् ।
नतु कर्मत्यागपूर्वकं कर्मानुष्ठानं शक्यते, येन योगसन्न्यासयोरविरोधस्स्यात् । तस्मात्साङ्ख्ययोगावेव
सन्न्यासत्यागाविर्यविदिष्ट्वा सन्न्यासत्यागयोरेकार्थकत्वेनाविशेषं मत्वा तद्विशेषबुभुत्सया पृच्छत्यर्जुन-
सन्न्यासस्येत्युपपन्नतरम् । अत एवातीताध्यायोक्त एवार्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यत इत्याचार्यैरुक्तं, पूर्वा-
ध्यायेषुक्तयोरेव साङ्ख्ययोगयोरिह सन्न्यासत्यागरूपत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अर्जुनस्त्विति तुशब्दा-
च्छ्रीकृष्णोऽर्जुनेनापृष्टानप्यंशानिह वक्ष्यतीति ज्ञाषते । नहि त्यागसन्न्यासविशेष एक एवेह प्रति-
पाद्यते, किंतु ब्राह्मणादिवर्णधर्मादिकमन्यदपि । नच वर्णधर्माः पूर्वमनुक्ता इति वाच्यं, शमदमादयो
धर्माः पूर्वमुक्ता एव । किं त्विमे ब्राह्मणधर्माः, इमे क्षत्रियधर्मा इत्येवं विशिष्य नोक्ताः । तदिह
विशिष्योच्यन्त इति । अन्यथा ह्युक्तस्य तथैव पुनः कथने पुनरुक्तिस्स्यात् । सन्न्यासेति ।
सन्न्यासशब्दार्थस्य त्यागशब्दार्थस्य च यो विशेषो वैलक्षण्यं भेद इति यावत् । तस्य बोद्धुं शक्तु-
मिच्छुर्बुभुत्सुस्तन्नर्जुन उवाचेति सम्बन्धः । हे महाबाहो ! हे हृषीकेश ! हे केशिनिपूरन ! सन्न्या-
सस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथग्भेदितुमिच्छामि । त्वं साक्षाद्भगवानेव भगवतो महापुरुषस्य यच्चिह्नं महा-

भावस्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतत् । इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं, त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत् । हृषीकेश ! पृथगितरेतरविभागतः केशिनिषूदन ! केशिनामा ह्यच्छन्ना कश्चिदसुरस्तं निषू-
दितवान् भगवान् वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना सम्बोध्यतेऽर्जुनेन ॥१॥

सन्न्यासत्यागशब्दौ नत्र तत्र निर्दिष्टौ; न निर्लुठिनाथौ पूर्वोऽध्यायेषु । अतोऽर्जुनाय
पृष्टवते तन्निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

काम्यानामिति । काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं परित्यागं सन्न्यासं
सन्न्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विजानन्ति । नित्य-
बाहुस्वं यो धर्मो दानदान्तकत्वं तदुभयस्य त्वयि दर्शनादिति सम्बुद्धिद्वयाभिप्रायः । त्वं साक्षादन्तर्यामी
प्रत्यगभिन्नः परमात्मैवेति हृषीकेशसम्बुद्धयभिप्रायः । हृषीकाणां सिन्द्रियाणामीशः प्रेरको हृषीकेश-
स्सर्वभूतेश्वर इति व्युत्पत्तेः । ततश्च सर्वं तत्त्वं यथावत्स्वयं वेत्तुमन्यस्मै बोधयितुमन्येन प्राहयितुं च
त्वमेव क्षमसे, अतस्त्वामेव पृच्छामीत्यर्जुनाशयः । वेदितुमिच्छामीत्येवोक्तं, नतु कथयेति । ततश्च
सर्वेश्वरं भगवन्तं त्वां कथयेति नियन्तुं कोऽहम् ? परंतु ममेच्छा वर्तते एवमितीच्छामात्रं प्रदर्शयति--
सा चेच्छा सुहृदा स्वया परमकारुणिकेनावश्यं पूरयितव्यैवेत्यर्जुनाशयोऽवगम्यते । तस्येति । प्रकृतस्य
सन्न्यासस्य त्यागस्य च भावो याथार्थ्यं तत्त्वम् । फलितार्थमाह—याथात्म्यमिति, इतरेतरविभागत
इति । इतरस्येतरस्माद्विभागतो विवेकतो विवेकं यथातथेत्यर्थः । ह्यच्छन्ना अश्वमिषः अश्वरूपी-
त्यर्थः । निषूदितवान्नाशितवान्, तन्नाम्ना केशिनिषूदनाभिधानेन ॥१॥

काम्यानामिति । कवयः काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं विदुः । विचक्षणाः सर्वकर्म-
फलत्यागं त्यागं प्राहुः । काम्यानां स्वर्गादिकामहेतूनां, काम्यन्त इति कामाः स्वर्गादिफलानि, तत्र
साधूनि काम्यानि, नित्यनैमित्तिकान्यपि काम्यान्येव-तेषामपि फलवत्त्वात् । परन्तु येषामकरणे
प्रत्यवायस्तानि नित्यानि नैमित्तिकानि च; येषामकरणे प्रत्यवायो नास्ति तानि काम्यानीति व्यवहार-
कृतो विवेकः । तत्र यान्यहरहः क्रियन्ते तानि नित्यानि, यानि निसिते सति कदाचिक्रियन्ते तानि
नैमित्तिकानि । यथा सन्ध्यावन्दनदेवर्षिपितृतर्पणादीनि नित्यानि, पिलाब्दिकादीनि नैमित्तिकानीति
विवेकः । एतेषां नित्यनैमित्तिककाम्यभेदमित्त्वानां त्रिविधानामपि कर्मणां फलवत्त्वेन हेतुना काम्यानां
परित्यागस्सन्न्यासशब्दार्थः ।

फलितमाह—अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानमिति । सन्न्यास इति शेषः । नञ्नुष्ठेयत्वेन
काम्यकर्मैव प्राप्तं कर्मिणः, किंतु नित्यं नैमित्तिकमपि च । तस्मादनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य त्रिवेदस्यापि

नैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणांमात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागस्सर्वकर्म-
फलत्यागस्तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणः पण्डिताः । यदि काम्यकर्म-
परित्यागः फलत्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः । सर्वथा परित्यागमात्रं सन्न्यासत्यागशब्दयो-
रेकोऽर्थस्स्यात् ; न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थो ।

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः; कथमुच्यते ? तेषां फल-
त्याग इति । यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः । नैष दोषः—नित्यानामपि कर्मणां भगवता
फलवत्त्वस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति हि भगवान्- 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं' चेति, 'न तु सन्न्यासिना'-
मिति च । सन्न्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासम्बन्धं दर्शयन्नसन्न्यासिनां नित्यकर्म-
फलप्राप्तिं भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति दर्शयति ॥२॥

कर्मणोऽनुष्ठानं सन्न्यास इत्युच्यते । अननुष्ठानमेव हि कर्मणः परित्यागः, ननु घनादेरिव कर्मण-
स्वरूपतः परित्यागः कर्तुं शक्यते । नित्यनैमित्तिकानामिति । उपलक्षणमिदं काम्यानामपि ।
काम्यान्यपि ब्रह्मवेधादीनि कर्माणि चित्तशुद्ध्याद्यर्थं फलमनभिसन्वाय क्रियन्ते जनकादिभिः । यद्वा
फलत्यागिनां काम्यकर्मकरणसकलभावात्तैः क्रियमाणानां कर्मणां च फलाभिसन्ध्यभावेनाकाम्यत्वादुक्तं
नित्यनैमित्तिकानामिति । सन्न्यासिभिस्सर्वमपि कर्म परित्याज्यमेव । त्यागिभिस्तु काम्यकर्माण्येव
स्वरूपतः परित्याज्यानि (अननुष्ठेयानीत्यर्थः) । नित्यनैमित्तिकानि तु कर्तव्यान्त्येव- तदकरणे प्रत्य-
वायात् । परं तु नित्यनैमित्तिकानां फलपरित्याग एव कर्तव्य इति भावः ।

यदीति । यस्मादित्यर्थः । सन्न्यासत्यागशब्दयोः काम्यकर्मपरित्यागस्सर्वकर्मफलत्यागो वार्थो
वक्तव्यस्तस्मादिति शेषः । परित्यागमात्रं तद्रूप इत्यर्थः । एकार्थस्स्यात् । घटपटशब्दाविव जात्यन्तर-
भूतार्थो न सन्न्यासत्यागशब्दौ न भवत इत्यर्थः । यथा घटपटशब्दौ भिन्नजातिवदार्थाभिधायिनौ तथा
सन्न्यासत्यागशब्दौ न भवतः- परित्यागमात्रवाचित्वाद्बुभयोरपि । तस्मादेकार्थवाचिनोरपि सन्न्यास-
त्यागशब्दयोः कर्मतत्फलविषयत्वेन भेद इति भावः । अनुष्ठेयत्वेन मासस्य सर्वस्य कर्मणोऽनुष्ठानं
सन्न्यासः, अनुष्ठीयमानस्य कर्मणः फलाननुभवानं त्याग इति निष्कर्षः । फलवत्त्वस्येति । दुरित-
क्षयादिरूपफलयुक्तत्वस्येत्यर्थः । 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य
ननु सन्न्यासिनां क्वचिदिति वक्ष्यति । कर्मणस्त्रिविधस्येत्यर्थः । अत्यागिनां नित्यनैमित्तिकादिकर्म-
फलमतिपादनेन नित्यनैमित्तिकानां फलमस्तीति गम्यत इति यावः । अत्यागिनामित्यस्यासन्न्यासिना-
मित्यर्थः । ननु सन्न्यासिनामित्युत्तरवाक्यानुसारात् । ततश्च सन्न्यासिनामेव केवलं कर्मफलासम्बन्धः,
असन्न्यासिनां तु कर्मानुष्ठानसत्त्वेन तत्फलसम्बन्धोऽस्त्येव । अत एवासन्न्यासिभिस्तत्फलपरित्यागः
कर्तव्यः, सन्न्यासिनां तु कर्मानुष्ठानाभावात्त फलपरित्यागावकाश इति बोध्यम् । अत एव सन्न्यासिना-
मेव केवलमित्युक्तम् ।

यत्तु रामानुजः—सन्न्यासत्यागौ पर्यायशब्दावेव, ननु तयोरर्थतोस्त भेदः । परं तु केचि-

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवदोपोऽस्यास्तीति दोषवत् । किं तत् ? कर्म

त्कवयः काम्यमेव कर्मानुष्ठेयं फलद्वारा सुसुक्षोर्बन्धकत्वात् । नित्यनैमित्तिके त्वनुष्ठेय एव- फलाभावा-
त्तयोस्तदकरणे प्रत्यवायाच्चेत्याहुः । अन्ये विचक्षणास्तु काम्यमपि कर्म न परित्याज्यं, किं तु
नित्यनैमित्तिकवत्कर्तव्यमेव । नच बन्धप्रसङ्गः- फलपरित्यागादिति कृत्वा त्रिविधमपि कर्तव्यं कर्म,
तत्फलं तु परित्यक्तव्यमिति माहुः । नच नित्यनैमित्तिकयोः फलाभावश्चोदनीयः, 'प्राजापत्यं
गृहस्थाना'मित्यादिना तयोरपि फलावगमादिति व्याचख्यौ, तदसत्— अर्जुनप्रश्नकृष्णप्रतिवचनयोरनु-
रूपत्वात् । सन्न्यासत्यागयोस्तरत्वं पृथग्वेदितुमिच्छामीति हर्जुनेन पृष्टं, नतु त्यागस्य विकल्पानहं
वेदितुमिच्छामीति । प्रकृतश्लोकश्च कर्मन्यासं सन्न्यासं विदुरिति, कर्मफलत्यागं त्यागं विदुरिति च
वक्ति; नतु कर्मसन्न्यासं केचिद्युक्तमिति विदुः । कर्मफलत्यागं तु केचिद्युक्तमिति विदुरिति वक्ति ।
तस्मात्कृष्णार्जुनप्रश्नप्रतिवचनश्लोकयोरनयोर्बन्धाश्रुतप्रथं विहायापार्थक्यरूपनमप्रमाणमेव । न ह्यत्र केचि-
द्विदुरिति, अन्ये माहुरिति च विकल्पबोधकं पदद्वयमप्यस्ति । नच 'त्याज्यं दोषवदित्येके' इत्युत्तर-
श्लोकानुसारादिहापि तत्पदद्वयमध्याहियत इति वाच्यं, तत्र कर्म त्याज्यमिति, न त्याज्यमिति च
विकल्पार्थं एव वर्णित इति तदनुसारायोगादस्य । न ह्यत्र काम्यं कर्म त्याज्यमिति, न त्याज्यमिति
विकल्पार्थं वर्णितः, येनोत्तरश्लोकानुसारस्यादस्य । किंच सन्न्यासत्यागावेकार्थाविति किमर्जुनो
वेद, उत न वेद ? आद्ये- सन्न्यासस्य त्यागस्य च पृथक्त्वं वेदितुमिच्छामीति प्रश्नो न युज्यते ।
द्वितीये- कृष्णरयेदं प्रतिवचनं न युज्यते । त्वं हि सन्न्यासत्यागौ पृथगर्थाविति भ्राम्यसि,
नतु तथा पृथगर्थौ । किं त्वपृथगर्थाविवेति वक्तव्यत्वात्कृष्णेनोत्तरस्य । नच 'निश्चयं शृणु मे तत्र
त्यागे भरतसप्त'मेति त्यागशब्देनैव निर्णयवचनः।दयमर्थोऽवगम्यत इति वाच्यं, साक्षात्कण्ठोक्तमर्थं
विहायाऽऽनुमानिकार्थक्यरूपनस्यायुक्तत्वात् । त्याज्यं दोषवदिति वक्ष्यमाणश्लोकोक्तविकल्पविषये
त्यागे प्रथमं निश्चयं शृण्विति तदर्थश्च । तस्माच्छ्रीशङ्कराचार्योक्त एव श्लोकस्य यथाश्रुतार्थः । अर्जुन-
प्रश्नानुरूपश्च । तत्प्रश्नमनुसृत्यैव सन्न्यासत्यागयोरिह तत्त्वस्य पृथङ्निर्दिष्टत्वात् ।

सर्वकर्मपरित्यागरसन्न्यासः; सर्वफलत्यागरतु त्याग इति- पृथगुभयोस्तत्त्वस्य निर्दिष्टत्वात्
नच काम्यानामित्येवोक्तं नतु सर्वेषामिति वाच्यं, कामे साधूनि काम्यानीति व्युत्पत्त्या नित्यनैमि-
त्तिककाम्यात्मकत्रिविधकर्मपरत्वात्काम्यशब्दस्य । तच्चोक्तं प्रागेव । न चैवं वादरायणेन सर्वेषां कर्मणां
न्यासमिति कुतो नोक्तमिति वाच्यं, सर्वाण्यपि कर्माणि काम्यत्वेन परित्याज्यान्वेवेति सूचयितुं
काम्यानामिरयुक्तत्वात् । अन्यथा 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रज्जे'दित्यादिश्रुतिसिद्धस्य सर्वकर्मपरि-
त्यागरूपस्य सन्न्यासस्य कुतो नेह प्रतिपादनं स्यादिति बोध्यम् ॥२॥

त्याज्यमिति । यदर्जुनेन पृष्टं तत्प्रत्युक्तं पूर्वश्लोकेन । अथ प्रसङ्गात्किमविदुषां सन्न्यास-

बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथ वा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते, तथा त्याज्यमित्येके कर्म प्राहु-
र्मनीषिणः पण्डितास्साङ्ग्या आत्मदृष्टिमाश्रिताः; अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञ-
दानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरैः ।

कर्मिण एवाधिकृतास्तानपेक्ष्यैते विकल्पाः, न तु ज्ञाननिष्ठान्व्युत्थायिनस्सन्न्या-
श्रेयस्करः, उत त्यागः ? इति शङ्कायां तावद्विकल्पं दर्शयति—त्याज्यमिति । न चाविदुषामपि
कोऽयं नियमः ? विदुषामपि किं सन्न्यासश्रेयस्करः, उत त्यागः ? इति शङ्का भवत्येवेति वाच्यं,
विदुषां कर्माधिकाराभावस्य पूर्वमेव बहुशः मतिपादितत्वात् । यद्यपि 'तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्म-
योगो विशिष्यत' इति पूर्वमेवायमर्थ उक्तस्तथापि तस्यैवेह पुनर्विमर्शनं क्रियते स्पष्टावगनार्थमिति
बोध्यम् । उक्तं हि भाष्यकृद्भिस्सर्वो ह्यतीतिष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नवगम्यत इति ।

यद्वा ये सन्न्यासाश्रमं रवीकृतवन्तस्तैस्सर्वकर्मणां परित्यक्तत्वाच्च तेषां पुनः कर्माधिकारः ।
अतो न तद्विषयः कर्मविकल्पः प्रकृतः । किं तु येऽसन्न्यस्यापि यज्ञादिषु न प्रवर्तन्ते तद्विषयः कर्म
विकल्प इह प्रकृत इति बोध्यम् । एके मनीषिणो दोषवत्कर्म त्याज्यमिति प्राहुः । अपरे मनीषिणो
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति प्राहुः । कर्मणि दोषं दर्शयति—बन्धहेतुत्वादिति । सर्वमेवेति ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति त्रिविधमपि कर्मैत्यर्थः । कर्म त्याज्यं दोषवत्त्वात्- यद्दोषवत्तस्यज्यते
यथा कीटादिदुष्टं फलादि । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुषि दोषवच्छब्दार्थं दर्शयित्वा तेन तुल्यं क्रियाचे-
द्वतिरिति वतौ तं दर्शयति—अथ वेति । घनराग आदिपदात्कोषादिग्रहणम् । यद्वा स्त्रीरागादि-
ग्रहणम् । अथ वा घनं रागश्चेति दोषद्वयं, घनं ह्यार्जनादिवलेशहेतुत्वाद्दुष्टं, रागस्यादिविषयः कामः
तस्य संसारानर्थहेतुत्वाद्दोषवत्त्वं स्फुटमेव । त्यज्यत इति । विदुषेति शेषः । त्याज्यमिति ।
मुमुक्षुभिरिति शेषः । क एवं वदन्तीत्यत आह—साङ्ग्या इति । कुतो वदन्तीत्यत आह—
आत्मदृष्टिमाश्रिता इति । आत्मज्ञत्वादित्यर्थः । अकर्तारमभोक्तारमविक्रियमात्मानं विदन्तो हि
ते साङ्ग्या आत्मनि क्रियाकारकफलाभावदर्शनाच्चैव कार्यं कर्मिति ब्रुवन्तीत्यर्थः । केषां त्याज्ययत
आह—अधिकृतानां कर्मिणामपीति । अज्ञा हि कर्मण्यधिकृतास्तैरपि कर्म न कर्तव्यम् । बन्ध-
कत्वात्कर्मणः । किंतु तूष्णीं स्थातव्यं कर्माकरणस्य बन्धाहेतुत्वादिति भावः ।

तत्रैवेति । अधिकृतकर्मिविषय एवेत्यर्थः । यज्ञदानतपोरूपं कर्म यज्ञदानतपः कर्म । यज्ञो
दानं तपश्चेत्येतन्नयमित्यर्थः । न त्याज्यं त्यक्तुं योग्यं न भवति । सकामानां बन्धहेतुत्वेऽपि निष्का-
मानां चित्तशुद्ध्यादिद्वारा मोक्षहेतुत्वादिति भावः । एते विकल्पा इति । एतौ विकल्पावित्यर्थः ।
एवमादयो विकल्पा इति वा । कर्मिण एवेत्येवकार्थमाह—नतु ज्ञाननिष्ठानिति । व्युत्थायिन-
स्सर्वे परित्यज्य मयातानित्यर्थः । 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्ये चर'न्तीति श्रुतेः । संसारिणो हि गृहिण-
स्संसाररूपे ममाः । एते तु संसाररूपादुद्रता इति व्युत्थायिन इत्युक्तम् । व्युत्थातुं शीलं येषां ते

सिनोऽपेक्ष्य- 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानानां' निष्ठा मया पुरा प्रोक्तेति कर्माधिकारादातपोद्धृता ये न तान्प्रति चिन्ता ।

ननु 'कर्मयोगेन योगिना'मित्यधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रार्थोपसंहार-प्रकरणे यथा विचार्यन्ते, तथा साङ्ख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्तामिति । न, तेषां मोह- (क्लेश)दुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः; न कायक्लेशनिमित्तं दुःखं साङ्ख्या आत्मनि पश्यन्ति- इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखमयात्कर्म परित्यजन्ति; नापि ते कर्माण्यत्मानि पश्यन्ति; येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म 'नैव किञ्चित्करोमीति हि ते सन्न्यस्यन्ति । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्ये'त्यादिभिर्हि तत्त्व-विदस्सन्न्यासप्रकार उक्तः । तस्माद्येऽन्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदो येषां च मोहनिमित्त-स्त्यागस्सम्भवति कायक्लेशभयाच्च, त एव तामसाः, त्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यन्ते

व्युत्थायिनः । के तेऽत आह—सन्न्यासिन इति । सन्न्यासिनां विदुषां ज्ञाननिष्ठा बबोक्तेत्यत आह—ज्ञानयोगेनेति । तस्माद्ये कर्माधिकाररूपादातपादुद्धृतास्तान्प्रति किं कर्म कार्यमुत्-त्याज्यम् ? इति चिन्ता न भवति । आतपवत्तापहेतुत्वात्कर्माधिकारे आतपत्वरूपणम् । तत्र उद्धृताश्च विद्वांसस्सन्न्यासिन एव । अज्ञानामसन्न्यासिनां कर्मण्येवाधिकारादिति ।

ननु कर्मिणः प्रत्यपीयं चिन्ताऽनुचितैव । पूर्वमेव 'कर्मयोगेन योगिना'मिति कर्मयोगस्य कर्मविषयस्य विचारितत्वादिति चेत्सत्यम्—तथापि सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणत्वादस्वाध्यायस्य पूर्वोक्त एवार्थ इहापि स्पष्टीक्रियत इति । नन्वेवं ज्ञानिनः प्रत्यपि चिन्तोचितैवेति शङ्कते—नन्विति । यदि ज्ञानिनः प्रत्यपि चिन्तोचिता स्यादिह तर्हि यज्ञदानतपः कर्म साङ्ख्यानमपि कार्यमेव भवेदिति सन्न्यासस्य समूलोच्छेदः पूर्वपक्षमिमलस्सिध्येदिति बोध्यम् ।

परिहरति—नेति । हेतुमाह—तेषामिति । ज्ञाननिष्ठानां सन्न्यासिनां साङ्ख्यानानां तेषां मोहदुःखनिमित्तकर्मत्यागस्यानुपपत्तेः । अनुपपत्तिमेव विवृणोति—न कायेति । साङ्ख्याः कायक्लेश-निमित्तं दुःखमात्मनि न पश्यन्ति । अतो दुःखनिमित्तत्यागो नोपपद्यते तेषाम् । कुतो न पश्यन्ती-त्यत आह—इच्छादीनामिति । आदिपदाःसुखदुःखादिग्रहणम् । येनेति । कर्मणामात्मनि दर्शने-नेत्यर्थः । नियतमिति । नित्यमित्यर्थः । मोहादज्ञानात् ।

ननु यदि साङ्ख्यानानां मोहदुःखनिमित्तो न कर्मत्यागस्तर्हि किंनिमित्तोऽत आह—गुणाना-मिति । देहेन्द्रियाद्याकारपरिणतसत्त्वादिगुणानामेव कर्म, अहं तु किञ्चिदपि नैव करोमीति हि ते साङ्ख्यास्सन्न्यस्यन्ति कर्माणि । 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि'दित्युक्तत्वादिति भावः । तस्मादिति । साङ्ख्यानानां सन्न्यासिनां कर्माधिकाराभावादित्यर्थः । अन्ये साङ्ख्येभ्य इतरे । के ते ? अत आह—अधिकृताः कर्मणीति । के ते ? अधिकृता अत आह—अनात्मविद इति । कायक्लेशभयाच्च त्यागस्सम्भवतीत्यन्वयः । त एवेति । कर्मण्यधिकृता अज्ञा एवेत्यर्थः । त्यागिन-

कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम् । 'सर्वारम्भपरित्यागी, मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्, अनिकेतस्स्थिरमति'रिति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसन्न्यासिनो विशेषितत्वात् । वक्ष्यति च- 'निष्ठा ज्ञानस्य या प'रेति । तस्माद्ज्ञाननिष्ठास्सन्न्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेक्षया सन्न्यास उच्यते, न मुख्यस्सर्व-कर्मसन्न्यासः ।

सर्वकर्मसन्न्यासासम्भवे च 'नहि देहभृता' इति हेतुवचनान्मुख्य एवेतिचेन्न; हेतु- इति । कर्म त्यक्तवन्त इत्यर्थात्तामसा राजसाश्चेति तमोरजःप्रायस्स्वभावाः, नतु सत्त्विकाः । ते हि मोहाद्दुःखभयाद्वा कर्म न परित्यजन्ति, किंतु कर्म कृत्वा तत्फलमेव परित्यजन्ति । वक्ष्यते चायमर्थ उत्तरत्र । निन्द्यन्त इति । कुतो निन्दनमत आह— कर्मिणामिति । अनात्मज्ञानां कर्मिणां कर्म-त्यागात्फलत्याग एवोचित इति फलत्यागस्तुत्यर्थं कर्मत्यागो निन्द्यत इत्यर्थः ।

नवात्मज्ञानां साङ्ख्यानानां कर्मत्यागादनात्मज्ञानां कर्मिणां फलत्याग उरुकृष्ट इति कुतो नोच्यते ? अत आह— सर्वारम्भेति । गुणातीतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं सर्वसम्भवं, गुणातीतस्य परमार्थसन्न्यासी विद्वान् साङ्ख्यः । सर्वारम्भपरित्यागो हि सर्वकर्मसन्न्यासो गुणातीतस्य प्रधानं लक्षणम् । एवं सति आत्मज्ञ-साङ्ख्यकर्मसन्न्यासापेक्षया कथं फलत्यागस्योत्कृष्टत्वसिद्धिर्न कथमपीत्यर्थः । प्रत्युतात्मज्ञसाङ्ख्यकर्तृक-सर्वकर्मसन्न्यास एव सर्वोत्कृष्ट इति भावः ।

सन्न्यास उच्यत इति, सन्न्यास इति । स्तुयत इत्यर्थः । 'यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागी-त्यभिधीयत' इति वाक्येनेति भावः । ननु कर्मफलत्याग एव मुख्यस्सन्न्यासः, कर्मत्यागरूपसन्न्यासस्तु अमुख्य एवेत्यत आह—नेति । सर्वकर्मफलत्यागो मुख्यस्सर्वकर्मसन्न्यासो न भवति । सर्वकर्म-सन्न्यास एव मुख्यः, फलत्यागरस्त्वमुख्य एव; फलत्यागस्य सन्न्यासत्वं स्तुतिरेवेत्यर्थः ।

ननु 'न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माप्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयत' इति श्लोके यस्माद्देहधारिणा सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न शक्यते तस्मात्फलत्याग्येव सन्न्यासी-त्युक्तवान्मुख्यसन्न्यासित्वेन त्वदभिमतस्य सर्वकर्मसन्न्यासस्य सम्भवात्फलत्याग एव मुख्यस्सन्न्यास इत्याक्षिपति—सर्वेति । परिहरति—नेति । हेतुमाह—हेत्विति । यो हि देहात्माभिधानी अज्ञः कर्ताऽहमिति निश्चितप्रत्ययस्तस्यैव सर्वकर्मसन्न्यासासम्भवः- देहभृतेत्युक्तत्वात् । तस्य च फलत्याग एव सन्न्यास इति स्तुयते । यदि पुनरात्मविदोपि सर्वकर्मसन्न्यासासम्भवस्तर्हि सर्वारम्भपरित्यागी-त्मादिना पूर्वमुक्तसर्वकर्मसन्न्यासो 'निरालम्बनस्स्यात् । तस्मादनात्मज्ञस्य फलत्याग एवोचित इति स्तुत्यर्थमेव । नहि देहभृतेति हेतुपन्थासः, नवात्मज्ञस्य कर्मसन्न्यासात्फलत्याग उचित इति कथनार्थः । कर्तव्यविक्रिये आत्मनि दिदुषां कर्मादर्शनात्कथमात्मज्ञस्य कर्माधिकारः ? येन विहितं

वचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा 'त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तमर्जुनमंत्रं प्रति विज्ञानात् । तथेदमपि 'न हि देहभृता शक्य'मिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न 'सर्वकर्माणि मनसा सन्नपस्य नैव कुर्वन्नकारयन्नास्त' इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिदर्शयितुं शक्यः । तस्मात्कर्मण्यधिकृतान्प्रत्येवैष सन्न्यास-त्यागविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिनस्साङ्ख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्नपालक्षणाया-मधिकारः; नान्पत्नेति न ते विकल्पार्हाः । तच्चोपपादितमस्माभिः 'वेदाविनाशिन'मित्यस्मिन् प्रदेशे तृतीयादौ च ॥३॥

कर्म कृत्वा फलं परित्यजेदात्मज्ञः । नहि देहभृतेत्यस्य स्तुत्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । नहि कर्म-फलत्यागादनन्तरमेव शान्तिरसंसारोपरमस्यात्, ज्ञानपूर्वकत्वाच्छान्तेः । ज्ञानादेव हि संसारनिवृत्तिः । तस्मात्त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मिति वचनं स्तुतिवचनमेवेति तद्भाष्य एव स्फुटम् । ननु स्तुत्यर्थं कुतः फलत्यागस्य वचनमत आह—यथोक्तेति । असमर्थमज्ञमर्जुनमुद्दिश्य 'अथैतदप्यशक्तोऽसीति सर्वकर्म-फलत्यागं कुर्विति विद्यानं, तथा विदधउस्तव त्यागादनन्तरमेव शान्तिर्भवतीति मतिपादनं स्तुत्यर्थमेव, नतु तत्त्वार्थमिति भावः । ननु त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मिति वचनमपि न स्तुत्यर्थं, भगवतोक्तत्वात्तत्रश्च कर्मफलत्याग एव सर्वाधिक इति शङ्कयामाह—नेति । अस्य पक्षस्यापवादः केनचिदपि दर्शयितुं न शक्य इत्यन्वयः । अस्य पक्षस्येति । सर्वकर्मसन्न्यासस्येत्यर्थः । अपवादो बाधः । भगवतैव सर्वकर्मसन्न्यासस्य मुख्यस्य प्रतिपादितत्वात्कथं तेनैव फलत्यागरूपसन्न्यास एव मुख्य इति पुनः प्रति-पाद्येत ? एवं व्याहृतवादिनो भगवतो वाक्यं किं वा कथं वा प्रमाणं स्यात् ? नचैवं सर्वकर्मसन्न्यास एव तत्र सत्र स्तुत इत्युच्यतामिति वाच्यं, आत्मनि कर्माद्यभावेनात्मविदामकर्त्रात्मदर्शिनां कर्माधि-कारस्य दुस्सम्पादत्वादात्मज्ञानादपि फलत्याग एवोचित इति प्राप्तत्वाच्च । तस्मादिति । विदुषां सर्वकर्मसन्न्यासस्य मुख्यत्वादित्यर्थः । अविदुषां फलत्यागस्य स्तुत्यर्थं सन्न्यासत्वेनोक्तत्वादिति वा । विदुषां मुख्यस्य सर्वकर्मसन्न्यासस्य केनचिदपि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादिति वा । सन्न्यासत्याग-विकल्प इति । त्याग्यं दोषवदिति पूर्वार्थोक्तसन्न्यासः, यज्ञदानेत्युत्तरार्थोक्तस्तु त्याग इति विवेकः । तयोर्विकल्प एके इति, अपरे इति च शब्दाभ्यां दर्शित इति बोध्यम् । किमनात्मज्ञैः कर्मण्यधिकृतैः कर्मसन्न्यासः कार्य उत फलत्यागः ? इति विकल्प इति यावत् । न ते साङ्ख्या विकल्पार्हाः, किनात्मज्ञै-स्साङ्ख्यैः कर्मसन्न्यासः कार्य उत फलत्याग इति विकल्पो न सम्भवतीत्यर्थः । तेषां कर्माधिकारामावा-दिति भावः । तच्चेति । साङ्ख्यानां कर्माधिकारराहित्यमित्यर्थः । तृतीयादाविति । 'यस्त्वात्मरति-रेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते', 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं शशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्', 'सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतस उच्यते' इत्यादिस्थलेष्वित्यर्थः ॥३॥

तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चयं शृणु ! मे तत्र त्यागे भरतसत्तम !

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधस्सम्प्रकीर्तितः ॥४॥

निश्चयमिति । निश्चयं शृणुवधारय ! मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसन्न्यास-
विकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम ! भरतानां साधुतम ! त्यागो हि त्यागसन्न्यासशब्द-
वाच्यो हि योऽर्थस्स एक एवेत्यभिप्रेत्याह—त्यागो हीति । पुरुषव्याघ्र ! त्रिविध-
स्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैस्सम्प्रकीर्तितश्शास्त्रेषु सम्यक्थितः, यस्मात्तामसादिभेदेन त्याग-
सन्न्यासशब्दश्चाच्यार्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधस्सम्भवति, न परमार्थदर्शिन
इत्ययमर्थो दुर्विज्ञानः, तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं समर्थः । तस्मान्निश्चयं परमार्थ-
शास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मे मत्तश्शृणु ॥४॥

निश्चयमिति । यदि केचिदज्ञानां कर्मत्याग उचित इति ब्रुवन्ति, परे फलत्याग उचित इति,
तर्हि तत्र कः पक्षस्तवेश्वरस्याभिमत इत्यत्र आह—निश्चयमिति, एतेष्विति । उक्तानुक्तसर्वविक-
ल्पापेक्षया बहुत्वम् । किमज्ञानां नित्यकर्मत्यागश्चेत्यानुत् नैमित्तिकत्यागः ? यद्वा काम्यत्यागः ?
आहोस्त्विदसर्वकर्मत्यागः ? यद्वा सर्वकर्मफलत्यागः ? इत्यादयो विकल्पा ऊहाः । सर्वेऽप्यमी विकल्पा
दर्शितकर्मत्यागफलत्यागरूपविकल्पद्वय एवान्तर्भवन्तीति बोध्यम् । यद्वा तत्रेति त्यागविशेषणं, तस्मिन्
त्याग इति त्यागशब्दस्य च त्यागसन्न्यासविकल्पोऽर्थः । तस्यैव प्रकृतत्वात् । परित्यागमात्रांश-
साम्यादुभयोरपि त्यागशब्देन निर्देशः । तत्रशब्दार्थमाह—यथादर्शित इति । पूर्वश्लोकेनोक्त
इत्यर्थः । विकल्पेन कर्मविषयः फलविषयश्च यस्त्यागः पूर्वश्लोकेन दर्शितस्तस्मिन्त्यागे विषय इति
यावत् । हि यस्यात्यागस्त्रिविधस्सम्प्रकीर्तितस्तस्मात्तत्र त्यागे निश्चयं मे मम वाषयाच्छृणु जानीहि ।
तामसादिप्रकारैरिति । वक्ष्यममणतामसराजससात्त्विकप्रकारैरित्यर्थः ।

परित्यागमात्रार्थकस्त्यागस्त्रिविधः । तामसो राजससात्त्विकश्चेत्यर्थः । तिस्रो विधाः मकारा
यस्य स त्रिविधः । क प्रकीर्तितोऽत्र आह—शास्त्रेष्विति । यस्मादयमर्थो दुर्विज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं
नान्यो (मत्तो) वक्तुं समर्थ इत्यन्वयः । त्यागसन्न्यासशब्दवाच्योऽर्थ इति । परित्यागरूप इत्यर्थः ।
नेति । परमार्थदर्शिनः कर्मसन्न्यास एव मुख्येऽधिकारात् तस्य तामसादिभेदभिन्नत्रिविधस्त्यागविष-
यत्वमिति भावः । अत्रेति । अज्ञकर्मविषयस्याग इत्यर्थः । तत्त्वं याथार्थ्यम् । अन्य इति । मत्त-
स्सर्वेश्वरादपर इत्यर्थः । न समर्थ इति । असर्वज्ञत्वादिति भावः । तस्मादिति । ममैव त्याग-
तत्त्वकथनसमर्थत्वादित्यर्थः । परमार्थशालं मोक्षशालं, तदर्थस्त्यागसन्न्यासादिः । तद्विषयं तद्गोचर-
मैश्वरमीश्वरस्य ममेदमैश्वरं मदीयं निश्चयं मत्त एव सकाशाच्छृणु ।

निश्चयशब्दार्थमाह—अध्यवसायमिति । अयं भावः—केचित्कर्मत्यागं श्रेयांसमज्ञस्य
वदन्ति, केचित्कृत्यागमेति, तदुभयं श्रुत्वा सुकुशो रजस्य शक्त्वा जायते— किमत्र प्रमाणमिति ? न च

शास्त्रात्तन्निर्णेतुं स शक्नोति द्विविधशास्त्रदर्शनात्तदुभयबलाबलनिर्णयाय तस्याशयवत्वात् । तत्रश्च स मन्यते शास्त्रकर्तुरीश्वरस्य यः पक्षोऽभिप्रेतस्स समीचीन इति । तं चेध्वराभिमतं पक्षं वेत्तुं न कश्चिच्छक्नोति- परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वात् । एवं सतीदमीश्वराभिमतं मतमितीश्वर एव साक्षाद्ब्रूयान्न कोऽपि ततोऽन्य इति स निश्चिनोति । स चाज्ञो मन्दभाग्यत्वात्तस्य नेश्वरप्रत्यक्षं सम्भवति । ततस्स पक्षद्वये कश्चेत्यानित्यधुनापि सन्देग्ध्येव । त्वं तु महाभाग्य इति तवाहमीश्वरः प्रत्यक्षतयाऽवस्थितस्सन्ब्रवीमि । ममायं निश्चितः पक्ष इति । ततस्त्वं मत्त इमं निश्चयं श्रुत्वाऽज्ञस्य कर्मत्यागफलत्यागयोश्चेत्यासमन्यतरं पक्षं निश्चयेन जानीहीति ।

यत्तु रामानुजः—त्यागस्त्रिविधः- कर्मविषयः, फलविषयः, कर्तृत्वविषयश्चेति । ममेदं कर्मेति कर्मणि ममतायास्त्यागः कर्मत्यागः; मम फलं न स्यादिति फलत्यागः, ईश्वर एव कर्ता, न त्वहमिति कर्तृत्वत्यागः । संच पूर्वमेवोक्तः- 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वर' इति, तन्मन्दम्—उदाहृतश्लोके त्यागस्त्रिविध इत्यर्थस्यानुक्तत्वात् । नच कण्ठोक्तस्वामावेऽप्यर्थोत्सिद्धिरिति वाच्यं, 'बहच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्व्वातीतो विपरस्परः । सबस्सिद्धा-वसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यत' इति श्लोकेन असन्तोषत्यागद्वन्द्वत्यागपारस्पर्यत्यागसिद्धयसिद्धिप्रयुक्त-हर्षविषादत्यागानामप्यर्थोदुक्तत्वेन त्रिविधस्त्यागसम्प्रकीर्तित इति नियन्तुमशयवत्वात् । एवं- 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः, नित्यतृप्तो निराश्रय' इत्यनेन च कामत्यागसङ्कल्पत्यागाश्रय-त्यागानामप्यर्थोत्सिद्धत्वात् । तथा- 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठेत्यनेन संशयत्यागस्याप्यर्थोत्सिद्ध-त्वात् । तदेवं बहूनां त्यागानां पूर्वं सम्प्रकीर्तितत्वात्कुतस्त्यागस्त्रिविधसम्प्रकीर्तित इत्युच्यते ? तस्मान्मयि सन्न्यस्येत्यादयश्श्लोकाः कर्मयोगमेव तैस्तैर्विशिष्यन्ति विशेषणैर्नतु त्यागभेदान् प्रदर्शयन्ति । मयि कर्माणि सन्न्यस्य निराशीर्निर्ममश्च भूत्वा युध्यस्वेति कर्मयोगवर्षसमुच्चयदर्शनात् ।

किंच त्यागस्य कामसङ्कल्पममत्वादिविषयभेदाद्बहुविधत्वं पूर्वमुक्तमित्यवगम्यते, नतु स्वरूपतो भेदः । तथासत्येकेन त्यागभेदेन युक्ते कर्मणि द्वितीयस्य त्यागभेदस्यानवकाशप्रसङ्गात् । रूपं द्विविधं- उद्भूतरूपमनुद्भूतरूपं चेत्युक्ते नहि उद्भूतरूपवति वस्तुन्यनुद्भूतरूपप्रसङ्गः । स्पर्शो द्विविधः- शीतोष्णभेदादित्युक्ते नापि शीतस्पर्शवति वस्तुन्युष्णस्पर्शप्रसङ्गः । अत तु त्यागस्त्रिविध इति, स्वरूपतो भेद इव कण्ठोक्तः- रूपं द्विविधमिःयादिवत् । ते च भेदा बध्यन्ते तामसो राजससात्त्विकश्चेति । नहि तामसत्यागवति पुरुषे राजससात्त्विकत्यागयोः प्रसङ्गः । एवं राजसत्यागवति तामससात्त्विकत्यागयोर्नैव प्रसङ्गः । तथा सात्त्विकत्यागवति न राजसतामसयोः प्रसङ्गः । अत एव त्यागस्य त्रैविध्यकथनम् । यदित्वेकस्मिन्नेव पुरुषे युगपदेव त्यागत्रयं स्यात्तर्हि त्याग एकविध एव स्याद्वेदप्रमाणानुपपत्तेः- त्याग-भेदानां परस्परसामानाधिकरण्याभावो हि त्यागभेदे प्रमाणम् (पयोजकम्) । अशीस्त्यागममतात्यागा-दीनां तु सामानाधिकरणप्रसक्तिं, अतो विषयभेदाद्भिन्न इव प्रतीयमानोपि स त्याग एकविध एव ।

कः पुनरसौ निश्चय इत्याह—

यज्ञदानपतःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

यज्ञेति । यज्ञो दानं तप इत्येतत्त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यं, कार्यं करणीयमेव तत् । कस्मात् ? यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणां फलानभिसन्धीनामित्येतत् ॥५॥

अत्रोक्त एव त्यागस्त्रिविधः- स्वरूपभेदसद्भावात् । नहि सात्त्विकादित्यागभेदानां परस्परसाङ्घर्षं परस्परसामानाधिकरण्यां वा विधत्ते । कण्ठोक्तश्चायमेवेति तुच्छमेव रामानुजव्याख्यानम् ।

किञ्च ईश्वर एव कर्ता, नाहं कर्तेत्यनुसन्धानं चायुक्तं- 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' इति गुणेष्वेव कर्तृत्वमारोपो न त्वीश्वरे, नाप्यात्मनि अविक्रियत्वादीश्वरस्थात्माभिन्नत्वाच्चेति । यदीश्वरे कर्तृत्वमारोपितं स्यात्तदात्मन्येव फलति, विश्वे मुखे आरोपितस्तिलकः प्रतिविम्बमुखवत् । तस्मान्नैश्वरे कर्तृत्वमारोपितव्यं, किंतु गुणेष्वेव । नच 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्य'स्येति वचनस्य का गतिरिति वाच्यं, ईश्वरार्थमहं कर्म करोमि, स्वार्थं भृत्य इवेत्यनुसन्धानस्यैश्वरे कर्मसमर्पणरूपत्वादिति । नच गुणेष्वेव कर्तृत्वमारोपितव्यमिति स्थिते कथमहं करोमीत्यनुसन्धानमिति वाच्यं, कर्माधिकृताऽनात्मविधिषयत्वादेतद्ब्रह्मचरस्य । तत्त्वविद्धि गुणा एव कर्तारो न त्वहमिति मन्यते । तस्मादीश्वर एव कर्तेत्यनुसन्धानमिति मूढविषयमेवेति संक्षेपः ॥४॥

यज्ञेति । मनीषिणां यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं, प्रत्युत तत्कार्यमेव । मनीषिणां यज्ञो दानं तपश्चेत्येतानि पावनान्येव । नन्वज्ञविषयमिदं प्रकरणमिति प्रागुक्तं कथं सङ्गच्छेत ? मनीषिणामिति पदस्य सत्त्वान्मनीषिणो हि विद्वांसोऽत आह— फलानभिसन्धीनामिति । कर्मण्यधिकृतेष्वज्ञेषु मध्ये फलानभिसन्धयो विद्वांसः, फलानभिसन्धयस्तु तदपेक्षया मूढाः । यथा वैदिकेषु वेदार्थविदः प्राज्ञाः, केवलवेदपाठरता मूढाः । यथा वा द्विजेषु वेदपाठरताः प्राज्ञाः, सन्ध्यावन्दनमात्रविदो मूढाः । यथा वा विद्यार्थिषु शास्त्राध्यायिनः प्राज्ञाः, काव्याध्यायिनो मूढाः । यथा वा बालेषु पदवाक्यपाठकाः प्राज्ञाः, अकाराद्यक्षराभ्यासिनो मूढास्तद्वदिति भावः । तस्मादनात्मविदः कर्मण्यधिकृतास्तत्फलाभिसन्धिराहित्येन मनीषिण इतीहोच्यन्ते स्तुत्यर्थमिति बोध्यम् । विशुद्धिश्चित्तशुद्धिः । अनेन च पावनानीतिवचनेन चित्तशुद्धिपर्यन्तमेव कर्मण्यधिकृतैरपि कर्म कार्यं, पश्चात्तु सन्ध्यासस्वीकर्तव्य एवाश्रमविशेषतत्त्वज्ञानार्थकश्रवणार्थः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञा'सेति सूत्रात् । न हि ज्ञानं विना मुक्तिः । कर्माणि चित्तशुद्धिफलकान्येव ह्यनभिसंहितफलानि । कर्मभिश्चित्ते शुद्धे सति विविदिषा जायते । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेति श्रुतेः । जातायां च विविदिषायां तद्वेदनार्थं गृह्यादिकं परित्यज्य तत्त्ववित्सकाशं यात्येवेति सिद्धसंभ्यासो मुमुक्षोर्विविदिषा जनकानां तु कर्मणां विविदिषाजननान्तरं नोपयोगः- जलदर्शनानन्तरं खनिव्रत्येव ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

एतानीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि, सङ्गमासक्तिं तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् । 'निश्चयं शृणु मे तत्र प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वा 'एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानी'त्येतत्, 'निश्चितं मतमुत्तम'मिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव । नापूर्वार्थं वचनं— 'एतान्य'पीति प्रकृतसन्निकृष्टार्थत्वोपपत्तेः । ससङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतवः 'एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्या'नीत्यपिशब्दस्यार्थः । न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्य 'एतान्यपी'-त्युच्यते ।

अन्ये तु वर्णयन्ति—नित्यानां कर्मणां फलाभावात्—'सङ्गं त्यक्त्वा फलानि' चेति नोपपद्यते । अतः—'एतान्य'पीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यानि, एतान्यपि कर्तव्यानि । किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानीति, तदसत्—नित्यानामपि कर्मणामिह

एवं सति आप्रायणादहरहः कर्म कार्यं मुमुक्षुमिरिति वर्णयतो रामानुजस्याहो ! पाण्डित्यम् । आप्रायणादिति मूलाद्बहिःपदकरुपनात् । 'यदहरेव विरजेतदहरेव प्रवजेत्', 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति', 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, शान्तो दान्त उपरत' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य, सर्वारम्भपरित्यागीत्यादिमकृतगीतासिद्धस्य च सर्वकर्मसन्न्यासस्य विद्वद्विषयस्य प्रत्याख्यानाच्च ॥५॥

एतानीति । हे पार्थ ! एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति मे निश्चितमुत्तमं मतम् । क सङ्गमत आह—तेष्विति । यज्ञादिष्वित्यर्थः । हेतुमिति । यज्ञादीनां कर्तव्यत्वे हेतुमित्यर्थः । अपूर्वार्थवचनमिति । यज्ञादिभ्योऽन्यान्यपि कर्माणि कर्तव्यानीत्येवंरूपाऽ-पूर्वार्थवचनं न भवतीत्यर्थः । कुतो नापूर्वार्थवचनमत आह—एतान्यपीति । एतच्छब्दो हि प्रकृत-सन्निहितार्थवाची । ननु एतान्यपीत्यपिशब्दात्पूर्वोक्तकर्मभ्योऽन्यान्यप्येतानि कर्तव्यानीत्येवार्थोऽत आह—ससङ्गस्येति । ससङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतुन्यप्येतानि पूर्वोक्तकर्माणि मुमुक्षोरज्ञस्य कर्मण्यधिकृतस्य कर्तव्यानीत्यपिशब्दार्थः । ननु समुच्चयार्थोऽपिशब्दोऽन्नेत्याह—नत्विति । एतानि पूर्वोक्तकर्माणि कर्तव्यान्यपिशब्दादन्यान्यपि कर्तव्यानीति नार्थ इति भावः ।

एतेन सङ्गं त्यक्त्वा फलं त्यक्त्वा च कृतान्येव यज्ञदानतपांसि पावनानि, ननु सकामानीति सिद्धम् । अत एव मनीषिणां फलानभिसन्धीनामिति भाष्यकारैरुक्तम् । यदुक्तं नापूर्वार्थवचनमिति तत्र कैः कथमिहापूर्वार्थो वर्णित इति शङ्कायां तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—अन्येत्विति, अत इति । नित्यकर्मणां यज्ञादीनां फलत्यागकथनस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । एतान्यपीति । तान्येतान्यपीत्यर्थः । काम्यान्यपि कर्माणि फलं त्यक्त्वा कर्तव्यानीत्येतानि कर्माणि कर्तव्यानीत्यस्यार्थः । अपिशब्दार्थमाह—

फलवत्त्वस्योपपादितत्वात्- 'यज्ञे दानं तपश्चैव पावना'नीत्यादिना वचनेन । नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासोर्धुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः ? 'दूरेण ह्यवरं कर्मेति च निन्दितत्वात् ; 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्य'लेति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् ; 'त्रैगुण्यविषया वेदाः', 'त्रैविद्या मां सोमपाः', 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विश'न्तीति च दूर-व्यवहितत्वाच्च न काम्येषु 'एतान्य'पीति व्यपदेशः ॥६॥

तस्माद्यज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

नियतस्येति । नियतस्य तु नित्यस्य सन्न्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते- अज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागः- नियतं चावश्यं किमुतेति । यज्ञदानतपांसि कर्तव्यानीति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । उपपादितत्वादिति । केन वचनेनेत्यत आह—यज्ञ इति । पावनत्वफलस्योक्तत्वादिति भावः । 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फल'मित्यनेन वक्ष्यते चेति बोध्यम् । जिहासोर्हातुं त्यक्त्वमुच्छोर्जिहासोः । कुतो न प्रसङ्गोऽत आह—दूरेणेति । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनज्ञ'येति श्लोकेनेति भावः । ननु नित्यकर्मस्वेवास्य बन्धहेतुत्वशङ्का, ननु काम्यकर्मस्वित्यत आह—यज्ञार्थादिति । 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽर्थं कर्मबन्धन' इति श्लोके ईश्वरार्थं कर्मैवाबन्धकं, काम्यं कर्म तु बन्धकमेवेति निश्चयेनोक्तत्वादिति भावः ।

एवं काम्यकर्मणां बन्धकत्वादेव 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जु'नेत्युक्तमित्याह— त्रैगुण्येति । काम्यकर्मणां यज्ञादीनां स्वर्गादिफलप्रदानद्वारा जन्ममरणादिसंसारहेतुत्वं च स्फुटमुक्तमित्याह—त्रैविद्या इति । 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंति प्रार्थयन्ते । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विश'न्तीति । ननु काम्यानां कर्मणासिति प्रकृतत्वात्परामर्श एतच्छब्दस्योचित इत्यत आह—दूरेति । अत्यन्तं व्यवहितत्वादित्यर्थः । अव्यवहितयज्ञादित्यागे कारणाभावाददूरव्यवहितकाम्यपरामर्शे प्रमाणाभावाच्चेति भावः । तस्मात्काम्येष्वेतान्यपीति न व्यपदेशः । एतान्यपीत्यनेन काम्यानि नोच्यन्त इत्यर्थः । तस्मादेतान्यपि यज्ञादिकर्माणि कर्तव्यानीत्येवार्थः । तुशब्दस्तु विशेषार्थः । फलभिसन्धिरहितान्येव यज्ञादीनि कर्तव्यानि, ननु तत्सहितानीत्येव विशेषस्तुशब्देनोच्यते; बन्धकान्यपि कर्तव्यान्येवेत्यपिशब्दार्थ इत्याचार्यैरेव दर्शितम् । एतेन 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापर' इत्युक्तकर्मफलत्यागपक्ष एव श्रीकृष्णामिमत इति सिद्धम् ॥६॥

नियतस्येति । अथ त्रिविधसम्प्रकीर्तित इत्युक्तत्यागत्रैविध्यं दर्शयन् त्याज्यं दोषवदिति कर्मसन्न्यासपक्षं दूषयति—नियतस्येति । नियतस्य कर्मणस्सन्न्यासस्तु नोपपद्यते । कस्य नियतं कर्मेत्यत आह—अज्ञस्येति । अज्ञोपि यः कर्मण्यधिकृतश्चाद्वादिर्यश्च द्विजोऽपि यमाद्यर्थं सन्न्यस्तवाज्

कर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धम् । अतो मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ॥७॥

किंच—

दुःखमित्येव यत्कर्म कायकलेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

दुःखमिति । दुःखमित्येव यत्कर्म कायकलेशभयाच्छरीरदुःखमपात्त्यजेत्परित्यजेत्,

तस्य नियतमित्याह—अधिकृतस्येति । कथमधिकृतोऽज्ञः कर्म नियतं त्यक्तुमिच्छतीत्यत आह—
मुमुक्षोरिति । कर्मणो बन्धकत्वधिया बन्धान्मुमुक्षुर्निर्घतं कर्म परित्यजेदज्ञानादिति भावः । यस्मात्फलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकर्म पावनत्वात्कार्यमज्ञस्य तस्मादिति तस्माच्छब्दार्थः । नित्यस्येति । नैमित्तिकस्याप्युपलक्षणम् । यज्ञादीनि नित्यकर्माणि ब्राह्मणस्य देवयज्ञपितृयज्ञमृतयज्ञमनुष्ययज्ञब्रह्म-
यज्ञाख्यपञ्चयज्ञानामहरहः कर्तव्यत्वात् । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेति ज्योतिष्टोमस्तु नैमित्तिकः । इज्याध्ययनदानानि त्रीणि ब्राह्मणस्य स्वधर्मतया विहितानीति । दानं च नित्यकर्मैव । अध्ययनं ब्रह्म-
यज्ञो यज्ञेष्वन्तर्भूतम् । इज्या देवपूजा वैश्वदेवादिर्यज्ञत्वेन प्रसिद्धैव । तप एकादशयुगवासादिः । तत्र नियतमेव, तदकरणे प्रत्यवायदर्शनात् । 'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इत्यादिधर्मशास्त्रात् ।

एवं नित्यस्य यज्ञादिरूपस्य कर्मणः परित्यागो मुमुक्षोर्नोपपद्यते, परित्यागो मत्प्रवायसम्भवात् । करणे च पावनत्वरूपफलसम्भवात् । ननु फलानभिसन्धीनां किं पावनत्वफलेर्नैत्यत आह—तस्येति । मुमुक्षोर्हि मोक्षफले तावदिच्छास्तीति मोक्षफलमिष्टं, तदर्थं ज्ञानं चेष्टं, ज्ञानं विना मोक्षासम्भवात् । ज्ञानार्थं च चित्तशुद्धिलक्षणं पावनत्वमिष्टं पावनत्वार्थं च, पावनं नित्यकर्मैष्टमिति, पावनस्य नित्य-
कर्मणो मुमुक्षोरिष्टत्वादित्यर्थः । नचैवं कथं फलाभिसन्धिराहितमिति वाच्यं, स्वर्गादितत्तन्निघत-
फलाभिसन्धिराहितस्यैव विवक्षितत्वात् । स्वर्गादिफलं हि बन्धकत्वादनपेक्षितव्यं, पावनत्वादिफलं तु मोचकत्वादपेक्ष्यमेव । नहि फलस्य फलत्वेन रूपेण दोषवत्त्वं, किंतु बन्धकत्वेन रूपेणैव । अन्यथा मोक्षोऽपि फलरवाद्दोष एव स्यात् ।

अज्ञानादिति । नित्यं कर्म फलाभिसन्धिरहितं चेन्न बन्धकं, त्यक्तं चेन्नरकावहमित्येवंरूप-
द्विवेकाभावादित्यर्थः । एतेनात्मविदामात्मज्ञानान्निघतकर्मत्याग उचित एवेति ज्ञायते । विप्रतिषिद्धं विरुद्धं कर्तव्यत्वत्याज्यत्वयोस्सापानाधिकरण्यासम्भवादिति भावः । अत इति । कर्तव्यकर्मत्यागस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । विदुषां सन्न्यासिनां तु नैव कर्तव्यं कर्मेति तस्यागो न विरुद्धः, प्रत्युत तत्करण-
मेव विरुद्धमिति भावः । मोहनिमित्त इति । मोहो निमित्तं कारणं यस्य स तथोक्तः । ननु विदुषां सन्न्यासिनामिवात्मज्ञाननिमित्त इति भावः । तामस इति । तमोगुणप्रवृत्तः । तमःकार्यत्वान्मोह-
स्येति भावः ॥७॥

दुःखमिति । यः कर्म दुःखमिति मत्त्वैव कायकलेशभयात्त्यजेत्, स राजसं त्यागं कृत्वा

स कृत्वा राजसं रजोनिर्वृत्तं त्यागं नैव तत्त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं न लभेन्नैव लभेत ॥८॥

कः पुनस्ताच्चिकस्त्यागः ? इत्याह—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन !

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागस्ताच्चिको मतः ॥९॥

कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यतेऽर्जुन ! सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव । एतन्नित्यानां कर्मणां फलवच्चे भगवद्वचनं प्रमाणमवोचाम । अथ वा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणः; तथापि नित्यं कर्म कृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाङ्गः । तत्र तामपि कल्पनां निवारयति- 'फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन । अतस्साधु उक्तं- 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं च' इति । स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्यागस्साच्चिकस्त्वगुणनिर्वृत्तौ मत अभिप्रेतः ।

त्यागफलं नैव लभेत । अज्ञानपूर्वकः कर्मत्यागस्तामसत्यागः, कायवलेशभयदुःखपूर्वकः कर्मत्यागस्तु राजसत्यागः । अस्मिन्नेव त्यागद्वये 'त्याज्यं दोषवदिति पक्षोऽन्तर्भूतः । अतस्स पक्षो दुष्ट एव । अज्ञस्य कर्मण्यधिकृतस्य नियतकर्मपरित्यागेन प्रत्यवायसम्भवान्मोक्षासम्भवाच्च । तस्मादज्ञः कर्मण्यधिकृतो नियतं कर्मावश्यं कुर्यात् । अज्ञस्यापि सन्न्यस्तरथ न कर्माधिकारः । अधिकृतस्येति विशेषणात् । अतोऽज्ञस्य सन्न्यासिनोपि नियतकर्मत्यागो न मत्यवायावहः । परं तु अज्ञस्य तस्य सन्न्यासापेक्षया कर्मयोग एव समीचीनः- पावनत्वात्कर्मयोगस्य । 'कर्मयोगो विशिष्यत' इत्युक्तत्वाच्च । तस्मादयुक्त एवाज्ञस्य मोहात्कायवलेशभयाच्च कर्मत्यागः । सर्वकर्मत्यागस्येति । परमार्थसन्न्यासस्येत्यर्थः । विद्वत्सन्न्यासस्येति यावत् ॥८॥

कार्यमिति । हेअर्जुन ! नियतं यत्कर्म सङ्गं त्यक्त्वा फलं च त्यक्त्वा कार्यमित्येव क्रियते स त्यागस्ताच्चिको मतः । आत्मसंस्कारं चित्तशुद्धिं । पर्यवायो नरकादिः । आत्मनस्त्वस्य । अज्ञ इति । आत्मतत्त्वानभिज्ञ इत्यर्थः । आत्मविद्धि स्वस्य चित्तस्य चासम्बन्धं पश्यन् कथं चित्तशुद्धिं कामयेत् ? कथं वा अपहतपाप्मन्यात्मनि प्रत्यवायपरिहारं कामयेत् ? नित्यकर्मस्त्विति । यत्कर्म क्रियत इति प्रागुक्तं तेष्वित्यर्थः । एवं च स इत्यस्य तन्नित्यकर्मविषय इत्यर्थ इति सिद्धम् । तन्नित्यकर्मगतसङ्गफलविषय इति वा । एतेन सर्वकर्मफलत्यागरूपो यस्साच्चिकस्त्यागस्स एव- 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापर' इति श्लोकपरार्थोक्तः पक्षस्त एव च भगवदभिमत इति सिद्धम् । ततश्च कर्मण्यधिकृतसर्वोऽप्यज्ञो नित्यं कर्म कृत्वा फलमेवं परित्यजेत्, नतु कर्म सन्न्यसेदिति फलितम् ।

नतु त्यागस्त्रिविधसम्प्रकीर्तित इति त्यागशब्देन सन्न्यास एव गृहीतव्यः- 'नियतस्य तु सन्न्यास' इत्युत्तरानुरोधार्थं । सन्न्यासस्य प्रकृतत्वाच्च । तथा सति सन्न्यासः कर्मत्यागरूप एवेति

ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्न्यास इति च प्रकृतः । तत्र तामसो राजसश्च त्याग उक्तः । कथमिह सङ्गफलत्यागः तृतीयत्वेनोच्यते ? यथा त्रयो ब्राह्मणास्समागताः, तत्र षडङ्गविदौ द्वौ, क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैष दोषः—त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसन्न्यासस्य फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यम् । तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्द्या कर्मफलाभिसन्धित्यागस्सात्त्विकत्वेन स्तूयते- 'स त्यागस्सात्त्विको मत' इति ॥९॥

यस्त्वधिकृतस्सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसन्धिं च कर्म नित्यं करोति, तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुद्ध्यति, तद्विशुद्धं प्रसन्नमात्मालोचनक्षमं भवति । तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञानाभिसुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

नेति । न द्वेष्ट्यकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं 'किमनेन ?' इत्येषम् । कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन 'मोक्षकारणमिद'मित्येवं नानुषज्जते, तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्ननुषङ्गं प्रीतिं न करोतीत्येतत् । कः पुनरसौ ? त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तद्वान् त्यागी यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं कृत्वा कर्मत्यागविषया एषया एव त्रयः प्रकारा दर्शनीयाः, ननु कर्मत्यागविषयौ द्वौ फलत्यागविषय एकश्चेति । फलत्यागस्यासन्न्यासत्वात् । मकृते तु राजसतामसत्यागौ कर्मत्यागावेव दर्शितौ । सात्त्विकत्यागस्तु फलत्यागो दर्शित इति कथं सन्न्यासस्य कर्मत्यागरूपस्य त्रैविध्यमिति चोदयति— नन्विति । परिहरति—नैष दोष इति । हेतुमाह—त्यागेति, त्यागसामान्येनेति । परित्यागांशमात्रसादृश्येनेत्यर्थः । सन्न्यासत्यागयोरिति भावः । तदेव सामान्यं दर्शयति—अस्ति हीति । स्तुतिं दर्शयति—तत्वेति । सन्न्यासत्यागयोर्मध्य इत्यर्थः । राजसात्तामसाच्च कर्मत्यागात्सात्त्विकः फलत्याग उत्कृष्ट इति स्तुत्यर्थे फलत्यागस्यापि सन्न्यासभेदान्तःप्रवेशनमिति भावः ॥९॥

नेति । राजसतामसत्यागिनौ निन्दितौ । यस्तु सात्त्विकत्यागी तस्य परमार्थसन्न्यासज्ञाननिष्ठा-माप्तिरनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह—तस्येति । तन्निष्ठा आत्मज्ञाननिष्ठा । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयश्च सन्नकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले कर्मणि नानुषज्जते । किं तदकुशलं कर्मैत्यत आह—काम्यमिति । कुतस्तस्याशोभनत्वमत आह—शरीरेति । शरीरारम्भकत्वात्संसारकारणमित्यर्थः । कथं द्वेष्टीत्यत आह—किमनेनेत्येवमिति, अनुषङ्गं न करोतीति । अनुषङ्गप्रकारं दर्शयति—सत्त्वशुद्धीति । संसारकारणमिदमिति काम्ये न द्वेषः, मोक्षकारणमिदमिति नित्ये नापि प्रीतिस्त्यागिन इत्यर्थः । द्वेष अवीरविति घातोर्द्रवोऽपीति । कर्तुस्त्यागि । आकांक्षायाः—ः पुन-

च नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी । कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले च नानुषज्जत इति । लक्ष्यते—सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनात्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टस्संन्यासः—सत्त्वसंयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी मेधयाऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान् मेधावी । मेधावित्वादेव छिन्नसंशयः- छिन्नोऽविद्याकृतस्संशयो यस्य 'आत्मस्वरूपावस्थानमेव परं निश्चयससाधनं, नान्यत्किंचिदित्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयः ।

योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन सम्बुद्धस्त सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत् । पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेनैव श्लोकेनोक्तम् ॥१०॥

रसाविति, त्यागेनेति । उपलक्षित इति शेषः । तद्वानिति । त्यागवानित्यर्थः । कोसौ त्यागी अत आह—य इति, नित्यकर्मानुष्ठायीति । नित्यकर्मानुष्ठानशील इत्यर्थः । सत्त्वेन गुणविशेषेण । कीदृशेनेत्यत आह—आत्मेति । आत्मानात्मविवेकज्ञानस्य हेतुना कारणभूतेन । 'सत्त्वात्संजायते ज्ञान'मित्युक्तत्वादिति भावः । नित्यकर्मानुष्ठानेन चित्ते परिशुद्धे सति सत्त्वगुणोद्रेको भवतीत्यर्थः । यद्वा चित्तशुद्धिरेव सत्त्वोत्कर्षः । अत एवेति । सत्त्वनिष्ठत्वादित्यर्थः । मेधा अस्यास्तीति मेधावी, 'अस्माया मे'थेति विनिः । मेधायास्वरूपमाह—आत्मज्ञानेति । आत्मज्ञानमिह मेधाशब्दार्थः । छिन्नसंशयो यस्य स छिन्नसंशयः- नित्यकर्म बन्धकं वा नवेत्येवमादिरूपसंशयः । यद्वा आत्मा कर्ता वा उलाकर्तेत्येवमादिरूपः । केन कृतोऽयमत् आह—अविद्याकृत इति । अज्ञानजन्य इत्यर्थः । केन छिन्नोऽत आह—निश्चयेनेति । निश्चयज्ञानेनेत्यर्थः । निश्चयस्याकास्माह—आत्मेति । आत्मस्वरूपेणावस्थानमात्मज्ञाननिष्ठेति यावत् । एवकारार्थमाह—नान्यत्किञ्चिदिति । अन्यन्नित्यकर्मानुष्ठानादिकमित्यर्थः । फलितार्थमाह—य इति । यः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञः पुरुषस्त पूर्वोक्तप्रकारेण कर्मयोगमनुष्ठाय तेन कमात्संस्कृतात्मा शुद्धचित्तस्सन् जन्मजसमरणादिविक्रियारहितत्वेन हेतुना निष्क्रियमात्मानं प्रसंभवेवात्मत्वेन सम्बुद्धो जानन् सन् सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य, किञ्चिदपि कर्म स्वयं नैव कुर्वन्नन्यैरपि न कारयन् तूष्णीमासीनस्सन्, नैष्कर्म्यलक्षणां परमार्थसन्न्यासास्वरूपां ज्ञाननिष्ठामश्नुते प्राप्नोति । इत्येतत्पूर्वश्लोकोक्तकर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम् । पूर्वश्लोकोक्तो यस्सात्त्विकरथागस्स एव कर्मयोगः । यः पूर्वं 'सन्न्यासः कर्मयोगश्च निश्चयसकरावुभा'-वित्यादिनोक्तः, तस्य च कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षः फलमिति तत्रैवोक्तम् । तदेव फलमिह साक्षादनेन श्लोकेनोक्तम् । किमिति ? त्मागात्सत्त्वसमावेशः, सत्त्वसमावेशादात्मज्ञानं; तस्माच्च संशयनिरासः, ततो नित्यकायकर्मधीतिद्वेषाभावपूर्वकात्मज्ञाननिष्ठेति । एतं कर्मयोगिनः क्रमेण ज्ञाननिष्ठामासौ सत्यां ज्ञाननिष्ठस्य यत्फलं पूर्वमुक्तं गुणातीतत्वं विदेहकैवल्यं च तदुभयमस्य भवतीति कर्मयोगिनः फलं ज्ञाननिष्ठामाप्तिद्वारा मोक्ष एवेति कृत्वा ज्ञाननिष्ठैव कर्मयोगस्य फलं, तच्चैह प्रतिपादितमिति भावः ॥१०॥

यः पुनरधिकृतस्सन् देहात्माभिमानित्वेन देहभृदज्ञोऽबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतया 'अहं कर्ता' इति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारः, न तत्र्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माप्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

नहीति । नहि यस्माद्देहभृता- देहं विभर्तीति देहभृत्, देहात्माभिमानवान्देहभृदित्युच्यते, न विवेकी । सहि- 'वेदाविनाशिन'मित्यादिना कर्तृत्वाधिकारान्निवर्तितः । अतस्तेन देहभृताऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं सन्न्यसितुं कर्माप्यशेषतो निश्शेषेण । तस्माद्य-

न हीति । हि देहभृताऽशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं, यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागी-त्यभिधीयते शिष्टैः । अबाधितमारमकर्तृत्वविज्ञानमहं कर्तेत्येवंरूपं ज्ञानं यस्य तत्तया हेतुना । तस्येति । कर्मप्यधिकृतस्य कर्तात्मदर्शिनोऽज्ञस्येत्यर्थः । कर्मफलत्यागेनेति । कर्मफलत्यागपूर्वकमित्यर्थः । चोदितकर्मानुष्ठान एवेति । विहितकर्मानुष्ठान इत्यर्थः । तत्र्याग इति । कर्मत्याग इत्यर्थः । देहभृदिति । न हि दण्डमिवात्मा देहं विभर्ति येन देहभृदित्युच्येत, नापि पय इव घट आत्मा देहं विभर्ति । किंतु ममायं देह इति मनुष्योऽहमिति चाहं ममाभिमानपूर्वकं देहं विभर्त्यात्मा । यदा पुनरात्मनश्शरीरेऽहं ममाभिमानाभावः, तदा सुषुप्तौ शरीरं हि निश्चेष्टतया वर्ततेऽत आह—देहात्माभिमानवान् देहभृदित्युच्यत इति ।

कः पुनर्नोच्यते देहभृदित्यत आह—न विवेकीति । नन्विह देहभृच्छब्देन विवेक्य-प्युच्यतामत आह—स हीति, अत इति । विवेकिनः कर्माधिकाराभावादित्यर्थः । तेनेति । अविवेकिनेत्यर्थः । शक्यमिति नेत्यस्यात्तान्वयान्न शक्यमित्यर्थः । विवेकिना तु त्यक्तुं शक्यमेव । देह्यात्मा मात्रफलकमिक्षाटनादिकर्मणामपि गुणकृतत्वानुसन्धानेन त्यागोपपत्तेः । न ह्यज्ञ इव माज्ञोऽप्यहं करोमीति मन्यते- अकर्त्रभोक्तविक्रियत्रशाभिज्ञात्मदर्शित्वं हि माज्ञस्त्वं । कथमकर्तारमात्मानं पश्य-न्विद्वान् कर्ताहमिति मन्येत ? यस्तु तथा मन्यते स नैव तत्त्ववित् । किंतु भ्रान्त एव रज्जुसर्पवत् । तस्माद्विवेकिना कर्म कर्तुमेव न शक्यते, नतु त्यक्तुम् । कर्मकरणस्य देहादिप्वनात्मस्वात्माध्यास एव हि हेतुः । सुषुप्तावध्यासाभावेन कर्माभावदर्शनात् । स चाध्यासो विवेकिनः कथं जीवनादि-पशुतिरिति शङ्कायामुक्तं व्यासेनैव भागवते—'देहोऽपि दैववशागः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रति-समीक्षित एव सासु'रिति । इहाप्युक्तं- 'स्वभावस्तु प्रवर्तत' इति । तस्माद्देहाघाकारपरिणतगुणा एव कर्मसु प्रवर्तन्ते तत्तादात्म्याध्यासेन चाविवेकिनः, नतु विवेकिनः । तस्यात्मत्वादात्मनश्चाकर्तृत्वादिति विवेकिनः कर्मकरणमेवासम्भवि, नतु निश्शेषतः कर्मत्यागः । देहादिभ्यो विलक्षणश्चिन्मात्रोऽहं सदाशिव इति ज्ञानेन सर्वकर्मत्यागस्य सुकरत्वाद्देहादिगतकर्मणा सम्बन्धाभावाच्चात्मनो मेघगजले-नैव गगनस्य ।

स्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि कर्माणि कुर्वन् कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसन्धिमात्रसन्न्यासी स त्यागीत्यभिधीयते, कर्म्यपि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शित्वेनैवाऽदेहभृता देहात्मभावरहितेनैवाशेषकर्मसन्न्यासश्शक्यते कर्तुम् ॥११॥

किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मसन्न्यासात्स्यादित्युच्यते—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥२२॥

अनिष्टमिति । अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणं, इष्टं देवादिलक्षणं, मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं च, तत्र त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापार-

अतस्सर्वं कर्म समूलं त्यक्तुं शक्यमेव विवेकिन इत्यविवेकयेवान्न देहभृच्छब्देन प्राद्यः- तस्यैव देहादितादात्म्याध्यासवतः कर्मत्यागासम्भवात् । नहि पश्मादिषुन्मेषनिमेषादिक्रियासु पशुषु सत्सु तत्तादात्म्याध्यासवानज्ञः कर्मत्यागं कर्तुं क्षमते । किं त्वहमेवोन्मिषामि निमिषामि चेति कर्मैव कुर्वन्निव वर्तते । उक्तं हि पञ्चमाध्याये 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वचित्, पश्यन्शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्भ्रन्नाच्छन्स्वपन्वसन् । प्रलपन् विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्मिषन्नपि ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारय'न्निति । तथा 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत' इति च । तस्मादविवेकिन एव कर्मत्यागासम्भवः । नतु विवेकिन इति स्थितम् ।

कर्मफलाभिसन्धिमात्रसन्न्यासीति । कर्मफलाभिसन्धिमात्रमेव सन्न्यसितुं त्यक्तुं शील-मस्यास्तीति तथोक्तः । नतु कर्मसन्न्यासीति मात्रपदार्थः । ननु यः कर्म न त्यक्तवान्, फलमेव त्यक्तवान् कथं स त्यागीत्युच्यतेऽत आह—स्तुत्यभिप्रायेणेति । फलाभिसन्धिमात्रत्यागिनसन्न्यासित्वं स्तुतिसिद्धम् । ज्ञानपूर्वकसर्वकर्मसन्न्यासिनरसन्न्यासित्वं तु पारमार्थिकं (सुखं) मोहपूर्वककर्मसन्न्यासिनो दुःखादिपूर्वककर्मसन्न्यासिनश्च सन्न्यासित्वं निन्द्यमिति भावः । कर्म्यपीत्यपिशब्दात्कर्मापरित्यागरूपसन्न्यासविरुद्धांशसत्त्वेऽपीति गम्यते । अत एव तस्य सन्न्यासित्वमसुख्यम् ।

तस्मादिति । अविवेकिना देहभृता सर्वकर्मत्यागस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । अदेहभृतेषु कर्मसन्न्यासः कर्तुं शक्यते । तत्र हेतुमाह—परमार्थदर्शित्वेनेति । अकर्त्तात्मज्ञानेनेत्यर्थः । अदेहभृतेतिपदं स्वयमेव व्याख्याति—देहात्मभावरहितेनेति । देहात्माभिमानवान् हि देहभृदित्युच्यते ॥११॥

अनिष्टमिति । अत्यागिनां मेत्य अनिष्टमिष्टं मिश्रं चेति त्रिविधं कर्मणः फलं भवति । सन्न्यासिनां तु क्वचिदपि तत्र भवति । यज्ञादिलक्षणं नित्यनैमित्तिककाभ्यभेदभिन्न धर्माख्यं कर्म यच्छास्त्रेण विहितं तस्य फलमिष्टं, यत्पुनर्हिंसादिलक्षणं शास्त्रेण मतिषिद्धं कर्माधर्माख्यं तस्य फलमनिष्टं, यत्कर्म धर्माधर्मोभयात्मकं तस्य फलं मिश्रम् । कियत इति कर्म । फलशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति—फल-

निष्पन्नं सदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पीं फल्गुतया लय-
मदर्शनं गच्छतीति फलमिति फलनिर्वचनम् । तदेतदेवंलक्षणं फलं भवति- अत्यागिना
मज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसन्न्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वं, न तु सन्न्यासिनां परमार्थ-
सन्न्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न हि केवलसम्यग्दर्शन-
निष्ठा अविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः । अत एव परमार्थदर्शिन एवाशेष-
मित्यादिना । फल्गुतया लीयत इति फलम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । फल्गुना तुच्छत्वं- मिथ्यात्व-
मिति यावत् । कुतः फल्गुत्वमत आह—अविद्याकृतमिति । अविद्या हि मिथ्याभूतमज्ञानं तत्का-
र्यत्वात्फलमपि मिथ्याभूतमेवेत्यर्थः । किमिव तुच्छमत आह—इन्द्रजालमायोपममिति । इन्द्र-
जालाख्यमायाकृतगन्धर्वनगरादितुल्यमित्यर्थः । कुतोऽस्मिन् तुच्छे फले विदुषामप्यासक्तिरत आह—
महामोहकरमिति ।

नवसन्नस्यात्पनः फलेन सह सङ्गाभावात्कथमस्मिन् मोहोऽत आह—प्रत्यगात्मोपसर्पी-
वेति । प्रत्यगात्मानमुपसर्पति सम्बध्नातीति मत्यगात्मोपसर्पिं । तदिव भासमानमिति शेषः । आत्मसङ्गीव
भातीत्यर्थः । कथमस्य फलस्य निष्पत्तिरत आह—वाह्येति । बाधानामनेकानां कारकाणां व्यापारैः
क्रियाभिर्निष्पन्नं निर्वृत्तमत एव नेदं प्रत्यगात्मोपसर्पिं । वस्तुत इति भावः । एवं तुच्छत्वादेवास्य लय-
सर्पाभासादिवदित्याह—फलगुतयेति । हेतौ तृतीया । लयशब्दार्थमाह—अदर्शनमिति । नोश-
मिति यावत् । गच्छति प्राप्नोति । लीयत इत्यस्यार्थकथनमिदं लयं गच्छतीति । फलनिर्वचनं
फलशब्दनिरुक्तिः । नचैवं मोक्षः फलं नैव भवतीति वाच्यं, इष्टत्वात् । नहि वयं मोक्षं ब्रह्मभाव-
लक्षणं फलं ब्रूमः, किंतु नित्यसिद्ध एव स इति ब्रूमः । फलवत्पात इव भातीति फलत्वं मोक्षस्य ।
नतु वस्तुतः फलत्वम् । अत एव मोक्षस्य नित्यत्वव्यवहारस्सङ्गच्छते । नचैवं सगुणमुक्तिक्षेत्रस्य
हिरण्यगर्भलोकस्य कथं फलत्वमिति वाच्यं, तस्यापि मायामयत्वेन तुच्छत्वात्फलत्वमिति । तद्धि
नित्यकर्मणः फलं- 'प्राजापर्यं गृहस्थाना'मिति शास्त्रात् । यद्वा सगुणोपासनस्य फलम् । उपासनं हि
क्रियेति । कर्मणः फलमिष्टमेव सगुणमुक्तिक्षेत्रम् । अत्यागिनामिति । कर्मफलत्यागिनामिति भ्रम-
व्युदासायाह—अपरमार्थसन्न्यासिनामिति । स्वर्गादिलक्षणकर्मफलमात्रत्यागिनामिहजन्मनि ज्ञान-
निष्ठया अपासौ जन्मान्तरस्यावश्यंभावितया स्यादेवेष्टं मिश्रं वा कर्मफलमिति भावः । नहि फलत्याग-
मात्रान्मुक्तिः । नच 'त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मित्युक्तमिति वाच्यं, स्तुतिपरत्वात्तस्य ।

कदा भवति कर्मिणां कर्मफलमत आह—प्रेत्येति । शरीरं विहायेत्यर्थः । फलितमाह—
शरीरपातादूर्ध्वमिति । प्रकृतदेहत्यागानन्तरमित्यर्थः । कुतो न सन्न्यासिनां कर्मफलमित्यत आह—
नहीति । आदिपदाद्वाग्दियहणम् । कदाचिदपि न नोन्मूलयन्ति हि, किंतु सर्वदाप्यवश्यमुन्मूल-
यन्त्येवेत्यर्थः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ नञौ । हिः प्रसिद्धौ । हि यस्यात्र नोन्मूलयन्ति तस्मान्न
कर्मफलमिति वा । उन्मूलयन्ति समूलं नाशयन्ति । अत एवेति । दिवया साङ्गैरविद्यादिसंसार-

कर्मसन्न्यासित्वं सम्भवति, अविद्याध्यारोपित्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां, न त्वज्ञ-
स्याधिष्ठानादीति क्रियाकर्तृकारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसन्न्यासस्सम्भवति ॥१२॥

तदेतदुत्तरैदश्लोकैर्दर्शयति—

पञ्चैतानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

पञ्चेति । पञ्चैतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो ! कारणानि निर्वर्तकानि निबोध,
मे ममेत्युत्तरत्र चेतस्समाधानार्थं, वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च । तानि च कारणानि ज्ञातव्य-
तया स्तौति—साङ्ख्ये ज्ञातव्याः पदार्थास्सङ्ख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत्साङ्ख्यं वेदान्तः
कृतान्त इति तस्यैव विशेषणम् । कृतमिति कर्मोच्यते तस्यान्तःपरिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः
कर्मन्त इत्येतत् । 'यावानर्थ उदपाने, सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यत' इत्यात्म-
ज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थं साङ्ख्ये कृतान्ते वेदान्ते
बीजस्थोन्मूलितत्वादेवेत्यर्थः । परमार्थदर्शिन एवेत्येवकार्थमाह—न त्वज्ञस्येति । कस्मादज्ञस्य
कर्मसन्न्यासो न सम्भवतीत्यत आह—अधिष्ठानादीति । अधिष्ठानमादिर्येषां तान्यधिष्ठानादीनि तानि
च तानि क्रियाकर्तृकारकाणि च अधिष्ठानादिक्रियाकर्तृकारकाणि, अधिष्ठानं तथा कर्तेति श्लोको-
क्तानि क्रियाकर्तृकारकाणीत्यर्थः । यद्यपि कर्तृकारकाणामहङ्कार मन इन्द्रियशरीराणामात्मत्वेन दर्शनं
सम्भवति । अहं करोमि, स्पृशामि, जिघ्रामि, गच्छामि, स्थूलोऽहं कुशोऽहमित्यादिव्यवहारात् । क्रियाया
आत्मत्वेन दर्शनं तु न सम्भवति । अहं गमनमित्यादिव्यवहाराभावात् । तथाप्यात्मीयत्वेन क्रियाया
दर्शनसम्भवादुक्तं क्रियाकर्तृकारकाणीति । क्रियामात्मीयत्वेन कर्तृकारकाण्यात्मत्वेन च पश्यत इत्यर्थः ।
अशेषकर्मसन्न्यासो न सम्भवतीत्यन्वयः । तदेतदिति । अज्ञस्य कर्मसन्न्यासासम्भवं, प्राज्ञस्य
तत्सम्भवं चेत्यर्थः ॥१२॥

पञ्चेति । हे महाबाहो ! सर्वकर्मणां सिद्धये कारणानि कृतान्ते साङ्ख्ये प्रोक्तान्येतानि पञ्च
कारणानि मे वाचयान्निबोध । साङ्ख्यशब्दार्थमाह—ज्ञातव्या इति । ज्ञातव्याः पदार्थाः प्रकृतिमह-
दहङ्कारादयो यस्मिन्सङ्ख्यायन्ते गण्यन्ते तच्छास्त्रं साङ्ख्यमित्युच्यते । कापिलसाङ्ख्यनिरासायाह—
वेदान्त इति । वेदान्तशास्त्रमित्यर्थः । उत्तरमीमांसेति यावत् । कथं कृतस्य साङ्ख्ये परिसमाप्तिरत
आह—यावानिति । साङ्ख्यशास्त्रोक्तात्मज्ञानेः सर्वकर्मसमाप्तिसद्भावाच्छास्त्रमपि कृतान्तमित्युच्यत
इत्यर्थः । कर्मसमाप्तिसद्भावात्प्रतिपादकत्वात्साङ्ख्यशास्त्रस्य कृतान्तत्वमौपचारिकमिति भावः ।

कृतस्यान्तस्समाप्तिज्ञाने भवतीत्यथमर्थो यत्र प्रतिपाद्यते तत्कृतान्तमित्युच्यते । ज्ञाने कर्मणः
परिसमाप्तिं प्रतिपादयतीति साङ्ख्यशास्त्रं कृतान्तमित्युच्यत इति भावः । अत इति । ज्ञाने कर्म-
समाप्तिप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । तस्मिन् कृतान्ते साङ्ख्ये वेदान्ते । साङ्ख्यस्य फलितार्थमाह—

प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

कानि तानीत्युच्यते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरम् । तथा कर्ता उपाधिलक्षणो भोक्ता, करणं च श्रोत्रादिशब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं तद्द्वादशसङ्ख्यं, विविधा च पृथक्चेष्टा वायवीया प्राणापानाद्या, दैवं चैव दैवमेव चाद्वैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादिचक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥१४॥

आत्मज्ञानार्थं इति । साङ्ख्यमात्मज्ञानं तत्प्रतिपादकत्वाच्छास्त्रमपि साङ्ख्यमित्युच्यत इत्यर्थः । आत्म-
ज्ञानमेवार्थः फलमभिव्येयो वा यस्य तदात्मज्ञानार्थं तस्मिन् । सिद्धय इति तादर्थ्ये चतुर्थीत्याह—
निष्पत्त्यर्थमिति । सर्वकर्मणां निष्पत्तौ हेतुभूतानि साङ्ख्यशास्त्रप्रसिद्धानि पञ्च कारणानि सन्ति;
तान्यहं वक्ष्यामि त्वं सावधानो भवेत्यर्थः ।

यस्तु रामानुजः—सङ्ख्यया बुद्धिस्तयानुसंहितस्साङ्ख्यः कृतान्तो निर्णय इति, तदसत्—
साङ्ख्यशब्देनैव वैदिकबुद्धयनुसंहितवेदान्तशास्त्रसिद्धान्तरूपार्थस्य सिद्धत्वेन कृतान्तशब्दवैपर्ययसद्भावात् ।
'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानमिति वेदान्तशास्त्रस्य साङ्ख्यत्वप्रसिद्धेश्च । सेधरसाङ्ख्यं हि वेदान्तशास्त्रम् ।
तन्निष्ठत्वाच्च ज्ञानिनस्साङ्ख्यया इत्युच्यन्ते । नच वेदान्तेष्वपि कर्मान्वयस्य स्थापितत्वात्तस्मिन् कृतान्तत्वं
वेदान्तशास्त्रस्येति वाच्यं, वेदान्तेषु कर्मान्वयस्याज्ञपरत्वेनैव स्थापितत्वात् । नहि परमार्थसन्न्यासिनां
साङ्ख्यानं कोऽपि कर्मान्वयः । 'सर्वारम्भपरित्यागी'त्यादेरुक्तत्वादिहैव । 'तत्र केन कं पश्ये'दि-
त्यादिश्रुतेषु । न चान्तशब्दस्य निर्णये रूढिरिति वाच्यं, 'मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यत'
इति समाप्तावप्यन्तशब्दस्य रूढत्वात् । तस्मान्नात्र कृतान्तशब्दस्य निर्णयार्थवर्णनद्वारा वैयर्थ्यापादनं
न्याय्यम् ॥१३॥

अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमाश्रयः । कस्याश्रयोऽसत् आह—इच्छेति । प्राणिना-
मिच्छादयो हि शरीरेऽभिव्यज्यन्ते भोगायतनत्वाच्छरीरस्य । सुषुप्तिमृतिमूर्च्छासु शरीररहितस्य जीवस्य
सुखदुःखादिसम्भोगादर्शनात् । तस्मादिच्छाद्यभिव्यक्तिरूपसंसारश्रयत्वादाधिष्ठानं शरीरम् । उपाधि-
लक्षण इति । अन्तःकरणस्वरूपः । अहंबृत्तिरिदंबृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधाः तत्राहंबृत्तिर्विज्ञानमयो
भोक्ता । इदंबृत्तिस्तु मनःकरणमिति विवेकः । तस्मादहङ्कारः कर्ता । तेन हि चिदाभाससंयुक्तेन
देहादितादात्म्याध्यासात्कर्माणि क्रियन्ते तत्फलानि भुज्यन्ते चेति कर्ता भोक्ता च सः । तत्तादा-
त्म्याध्यासात् प्रत्यगात्मनः कर्तृत्वभोवत्त्वापत्तिः । शब्दाद्युपलब्धिदशब्दस्पर्शरूपाद्यनुभवः । द्वादश-
सङ्ख्यमिति । दशेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति । विविधा बहुविधा, पृथ्वासङ्कीर्णा, चेष्टा व्यापारः ।
कस्य चेष्टेत्यन्तः आह—वायवीयेति । वायोः प्राणवायोरियं वायवीया । का सा चेष्टेत्यत

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरः, न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वाऽधर्म्यमशास्त्रीयं यच्चापि निमेषादिकं चेष्टितादिजीवनहेतुः तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ।

नन्वेतान्यधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां निर्वर्तकानि । कथमुच्यते- 'शरीरवाङ्मनोभि-
आह—प्रणापानाद्येति । प्राणः प्राणनममानो विसर्जनप्रादिपदाहुदानादिवायुचेष्टा गिलनाद्यो
प्राणाः । अनेन च चेष्टापदेन तदाश्रयः प्राणवायुर्ग्राहः । यद्वा चेष्टयतेऽनयेति चेष्टा वायोर्भूतस्येमा
वायवीया वायुविकाराः प्राणापानाद्याः प्राणापानादिवायवो विविधा च पृथक्चेष्टेत्यनेनोच्यन्त इत्यर्थः ।
अक्षमयोऽधिष्ठानं प्राणमयश्चेष्टा मनोमयः करणं विज्ञानमयः कर्तेति बोध्यम् । दैवमादित्यादि ।
आदिपदाद्दिग्वातमचेतोऽश्विनहीन्द्रोपेन्द्रमित्रादिग्रहणम् । चक्षुरादीत्यादिपदाश्च श्रोत्रादिग्रहणम् ।
आदित्यादिदेवतानुग्रहादेव चक्षुरादयस्त्वस्वकार्यं निर्वर्तयन्तीत्यनुग्राहकत्वं चक्षुरादीनां दैवस्य ।

दैवमन्तर्यामीश्वर इति रामानुजः, तदसत्—अविक्रियप्रत्यगात्मस्वरूपत्वादान्तर्यामिणः ।
'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति हि श्रूयते । नच प्रेरणरूपा क्रियास्तीश्वरस्येति वाच्यं, त्वमिदं
कुर्वीतीश्वरेणान्तरेण प्रेर्यप्राणस्य यस्य कस्याप्यदर्शनात् । अयस्कान्तलोहदृष्टान्तेनाविक्रियादेवेश्वरा-
न्ममभादिप्रेरणसम्भवात् । अविक्रियस्यैव निधेः पुरुषप्रेरणसम्भवाच्च । नहि निधिः पुरुषं त्वं मदर्थं
भूखननादिकं कुर्विति प्रेरयन् दृष्टः । तथापि निधिप्रेरित एव भूखननादौ पवर्तते पुरुषः । निध्यर्थे
तस्य तत्र मधुत्वात् । तस्मादविक्रियस्येश्वरस्य नात्र कर्महेतुत्वेन ग्रहणमुचितम् ॥१४॥

शरीरेति । नरश्शरीरवाङ्मनोभिर्न्याय्यं वा विपरीतं वा यत्कर्म प्रारभते तस्यैते पञ्च हेतवो
भवन्ति । यत्कर्ममिति । शारीरं वाचिकं मानसिकं वेत्यर्थः । ननु न्याय्यविपरीताभ्यां यर्माधर्माभ्या-
मन्यस्य निमेषादिकर्मणः का गतिरत आह—यच्चापीति । यच्च निमेषादिकं यच्च जीवनहेतुश्चेष्टि-
तादिकं कृष्यादिव्यापारात्मकं तदपि न्याय्यविपरीतशब्दाभ्यामेव गृह्यते । यर्माधर्मकार्यत्वात्तस्येत्यर्थः ।

जन्मान्तरकृतपापवशेन निमेषादिचेष्टाप्रतिबन्धसम्भवाद्वादीनां तच्चेष्टा जन्मान्तरकृतधर्मकार्य-
भूता एवेति निश्चेतुं शक्यते । तथा पापवशात्कष्टजीवित्वस्य पुण्यवशात्सुखजीवित्वस्य च कृषी-
वलादिषु राजादिषु च दर्शनाज्जीवनहेतुकर्मविशेषोऽपि पुण्यपापप्रयुक्त एवेति भावः ।

ननु शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म क्रियते शारीरं वाचिकं मानसिकं वा तस्य कर्मणश्शरीरवाङ्मनांति-
प्रीण्येव हेतवो ननु पञ्चाधिष्ठानादीनि पूर्वोक्तानि हेतव इति कृत्वा कथमुक्तं 'पञ्चैते तस्य हेतवः'
इति चेन्मैवम्—नरस्य कर्तुंश्रुतुंश्रयोक्तत्वाद्वैवस्य पञ्चमस्य गम्यमानत्वाच्चेति । नन्विति । एता-

यत्कर्म प्रारभत' इति ? नैष दोषः—विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्यप्रधानं तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरधिष्ठानादिभिरारभ्यत इति । फलकालेऽपि तत्प्रधानैस्साधनैर्भुज्यत इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यत इति ॥१५॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते । एवंसति- एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति कर्मणि । तत्रैवंसतीति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सम्बध्यते । तत्र तेष्व्वात्मनोऽनन्यतमत्वे-
न्यधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणा निर्वर्तकानीति पूर्वमुक्त्वा कथमिह शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभत इत्युच्यत इति पूर्वपक्षः । परिहृति—नैष दोष इति । अधिष्ठानादिपञ्चकहेतुकमपि विधिप्रतिषेधलक्षणं तदङ्ग-
भूतदर्शनश्रवणादिरूपं जीवनलक्षणं च सर्वमपि कर्म शरीरादित्यप्रधानं, तत्रश्च त्रिधैव राशीकृतं सच्छरी-
रादिभिरारभ्यत इत्युच्यते । यच्छरीरं कर्म गमनादिकं तदधिष्ठानादिपञ्चकनिर्वर्त्यमपि शरीरप्रधानतया शरीरेणारभ्यत इत्युच्यते । तथा वाचिकं भाषणादिकं यत्तदप्यधिष्ठानादिपञ्चकनिर्वर्त्यमेव । तथापि वाच्यप्रधानतया वाचाऽऽरभ्यत इत्युच्यते, तथा मानसिकं मननादिकर्म यत्तदधिष्ठानादिपञ्चकनिर्वर्त्यमपि मनःप्रधानतया मनसाऽऽरभ्यत इत्युच्यते । एवं शारीरवाचिकमानसिकभेदात्त्रिविधमपि कर्म अधिष्ठा-
नादिपञ्चकनिर्वृत्तं भवतीति न कोऽपि दोष इत्यर्थः । न केवलं त्रिविधस्य कर्मणः करणकाल एव शरीरादित्रिकमाधान्यं, किंतु फलकालेऽपीत्याह—फलकालेऽपीति, तत्प्रधानैरिति । प्रधानैस्त्रिभि-
रित्यर्थः । वागुपलक्षितैरिन्द्रियैश्शरीरेण मनसा च शब्दादिसुखादिविषयानुभवादिति भावः । तस्मा-
च्छरीरादित्रयनिर्वर्त्यस्यापि कर्मणः पञ्चापि पूर्वोक्ता हेतवो भवन्त्येवेत्याह—पञ्चानामिति । न विरुध्यते विरुद्धं न भवति । अधिष्ठानादिपञ्चकहेतुकमपि कर्म शरीरादिप्रधानतया शरीरादिभेदेन त्रिविधं भवतीति न कोऽपि विरोध इति भावः ॥१५॥

तत्रेति । एवं सति तत्र केवलमात्मानमकृतबुद्धित्वाद्यः कर्तारं पश्यति दुर्मतिस्स न पश्यति । कर्मणि निर्वर्त्ये सतीत्यन्वयः । दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेनेति । आत्मनि कर्तृत्वदर्शनं दुर्मतित्वं- दुष्ट-
बुद्धिर्हि अकर्तार्यात्मनि कर्तृत्वदर्शनम् । एवंविधदर्शनस्य दुष्टत्वं प्रति हेतुस्तु अधिष्ठानादिपञ्चकस्य कर्तृत्वमेव । अधिष्ठानादिपञ्चकं कर्त्रित्यविद्वान्निह कर्ताहमिति पश्यति । तस्मादधिष्ठानादिपञ्चके कर्तारि सति तत्तथाऽगृहीत्वा य आत्मानं कर्तारं पश्यति स दुर्मतिरेवेति दुर्मतित्वस्य हेतुभूतमेवं सतीति वाक्यम् ।

तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यत इत्युक्तं, तदेवाह—तेष्विति । प्रकृतेष्वधिष्ठानादिप्रित्यर्थः । आत्मनोऽनन्यतमत्वेनेति पदद्वयमध्याहर्तव्यं मूले इत्यभिप्रेत्य तथैवाध्याहृत्याह—आत्मन इति ।

नाविद्यया परिकल्पितैः क्रियमाणस्य कर्मणः 'अहमेव कर्तेति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान् । कस्मात् ? वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वात्, योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवादी आत्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावप्यकृतबुद्धिरेव । अतोऽकृतबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थः । अतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽजस्रं जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः । स पश्यन्नपि न पश्यति; यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं, यथा वाग्नेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं, यथा वा वाहने उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥१६॥

कथमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्यत आह—अहमेव कर्तेति । कस्य कर्तेत्यत आह—कर्मण इति । कीदृशस्य कर्मणोऽत आह अविद्ययाऽऽत्मत्वेन परिकल्पितैस्त्वरिष्ठानादिभिः पञ्चभिः—क्रियमाणस्येति । शुद्धमविक्रियमित्यर्थः । ततश्च कर्तृत्वविकारस्तत्प्रयुक्तभोक्तृत्वविकारश्च नात्मनस्तम्भवतीति भावः । कस्मादयमज्ञः केवलमात्मानं कर्तारं पश्यतीति पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरयति—अकृतबुद्धित्वादिति । अकृताऽसंस्कृता बुद्धिर्यस्मिन् तच्चात् । कैरसंस्कृतेत्यत आह—वेदान्तेति । वेदान्तशास्त्रमाचार्योपदेशो न्यायश्चेत्येतैस्त्रिभिः, ननु तर्कव्याकरणादिभिरिति भावः ।

ननु ये देहाद्यात्मवादिनो बौद्धादयस्ते आत्मानं कर्तारं पश्यन्तु नाम, कथं पुनरास्तिका वैदिकादयोऽत आह—योऽपीति । देहादिव्यतिरिक्तात्मवादी योऽप्यास्तिको वैदिकादिस्सोपि केवलमात्मानं कर्तारं पश्यत्येव । तस्मादसावपि देहादिव्यतिरिक्तः कर्ताऽहमिति ज्ञानवानपीत्यर्थः । अकृतबुद्धिरेवेति । देहादिविलक्षणा कर्त्रेभोवत्रात्मज्ञानाभावादिति भावः । किं न पश्यतीत्यत आह—आत्मनस्तत्त्वमिति । अर्थान्तरमाह—कर्मणो वेति । कर्मणस्तत्त्वं वेत्यर्थः ।

यद्वा वाशब्दस्समुच्चयार्थः । आत्मनः कर्मणश्च तत्त्वं न वेतीत्यर्थः । आत्मनस्तत्त्वमविक्रियत्वं, कर्मणस्तत्त्वं त्वरिष्ठानादिपञ्चकनिर्वर्थेष्वमिति विवेकः । अत इति । अतत्त्वविस्वादित्यर्थः । दुष्टा मतिर्यस्य स दुर्मतिः । दुष्टशब्दार्थमाह—कुत्सितेति । फलितमाह—विपरीतेति । कुतोऽस्या यतेरहं कर्तेत्येवंरूपाया दुष्टत्वमत आह—अजस्रमिति । जननमरणप्रतिपत्तिस्संसारः । ननु पश्यन्नपि न पश्यतीति कथं विरुद्धमुच्यतेऽत आह—यथेति । तैमिरिकः तिमिरदोषदूषितनेत्र एकमेव चन्द्रमनेकचन्द्रत्वेन यथा पश्यन्नपि न पश्यतीत्युच्यते तद्वत् । यद्वा अकर्तारमात्मानं कुतः कर्तारं पश्यतीत्यत आह—तैमिरिक इति । अविद्याहठबुद्धिरयमकर्तारमप्यात्मानं कर्तारं पश्यति, यथा तैमिरिक एकमपि चन्द्रमनेकं पश्यति तद्वदित्यर्थः ।

ननु एकस्यैवात्मन अनेकत्वेन ग्रहणे भवतु स दृष्टान्तः; नत्विहेतिचेत्, मैवम्—यथावस्थितार्थस्यान्यथा ग्रहणांशे दृष्टान्तत्वात्तस्य । योग्यमेव दृष्टान्तान्तरमाह—यथा वेति । अग्नेषु धावत्सु सत्स्वधावन्तमपि चन्द्रं धावन्तं यथा पश्यति, तथाऽरिष्ठानादिषु कर्माणि कुर्वन्तु सत्स्वकुर्वाणमप्यात्मानं कर्तारं पश्यतीति ।

ननु नायमपि दृष्टान्तस्समीचीनः, परस्मिन् परकार्यदर्शनं दृष्टान्तार्थः, आत्मन्येव परकार्यदर्शनं दाष्टान्तिकार्थं इति भेदादिति चेन्नैवम्—अक्रिये सक्रियत्वदर्शनस्यैवेह साम्यत्वेन विवक्षितत्वात् । योग्यमेव दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । बाहने शिबिकादावुपविष्टः पुरुषोऽन्येषु शिबिकावाहिषु धावत्सु सत्स्वात्मानमेव धावन्तं पश्यति । एवमन्येषु कुर्वत्सु सत्स्वात्मानमकर्तारमपि कर्तारं पश्यति । य एवं पश्यति स विपरीतबुद्धिरेव । यथावस्थितार्थादर्शनान्मिथ्यार्थदर्शनाच्चेति नास्य दुर्मतेस्सर्वकर्म-त्यागस्सम्भवति । ननु तत्रेति निर्धारणे सप्तमी । ततश्च तत्र तेषां मध्ये आत्मानं केवलमात्मानमेव यः कर्तारं पश्यति स दुर्मतिः । अधिष्ठानादिपञ्चकस्य कर्मनिर्वर्तकत्वेनात्मन एकस्यैव कर्तृत्वानुपपत्तेः । न चाधिष्ठानादिष्वात्माऽनुक्त इति वाच्यं, कर्तेत्यनेनोक्तत्वात् । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दिति ह्यात्मनः कर्तृत्वं स्थापितं सूत्रकारैरिति द्वैतिनः पूर्वपक्षयन्ति ।

अत्रोच्यते—यदि कर्तेत्यनेन जीवामोच्यते तर्हि जीवात्मानं कर्तारं यः पश्यति स सुमतिरेवेति कथं दुर्मतित्वं तस्य ? न चात्मानमेकमेव यः कर्तारं पश्यति स दुर्मतिः; अधिष्ठानादिपञ्चकस्यापि कर्तृत्वेन दर्शनीयत्वादिति वाच्यं, पूर्वं जीवस्यैव कर्तृत्वमुक्तं, न त्वधिष्ठानादेरिति । यद्यधिष्ठानादयः पञ्चापि कर्तारस्स्युस्तर्हि 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं' चेति कर्तृशब्देन कथं जीवस्यैव मह्यं स्यात् ? कथं वा सर्वसामान्येन कर्तृत्वेन तस्य निर्देशस्स्यात् ? अधिष्ठानं तथा जीवः करणं चेति हि नोक्तं व्यासेन । अधिष्ठानादयो हि कर्तुर्जीवस्य साहाय्यकारिण एव । यथा वास्यादयस्तक्षस्य । तस्मादात्मैक एव कर्तेति कर्ताहमिति यः पश्यति स सुमतिरेव ।

नचाधिष्ठानादिसहित एवात्मा कर्ता, नतु केवल इति कृत्वा केवलमात्मानं कर्तारं यः पश्यति स दुर्मतिरेवेति वाच्यं, तथासत्यकर्तृत्वस्यैव मासत्वादात्मनः । नच शरीराधिष्ठानतृत्वरूपं कर्तृत्वं स्वतोऽप्यस्तीति नाकर्ताऽऽस्मेति वाच्यं, तथासति केवलमात्मानं यः कर्तारं पश्यति स सुमतिरेव । अधिष्ठानादिसाहाय्यकं विनापि कर्तृत्वस्य सत्त्वादात्मनः । नच शरीराधिष्ठानकर्तृत्वादात्मा कर्तेति निर्दिष्टः । गमनादिकं कर्म तु नात्मा केवलो निर्वर्तयितुमीष्टे- अत उक्तं शरीरादिकर्मत्रये यः केवलमात्मानं कर्तारं पश्यति स दुर्मतिरिति वाच्यम् ।

किमर्थं दुर्मतिः क्रियमाणं कर्म शरीरं वाचिकं मानसिकं वेत्ति वेद उत न ? आद्ये- शरीर-भिदं कर्म शरीरप्रधानमिति जानन् कथमात्मानं शरीरसहायरहितं केवलं कर्तारं पश्येत् ? एवं वाचिकं मानसिकं चेन्द्रियप्रधानं मनःप्रधानमिति जानन् कथमात्मानमिन्द्रियमनरसहायरहितं कर्तारं पश्येत् ? न कथमपि । द्वितीये- शरीरवाङ्मनांस्येवात्मत्वेन स वेदेति कथं शरीरादिविलक्षणे आत्मनि कर्तृत्वानु-सन्धानं तस्य ? तस्मादहं कर्तेति यः प्रत्येति स यदि बौद्धादिनास्तिककर्तर्हि देहादिसङ्घातात्मात्मिमानि-त्वेन सङ्घातमेव कर्तारं पश्यति- न केवलमात्मानम् । स यद्यस्ति कर्तर्हि देहादिविलक्षणमात्मानं कर्तारं जानन्नपि न केवलात्मानं कर्तारं जानाति, किंतु मनइन्द्रियादेरहमे । स अहं कर्ता मन-

इन्द्रियादीनि करणानि शरीरेण मनसा वाचा चेदं करोमीति मन्यते । तस्मान्न सिध्येदेव तव मते दुर्मतिः । य आत्मानं केवलं कर्तारं पश्यत्यतो व्यर्थ एव स्यात्सर्वोऽप्ययं श्लोकस्तव मते इत्यहो ! मूलच्छेदी तत्र पाण्डित्यपकर्षः ।

यस्तु रामानुजः—एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्वके जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र तत्र कर्मणि केवलमात्मानमेव यः कर्तारं पश्यति स दुर्मतिरिति, तस्तुच्छम्—पूर्वोक्तार्थपरामर्शिनः एवशब्देन वस्तुत इत्याद्यर्थप्रतिपादनासम्भवात् । नहि सोऽर्थः पूर्वमुक्तः । नच 'दैवं चैवात्र पञ्चम'मित्यनेनोक्त इति वाच्यं, 'पञ्चते तस्य हेतव' इत्युक्तत्वाद्दैवस्येश्वरस्य, कर्तृर्जीवस्य च पञ्चकान्दःपातित्वेन कर्महेतुत्वांशोऽविशेषात् । परमात्मानुमत्यापि जीवात्मन एकस्यैव कर्तृत्वेन तद्ज्ञानस्यादुष्टत्वाच्च । कथमन्यथा 'अधिष्ठानं तथा कर्तेति' कर्तृशब्देन जीवग्रहणं स्यात् ? नच केवलमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्यस्य परमात्मानुमतिं विनापि जीवं कर्तारं पश्यतीत्यर्थे इति वाच्यं, केवलशब्दादेतादृशार्थालाभत्वात् । नच केवलं प्रेरकेश्वररहितमर्थादीश्वरस्येणरहितमिति वाच्यं, ईश्वरप्रेरितोऽहमिदं करोमीति जानन्नपि तत्फलमवश्यमनुभवेदेवेति किं फलं तद्ज्ञानस्य ? येन तद्ज्ञानरहितो दुर्मतिस्स्यात् । ईश्वरमभ्युपगच्छन्तस्सर्वेऽप्यास्तिकाः स्वस्येश्वरप्रेरणं जानीयुरेवेति किं फलं तत्प्रतिपादनस्येह वेदान्तशास्त्रे ? मोक्षाय हि वेदान्तशास्त्रं प्रवर्तितमिदमीधरेण । नहि स्वस्येश्वरप्रेरणज्ञानात्कस्यापि मोक्षः, नापि वैदिकैरविदितोऽयमर्थः । येनाज्ञातार्थज्ञापनं फलं स्यात् ।

नच नास्तिकस्य दुर्मतित्वमिहोच्यत इति वाच्यं, नास्तिको हि देहाद्यतिरिक्तं कर्तारमात्मानं न वेत्ति । येनेह स निन्देत् । किंच यः परमात्मानुमत्या कर्म करोतीत्युच्यते स जीवः किं वस्तुतः कर्ता उतोदासीनोऽकर्ता ? आद्ये- किं परानुमत्या तस्य ? द्वितीये- कथमकर्तृवस्तुतः कर्तृत्वम् ? नञ्चल आकाश ईश्वरानुमत्यापि चलति । नच वस्तुतः कर्ता सन्नपि जीवस्तत्तत्कर्मविशेषे ईश्वरप्रेरितस्सन्नेव प्रवर्तते- राजचोदितभूत्ववदिति वाच्यं, तथासति परमात्मानुमतिपूर्वकं जीवात्मनः कर्तृत्वमिति वचनस्यायुक्तत्वात् । स्वाभाविकमेव हि जीवात्मनः तत्तत्कर्मकर्तृत्वमिति तद्वचनस्यार्थे इति वाच्यं, धर्माधर्मसंस्कारमयुक्तत्वात्तत्कर्मकर्तृत्वस्य जीवात्मनः । नहि साक्षिभूतस्येश्वरस्यानुमतिरनुमतिर्वा कल्पयितुं शक्या । तथासति विकारित्वापत्तेः । साक्षित्वस्य निर्विकारस्वरूपत्वात् । हिंसादिकर्मसु प्रवर्तनोन्मुखस्य जीवस्यानुमतिपदानेनेश्वरस्य नैर्घृण्यादिदोषमसङ्गाच्च । नच प्राचीनेषु कर्मसु जीवं तत्रतत्र प्रेरयसु ससु ईश्वरोऽनुमन्यत इतीश्वरानुमत्यैव कर्मणां प्रेरकत्वमिति वाच्यं, ईश्वरानुमत्यभावे कर्मणामप्रेरकत्वमसङ्गेन तत्तद्दुष्टकर्मप्रेरकत्वमसङ्गेन तत्तद्दुष्टकर्मप्रेरकत्वरूपनैर्घृण्यस्य युनरपीश्वरे प्रसङ्गात् । नच जडानां कर्मणां प्रेरकत्वासम्भवात्तत्तत्कर्मानुगुण्येनेश्वर एव प्रेरयतीति वाच्यं, जडामा अप्ययस्कान्तशिलाया लोहप्रेरणदर्शनात् । ईश्वरस्यापि करणरहितस्य राजभूत्यादिवप्रेरणासम्भवाच्च ।

तस्मादीधरे साक्षिभूते सति तत्तत्कर्माण्येव तं तं तत्र तत्र प्रेरयन्ति । तच्च प्रेरणं साक्षिण्यरोपितमज्ञानात्तदेवारोपणमन्तर्यामिब्राह्मणेनाप्यनुवदितम् । कथमन्यथा निर्विकारस्येश्वरस्य साक्षिणः प्रेर-

कः पुनस्सुमतिर्यस्सम्यक्पश्यतीत्युच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाञ् लोकाञ्च हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

यस्येति । यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवति, अहंकृतः 'अहं कर्ते-
त्येवंलक्षणो भावो भावनाप्रत्ययः, एत एव पञ्चाधिष्ठानादयोऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिता-
स्सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहं तु तद्यापाराणां साक्षिभूतः—'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरा-
कस्वरूपो विकारस्यात् ? एवं सति योऽहं कर्तेति मन्यते स दुर्मतिः । यः पुनरीश्वरप्रेरितोऽहं
कर्तेति मन्यते सोऽस्तीव दुर्मतिरिति सिद्धम् । ईश्वरेपि प्रेरकत्वविकारस्थानेनारोपितत्वात् । अतः
कथमुच्यते ? य ईश्वरानुमत्याऽऽत्मानं कर्तारं पश्यति स पश्यतीति । तस्माच्छङ्करभगवत्पादोक्तार्थ
एवानवधः ।

ननु आत्मनोऽनन्यतमत्वेनेति मूलाद्बुद्धिःपदकल्पनं तन्मतेष्ययुक्तमेवेति वाच्यं, शास्त्राद्यवि-
रोधेन तत्कल्पनस्य युक्तत्वात् । यद्वा तत्रैवंसतीति मूलान्वयः । तत्र प्रकृते अधिष्ठानादिपञ्चके एवं
सति पूर्वोक्तविषया सर्वकर्मकारणे सतीति । अथवा तत्र प्रकृते शरीरादिभेदभिन्ने सर्वस्मिन्कर्मण्येवंसति
यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सतीत्यर्थः । आत्मकर्तृत्वदर्शनस्य दुष्टत्वे हेतुकथनं तेष्व्आत्मनोऽनन्य-
तमत्वेनेति । यथाधिष्ठानादिष्वन्यतमस्यादात्मा तर्हि तस्य कर्तृत्वदर्शनं युक्तमेव स्यान्नतु तथास्ति ।
अधिष्ठानादिष्वन्यतमत्वेनात्मा हि न निर्दिष्टः । अत एवात्मा केवलशुद्धः । नच कर्तेत्यनेनात्मा तेषु
निर्दिष्ट इति वाच्यं, विज्ञानमयकोशस्योपाधिलक्षणस्य तत्र कर्तृत्वेन निर्देशात् । नच 'अहं शास्त्रार्थ-
वत्त्वा'दित्यधिकरणविरोधः । अहंकारतादात्म्याध्यासेन कर्तेति निर्दिष्टत्वात्तत्र । कथमन्यथा 'साक्षी
चेता केवलो निर्गुणश्च', निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्', 'अविकार्योऽयमुच्यते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्ध-
मुच्येतात्मनः कर्तृत्वं परानुमतिपूर्वकं कर्मचोदनपूर्वकं वेति संक्षेपः ॥१६॥

यस्येति । यस्याहंकृतो भावो नास्ति, यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स इमान्हत्वापि न हन्ति न
निबध्यते । अहंकृतमावाभावे हेतुपदर्शनाय यस्येत्येतद्विशिनष्टि—शास्त्रेति । अकृतबुद्धिर्दुर्मतिरिति
पूर्वमुक्तत्वात्कृतबुद्धिस्सुमतिर्यच्छब्दार्थ इति भावः । प्रत्ययो ज्ञानं न भवति । अहं कर्तेति यो न
प्रयेतीत्यर्थः । तर्हि कः मत्प्रयस्तस्य भवतीत्यत आह—एत एवेति । यद्वाऽहं कर्तेति प्रत्ययः
कुतोऽस्य न भवतीत्यत आह—एत एवेति ।

अथ वाऽहं कर्तेति प्रत्ययाभावमेवोपपादयति—एत एवेति । अविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिता
एते पूर्वोक्ता अधिष्ठानादयः पञ्चैव सर्वकर्मणां कर्तारो भवन्ति । हेतुत्वादिति भावः । अहं कर्ता न
भवामि यस्मादहं तद्यापाराणामधिष्ठानादिकर्मणां साक्षिभूतः । नहि कर्तृव्यापारसाक्षिणस्तम्भवतीति
भावः । उपाध्यभावाच्च नाहं कर्तेत्याह—अप्राण इति । प्राणरहितो मनश्शून्यश्च, उपलक्षणमिद-

त्परतः परः, केवलोऽविक्रिय' इत्येवं पश्यतीत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्यात्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशयनीभवती 'इदमहमकार्षं तेनाऽहं नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः, स पश्यति । हत्वापि स इमांल्लोकान् सर्वानिमान्प्राणिन इत्यर्थः । न हन्ति हननक्रियां न करोति, न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन सम्बध्यते ।

मिन्द्रियादिराहित्यस्य । अत एव शुभ्रः । परतः कारणभूतादक्षरात्प्रकृतेः परो विलक्षणः । अत एव केवलः । अत एवाविक्रियश्च भवामीत्येवं पश्यतीत्येतज्जानातीति यावत् । यस्य बुद्धिरित्यात्मबुद्धयोः कस्यश्च्योऽत आह—उपाधिभूतेति । नानुशयनीभवति न तप्यत इत्यर्थः । तापप्रकारमेव दर्शयति—इदमिति । बुद्धिर्देहादिभूतिरिकात्मदर्शित्वात्तैवं तप्यत इत्यर्थः ।

नन्वनात्मनो मास्तु लेपः कथं बुद्धेरपि लेपाभावस्सम्भवति ? कर्तृत्वाद्भोवत्त्वाच्च बुद्धेरिति चेन्मैवम्—संस्कृता हि बुद्धिरात्मनमविक्रियं पश्यन्ती स्वयमपि तत्त्वादात्म्याध्यासेनाविक्रियैव वर्तते, नतु देहादितादात्म्याध्यासेनाहं करोमि भुज्जामीति मन्यमाना सती विक्रियते । तस्माद्युक्त एव बुद्धेर्लेपाभावः । योऽहं करोमीति मन्यते तस्यैव बुद्धेर्लेपः । यो नाहं करोमीति मन्यते तस्य बुद्धिर्निलेपा स्वच्छैव परिशुद्धत्वादिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु—यो नाहं करोमीति मन्यते स एव नाहं साध्वकरवमसाध्वेवाहमकरवं, ततो नरकं गमिष्यामीत्येवं न मन्यते । स चैवं मन्यमानः पदार्थो नात्मा- तस्य वृत्तिज्ञानायोगात् । किंतु बुद्धिरेव । इयं च बुद्धिः कदाचिदात्मतादात्म्याध्यासान्त्रिलेपोऽहमिति मन्यते । कदाचित्पुनर्मम बुद्धिर्निलेपेति मन्यते । उक्तं हि- 'अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्वि'धेति । तस्मात्कर्तृभावापन्नस्य विज्ञानमयशब्दवाच्यस्यान्तःकरणस्य बुद्धिपर्यायस्य शास्त्रादिवशात्नाहं करोमीति प्रत्ययोत्पत्तिः । तस्यैव कारणभावापन्नस्य मनोमयशब्दवाच्यस्यान्तःकरणस्य तापाभावश्चेत्युपपन्नम् ।

ततश्चाहं नरकं गमिष्यामीति तापाभावो बुद्धेरिति वचनात् । स तापोऽपि बुद्धेरेव न त्वात्मन इति सूचितं । तेन चाविक्रियत्वमात्मनः फलितम् । निरहङ्कारबुद्धितादात्म्याध्यासाद्यस्य नाहंकृतो भाव इत्युक्तम् । बुद्ध्यावात्मीयत्वाध्यासात्तु यस्य बुद्धिर्न लिप्यत इत्युक्तमिति विवेकः । स इति । यस्यान्तःकरणं निरहङ्कारं निलेपं च स इत्यर्थः । नाहं करोमीति, नाहं लिप्त इति च मन्यमानेनान्तःकरणेन तादात्म्याध्यासं प्रपन्नो यस्य विद्वानिति यावत् । परिशुद्धान्तःकरणतादात्म्याध्यासं प्रपद्य नाहं कर्तेति, मम बुद्धिर्न लिप्तेति च यः प्रत्येति स विद्वानिति भावः ।

यद्वा यस्योपाधिभूता बुद्धिरहं करोमीति, अहं नरकं गमिष्यामीति च न मन्यते न तप्यते च स आत्मेत्यर्थः । अथ वा यस्यान्तःकरणावच्छिन्नस्य प्रमातुरहं कर्तेति न प्रत्ययः, नाप्यन्तःकरणस्यानुशयस्य प्रमातेत्यर्थः । न स पश्यति दुर्मतिरिति पूर्वमुक्तत्वादाह—स सुमतिस्स पश्यति चेति । स एव सम्यग्दर्शीत्यर्थः । लोचयन्ते हृदयन्त इति लोकाः प्राणिनः । तत्कार्येण प्राणिहान-

ननु हत्वापि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते- यद्यपि स्तुतिः । नैष दोषः—लौकिक-
पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या 'हन्ताह'मिति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य
'हत्वा'पीत्याह । यथादर्शितां पारमार्थिकदृष्टिमाश्रित्य 'न हन्ति, न निबध्यत' इत्येतदुभय-
मुपपद्यत एव ।

कार्येणाधर्मफलेन नरकदुःखेन न सम्बध्यते सम्बद्धो युक्तो न भवति । नास्य हननक्रियासम्बन्धः,
नापि तत्फलसम्बन्ध इत्यर्थः । 'एतात्र हन्तुमिच्छामि भ्रतोऽपि मधुसूदन । पापमेवाश्रयेदस्मान्दत्तैता-
नाततायिनः ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनस्स्याम माधव ।' इत्यर्जुनेन प्रथममुक्तत्वात्तत्प्रतिक्षेपायोक्तं
भगवता—'हत्वापि स इमांल्लोकान् हन्ति न निबध्यत' इति ।

ननु हत्वापि न हन्तीत्येतत्स्तुतिवचनमपि विरुद्धमेवेत्याक्षिपति—नन्विति । परिहरति—
नेति । एष हन्तुरपि हननाभावप्रतिपादनं न दोषः । कुतः ? लौकिकी च पारमार्थिकी च लौकिक-
पारमार्थिवयौ, ते च ते दृष्टी दर्शने तयोर्लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्योरपेक्षया तदुपपत्तेः । हत्वापि न हन्तीति-
वचनस्योपपन्नत्वात् । तदेव विवृणोति—देहादीति । देहाद्यात्मा बुद्धिप्रयुक्तां हन्ताहमित्याकारिकां
लौकिकदृष्टिं व्यवहारमिति यावत् । आश्रित्य हत्वापीत्याह भगवानिति शेषः । यथादर्शितां पूर्वं
प्रपञ्चितां पारमार्थिकदृष्टिं सम्यग्दर्शनमाश्रित्य न हन्ति न निबध्यत इत्याह ।

तस्मादेतदुभयमप्युपपद्यत एव । देहेन्द्रियादिषु शत्रुहननक्रियां निर्वर्तयन्सु ससु गुणा एव
हननक्रियाकर्तारो न त्वहमित्यनुसन्धानाद्विदुषो हननक्रियातत्फलाभ्यां न कोऽपि सम्बन्धमन्वः । परं तु
प्राकृतजनाश्चान्त्रन् भ्रन्तं देहेन्द्रियादिसङ्घातं विदुषो दृष्ट्वा विद्वानयं शत्रून् हन्तीति मन्यन्तेऽवि-
वेकात् । तेषां दृष्टिमाश्रित्य हत्वापि स इमान् लोकानित्युक्तम् । विदुषो दृष्टिं पारमार्थिकीमाश्रित्य तु
न हन्ति न निबध्यत इत्युक्तं श्रीकृष्णेनेति भावः । हत्वापीत्यनेनापिशब्देन किंपुनर्भुक्त्वा गत्वा यष्ट्वा
दृष्ट्वा वा न भुंक्ते न गच्छति न यजते न पश्यतीत्यादिकं वक्तव्यमिति सूच्यते । ततश्च विदुषस्सर्व-
कर्मसन्न्यासस्तत्फलासम्बन्धश्च सिद्धः । अत एव 'नहि देहभृतां शवर्थं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत' इत्यत्र
देहभृताऽज्ञेनेति व्याख्यातमाचार्यैः । प्रकृतश्लोकेन विदुषस्सर्वकर्मसन्न्याससम्भवो वक्ष्यत इत्यभिप्रायेण ।

ननु विदुषः कर्माधिकार एव नास्तीति पूर्वं प्रतिपादितं तत्र तत्र । कथमिदानीं 'हत्वापि स
इमांल्लोका'नित्युच्यत इति चेन्नैषदोषः—विदुषः कर्मसन्न्यास एवाधिकारो ननु कर्मणीति यदुक्तं
तत्सत्यमेव । परं तु 'लोकसंप्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्ह'सीति पूर्वोक्तविधया क्षत्रियस्यर्जुनस्य विदुषोपि
जनकादेरिव लोकसंप्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तेरुचितत्वेन हत्वापीत्यादिकमुक्तम् ।

अयं भावः—यो देहादिविलक्षणब्रह्मात्मदर्शी विद्वान् स यदि ब्राह्मणस्तर्हि सर्वकर्मसन्न्यास
एवाधिकारस्तस्य । 'ब्राह्मणो निर्वेदमाया'दित्यादिश्रुतेः । लोकसंप्रहार्थमपि तेन कर्मसन्न्यासस्यैव
कर्तव्यत्वात् । स यदि क्षत्रियादिस्तर्हि लोकसंप्रहार्थं स्वधर्मयुद्धाद्यनुष्ठान एव तस्याधिकारः । अर्जु-
नस्य तु क्षत्रियत्वेन विदुषोऽपि युद्ध एवाधिकारः, ननु सन्न्यास इत्यभिप्रेत्य तद्बुद्धिशयोक्तं—हत्वाऽ-

पीति । त्वं देहेन्द्रियादिषु कर्तृत्वमारोप्य नाहं कर्तेति मन्यमानस्सन् नरकमहं गमिष्यामीति खेदं स्वर्गमहं गमिष्यामीति मोदं च चित्तेऽकुर्वाणस्सन् स्वधर्मत्वेन प्राप्तमिदं सर्वशत्रुसंहारं कुरु । नानेन तव कोऽपि बन्धस्यादीश्वरेण मयोक्तश्चायमर्थो नान्यथा भवितुमर्हतीत्यर्जुनंप्रत्युपदेष्टुः कृष्णस्याश्रयः ।

इमान्सर्वान् लोकानित्यस्य च घातराष्ट्राद्यानिमान् दृश्यमानान् सर्वान् शत्रून्तित्यर्थः । अत्र च सर्वानित्यनेन न केवलं शत्रुहननादेव विदुषस्तव बन्धाभावः । किंतु मिलादिसर्वपाणिहननादपि बन्धाभाव एव अहं कर्तेति प्रत्ययाभावात् । अहं करोमीति प्रत्ययो हि बन्धहेतुः । अन्यथा बासुदेवस्य जनार्दनस्य भूभारापहरणार्थमवतीर्णस्य मम च सर्वजगत्संहारात्सर्वशत्रुसंहारात्पुत्रसिन्नादिस्वजनसंहाराच्च करिष्यमाणात्स्याद्धि महाननर्थः । तस्मान्नाहं कर्ता, गुणा एव कर्तार इतीमं विवेकमाश्रित्य यथाहं प्रलयादौ सर्वजगत्संहारादिकं कुर्वन्नपि न तत्फलेन सम्बध्ये । तथा त्वमपीमान् सर्वान् शत्रून् संहारं दर्शितविवेकशाली सन् । ततो न त्वं तत्फलेन सम्बध्यसे । यो हि कर्ताहमिति मन्यते स बध्यते तत्फलेन । यो हि नाहं कर्तेति, गुणा एव कर्तार इति च मन्यते स न लिप्यते । कुर्वन्नपि न लिप्यत इति हि पूर्वमेवोक्तम् । तस्माद्विदुषोऽपि तव बासुदेववज्जनकादिबन्धने हननादिकं बन्धकं, नापि हननाद्यभावो मोचकः । हननादिवत्तदभावोऽपि देहाद्याश्रयः कर्मवेति कर्मण्यकर्मैतिश्लोके स्थापितत्वात् ।

कर्मणो बन्धकत्वं हि त्वाभिमत्तम् । तस्मान्न त्वं तूष्णीभावेन कर्मणा मुक्तिं यास्यसि 'नास्त्य-
कृतः कृतेनेति श्रुतेः । 'न कर्मणा न प्रज'येति श्रुतेश्च । किं तर्हि 'स्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु'रिति श्रुतेस्त्यागेनैव तव मोक्षलाभः, पूर्वेषां जनकादीनां त्वदीयानां त्यागेनैव मुक्तत्वात् । सच त्यागो नाहं कर्तेत्यात्मकर्तृत्वपरित्यागरूपो गुणा एव कर्तार इति गुणेषु कर्तृत्वारोपरूपश्च । अयमेव त्याग-
स्सन्न्यासिनापि क्रियते । मोक्षहेतुश्च साक्षादयमेव; परमार्थसन्न्यासश्चायमेव । कर्मफलत्यागस्तु पर-
परया मोक्षसाधनः; तच्च दर्शितं नद्वेष्टीतिश्लोकेन । यश्च मुण्डः काषायाम्बरभाग्दण्डी च स न परमार्थसन्न्यासी-
सन्न्यास्यहं भिक्षामटामीत्यहङ्कारसत्त्वादस्य । यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते स सुमतिर्हि परमार्थसन्न्यासी । नच परमहंसपरिव्राजका एव परमार्थसन्न्यासिन इति वाच्यं,
लक्ष्मीशगौरीशवागीशादीनामपरमार्थसन्न्यासित्वापत्तेः । तेषामपि परमार्थसन्न्यासस्य स्वीकर्तव्यस्याव-
शेषत्वेनाकृतकृत्यत्वापत्तेश्च ।

तस्माद्ये परमहंसपरिव्राजका निवृत्तिवार्गस्थाः, कर्मण्यनधिकृतास्सनकादयस्ते, ये च सृष्ट्यादि-
कर्मस्वधिकृता यज्ञादिकर्मसु च, ब्रह्मादयो जनकादयस्ते च विद्वांसः परमार्थसन्न्यासिन एव-
अहङ्कारा-
भावस्य परमार्थसन्न्यासलक्षणत्वात् । यज्ञादिकर्मपरित्यागस्तु बाह्यसन्न्यासलक्षणम् । नच सर्वात्मपरि-
त्यागित्वं गुणातीतलक्षणमिति पूर्वमुक्तमिति वाच्यं, सर्वात्मेषु देहाद्याश्रयेषु स्वस्य कर्तृत्वानुसन्धान-
स्यापि सर्वात्मपरित्यागरूपत्वात् । कथमन्यथा निमेवोन्मेषाच्चारम्भपरित्यागित्वं स्यात्परमहंसपरिव्राजक-
स्यापि ?

नन्वधिष्ठानादिभिस्सम्भूय करोत्येवात्मा 'कर्तारमात्मानं केवलं' त्विति केवलशब्द-
प्रयोगात् । नैष दोषः— आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिस्संहतत्वानुपपत्तेः ।
विक्रियावतो ह्यन्यैस्संहननं सम्भवति, संहत्य वा कर्तृकं स्यात् । न त्वविक्रियस्यात्मनः
केनचित्संहननमस्तीति सम्भूय कर्तृत्वं नोपपद्यते । अतः केवलत्वमात्मनस्स्वाभाविकमिति

तस्माद्विदुषो ज्ञाननिष्ठस्य परमहंसपरिव्राजकस्य परमार्थसन्न्यासिनो न कर्माधिकारः । विदुषो
ज्ञाननिष्ठस्य गृहस्थस्यापि परमार्थसन्न्यासिनः कर्तृत्वाभिमानपूर्वको न कर्माधिकारः । अत एव हि
जनकादिभिः कृतं कर्म न कर्म, वासुदेवकृतसृष्ट्यादिकर्मवदिति पूर्वमुक्तम् । तस्मात्परमार्थसन्न्यास्यपि
विद्वान् भवान् यतो न परमहंसपरिव्राजकस्तस्मात् हत्वापीमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते । भो
पार्थ ! तस्मात्त्वं निरहङ्कारो निस्तापश्च सन् युध्यस्व । उक्तं हीदं प्रागेव- 'युध्यस्व विगतज्वर' इति ।

एतेन विदुषः कर्माधिरो नास्तीति कृत्वा कथमुच्यते हत्वापीतीयमाशङ्का समाधापिता ।
कथम् ? विदुषः परमार्थसन्न्यासिनोऽप्यपरमहंसपरिव्राजकस्य स्वकर्माधिकारोऽस्तीति । विदुषः कर्तृ-
त्वाभिमानपूर्वक एव कर्माधिकारो नास्ति, निरहङ्कारपूर्वकस्तु कर्माधिकारोऽस्तीति च विदुषा क्रियमाणं
कर्माकर्मैवेति न तस्य कर्माधिकार इति च प्रोक्तत्वादिति संक्षेपः ।

ननु कर्तारमात्मानं केवलं तु य इत्यस्य केवलमधिष्ठानादिभिरसंहतमात्मानं यः कर्तारं पश्यती-
त्यर्थः । तथा च केवलात्मनोऽकर्तृत्वेऽपि अधिष्ठानादिसंहतात्मनः कर्तृत्वमस्त्येव । ततश्च संहतोऽय-
मात्मा हन्येवेति कथमुक्तं ? न हन्तीति भगवान्निश्चाक्षिपति—नन्विति । परिहरति—नेति । एष
संहतस्यात्मनः कर्तृहंननक्रियाकर्तृत्वाभावपतिपादनरूपो दोषो नास्ति । कुतः ? आत्मन इति ।
आत्मनोऽधिष्ठानादिभिस्सह संहतत्वानुपपत्तेर्मिलितत्वावोगात् । तत्र हेतुमाह—अविक्रियस्वभावत्वे-
नेति । निर्विकारत्वेनेत्यर्थः ।

हेतुमेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—विक्रियेति । हि यस्मादित्यर्थः । प्रसिद्धौ वा हिशब्दः ।
विक्रियावतस्सविकारस्य वस्तुन अन्यैस्सह संहननं सम्भवति । संहत्य वा कर्तृत्वं सम्भवति विक्रियावत
इत्येव । सावयवस्य सविक्रियत्वं, सविक्रियस्य संहतत्वं, संहतस्य च कर्तृत्वं प्रसिद्धं सम्भविच । बहूनां
संहतानां देहानां स्थूलोपलोत्क्षेपणादिकार्यकर्तृत्वस्य बहूनां संहतानां सूक्ष्ममृदवयवानां घटीभूताना-
मुदकाहरणकर्तृत्वस्य च दर्शनात् । बहूनां तन्तूनां पटाल्मना संहतानां देहावरणशीतवारणादिकार्य-
कर्तृत्वदर्शनाच्च । तेषां च देहानां रेणूनां तन्तूनां च सविक्रियत्वं सावयवत्वं च प्रसिद्धमिति भावः ।

तर्हि संहननादिकमसम्भवीत्यत आह—न त्वात्मन इति । तत्र हेतुमाह—अविक्रियस्येति ।
संहननं हि विक्रिया, कथमविक्रियात्मनि तत्सम्भवो न कथमपीति भावः । तन्तवो हि संहतारसन्तः
पटाल्मना विक्रियमाणा दृष्टाः । यद्येवमात्मापि संहतस्स्यात्तर्हि तस्यापि केनच्छ्रुयेण परिणामस्स्यादिति
भावः । इति हेतोस्संहननासम्भवादित्यर्थः । सम्भूय संहत्य । अत इति । सम्भूय कर्तृत्वानुपपत्ते-

केवलशब्दोऽनुवादमात्रम् । अधिक्रियत्वं चात्मनश्श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धं 'अविकार्योऽय-
मुच्यते', 'गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते', 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय! न करो'तीत्याद्यसकृदुपपादितं
गीतास्वेव तावत् । श्रुतिषु च 'ध्यायतीव लेलायती'वेत्येवमाद्यासु । न्यायतश्च निरवयव-
मपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः । विक्रियावच्चाभ्युपगमेऽप्यात्मनस्स्वकीयैव
विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति, नाधिष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । न हि परस्य
रित्यर्थः । केवलत्वं शुद्धत्वं स्वाभाविकमेवेति, नत्वागन्तुकमित्यर्थः । अधिष्ठानादिभिस्सह सम्भूयभाव-
प्रयुक्तं नेति भावः । यद्यधिष्ठानादिभिस्सहात्मनस्सम्भूय कर्तृत्वं स्यात्तर्हि तन्निरासाय केवलमिति प्रयुज्येत,
ननु तदस्तीत्यभिसन्धिः ।

नन्वेवं केवलशब्दो व्यर्थोऽत आह—अनुवादमात्रमिति । स्वतस्सिद्धस्वरूपानुवादपर
इत्यर्थः । केवलो निर्गुणश्चेतिवदिति भावः । नन्वविक्रियत्वमात्मनोऽप्रमाणं येनात्मनस्सम्भूयापि कर्तृत्वं
न स्यादत आह—अविक्रियत्वं चेति । स्मृतिप्रसिद्धं दर्शयति—अविकार्य इति । श्रुतिप्रसिद्धि
दर्शयति—ध्यायतीवेति । इवशब्दाद्भयानचलनादिविकारा नात्मनस्सन्तीति सूच्यते । न्यायप्रसिद्धि
दर्शयति—निरवयवमिति । आत्मतत्त्वमात्मस्वरूपं चैतन्यमात्मेति यावत् । राजमार्गो घण्टापथः ।
तद्वन्निरवयो महाजनैः क्षुण्णश्चायमर्थ इत्यर्थः । आत्मतत्त्वमविक्रियं निरवयवत्वाद्यत्सावयवं तत्सविक्रियं
यथा घटः । आत्मतत्त्वमपरतन्त्रमविक्रियत्वाद्यत्सविक्रियं तत्परतन्त्रं यथा घटः । आत्मतत्त्वमपरतन्त्रं
निरवयवत्वाद्यत्सावयवं तत्परतन्त्रं यथा घट इति च प्रयोगा उच्यते ।

तुप्यतु दुर्जन इतिन्यायेनाह—विक्रियेति । आत्मनो विक्रियावत्त्वं यद्यभ्युपगम्यते तर्हि तस्य
तत्किमात्मनिष्ठैः कर्मभिर्भवत्युताधिष्ठानादिनिष्ठैः ? नाद्यः- आत्मनि कर्माभावात् । अधिष्ठानादियच्चकं
हि कर्म कारणमित्युक्तं, तत्रैवंसतीत्यनेनाकर्तृत्वं ह्यात्मनः पतिपादितम् । तस्मादकर्तृत्वात्मनि न कर्म-
सम्भवः । द्वितीयं दूषयति—स्वकीयैवेति । कर्मभिरिति शेषः । न त्वधिष्ठानादिकर्मभिरित्याह—
नाधिष्ठानादीनामिति । यद्यधिष्ठानादिकर्माण्यात्मकर्माणि स्युस्तर्ह्यधिष्ठानादिकर्मभिरात्मा विक्रियावान्
कर्ता स्यात्, ननु तथा भवतीत्यर्थः ।

ननु परकर्म परस्य भवतु, को दोषस्तत्राह—न हीति । परेण कृतं कर्म परस्यागन्तुं नार्हति हि,
अन्यथा चैत्रेण कृतस्य कर्मणः फलस्य मैत्रेणानुभवितव्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्परकीयं धनं यथा चौर्थादिना
परं प्रत्यागच्छति तथा न परकीयं कर्मागच्छति । 'सुकृतं दुष्कृतं चैव गच्छन्तमनुगच्छ'तीति
वचनात् । तत्त्वविदः कर्म तु परं प्रत्यागच्छत्येव- 'सुहृत्ससाधुऋत्वां द्विषन्तः पापकृत्या'मिति श्रुतेः ।
न तद्विदोदाहरणमर्हति । 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूय' इति श्रुत्या विदुषा विधूतस्यैव कर्मणः परं
प्रत्यागन्तुकत्वं, ननु परेण कृतस्येति । विद्वदविधूतस्यैव परेण कृतस्य कर्मणः परं प्रत्यागन्तुकत्व-
मिति विवक्षितत्वात् ।

कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति; यच्चविद्यया गमितं न तत्तस्य भवति । यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः; यथा वा तलमलिनत्वं बालैर्गमितमविद्यया नाकाशस्य, तथाऽधिष्ठानाद्विक्रियापि तेषामेव, नात्मनः । तस्माद्युक्तमुक्तं 'अहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावे विद्वान्न हन्ति न निबध्यत' इति । 'नायं हन्ति न हन्यत' इति प्रतिज्ञाय 'न जायत' इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा 'वेदाविनाशिन'मिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संक्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसारितां च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वेहोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय 'विद्वान्न हन्ति न निबध्यत' इति । एवं च सति देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तावविद्याकृताशेष-कर्मसन्न्यासोपपत्तेस्सन्न्यासिनामनिष्ठादिविविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नम् । तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रार्थ उपसंहृतः । स एष सर्ववेद-

ननु परकृतमपि कर्म परस्य भवत्येवाजानात् । अज्ञो हि देहादिकर्तृके कर्मणि स्वस्य कर्तृत्वं पश्यति गन्ताहं श्रोताहमिति । अत आह—यत्स्विति । अविद्यया गमितं प्रापितं तु यत्कर्म परकीयं तत्तस्य स्वकीयं न भवति । अविद्यया आत्मन्यारोपितं देहाद्याश्रयं कर्म नाऽमाश्रयं भवितुमर्हतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । शुक्तिकायामविद्ययाध्यस्तं रजतत्वं यथा न शुक्तिकाया घर्षो भवति, तथा आत्मन्यविद्ययाध्यस्तं कर्तृत्वं नात्मन इत्यर्थः । ननु सख्यत्वाच्छुक्तिकायां रजतत्वाव्यासोऽस्तुनाम, कथं नीरूपे आत्मनीत्यत आह—यथा वेति । बालैरविद्यया गमितं तलमलिनत्वं यथा नाकाशस्य भवति तद्वदिति । दाष्टान्तिकमाह—तथेति । अधिष्ठानादिगता विक्रिया अधिष्ठानादीनामेव धर्मः, न स्वात्मधर्म इत्यर्थः ।

तस्मादिति । स्वगतविकाराभावात्परगतविकारैस्त्वस्य विक्रियावत्त्वाभावाच्चेत्यर्थः । अहंकृतत्व-महंकर्तेत्यहङ्कारो बुद्धिलेषथ । तयोरभावे सति विद्वानविक्रियात्मदर्शी । न हन्ति, न निबध्यत इति युक्तमुक्तम् । आत्मनि कर्तृत्वादिविक्रियायोगादिति भावः । पिण्डीकरणं कोडीकारः । नायं हन्ति न हन्यत इति यदादौ प्रतिज्ञातं तदिहोपसंहृतं न हन्ति न निबध्यत इति । उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यस्यावश्यकत्वादिति भावः । 'य एनं वेत्ति हन्तारं यथैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यत' इत्यत्रायमित्यनेनात्मन उक्तत्वादिह स इत्यनेन विदुष उक्तत्वाच्च विद्वान्प्रमातैव, वस्तुतः मत्स्यात्मेति सिद्धम् । ततश्च विदुषोऽविक्रियत्वात्मनः कर्माधिकाराभावश्च सिद्धः । एवं च सतीति । विदुषोऽविक्रियात्मत्वेन कर्माधिकाराभावे सतीत्यर्थः । सन्न्यासिनां ज्ञाननिष्ठानां विदुषां देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तौ सत्यामविद्याकृतानामशेषकर्मणां सन्न्यासस्योपपत्तेस्तेषां त्रिविधं कर्मफलं न भवतीत्युपपन्नम् । अत एव- 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य नतु सन्न्यासिनां कचि'दित्युक्तमिति भावः । इतरेषामविदुषां तद्विपर्ययः कर्मसन्न्यासाभावः कर्मफल-भोगश्चेत्यर्थः । भवतीति, एतदिति । उक्तं मतमित्यर्थः । उक्तार्थ इति यावत् । अपरिहार्यं न केनापि परिहर्तुं शक्यम् । स एष इति । विदुषस्सर्वकर्मसन्न्यासोऽविदुषस्तदसम्भवश्चेत्यर्थः । प्रतिपत्तव्यो

वेदान्तार्थसारो निपुणतरमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणे विभागेन दर्शितोऽस्माभिश्शास्त्रन्यायानुसारेण ॥१७॥

अथेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधाः कर्मसंग्रहाः ॥१८॥

ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयं ज्ञानमविशेषेणोच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं, तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते । तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याकल्पितो भोक्त्येतत्त्रयमेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हित्वाणां सन्निपाते हानोपादानोपेक्षाप्रयोजनस्सर्वकर्मारम्भस्यात् । ततः पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इत्येतज्ज्ञातव्यः । इतिशब्दसमाप्तौ । ननु न वयं विचारणे क्षमास्त्वमेव ब्रूहीत्यत आह—तत्रतत्रेति । वेदाविनाशिनमित्यादिस्थलेष्वित्यर्थः । विभागेनेति । अज्ञप्राज्ञविभागपूर्वकमित्यर्थः । न स्वबुद्धयनुसारेण दर्शित इत्याह—शास्त्रेति ।

ईश्वर एव करोति, नाहं करोमीति यो मन्यते स सुमतिरिति रामानुजः, तदयुक्तम्—
'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुत्युक्ते निर्विकारे ब्रह्मणि कर्तृत्वदर्शनस्य रज्जौ सर्पत्वदर्शनस्यैव मिथ्याज्ञानत्वात्तस्य च संसारानिवर्तकत्वात्तत्रज्ञानादेव मोक्षसम्भवात्, अविक्रियब्रह्मात्मदर्शनस्यैव तत्त्वज्ञानत्वाच्चेति ॥१७॥

ज्ञानमिति । कर्मचोदना ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातेति त्रिविधा भवति । कर्मसंग्रहः करणं कर्म कर्तेति त्रिविधो भवति । ज्ञानमिह न चिन्मात्रमित्याह—सर्वविषयमिति । वृत्तिज्ञानमित्यर्थः । तच्च द्विषयाकारपरिणतबुद्धिवृत्त्या हि ते ते विषया घटादयस्सर्वेऽवभास्यन्ते । अविशेषेणेति । ननु पुनरप्रानित्वमदम्भित्वमित्यादिवद्विशेषेणेत्यर्थः । सामान्येनेति । अविशेषेणेत्यर्थः । सर्वमिति । सर्वविषयजातमित्यर्थः । उपाधिलक्षणोऽन्तःकरणविशिष्टः, अविद्याकल्पितश्चिदाभासश्चोद्यतेऽनयेति चोदना कर्मणां चोदना कर्मचोदना, कर्मप्रवर्तिका ज्ञानादिलयं कर्मणां प्रवर्तकमित्यर्थः । कथं त्रयस्य प्रवर्तकत्वमत आह—ज्ञानादीनामिति । सन्निपातस्सम्बन्धो मेलनमिति यावत् । हानं त्याग उपादानं स्वीकार उपेक्षा तदुभयमाभावेन तूष्णींभावः । दुष्कृतादिदानार्थं सुकृताद्युपादानार्थमीश्वरार्पणबुद्ध्या च केवलं त्रेधा कर्मारम्भ्यते पुरुषैरिति कर्मारम्भस्य हानादिलयं प्रयोजनम् ।

यद्वा प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मैवेति प्रवृत्तेर्हानोपादाने प्रयोजने निवृत्तेस्तूपेक्षेति । अयं च कर्मारम्भकः पुरुषो जीवः । ज्ञेयं यज्ञादिस्वर्गादिकं शास्त्रादिजन्यज्ञानेन ज्ञात्वा कर्मारम्भ इति ज्ञानादिप्रयत्ननिपातः कर्मारम्भहेतुरित्यर्थः । तत इति । तथेत्यर्थः । राशीभूतमिति । कर्मेते शेषः ।

दुच्यते—करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं श्रोत्रादि । अन्तस्थं बुद्ध्यादि, कर्मेप्सिततमं कर्तुः क्रियया प्राप्यमाणं, कर्ता करणानां व्यापारयुतोपाधिलक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणस्संग्रहः कर्मसंग्रहः; कर्म एषु हि त्रिषु समवैति, तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

करणादिषु करणकर्मकर्तृषु । उच्यत इति श्लोकस्योत्तरार्थेनेति शेषः । बाह्यं बहिर्विषयग्रहणसमर्थमित्यर्थः । कर्णशष्पुलीरसनात्वगादिबहिःप्रदेशस्थितमिति वा । अन्तस्थं हृत्पुण्डरीकस्थितं सुखाद्यन्तर्विषयग्रहणसमर्थत्वादिति भावः । बुद्ध्यादीत्यादिपदान्मनसो ग्रहणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति पाणिनिना सूत्रितं कर्मेह कर्मशब्देन ग्राह्यमित्याह—कर्मेति । ईप्सिततमशब्दार्थमाह—क्रियया प्राप्यमाणमिति । स्वर्गादिरूपं फलमिति भावः । तद्धि द्वितीयान्तपदवाच्यं, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं गच्छतीति प्रसिद्धेः । कर्ता भोक्ता जीवः । व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं, तच्चात्मनि निरवयवे निष्क्रिये न सम्भवतीत्यत आह—करणानां व्यापारयुत इति । करणानां चक्षुरादीनां ये व्यापाराः क्रिया दर्शनादयस्तेर्युतः । जीवस्य स्वतो निर्व्यापारत्वेऽपि स्वाध्यस्तकरणव्यापारैस्सव्यापारत्वमिति भावः । एतेनाविद्यालक्षणमेव कर्तृत्वं जीवस्य, नतु स्वाभाविकमिति स्थितम् ।

इदमेव भ्रुकृत्यितुमाह—उपाधिलक्षण इति । उपाधिनाऽन्तःकरणेनाविद्यया वा लक्ष्यते युज्यत इत्युपाधिलक्षणः । उपाधिनादात्याध्यासमापन्न इत्यर्थः । कथं करणादिषु कर्मणस्संग्रहोऽत आह—कर्मेति । समवैति सङ्गच्छते । कर्ता हि किञ्चित्फलमुद्दिश्य करणैः कर्मणि प्रवर्तते इति कर्तृकरणप्राप्यत्रयाधीनसत्त्वात् यज्ञादिकर्मेति भावः । तेनेति । कर्मणस्त्रिषु समवायेनेत्यर्थः ।

अत्र ज्ञानं शास्त्रमिति शङ्कराचार्यैरुक्तमिति वेदान्तदेशिको बभ्राम । न ह्याचार्यैर्ज्ञानं शास्त्रमित्युक्तम् । अविवेकिनां ज्ञानमीदृशं हृदयत इति वक्ष्यमाणानुरोधाद्बुद्धिवृत्तिरेव ज्ञानम् । शास्त्रमपि बुद्धिवृत्तिविषयीकृतमेव सत्करणं भवति, नतु केवलमन्यथा अविद्वानपि पुस्तकेन ज्ञेयं जानीयात् । एवं चक्षुरादयोऽपि स्वद्वारा निर्गतबुद्धिवृत्त्यैव घटादिकमवभासयन्ति, नतु स्वत इति; चक्षुरादेरपि केवलस्य न करणत्वम् । तस्माद्ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दो बुद्धिवृत्तिमेवाभिधत्ते स्वरसत इति बोध्यम् । नच शास्त्रेण कर्मणश्चोदितत्वाद्योदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रात्कर्मचोदनारूपं शास्त्रमेवेह ज्ञानशब्देन ग्राह्यमिति वाच्यं, शास्त्रविषयबुद्धिवृत्त्यैव कर्म चोद्यते, नतु केवलशास्त्रेण ज्ञायमानशास्त्रस्यैव चोदकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा पेटिकास्थमपि शास्त्रं पुरुषं चोदयेत् ।

नन्वेवमिह ज्ञानशब्देन ज्ञायमानशास्त्रमेव गृह्यताम् । तद्धि निषिद्धकर्मणां हाने विहितानामुपादाने निवृत्तौ च पुरुषस्योपकारकं भवति । शास्त्रेण हि विद्वान् वेधं विदित्वा विहितं करोति, निषिद्धं त्यजति तूष्णीमास्ते च । तत्र विचिनिषेधबोधकं प्रवृत्तिलक्षणं, शास्त्रमुपेक्षाबोधकं तु निवृत्तिलक्षणं, बाह्यं प्रवृत्तिवनिवृत्तिरपि कर्मेवेत्युक्तत्वादिह हानोपादानोपेक्षामयोजनः कर्मरम्भ इत्युक्तं च भाष्यकृता ।

हानोपादानप्रयोजनः प्रवृत्तिकर्मारम्भः, उपेक्षामयोजनो निवृत्तिकर्मारम्भ इति विवेकः । तथाच धर्माधर्मौ ब्रह्म च शास्त्रेण ज्ञायत इति प्रवृत्तिलक्षणं निवृत्तिलक्षणं च शास्त्रं पूर्वोत्तरमीमांसारूपेण द्विविधमिह ज्ञानशब्देनोच्यत इति चेन्मैवम्—शास्त्रीयकर्मारम्भे भवतु शास्त्रस्य करणत्वं, कथं पुनर्लौकिककर्मारम्भे ? नहि प्रकृतकर्मारम्भस्य शास्त्रीयकर्मारम्भपरत्वेन सङ्कोचनं न्याय्यं- सर्वविषयं ज्ञानमिति भाष्यगतसर्व-शब्दस्वारस्यभङ्गापत्तेः; तायसादिज्ञानस्याशास्त्रीयत्वाच्च । तस्मादिह ज्ञानशब्देन शास्त्रीयकर्मारम्भहेतुभूतं शास्त्रं न माह्वं; किंतु सर्वकर्मारम्भहेतुभूता बुद्धिवृत्तिरेव ग्राह्या ।

ननु ज्ञानं बुद्धिवृत्तिरेवेति कोऽयं नियमः ? करणमात्रं ज्ञानशब्देन गृह्यताम् । तथा चान्तःकरणभेकं, बहिःकरणानि पञ्च च श्रोत्रादीनि सुखादिशब्दादिविषयमहणसाधनत्वादज्ञानशब्द-वाच्यान्येव । एतदभिप्रायेणैव सर्वविषयं ज्ञानमित्युक्तमाचार्यैरिति चेन्मैवम्—सर्वत्रापि विषयग्रहणे बुद्धिवृत्तेरेव करणत्वं, श्रोत्रादीनां तु द्वारत्वमेवेति पूर्वमेवोक्तत्वात् । बुद्धिर्हि चक्षुर्द्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटाद्याकारेण परिणमते स एष परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । तथा च वृत्त्या घटा-द्यावरकमज्ञानं नाशयते; ततः प्रत्यक्षं जायत इति सिद्धान्तात् ।

तस्मात्सुखाद्याकारेण शब्दाद्याकारेण वा परिणता बुद्धिवृत्तिरेव करणमिति गृह्यतां लाघवा-दज्ञानशब्देनेहेति बोध्यम् । अत एव सर्वविषयं ज्ञानमित्युक्तं, नतु सर्वविधं ज्ञानमित्याचार्यैः । न ह्येकस्य चक्षुरादिकरणान्यतयस्य ज्ञानस्य सर्वविषयत्वं सम्भवति- चक्षुषा शब्दादेरग्रहणात् । बुद्धिवृत्त्या तु सर्वं ग्रहीतुं शक्यमिति सर्वविषयं ज्ञानं बुद्धिवृत्तिरेवेत्याचार्याभिमतमिति स्थितम् ।

नच करणं कर्म कर्तैतिवचनादज्ञानं करणमेवेति वाच्यं, तथासति श्लोकस्य पूर्वोक्तस्यार्थ-स्यैवोत्तरार्थेन पुनर्वचने पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गात् । नच ज्ञेयकर्मणोः परिज्ञातृकत्रोश्चैकत्वादज्ञानकरणयो-रप्येकत्वेन भाव्यमिति वाच्यं, ज्ञेयकर्मणोरप्येकत्वाभावात् । धर्मब्रह्माद्यात्मकं ज्ञातव्यं, सर्वं हि ज्ञेय-शब्दार्थः । तद्योक्त्याचार्यैस्तदपि सायान्येन सर्वमुच्यत इति । कर्म तु क्रियया प्राप्यमाणं फलमेव, नतु क्रियायात्रमिति । ज्ञातृकत्रोरैकत्वेऽपि भोवतृत्वकर्तृत्वांशाभ्यां भेद इह विवक्षित इति न परि-ज्ञातृकत्रोरपि पुनरुक्तिः । भोक्ता हि जीवः स्वभोगार्थं कर्म बोधयति । नतु कर्तेति जीवगतं भोवतृत्व-मेव कर्मबोधकं, नतु कर्तृत्वम् । अत एवोक्त्याचार्यैः परिज्ञाता भोक्तेति ।

रामानुजस्तु—ज्ञेयं कर्मेति, कर्म यागादिकमिति चोक्तत्वात्तन्मते ज्ञेयकर्मणोः पुनरुक्तिर्दुर्वा-रैव । वक्तव्यस्य फलस्यावचनमपि दोष एव । ननु ज्ञानमिहावगतिरेव, भावप्रत्ययान्तत्वेनैव ज्ञान-शब्दस्य प्रसिद्धप्रयोगत्वाल्लोके घटज्ञानं पटज्ञानमिति, नतु ज्ञानकरणं लाक्षणिकत्वापातादिति चेन्मैवम्— अस्ङ्गच्छिदात्मरूपाया अवगतेर्ज्ञातादिसन्निपातायोगान्निर्धर्मकत्वेन कर्मचोदनायोगाच्च । घटज्ञानपट-ज्ञानादयस्तु सन्निवेशा ज्ञानाभासा एव, घटाद्याकारबुद्धिवृत्तिजन्यानि हि तानि घटज्ञानादीनि । अत एव तेषां वृत्तिज्ञानत्वेन व्यवहारः । न चेदमेव वृत्तिजन्यं ज्ञानमिह गृह्यतां किमिति वृत्तिरिति वाच्यं,

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतन्निविधो
भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म,

येनैकं भावमव्ययमीक्षत इति तृतीयान्त्यच्छब्देन ज्ञानस्य परामर्शिव्यमणत्वात् ; ईक्षत इत्यवगतेः
पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । न चानुभवैकवेद्यमितिवदनुभवस्याप्यवगतिं प्रति करणत्वमस्तीति वाच्यं, एक-
स्यैवानुभवस्य वेदनत्ववेदनकरणत्वयोरयोगात्, अनुभवानेकत्वे मानाभावात् । घटानुभवः पटानुभव
इति प्रतीयमानानुभवभेदस्य घटादिविषयगतत्वेनानुभवगतत्वाभावात्, अनुभवैकवेद्यमित्यस्य च शास्त्रा-
दिभिरवेद्यमित्यर्थे तात्पर्यात् ।

ननु साक्षिमास्थत्वं सर्वस्य श्रुत्यादिसिद्धं; साक्षिणश्च ज्ञानस्वरूपत्वं तथैव । तथा च साक्षिणा
सर्वे भास्यत इत्यस्य ज्ञानेन सर्वे ज्ञायत इत्येवार्थे इति कानुपपत्तिर्ज्ञानस्य तृतीयान्त्यच्छब्देन परा-
मर्शन इति चेदुच्यते—साक्षिणा भास्यत इत्यत्र कर्तरि तृतीया । येनेक्षत इति प्रकृते तु करणे
तृतीया । स्वप्रकाशस्यान्यावभासकस्य चानुभवस्य भानकर्तृत्वं स्यादेव, ननु भानकरणत्वमपरतन्त्रत्वा-
दनुभवस्य । करणं हि कर्तृपरतन्त्रम् । नच भानस्वरूपस्य साक्षिणः कथं भानकर्तृत्वमिति वाच्यं,
वृत्तिज्ञानात्मकजन्यज्ञान(ज्ञानाभास)कर्तृत्वस्य साक्षिण्युपपत्तेः । साक्षी हि नित्यज्ञानरूपः । न चैवं
जन्यज्ञानस्यापि कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यं, तस्य जडत्वात् । नच जन्यज्ञानस्य करणत्वे का विपत्तिपत्ति-
रिति वाच्यं, घटज्ञानस्य पटज्ञानं प्रति करणत्वाददर्शनात् । नच सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञारूपं
ज्ञानं देवदत्तानुभवकरणकमिति वाच्यं, प्रत्यभिज्ञाया ज्ञानत्वाभावात् । सत्यपि तस्मिन् देवदत्तानुभव-
करणकरत्वं नास्ति, किं त्वनुभवहेतुकत्वमेव । चक्षुरेव तत्रापि करणम् । नहि पूर्वानुभूतं देवदत्तं चक्षुषाऽ-
निरीक्ष्य सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिजानीयात्कोऽपि । तस्मान्नात्र ज्ञानशब्देन जन्यज्ञानं ग्रहीतु-
मुचितम् ।

यत्तु रामानुजः—कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानं ज्ञानमिति, तत्तुच्छम्—इह ज्ञानशब्देन कर्तव्य-
कर्मविषयज्ञानतथैव ग्रहणे येनैकं भावमीक्षत इत्यत्राप्यस्यैव प्राज्ञत्वेनात्मविषयज्ञानस्य वक्ष्यमाणस्य कथं
ज्ञानत्रैविध्यान्तःप्रवेशस्यात् ? नहि येनैकमितिश्लोके कर्मविषयज्ञानमुच्यते, किं त्वात्मविषयमेव ।
तस्मात्सर्वविषयं ज्ञानमेवेह ज्ञानशब्देन प्राज्ञम् । तच्च ज्ञानं बुद्धिवृत्तिरूपमेव, ननु नित्यज्ञानरूपं, नापि
जन्यज्ञानरूपमिति संक्षेपः ॥१८॥

ज्ञानमिति । गुणसङ्ख्याने ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव भवतीति प्रोच्यते । तान्यपि त्वं
यथावच्छृणु ! अथेति । कर्मचोदनाकर्मसंग्रहयोस्त्रैविध्यप्रदर्शनानन्तरमित्यर्थः । क्रिया कर्म, कारकं

कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थम् । गुण-
भेदतस्सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । श्रोच्यते कथ्यते गुणसङ्ख्येयान् कापिले शास्त्रे तदपि गुण-
सङ्ख्येयान्शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव । परमार्थब्रह्मात्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते,
तथापि ते हि कापिला गुणगौणव्यापारनिरूपणेऽभियुक्ता इति, तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थ-
स्तुत्यर्थत्वेनोपादीयत इति न विरोधः । यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु ! तान्यपि ज्ञाना-
दीनि तद्भेदजातानि च गुणभेदकृतानि शृणु ! वक्ष्यमाणेऽर्थे मनस्समाधिं कुर्वित्यर्थः ॥१९॥

ज्ञानं, फलं तद्भोक्ता, कर्ता तेषां क्रियाकारकफलानाम् । यद्वा फलशब्देन सुखग्रहणम् । सर्वेषामि-
त्यनेन तु कर्तृबुद्धिधृतीनां ग्रहणम् । ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञेयमिति श्लोकोक्तं बुद्धिवृत्तिरूपं कारकं
ज्ञानकरणमिह ज्ञानशब्देनोच्यते । कर्णं कर्मेत्यत्रोक्तं कर्म नेह कर्मशब्देन माहं, किंतु कर्मसंग्रह
इति समागतकर्मवेत्याह—कर्मक्रियेति, कारकमिति । द्वितीयाकारकमित्यर्थः । पारिभाषिक-
मिति । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति व्याकरणपरिभाषासिद्धमित्यर्थः । यश्चोपाविलक्षणो भोक्ता कर्ता च
परिज्ञातेति, कर्तेति च निर्दिष्टः तस्यैव चिदाभासस्येह कर्तृशब्देन ग्रहणमित्याह—कर्ता च
निर्वर्तक इति । कारकव्यापारो हि कर्तृपरतन्तः । जीवश्च चक्षुरादिभिर्दर्शनादिक्रिया निर्वर्तय-
तीति निर्वर्तकः क्रियाणाम् । त्रिधैवेति । सात्त्विकत्वरजसत्वतामसत्वरूपेणेत्यर्थः । गुण-
व्यतिरिक्तेति । सात्त्विकत्वादिव्यतिरिक्तेत्यर्थः । गुणानां सङ्ख्येयान् यत्र तद्गुणसङ्ख्येयानम् । ननु
कापिलशास्त्रस्य कथं प्रमाणत्वमत आह—तदपीति । एकदेशे विरुद्धमप्यन्यदेशेऽविरुद्धमेव कापिल-
मपि शास्त्रं तर्कादिशास्त्रवत् । ततश्चाविरुद्धांशो ग्राह्य एवेति भावः । कापिलोत्तरमीमांसयोर्गुणभोक्तृ-
विषयेऽविरोधः । सत्त्वादिगुणविशिष्टबुद्धिभोगस्यात्मन्यारोपादात्मनो भोक्तृत्वमिति सम्प्रतिपन्नत्वात् ।
क पुनर्विरोधोऽत आह—परमार्थेति । कापिलैर्ब्रह्मणोऽनभ्युपगतत्वात् ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनं तत्रास्तीति
भावः । गुणभोक्तृविषय इत्यत्र गुणविषये भोक्तृजीवविषये चेति वार्थः ।

ननु कुतः कापिलस्येहोपादानमत आह—ते हीनि । अभियुक्ता विद्वांसः, कुशला इति यावत् ।
गुणानां गौणानां गुणमयबुद्ध्यादीनां च व्यापाराणां निरूपणं प्रतिपादनं तस्मिन्विषये । स्तुत्यर्थमिति ।
तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धमिदं न केषलमस्मिन्नेव तन्त्रे इति स्तुतिः । ज्ञानादीनीत्यादिपदात्ममर्-
दिग्रहणम् । भेदजातानि भेदसमूहान् । ननु स्वोक्तं सर्वं शृण्वन्तमर्जुनं प्रति पुनः शृण्वित्तिवचनं
व्यर्थमत आह—वक्ष्यमाण इति । चित्तसमाधानार्थमिति शृण्विरयुक्तमित्यर्थः । ननु ज्ञानज्ञेयज्ञातृ-
करणकर्मकर्तृणां षण्णां पूर्वमुक्तत्वेन तेषां सर्वेषामपि त्रैविध्यकथनं किमितीह न प्रतिज्ञातमिति चेत्,
उच्यते—ज्ञेयकरणयोर्धर्मधर्मब्रह्मादिरूपत्वेन श्रोत्रादिरूपत्वेन च बहुविधयोर्गुणतत्रैविध्यस्य नियन्तु-
मशक्यत्वात् तद्ग्रहणमिह कृतम् । ज्ञातृकर्तारौ त्वेक एव । कारकं कर्म तु सुखत्रैविध्ये कथ्यते ?
यद्वा स्वर्गादिरूपं तच्च फलं बहुविधमेवेति नेह त्रिविधत्वेन नियन्तुं शक्यते । तस्माद्ज्ञानकर्मकर्तृणां
त्रयाणामेवेह कथनं प्रतिज्ञातम् ।

ज्ञानस्य तु तावत्त्रिविधत्वमुच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तदज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावमस्तु— भावशब्दो वस्तुवाची, एकमात्मवस्त्वित्यर्थः । अव्ययं न व्येति स्वात्मना स्वधर्मेण वा, कूटस्थनित्यमित्यर्थः । ईक्षते पश्यति येन ज्ञानेन, तं च भावमविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमत्रन्निरन्तस्मित्यर्थः । तदज्ञानं साक्षात्सम्यग्दर्शन-

रामानुजस्तु ज्ञेयमेव कर्मशब्देन परामृश्यत इत्याह, तत्तुच्छम्—कर्मैव ज्ञेयमिति नियन्तु- मशक्यत्वेन ज्ञेयं कर्मैति व्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । कर्म कर्मचोदनेत्येकस्यैव कर्मणश्चोदत्वचोदनत्वयो- रयोगाच्च । यदप्यनेनोक्तं कर्मैव संग्रहः कर्मसंग्रहः । करणं द्रव्यादिकं, कर्म यागादिकं, कर्ता अनुष्ठातेति त्रिविधं बोद्धव्यरूपं कर्म संगृह्यत इति, तच्चायुक्तम्—क्रियाया एव कर्मत्वेन कर्तृ- करणयोः कर्मभेदायोगात् । करणनिर्वर्त्य कर्त्राश्रयं हि कर्म । छेदनं छेतृत्वविच्छेदनात्मना त्रिविधमिति वक्तुं शक्यते केनाप्यनुन्मत्तेन । नच करणं कर्म कर्ता चेत्येतत्त्रयमिह ज्ञेयमिति वाच्यं, तादृशार्थालाभात् । ज्ञेयं कर्मैति स्वयैव पूर्वमुक्तत्वात् । नच करणकर्तृसहितं कर्म ज्ञेयमिति वाच्यं, परिज्ञातेत्यनेन कर्तुरुक्तत्वात् । नच करणसहितं कर्म ज्ञेयमिति वाच्यं, द्रव्यादिकरणस्येहापत्तिपाद्य- मानत्वेन करणसाहित्यप्रतिपादनं कर्मणो व्यर्थमेवेति । तथा गुणसङ्ख्यानशब्दस्य गुणकार्यगणनपर्य- इत्युक्तमनेन, तच्चायुक्तम्—गुणशब्दस्य गुणकार्यपरत्वे लक्षणिकत्वापत्तेः । त्रिवैव प्रोच्यत इत्यनेनै- वेष्टसिद्धौ गुणकार्यगणने प्रोच्यत इत्यस्यानर्थकत्वाच्च । कापिलशास्त्रपहणे तूक्तार्थस्य मामाप्यसिद्धिः पसिद्धिश्च फलमिति बोध्यम् ॥१९॥

सर्वेति । विभक्तेषु सर्वभूतेष्वविभक्तमव्ययमेकं भावं येनेक्षते विद्वानिति शेषः । तदज्ञानं सात्त्विकं विद्धि । अव्यक्तादीति । अव्यक्तपत्र हिरण्यगर्भशरीरं, नतु पाया- तस्या एकत्वेन विभक्तत्वासम्भवात् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेष्विति सर्वशब्दार्थः । मृतशब्दार्थयाह—देहभेदेष्विति । देहेष्वित्यर्थः । विभक्तत्वविशेषणार्थमपि संगृह्योक्तम्—देहभेदेष्विति । कथं विभक्तेष्वत आह— प्रतिदेहमिति । परस्परं विलक्षणेष्वित्यर्थः । देहानां परस्परवैलक्षण्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः । तदेवं गुणतः कार्यत आकारतः कालतो देशतश्च परस्परं भिन्नेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु चराचरात्मकेषु देहेष्विति विभक्तेषु सर्वभूतेष्वित्यस्यार्थस्तिष्ठः । अत्राव्यक्तशब्दस्य मायापरत्वाग्रहेतुरव्यक्तमादिः कारणं येषां तेष्वव्यक्तादिषु मायाकार्येष्वित्यर्थः । ब्रह्मादिष्विति तु शेषः । यद्वा अव्यक्तमादिर्देषा- मित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुवीहिः । ततश्च नाव्यक्तस्य भूतानुपवेशः । किंतु तज्जान्यानां ब्रह्मादिदेहाना- भेवेति ।

मद्वैतात्मविषयं सात्त्विकं विद्मीति । यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात्संसारोच्छित्तये भवन्ति ॥२०॥

ननु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्विति ऋजु वक्तव्ये कथमव्यक्तादिस्थावरान्तेष्विति वक्रमुक्तमाचार्यै-
रितिचेन्नैष दोषः—भूतानां मायामयवस्फोरणायैवमुक्तत्वात् । भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या 'भूत-
शब्दः कार्यपरः । भवत्यस्ति सर्वत्र देशेषु कालेषु वस्तुषु चेति भावस्सन् परमात्मेत्यर्थः । वस्तु सत्य-
मित्यर्थः । ब्रह्मेति यावत् । यद्वा भावो वस्तु पदार्थ इति यावत् । एकत्वादिविशेषणवशात्तु अस्य
पदार्थस्यात्मलाभ इति बोध्यम् । इदमेवाह—आत्मवस्तिवत्यर्थ इति । आत्मेति पदार्थ इति भावः ।
व्येति विकारं प्राप्नोति । विकारो द्विविधः—स्वरूपगतस्वभाव(स्वधर्म)गतश्चेति । तदुभयमात्मनो
नास्तीत्याह—स्वात्मना स्वधर्मेण वा न व्येतीति, कूटस्थमिति । अविक्रियमित्यर्थः । सदैक-
रूपमिति यावत् । ज्ञानेन भावं पश्यतीत्युक्तं चोदयति—कथमिति । कथम्भूतं भावं पश्यतीत्यर्थः ।
प्रत्याह—अविभक्तमिति । तदर्थमाह—निरन्तरमिति । निर्भेदमित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—व्योम-
वदिति । अविभक्तं यथातथाऽवस्थितमिति क्रियाविशेषणत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यमिदं पदम् । परं तु
अवस्थितशब्दाध्याहारो गौरवावहः । तदज्ञानमित्यस्यार्थमाह—साक्षात्सम्यग्दर्शनमिति । सम्य-
ग्दृश्यते येन तत्सम्यग्दर्शनं बुद्धिवृत्तिरिति यावत् । सर्वभूतेष्वित्यादिना लब्धमर्थं क्रोडीकृत्य किंविषयं
ज्ञानमिति शङ्कां निराकुर्वन्नाह—अद्वैतात्मविषयमिति । सर्वभूतात्मभूतमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माहमित्या-
कारकं ज्ञानं सात्त्विकज्ञानमिति परमार्थः ।

ननु कुतोऽस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वमत आह—यानीति । साक्षात्संसारोच्छित्तिहेतुत्वा-
दिदमद्वैतज्ञानं, सम्यग्ज्ञानमन्यानि तु द्वैतज्ञानानि वक्ष्यामाणानि । न साक्षात्संसारोच्छित्तिहेतुनीति न
सम्यग्ज्ञानानीत्यर्थः । साक्षादित्यनेन च केषांचिद्वाजसज्ज्ञानानां परम्परया मोक्षहेतुत्वमरतीति गम्यते ।
भिन्नेश्वरभजनस्य चित्तशुद्ध्यादिहेतुत्वात्कर्मयोगवदिति भावः । तानि साक्षात्संसारोच्छित्तमे न भवन्ती-
त्यन्वयः । न भवन्ति न शब्दनुवन्तीत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजाः—ब्राह्मणक्षत्रियगृहस्थब्रह्मचार्यादिरूपेण विभक्तेषु सर्वेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु
येन ज्ञानेनैकमात्मार्यं भावं तत्राप्यविभक्तं ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिविभागवत्सु
ज्ञानाकार आत्मनि विमागरहितमव्ययं ब्राह्मणादिशरीरेषु व्ययस्वभावेष्वप्यत्रिकृतं फलादिसङ्गानर्हं च
कर्माधिकारवेलायामीक्षते तदज्ञानं सात्त्विकं विद्मीति, तत्तुच्छम्—सर्वशब्दस्य कर्माधिकारिपरतया
सङ्कोचस्यान्याव्यक्त्वात् ; सर्वविधविभागरहित्यमतिपादकाविभक्तशब्दस्य सितदीर्घादिविभागरहित्यपरतया
सङ्कोचनस्याप्युक्तत्वात् । न ह्यविभक्तस्य विभक्तत्वंशुचितम् । अद्वितीयत्वमतिपादकरयैकशब्दस्य च
ज्ञानैकाकारमित्यर्थवर्णनमप्युक्तं—लाक्षणिकत्वादिदोषात् । नच जात्यैकत्वमुक्तमिति वाच्यं, आत्मनि
जात्यभावात् । कर्माधिकारवेलायामिति मूलाह्वयैकत्वं चाप्रमाणमसङ्गतं च । नहि ब्राह्मणत्वादि-
जात्यभिमानाद्यज्ञादैकर्मणि पतकः पुरु एकं भावमीक्षतुं क्षमते विरोधात् । नापि ज्ञानैकाका-

पृथक्त्वेन तु यद्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यद्ज्ञानं नानाभावान्भिन्नानात्मनः पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणानित्यर्थः । वेत्ति विजानाति यद्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासम्भवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तद्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोगुणनिर्वृत्तम् ॥२१॥

राव्याससङ्गात्प्रदर्शी ब्राह्मणोऽहं कर्तेति कर्मणि प्रवर्तते । तस्माद्विभेकेषु भूतेष्विति बहुवचनप्रयोगाद्विभक्तमेकमित्येकवचनप्रयोगाच्च देहभेद एव नात्मभेद इति स्थितम् । अयमेवार्थः- 'न त्वेवाहं जातु नास' मिति श्लोकेनाप्यभिप्रेतो भगवतेति तद्भाष्ये भाषितमाचार्यैः । 'देहभेदानुष्ठय्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्राये'णेति । यदि भगवतस्तत्र सोऽभिप्रायो न स्यात्तर्हीहाप्यात्मभेदमेव ब्रूयान्मध्ये च । तत्र तत्रात्प्राभेद एवोक्त इत्युपक्रमोपसंहारैरवयवाभ्यासादिभिरेक एवात्मेति गीताशास्त्रस्य निश्चितोऽर्थ इति स्थितम् ॥२०॥

पृथक्त्वेनेति । यद्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु पृथक्त्वेन पृथग्विधानानाभावान्वेत्ति तद्ज्ञानं राजसं विद्धि । प्रतिशरीरं भिन्ना आत्मानो भिन्नलक्षणा इति यद्वैतज्ञानं तद्राजसमित्यर्थः । नन्वौपाधिको भेदस्तवाप्यद्वैतिन इष्ट इत्यत आह—प्रतिशरीरमिति । शरीरे शरीरे प्रतिशरीरं ततश्चैकैकस्मिन् शरीरे एकैको जीवः परस्परं भिन्नो वर्तते इत्यर्थः । अद्वैतिनस्तु प्रतिशरीरमेक एव जीवो वर्तते इति वदन्तीति भावः । तद्योक्तं पूर्वश्लोकेन । एतेनाद्वैतिन एव सात्त्विकज्ञानवन्त इति सम्यग्दर्शित्वप्रद्वैतिनां सिद्धम् ।

भावशब्दस्यात्मपरतया पूर्वं व्याख्यातत्वादाह—भिन्नानात्मन इति । भिन्नलक्षणं सुखदुःखादिकं येषां ते भिन्नलक्षणास्तान् । यदि सर्वशरीरेष्वेक एव जीवस्यास्यार्हि सर्वेषामेकदैव सुखं वा दुःखं वा स्याच्चैत्रानुभूतार्थस्य मैत्रेण स्मरणं स्याज्जीवे उत्क्रान्ते सति सर्वशरीराणाप्रचेतनता स्याद्देवदत्तस्वचक्षुषेव मैत्रचक्षुषापि घटं पश्येदित्यादीन् दोषांस्तार्किकादयो मन्यन्त इति भावः । एकात्मवाद्यद्वैती तु सुखदुःखादीनाप्रनात्मवर्षत्वाच्च कोऽपि दोष इति वेत्ति । तथाहि सुखं दुःखं च मनोवर्षः- 'कामस्तस्मिन्' इत्यादिश्रुतेः । स्मरणं चित्तवर्षः; उत्क्रान्तिर्वुद्धिवर्षः; यद्वा प्राणवर्षः; दर्शनस्पर्शनादिकमिन्द्रियवर्षः । इमानि च मनआदीनि प्रतिशरीरं भिन्नान्येवेति नानुभवसाङ्ख्यप्रसङ्गः । न चानुभववितुरेकत्वे कथमनुभवासाङ्ख्यमिति वाच्यं, अनुभववितुरपि प्रमातुरन्तःकरणवच्छिन्नस्य नानात्वात् । औपाधिकं हि प्रमातृत्वं चैतन्यस्य । वयं हि निरुपाधिकमेव चैतन्यमेकं ब्रूमः; नतु सोपाधिकम् । यद्वा विशेषप्रचेतनमेवैकं ब्रूमः; नतु विशिष्टचैतन्यम् । चैतन्येव हि प्रमातुरात्मा । तस्मात्प्रमातृभेदेऽपि नात्मभेदः- प्रमातृन्तःकरणभेदेऽपि प्रमातृचैतन्याभेदात् । तस्मादेक एवास्या चैतन्यरूपः । नतु येन ज्ञानेनेक्षत इति पूर्वश्लोकेनैवदिश्यापि येन वेत्तीत्येव वक्तव्ये कथमुक्तम् ? यद्वेत्तीति, तत्राह—ज्ञानस्येति । वृत्तिज्ञानस्येत्यर्थः । निर्द्वैतं सिद्धम् ।

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यदिति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रति-
मादौ सक्तं 'एतावानेवात्मा ईश्वरो वा नातःपरम'स्तीति । यथा नम्रक्षपणकादीनां शरीरानु-
वर्ती देहपरिमाणो जीवा, ईश्वरो वा पाषाणदावादिमात्रमित्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं

यत्तु रामानुजः—सितदीर्घादिपृथक्त्वेनात्मनो वेतीति, तत्तुच्छम्—नहि कोऽप्यास्त्विकः
कर्मणो देहभित्तकर्तृभोवत्रात्मवादी सत्त्वात्मानं सितं दीर्घं कृष्णं ह्रस्वं वा मन्यते । यस्तु देहात्मवादी
बौद्धस्य भोवत्रभावात्कर्म नैव करोति, मन्यते चात्मानं सितं दीर्घं कृष्णं ह्रस्वं स्थूलं कृशं चेत्येवम् ।
तस्माद्विज्ञात्मज्ञानमेव राजसम् । तच्च निन्द्यं त्याज्यं चेति स्थितम् ॥२१॥

यत्त्विति । एकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकमतत्त्वार्थवदल्पं च कृत्स्नवद्यत्तु ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतं
शिष्टैरिति शेषः । देहात्मज्ञानमर्चेश्वरज्ञानं च तामसमिति फलितार्थः । कृत्स्नमस्यास्त्वस्मिन्नस्तीति
वा कृत्स्नवत् । विषयिणि ज्ञाने विषयत्वेन सर्वमस्तीत्यर्थः । इदमेवाह—सर्वविषयमिति । भूत-
भौतिकादिसर्वजगद्विषयमित्यर्थः । न त्वेकात्मविषयमिति भावः । यथाऽद्वैतिन एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
मन्यन्ते तथेमे दृश्यं सर्वं जगत्सत्यमेवेति मन्यन्त इति परमार्थः । तथा—एकस्मिन्कार्ये सक्तमिति ।
एककार्यविषयमित्यर्थः । किं तत्कार्यमत्र आह—देह इति । पक्षान्तरमाह—प्रतिमादाविति ।
एकशब्दश्च केवलवाचीत्याह—एतावानेवेति । देह एवात्मेति प्रतिमैवेधर इत्येतदेककार्यविषयं
ज्ञानमित्यर्थः । एवकारार्थमाह—नातः परमस्तीति । अतोऽस्माद्देहात्मप्रतिमादेर्वा परमात्मारूप-
मीश्वरारूप्यं वा वस्तु नास्तीत्यर्थः । के पुनरेवं मन्यन्ते ? अत आह—यथेति । नम्रका दिगम्बराः
श्रवणकाः कापालिका बौद्धविशेषा एते । देहपरिमाण इति । यावत्परिमाणो देहस्तावत्परिमाण
इत्यर्थः । अत एव शरीरानुवर्ती हस्तिमशकादिशरीरानुसारी । एतेन सावयवत्वमात्मनस्सिद्धम् ।
जीवस्य केषांचिदवयवानां नाशान्मशकादिदेहपरिमाणत्वं केषांचिल्लामान्मनुष्यादिदेहपरिमाणत्वं चेति ।
यद्यपीमे न देहात्मवादिनस्तथापि सावयवात्मत्वादिस्वाद्देहारमवादितुल्या एवेति निदर्शनतयोहोपात्ता इति
बोध्यम् । अनेन च देहपरिमाणो जीव इति ज्ञानस्यैव तामसत्वे किं पुनर्देह एव जीव इति ज्ञानस्ये-
त्यर्थापत्तिरिष्यति ।

यद्वा एतावानेवेत्यस्य देहमात्रपरिमाण एवेति प्रतिमादिमात्र एवेति चार्थः । तथा च देहाति-
रिक्तात्मवादिनोऽप्येते देहपरिमाणत्वादिस्वात्तामसज्ञानवन्त इति निन्द्यन्ते । देहपरिमाणो जीव
इति ज्ञानं, प्रतिमादिरूप ईश्वर इति ज्ञानं च तामसमिति श्लोकसामर्थ्यः । ननु सर्वात्मकस्येश्वरस्य
कुतः प्रतिमादिरूपत्वाभावोऽत आह—पाषाणदावादिमात्र इति । ये श्रीरङ्गजगन्नाथादिक्षेत्रेषु
कल्पिताः पाषाणदावादिमया अर्चाविग्रहाः त एवेश्वरः, ननु घटपटादयः, नापि चैतन्यमिति मन्यन्त
एत इति भावः । ननु यथोक्तं ज्ञानं सहेतुकत्वात् त्याज्यमत्र आह—अहैतुकमिति । नापि यथार्थ-

हेतुवर्जितं निर्युक्तिकं, अतत्त्वार्थवदयथाभूतार्थवत् । यथाभूतार्थस्तत्त्वार्थः । सोऽस्य ज्ञेय-
भूत अस्तीति तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवत् । अहैतुकत्वादेवाल्पं चाल्पविषयत्वात्,
अल्पफलत्वाद्वा तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनां ज्ञानमीदृशं दृश्यते ॥

मित्याह—अतत्त्वार्थवदिति । अतत्त्वार्थविषयमित्यर्थः । कुत इदं ज्ञानं तामसमत आह—ताम-
सानामिति, ईदृशमिति । सर्वं जगत्सत्यं देह एव जीवो देहपरिमाणो जीव इति वा पाषाणदावादिना-
मात्र ईश्वर इत्येवंरूपमित्यर्थः ।

ननु 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना' इति कर्मचोदनत्वं ज्ञानस्य पूर्वमुक्तं, कथ-
मिह ततोऽन्यदेव ज्ञानमुक्तमिति चेत्, नैष दोषः—प्रवृत्तिलक्षणं निवृत्तिलक्षणं चेति द्विविधं हि कर्म ।
तत्रोपेक्षापयोजकं निवृत्तिलक्षणं कर्म चोदयति, सात्त्विकं ज्ञानं ब्रह्मात्मविज्ञानं सनकादीनां निवृत्तिमार्ग-
निष्ठत्वात्साङ्ख्यानं कर्मयोगेऽनधिकाराच्च । राजसतामसज्ञाने तु प्रवृत्तिलक्षणं कर्म चोदयत एव ।
भित्वात्मदर्शिनं राजसानां कर्तृभेदत्रात्मदर्शित्वात्कर्मणि प्रवृत्तिः । तामसानां च देहात्मवादिना-
मर्थेश्वरवादिनां कर्मणि प्रवृत्तिरुपपन्नैवेति । तस्मादुक्तं त्रिविधं ज्ञानं कर्मचोदनमेव । नच निवृत्तिर्न-
कर्मैति वाच्यं, प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मैवेत्युक्तत्वात् ।

यद्वा ज्ञानं कर्मचोदनेति सामान्यत उक्तम् । तत्र राजसतामसज्ञानयोरेव कर्मचोदनत्वं, ननु
सात्त्विकज्ञानस्येति बोध्यम् । वस्तुतस्तु ज्ञानं कर्मैतिश्लोकोक्तं कर्मचोदनं ज्ञानमन्यत् यत्किञ्चकारक-
फलादिसर्वद्वैतविषयम् । 'ज्ञानं कर्म च कर्ता' चेतिश्लोकोक्तं ज्ञानं तु ततोऽन्यत्- यज्जीवेश्वरविषयम् ।
अत एव ज्ञानं कर्म चेति श्लोकावतारमाध्यादौ, अथेदानीमित्यथशब्दः प्रयुक्तः । वक्ष्यमाणमन्थस्य
प्रकरणान्तरस्वद्योतनायेति ।

एतेन ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातेत्युक्ता एव पदार्था ज्ञानं कर्म च कर्ता चेत्यनेनानूद्यन्त इति
वेदान्तदेशिकोक्तिः परास्ता । जीवेश्वरविषयज्ञानस्यैवोक्तत्वेनाकर्मविषयत्वादस्य । नच कर्मार्थमपि
जीवेश्वरज्ञानमावश्यकमिति जीवेश्वरविषयं ज्ञानमपि कर्मचोदनमिति वाच्यं, उपमृदितक्रियाकारक-
फलादिसर्वद्वैतत्वादद्वितीयजीवेश्वरज्ञानस्य । नच प्रतीयमाने सर्वद्वैते कथमद्वैतसिद्धिरिति वाच्यं,
प्रतीयमानेऽपि नैस्ये गगनस्य नीरूपत्वसिद्धेरिष्टत्वात् । तस्माद्विद्यादशायामेव सर्वद्वैतोपलम्भः, ननु
विद्यादशायाम् । नच विद्याविद्यादशाद्वयसत्त्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं, 'दूरमेते विपरीते विषुची,
अविद्या या च वि'द्येतिश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । नच विद्यादशायां द्वैताभावोऽप्रमाण इति वाच्यं, 'यत् सर्व-
मारम्भैवामूत्तल केन कं पश्ये'दितिश्रुतेः सुषुप्तिमृत्तिमूर्छासमाध्यनुभवस्य च प्रमाणत्वादिति स्थित-
मद्वैतम् । एवं ज्ञानत्रैविध्यप्रदर्शनं तु सात्त्विकज्ञानस्य सभ्यादनार्थमितरयोः परिवर्जनार्थं च । एवं
कर्मादित्रैविध्यप्रदर्शनमपीति बोध्यम् । तस्मान्मुमुक्षुणा यथोक्तं सात्त्विकमद्वैतज्ञानमेव सभ्याद्यमिति
संक्षेपः । प्रेतमृताभाराघनविषयं ज्ञानं तामसमिति रामानुजः, प्रकृतश्लोकादेतादृशार्थालाभादात्म-
विषयज्ञानगतसात्त्विकत्वादिभेदकथनप्रसङ्गे एतदर्थस्याकथनीयत्वाच्चोपेक्ष्यं रामानुजव्याख्यानम् ॥२२॥

अथेदानीं कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

नियतमिति । नियतं नित्यं, सङ्गरहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः कृतं, रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं; तद्विपरीतं कृतमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णाः, तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्ता कृतं कर्म यत् तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

यदिति । यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः । कर्म साहङ्कारेण वा साहङ्कारेण इति न तत्त्वज्ञानापेक्षया । किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारापेक्षया यो हि परमार्थनिरहङ्कार आत्मवित्, न तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽ-

नियतमिति । अथेति । ज्ञानप्रकरणं समाप्तमिति सूचयितुमथशब्दः । अफलप्रेप्सुना अरागद्वेषतः कृतं नियतं सङ्गरहितं यत्कर्म तत्सात्त्विकमुच्यते । नित्यमिति । 'अहरहस्तन्ध्यामुपासी'तेत्यादिश्रुतिसिद्धसन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादिकं यस्य चाकरणे मत्स्यवायः; नैमित्तिकस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । अकरणे मत्स्यवायजनकत्वस्य नैमित्तिकेष्वपि श्राद्धादिषु सत्त्वात् । 'आसक्तिः प्रीतिविशेषः । रागः प्रीतिसामान्यम् । द्वेषोऽप्रीतिः । रागाद्द्वेषतो वा हेतोः कृतं रागद्वेषतःकृतं पञ्चम्या अलुगार्घः । रागद्वेषकृतमित्यर्थः । तत्र भवतीत्यरागद्वेषतःकृतम् । यद्वा रागद्वेषयोरभावोऽरागद्वेषः, तस्मादरागद्वेषत इति पृथक्पदं रागद्वेषाभावाद्धेतोरित्यर्थः । अथवा न विद्यते रागद्वेषौ यस्य सोयमरागद्वेषः, तेनारागद्वेषत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । तृतीयायां विशेषणमिदमफलप्रेप्सुनेत्यस्य । रागमयुक्तेनेत्यादिभाष्यं तु फलितार्थकथनपरम् ॥२३॥

यदिति । कामेप्सुना साहङ्कारेण वा पुनर्बहुलायासं यत्तु कर्म क्रियते तद्राजसमुदाहृतम् । कामेप्सुना कृतं साहङ्कारेण कृतं च पुनर्बहुलायासं कर्म राजसमित्युच्यत इत्यर्थः । ननु अहं करोमीति कर्तृत्वाभिमानपुरस्सरं कर्मिणा कर्मणः क्रियमाणत्वात्कथं निरहङ्कारत्वं कर्मिणस्स्याद्येनोच्येत साहङ्कारेण यत्क्रियत इति । अत आह—नेति । तत्त्वज्ञानापेक्षया साहङ्कारेण वेति नोक्तं, निरहङ्कारतत्त्वविदपेक्षया साहङ्कारेणेतिनोक्तमित्यर्थः । अहं करोमीत्याकारकोऽहङ्कारो नेह भावः, किं तु वैश्वदेव्यहं सोमयाज्यहमाद्योहऽमभिनवनानहमित्यादिरात्मोत्कर्षमधानोऽहङ्कारो भाव इति भावः । लौकिकोऽस्तत्त्ववित्, श्रोत्रियश्छान्दसः, निरहङ्कारोऽहमेवोत्कृष्ट इत्यहङ्काररहित इत्यर्थः । तदपेक्षयाऽयं कर्मा साहङ्कारः । य आत्मानं कर्मिषुत्कृष्टं मन्यते । ननु साहङ्कारप्रतियोगितया निरहङ्कारश्रोत्रियग्रहणमिति, किं निरहङ्कारस्तत्त्वविदेव गृह्यतामत आह—यो हीति । परमार्थ-

नात्मवित्साहङ्कारः कर्ता, किमुत राजसतामसयोः । लोके अनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहङ्कार उच्यते 'निरहङ्कारोऽयं ब्राह्मण' इति । तस्मात्तदपेक्षयैव 'साहङ्कारेण' वेत्युक्तम् । पुनश्शब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्ता महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसायनवेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते, तं चानुबन्धम् । क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षय अर्थक्षयो वा स्यात्, तं क्षयम् । हिंसां प्राणिबाधां चानवेक्ष्य च निरवेक्ष्य च; पौरुषं पुरुषकारं 'शक्नोमीदं कर्म समापयितु'मित्येवसात्मसामर्थ्यमित्येतान्यनुबन्धादीन्यनवेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत् तत्तामसं तमोनिर्वृत्तमुच्यते ॥२५॥

निरहङ्कार इति । अनात्मस्वात्माभिमानरूपवास्तवाहङ्कारशून्य इत्यर्थः । कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वयोः प्राप्त्यस्तस्य नास्ति । तत्तश्चाप्राप्तस्य निषेधायोगात्नेह निरहङ्कारस्तत्त्वविदप्राज्ञ इत्यर्थः ।

अयमाशयः—कामेप्सुना साहङ्कारेण वा कृतं बहुलायासं कर्म राजसमित्युक्तौ, अकामेप्सुना निरहङ्कारेण वा कृतमबहुलायासं कर्म न राजसमित्यापतितम् । ततश्च निरहङ्कारशब्देन तत्त्वविदप्राज्ञे तत्त्वविदः कामेप्सुत्वं बहुलायासकर्मकर्तृत्वं च न युक्तमिति सिद्ध्यति, तच्चायुक्तम्—तत्त्वविदः कामेप्सुत्वंबहुलायासकर्मकर्तृत्वयोः प्राप्त्यसम्भवेन निषेधायोगादिति । ननु कुतस्तत्त्वविदस्तस्यासिर्नास्तीत्यत आह—सात्त्विकस्यापीति । अनात्मविदिति छेदः । ननु निरहङ्कार अःत्मवित्कर्तृत्वर्थः । नन्वेवं कर्ममात्रकर्तृत्वस्याहङ्कारपूर्वकत्वे कर्तुरनात्मविदश्च साहाङ्कारत्वे कथं लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारपुरुषसिद्धिः? यदपेक्षयेह साहङ्कारेण वेत्युक्तमत आह—लौकिकैरिति, निरहङ्कार इति । गर्वशून्य इति भावः ।

ननु वेत्यनेनैव पुनश्शब्दार्थलाभे कुतः पुनश्शब्दप्रयोगोऽत आह—पुनरिति । कामेप्सुकर्तृकं साहङ्कारकर्तृकं च बहुलायासं कर्म राजसमिति निष्कर्षः । कर्मणो राजसत्वे कामेप्सुकर्तृकत्वं साहङ्कारकर्तृकत्वं बहुलायासत्वं चेति हेतुत्वं, तत्र कामेप्सुकर्तृकत्वबहुलायासत्वयोः साहङ्कारकर्तृकत्वबहुलायासत्वयोर्वा समुच्चयः । वाशब्दस्य चार्थाभ्युपगमे तु त्रयाणामपि समुच्चयः । पुनश्शब्दस्यापि विवर्यार्थाभ्युपगमे त्रयाणामपि प्रत्येकं हेतुत्वमिति बोध्यम् । एवं कर्मणस्सात्त्विकत्वे चाकामेप्सुकर्तृकत्वं रागद्वेषादिप्रशुक्तत्वं सङ्गरहितत्वं निरत्यत्वं चेति हेतुचतुष्टयं समुच्चित्य वा प्रत्येकं वेति बोध्यम् ॥२४॥

अनुबन्धमिति । अनुबन्धं क्षयं हिंसां पौरुषं चानवेक्ष्य कर्ता यत्कर्म मोहादारभ्यते तत्तामसमुच्यते । यद्वस्तु दुःखमित्यर्थः । दुःखहेतुरनर्थ इति वा । अनवेक्ष्य निरवेक्ष्य; अनालोचयेत्यर्थः ।

इदानीं कर्तृभेद उच्यते—

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

मुक्तसङ्ग इति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तसङ्गो येन स मुक्तसङ्गः । अनहंवादी

कर्मणस्तामसत्वेऽनुबन्धानवेक्षिकर्तृकत्वं क्षयानवेक्षिकर्तृकत्वं हिंसानवेक्षिकर्तृकत्वं पौरुषानवेक्षिकर्तृकत्वं मोहममुक्तत्वं चेति हेतुपञ्चकं समुच्चित्य वा प्रत्येकं वेति बोध्यम् । अनुबन्धादिचतुष्टयानवेक्षित्वमित्येको हेतुरिति वा । ततश्च हेतुद्वयं समुच्चित्य प्रत्येकं वा भवतीति ।

ननु समुच्चयासमुच्चयपक्षद्वयमविशेषेण दर्शितं, तत्र कतरः पुनः पक्ष आश्रयणीय इति चेत्, उच्यते—पक्षद्वयमप्याश्रयणीयमेवेति । कथम् ? नियतं कर्म सात्त्विकमित्युक्तौ सङ्गिना कृतस्यापि नियतकर्मणस्सात्त्विकत्वं स्यात् । तद्धारणाय नियतं सङ्गरहितं कर्म सात्त्विकमित्युक्तावसङ्गेनापि रागद्वेषवता कृतं नियतकर्म सात्त्विकं स्यात् । तद्धारणाय नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतं कर्म सात्त्विकं स्यादित्युक्तौ रागद्वेषसङ्गशून्येन फलकामिना कृतं नियतकर्म सात्त्विकं स्यात्तद्धारणाय नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः फलकामरहितेन कृतं कर्म सात्त्विकमिति वक्तव्यम् ।

तथा कामेप्सुना साहङ्कारेण च कृतं बहुलायासं कर्म राजसमित्युक्तौ कामेप्सुना निरहङ्कारेण कृतं बहुलायासं कर्म राजसं न स्यात् । कामेप्सुना साहङ्कारेण च कृतमबहुलायासं कर्म राजसं न स्याच्च । तथाऽनुबन्धादिचतुष्टयानवेक्षे मोहादारब्धं च कर्म तामसमित्युक्तौ अनुबन्धादिद्वयावेक्षे तत्रयावेक्षे तदेकावेक्षे वा मोहादारब्धं कर्म तामसं न स्यात् । तच्चतुष्टयावेक्षमपि मोहादनारब्धं कर्म तामसं न स्यात् । अतः पक्षद्वयाश्रयणमिति । नचैवं सात्त्विककर्मलक्षणे समुच्चयः, अन्यत्वासमुच्चय-श्चाश्रयणीय इति वाच्यं, कामेप्सुना कृते बहुलायासे कर्मणि राजसत्वप्रयोजकस्यैकस्य हेतोर्निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वेन समुच्चयस्य वक्तव्यत्वात् । एवमनुबन्धादिचतुष्टयावेक्षे मोहादारब्धे कर्मणि तामसत्व-प्रयोजकस्यैकस्य हेतोर्निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वेन समुच्चयस्य वक्तव्यत्वाच्च ।

ननु तर्हि राजसत्वलक्षणे तामसकर्मलक्षणे च पक्षद्वयमाश्रयणीयं, कुतः पुनस्सात्त्विके कर्मणीति चे-दुच्यते—नियतत्वादिकं मत्येकमपि कर्मणस्सात्त्विकत्वे प्रयोजकमेवेति । नच नियतं कर्म सात्त्विकमित्युक्तौ कामेप्सुना कृतं नियतकर्म सात्त्विकं स्यादिति वाच्यं, कर्मणः कामेप्सुकृतत्वस्य राजसत्व-सम्पादकत्वात् । राजसत्वस्य सात्त्विकत्वदृषकत्वादिति । वस्तुतस्तु नियतमिति श्लोके समुच्चयपक्षः, अन्यत्र पक्षद्वये चेत्येतदेव साधीयः ।

अयं श्लोकलयनिष्कर्षः—सुसुखः पुरुषः कर्माधिकारी रागद्वेषौ सङ्गं फलकामनां चाकृत्वा निरहङ्कारस्सन् निरायासं स्वशक्यनुगुणमदुःखोदकैर्महिंसात्मकमनाशकं निरयं कर्म निर्मोहस्सन्कुर्यात् । एतद्विपरीतं तु परित्यजेदिति ॥२५॥

मुक्तेति । अनहंवनशीलोऽहमात्म्य उत्कृष्टमिदं कर्माहं करोमीत्येवमहङ्कारगर्भवाच्यप्रयोग-स्वभावरहित इत्यर्थः । वार्ष्णे शरीरेन्द्रियाघनवसादनम् । उद्यमो व्यापारः । निर्विकारो हर्षखेदरूप-

अनर्हवदनशीलः, धृत्युत्साहसमन्वितः- धृतिधारणं उत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितस्संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्धयसिद्धयोः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्धय-सिद्धयोर्निर्विकारः, केवलं शास्त्रप्रमाणेन प्रयुक्तो न फलरागादिना यस्स निर्विकार उच्यते । एवम्भूतः कर्ता यस्स सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

रागीति । रागी रागोऽस्यारतीति रागी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थीत्यर्थः । लुब्धः परद्रव्येषु संजाततृष्णः, तीर्थादौ स्वद्रव्यापरित्यागी वा; हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः, अशुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचवर्जितः, हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्षः, अनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकः ताभ्यां समन्वितस्संयुक्तः; तस्यैव च कर्मणस्सम्पत्तिविपत्तिभ्यां हर्षशोकौ स्यातां, ताभ्यां संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

अयुक्तः प्राकृतस्तब्धश्शठो नैकृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

अयुक्त इति । अयुक्तो न युक्तः, न समाहितः, प्राकृत अत्यन्तसंस्कृतबुद्धिर्बालसमः, स्तब्धो दण्डवन्न नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगूहनकारी, नैकृतिकः परविभेदन-परः, अलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि, विषादी विषादवान् सर्वदाऽवसन्नस्वभावः, दीर्घ-विकाररहितः । कथं निर्विकारत्वसिद्धिरत आह—केवलमिति । यो हि फलरागादिना कर्मणि प्रवर्तते तस्य कर्मफलसिद्धौ हर्षः, तदसिद्धौ खेदश्च भवति । यः पुनश्शास्त्रप्रमाणेन कर्तव्यमित्येव कर्मणि प्रवर्तते, नतु फलमभिसन्धते कथं तस्य फलसिद्धयसिद्धिप्रयुक्तहर्षखेदप्राप्तिः ? न कथमपीति भावः ॥२६॥

रागीति । हिंसात्मक इति । शाक्यार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इत्याह—परपीडा-करस्वभाव इति । हिंसाकर आत्मा यस्य स इति समासः । हिंसा पीडनमेवात्मा स्वभावो यस्य स हिंसात्मक इत्यपि वक्तुं शक्यम् । तथा हिंसायामात्मा मनो यस्य स हिंसात्मक इत्यपि वक्तुं शक्यते । ननु हर्षशोकयोर्बन्धस्त्वन्तरविषयस्त्ववर्णनं नातीव युक्तमत आह—तस्यैव वेति । तस्यैवारब्धस्य कर्मण-स्सम्पत्तिविपत्त्योस्सिद्धयसिद्धयोः ॥२७॥

अयुक्त इति । बालसम इति । विद्याविहीन इत्यर्थः । स्तब्धस्तम्भवस्थितः । यथा दण्डो(स्तम्भो)ऽनघ्रस्सन्नेवावतिष्ठते तद्वदयमपीत्यर्थः । कस्मैचिदिति । पूज्यायेत्यर्थः । माया वञ्चना तस्यां शक्तिस्सामर्थ्यम् । तस्यागूहनकारी प्रच्छादकः । स्वयं मायावीसन्नयमायावीव नटितुं शील्वानित्यर्थः । 'गूढविप्रियक्कच्छठ' इति शास्त्रान्तरादिति भावः । विभेदनं मर्मोद्धाटनं हिंसनमेव वा ।

सूत्री च कर्तव्यानां दीर्घप्रसारणः सर्वदा मन्दस्वभावः, यद्यश्चो वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति; यश्चैवम्भूतः कर्ता स तामस उच्यते ॥२८॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु !

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ! ॥२९॥

बुद्धेरिति । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं, गुणतस्सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं शृण्विति सूत्रोप-
न्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतः । धनंजय !
दिग्विजये मानुषं दैवं च प्रभूतं धनं जितवान्, तेनाऽसौ धनंजयः; तस्य सम्बुद्धिर्हेधनंजय
अर्जुन ! ॥२९॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिस्सा पार्थ ! सत्त्विकी ॥३०॥

प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः शास्त्रविहितविषयः;
निवृत्तिं च निवृत्तिर्मोक्षहेतुस्सन्न्यासमार्गः; बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्म-
सन्न्यासमार्गावित्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे लौकिके वैदिके वा शास्त्रबुद्धेः
कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरण इत्येतत् । कस्य ? देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां
निकृतिर्निकारोऽपकारस्तथा दीव्यतीति नैकृतिकः । विषादोऽस्यास्तीति विषादी । अत इतिः ।
अवसन्नः खिन्नः । दीर्घप्रसारणो दीर्घालोचन इत्येतत् । तदेव निवृणोति—सर्वेदेति । मन्दो
निरुद्यमस्स्वभावो यस्य स मन्दस्वभावः । अत एवाद्य वा श्वो वा कर्तव्यं यत्कर्म तन्मासेनापि न
करोति । एतेन 'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पद'मिति भारविचनान्दनालोच्य कर्म-
करणमयुक्तमिति कृत्वा कथं दीर्घसूत्रिणमिह तामसत्वेन कथितमिति शङ्का परास्ता । आलोच्यैव
सम्यग्यद्यदा कर्तव्यं तत्तदैव कुर्यात्, नतु दीर्घमालोच्यकर्तव्यकर्मकालमतिपातयेदिति सिद्धत्वात् ॥२८॥

बुद्धेरिति । हे धनंजय ! अशेषेण प्रोच्यमानं बुद्धेर्धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं भेदं शृणु !
सूत्रोपन्यास इति । बुद्धिर्धृतिश्च गुणतस्त्रिविधेतीदं सूत्रमृतं वाक्यमित्यर्थः । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं
चेत्यादिवक्ष्यमाणमन्यस्तु तद्वृत्तिस्थानीय इति भावः । धनंजयेति सम्बुद्धिर्था वाह्यानशत्रून् जित्वा
त्वया धनं सम्पादितं, तथा कामादीनन्तश्शत्रून्पि जित्वा मोक्षसम्पादनीय इत्यभिप्रायगर्भा ॥२९॥

प्रवृत्तिमिति । हे पार्थ ! या बुद्धिः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये बन्धं मोक्षं च
वेत्ति सा सत्त्विकी भवति । बन्धहेतुरिति । देवत्वादिजन्मादिहेतुत्वादिति भावः । नतु प्रवृत्तिः
प्रवर्तनं निवृत्तिर्निवर्तनमिति कुतो न व्याख्यायतेऽत आह—बन्धेति । बन्धं मोक्षं च या वेत्तीति वाक्येन
समानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च वेत्तीति वाक्यस्य बन्धमोक्षहेतुकर्मसन्न्यासमार्गपरत्वमिति भावः ।
करणं क्रिया । अकरणं तूर्णोभावः । कल्पेमे करणाकरण इति पृच्छति—कस्येति । स गणते—

भयाभये विभेत्यस्मादिति भयं चोरव्याघ्रादि, न भयमभयं, भयं चाभयं च भयाभये, भया-
भययोर्दृष्टादृष्टयोरेव कारण इत्यर्थः । बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति
बुद्धिस्सा यार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिर्बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिरपि वृत्तिविशेष
एव बुद्धेः ॥३०॥

कर्मणामिति । यस्मिन्देसे यस्मिन्काले येषां कर्मणां शास्त्रतः करणमकरणं च युक्तं तत्सर्वं यथाव-
द्वेत्तीत्यर्थः । भयाभयशब्दावत्र न धर्मपरौ । किंतु तद्धेतुपरान्वित्याह—विभेत्यस्मादिति भयमिति ।
यस्माद्विभेति तद्धयं, यस्मान्न विभेति तदभयम् । किं तद्धयमत आह—चोरेति । आदिपदान्तर-
कादिग्रहणम् । अभयं परनीपुत्रसुकृतादि । दृष्टादृष्टयोरेवेति । दृष्टयोरदृष्टयोश्चेत्यर्थः । चोरव्या-
घ्रादिजन्यं भयं दृष्टं, नरकादिजन्यं त्वदृष्टं; तथा परन्यादिजन्यमभयं (भयराहित्यं) दृष्टं, सुकृतादिजन्यं
त्वमयमदृष्टमिति विवेकः । तयोः कारणे । तेऽपि कारणे दृष्टादृष्टे एव । दृष्टमयहेतोश्चोरव्याघ्रादे-
र्दृष्टकारणत्वाददृष्टमयहेतोर्नरकादेरदृष्टमयकारणत्वाच्च । एवं दृष्टमयहेतोः पुत्रमित्त्रादेर्दृष्टकारणत्वा-
द्दृष्टमयहेतोःसुकृतादेरदृष्टमयकारणत्वाच्च । तदेवं भयाभये या वेत्तीत्यस्य दृष्टादृष्टमयाभयकारणे या
वेत्तीत्यर्थः फलितः ।

यथाश्रुतार्थे तु इदं भयमिदमभयमिति भयाभयरूपधर्मज्ञानस्य सर्वसाधारणत्वेन न तस्य सात्त्विक-
बुद्धिधर्मत्वं स्यादिति बोध्यम् । ननु चोरव्याघ्रादीन् भयहेतव इति, पुत्रमित्त्रादीन्भयहेतव इति च
सर्वं विदन्त्येवेति चेन्मैधम्—सत्यपि सर्वेषां दृष्टभयाभयहेतुवेदनेऽदृष्टभयाभयहेतुवेदनाभावादिति । ननु
संसारो बन्धस्तदभावो मोक्ष इति सर्वसामान्यमेव ज्ञानमत आह—सहेतुकमिति । अविद्यारागादयो
बन्धहेतवः, भक्तिज्ञानादयो मोक्षहेतव इति विवेकः । बन्धहेतुर्भयहेतुश्च करणात्मकः प्रवृत्तिमार्गः ।
मोक्षहेतुरभयहेतुश्चाकरणात्मको निवृत्तिमार्ग इति या वेत्ति सा बुद्धिस्सात्त्विकीति परमार्थः । यद्वाऽयं
प्रवृत्तिमार्गः, अयं पुनर्निवृत्तिमार्गः; अस्मिन्देसे कालेऽस्य कर्मणः करणं श्रेयः, अस्याकरणं श्रेयः,
इदं भयकारणमिदमभयकारणमयं बन्धहेतुरयं मोक्षहेतुरयं बन्धोऽयमेव मोक्ष इति मधुत्त्यादीन्यथावद्वेत्ति
सा बुद्धिस्सात्त्विकीति ।

ननु बुद्धिर्वेत्तीत्यस्य बुद्धिर्ज्ञानाश्रय इति ह्यर्थः । कर्तुः क्रियाश्रयत्वाद्देनकर्तृत्वाच्च बुद्धेः । कथं
ज्ञानात्मिकायाः बुद्धेर्ज्ञानाश्रयत्वमत आह—तत्तेति । बुद्धिज्ञानयोर्मध्य इत्यर्थः । वेत्तीति वात्त्वर्थमूतं
यद्ज्ञानं सा बुद्धेर्वृत्तिः । बुद्धिर्हि वेद्यात्मना परिणमते, सच परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । साच वृत्तिः
क्रियैवेति विदिधात्वर्थज्ञानत्वं बुद्धिवृत्तेरेव क्रियावाचित्त्वाद्दृष्टातूनाम् । ननु यदि बुद्धिवृत्तिरेव ज्ञानं,
ननु बुद्धिस्तर्हि बुद्धिः केत्यत आह—बुद्धिस्त्विति । वृत्तिमती बुद्धिः, ननु वृत्तिः । तथाच बुद्धे-
र्वृत्तिमत्या वृत्त्याश्रयत्वस्योचितत्वाद्बुद्धेर्ज्ञानाश्रयत्वं युक्तमेवेते बुद्धिर्वृत्तीति सम्यगुक्तमिदं भावः ।
प्रवृत्त्यादिविषयाकारपरिणामवती बुद्धिस्सात्त्विकी ते परमार्थशश्लोकस्य ।

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाऽकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिस्सा पार्थ ! राजसी ॥३१॥

ययेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितमधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं कार्यं चाऽकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये, अयथावन्न यथावत्सर्वतोऽनिर्णयेन न प्रजानाति या बुद्धिस्सा पार्थ राजसी ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिस्सा पार्थ ! तामसी ॥३२॥

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं-विहितं धर्ममिति या मन्यते जानाति तमसाऽऽवृता सती, सर्वार्थान् सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान् विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति बुद्धिस्सा पार्थ ! तामसी ॥३२॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिस्सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥३३॥

धृत्येति । धृत्या ययाऽव्यभिचारिण्या इति व्यवहितेन सम्बन्धे धारयते । किम् ?

नच बुद्धेरन्तःकरणस्य कर्तृत्वमयुक्तमिति वाच्यं, परिणामक्रियां प्रति कर्तृत्वस्य युक्तत्वात् । करणमपि चक्षुःपरिणामक्रियायां भवति हि कर्तृ । चक्षुर्घटरूपेण परिणमत इति प्रयोगात् । एतेन बुद्धेः क्षेत्तस्य वेत्तृत्वं कथं तस्य क्षेत्तज्ञधर्मत्वादिति शङ्का प्रत्युक्ता । विषयाकारपरिणाममात्रमेव वेत्तृत्वं बुद्धेरिदोक्तं, ननु ज्ञातृत्वमिति । यथा चक्षुर्घटाकारपरिणतमपि घटं न वेद तथा बुद्धिः प्रवृत्त्यादिविषयाकारपरिणतापि प्रवृत्त्यादीन् न वेदैव, किं त्वात्मैव परिणतां तां वेद परिणतं चक्षुरिवेत्यात्मैव प्रवृत्त्यादीन् वेत्ति । बुद्धिस्तु करणमेव । बुद्धिप्रवृत्त्यैवात्मना प्रवृत्त्यादीनां विदितत्वात् ।

नच बुद्धिप्रवृत्तेरेव करणत्वं न बुद्धेरिति वाच्यं, धृतिवृत्तिमतोरैवयात् । नहि शस्त्रधारया भिन्तीत्युक्तौ शस्त्रधारया एव करणत्वं, ननु शस्त्रस्येति वक्तुं शक्यते । तस्माद्यथा प्रवृत्त्यादीन् यथावद्वेत्ति पुरुषस्सा बुद्धिस्सात्त्विकीति श्लोकसाराथः । या वेत्तीति बुद्धेर्वेत्तृत्वकथनं त्वौपचारिकं करणे कर्तृत्वस्योपचरितत्वात् । ननु भगवता यथा वेत्तीति साक्षादेव कुतो नोक्तमिति चेदुच्यते—बुद्धशुपाधिकृतमेव वेत्तृत्वधर्म आत्मनि निर्धर्मक इति ज्ञापनार्थमिति । ननु ज्ञानं बुद्धिप्रवृत्तिस्तु, धृतिः पुनः केत्यत आह—धृतिरपीति ॥३०॥

ययेति । प्रजानातीति, पुरुष इति कर्तृश्लेषः । अत्र बुद्धेर्वेदनक्रियायां करणत्वमेवोक्तम्—ययेति । धर्माधर्मादिनिर्णयरहिता बुद्धी राजसीत्यर्थः ॥३१॥

अधर्ममिति । या तमसा आवृता अत एवाधर्मं धर्ममिति मन्यते सर्वार्थान् विपरीतांश्च मन्यते हे पार्थ । सा बुद्धिस्तामसी । विपरीतबुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥३२॥

धृत्येति । पुरुष इति शेषः । योगेनाव्यभिचारिण्या यया धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः धारयते

मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणश्चेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयते धारयति, धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रमार्गविषया न भवन्ति योगेन समाधिना, अव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—
अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रिया धार्यमाणा योगेन धारयतीति यैवलक्षणा धृतिस्सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥३३॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन !

प्रसङ्गेन फलाकांक्षी धृतिस्सा पार्थ ! राजसी ॥३४॥

ययेति । यया तु धर्मकामार्थान्- धर्मश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामार्थान् धृत्या यया धारयते मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपानवधारयति हे अर्जुन ! प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गः तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकांक्षी च भवति यः पुरुषः तस्य या धृतिस्सा पार्थ ! राजसी भवति ॥३४॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिस्सा पार्थ ! तामसी ॥३५॥

ययेति । यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं विषादं विषण्णतां मदं विषयसेवा-

हे पार्थ ! सा सात्त्विकी भवति । धारयति नियममतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—उच्छास्त्रमार्ग-
प्रवृत्तेरिति । उत्सृष्टं शस्त्रं येन स उच्छास्त्रः, स चासौ मार्ग उच्छास्त्रमार्गः- शास्त्रविरोधिमार्ग इत्यर्थः ।
तत्र प्रवृत्तेरसकाशादव्यभिचारिण्या व्यभिचारशून्यया । केनास्या आशङ्कितो व्यभिचारोऽत आह—
योगेनेति । योगव्यभिचारशून्ययेत्यर्थः । फलितमाह—नित्येति । सदापि समाधानवत्येत्यर्थः ।
अव्यभिचारिण्या ध्रुवया, तत्र हेतुस्तु योगेनेति व्याख्यानान्तरम् । योगेन हेतुना अव्यभिचारिण्येत्यर्थः ।
अस्मिन्नेव व्याख्यानान्तरेऽभिप्रायमाह—एतदुक्तमित्यादिना । अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणे-
न्द्रियक्रिया यथा धार्यमाणा भवेयुस्तथा योगेन धारयतीत्यन्वयः ॥३३॥

ययेति । हे अर्जुन ! पुरुषो यया धृत्या तु धर्मकामार्थान् धारयते, प्रसङ्गेन फलाकांक्षी च भवति हे पार्थ ! सा धृतिः राजसी भवति । अर्थो घनम् । प्रसङ्गेन धर्मादिधारणप्रसङ्गेनेत्यर्थः । फलाकांक्षी सन् धर्मकामार्थसिद्धिचर्ये मनःप्राणेन्द्रियक्रिया यया धारयति पुरुषस्सा धृती राजसीत्यर्थः । नच धर्मकामार्थान्मनसि कर्तव्यरूपानवधारयतीत्येवाचार्यैर्भाषितमिति वाच्यं मनस्यवधारणस्यैव मानसिकचेष्टाधारणत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्च प्राणेन्द्रियचेष्टाधारणस्य, तस्माद्भाष्यार्थसिद्ध एव मदुक्तार्थः ॥३४॥

ययेति । दुर्मेधा यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च न विमुञ्चति हे पार्थ ! सा धृतिस्तामसी भवति । विषयेति । आत्मनो विषयसेवामेव बहुमन्यमानस्सन् येन मत्त इव भवति स मद इत्यर्थः । स्वप्नभयादय एव मया नित्यं कर्तव्या इति मनस्यनुसन्धाय तदर्थं मनःप्राणेन्द्रियक्रिया

मात्मनो बहुमन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन्न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषो यो तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥३५॥

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिविधो भेद उक्तः । अथेदानीं सुखस्य च फलस्य च त्रिविधो भेद उच्यते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ !

अभ्यासाद्रमते यत् दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

सुखमिति । सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु ! समाधानं कुर्वित्येतत् । मे मम भरतर्षभ! अभ्यासात्परिचयादावृत्तेः, रमते, रति प्रतिपद्यते यत् यस्मिन् सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमनं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥३६॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाधारम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखममृतमया धारयति पुरुषस्सा धृतिस्तामसीत्यर्थः । एवंवेद्याया धृतेर्बुद्धिवृत्तेदुष्टत्वादुर्बुद्धेः पुरुषस्यैवेदशी धृतिरित्याह—दुर्मेधा इति । दुष्टा मेधा बुद्धिर्यस्य स दुर्मेधाः । 'नित्यमसिच् प्रजामेवयो' रित्यसिच् । फलमनभिसन्धाय स्वप्नभयादिकं निहाय मोक्षार्थं मन आदिक्रियाः पुरुषेण धृत्या धारयितव्या मुमुक्षुणेति श्लोकत्रयार्थः ॥३५॥

सुखमिति । सुखस्य च फलस्येति । फलभूतस्य सुखस्येत्यर्थः । हे भरतर्षभ ! इदानीं त्रिविधं सुखं मे वाक्यादिति शेषः । शृण्ववधारय । ननु शृण्वित्युक्तिर्व्यर्थेत्यत आह—समाधानं बुद्धिति । चित्तसमाधानार्थं दक्ष्यमाणार्थं शृणुशब्दमयोग इति भावः । तत्र सात्त्विकं सुखं लक्षयति सार्धश्लोकेन—अभ्यासादिति । पुरुष इति, चित्तमिति वा शेषः । यत्ताभ्यासाद्रमते दुःखान्तं च निगच्छति, तद्यत्तदग्रे विषमिव भाति परिणामेऽमृतोपमं भवति तच्चात्मबुद्धिप्रसादजं सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् । आवृत्तेरिति । पुनःपुनरित्यर्थः । एतेन सुखस्यास्याक्षणिकत्वं गम्यते । नहि विषयसुखे क्षणिके असकृद्रतिरुपपद्यते । तस्माच्चिरकालावस्थायी स्वात्मसुखानुभव एवेह विवक्षित इति ज्ञेयम् । तत्र एव दुःखान्तप्राप्तिसम्भवात् । विषयसुखमनुभवन् हि पुरुषः दुःखाद्दुःखमेव गच्छति, ननु दुःखान्तम् । प्रारब्धविषयसुखनाशस्तुखान्तरालाभाच्च दुःखमेव हि स पपद्यते ॥३६॥

यदिति । यत्तदित्यत्र तच्छब्दः प्रसिद्धार्थकः । अग्रे इति । उत्पत्तेः प्राणित्यर्थः । तदेवाह—ज्ञानेति । ज्ञानं श्रवणादिकं वैराग्यं विषयासवत्यभावः । ध्यानसुपारसनं, समाधिश्चित्तैकाग्र्यम् । तेषामारम्भदशायाम् । दुःखात्मकं दुःखवभावं दुःखस्वरूपं वा, कष्टसाध्यत्वादिति भावः । इदमेवाह—अत्यन्तंति । परिणामः फलदशा । तदैव सुखस्य जातत्वादाह—ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकज-

तोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः । आत्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलरयेव स्वच्छता; ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया वाऽऽत्मावलम्बना वा बुद्धिरात्मबुद्धिः तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत् । तस्मात्सात्त्विकं तत् ॥३७॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाज्जायते यत्सुखं तत्सुखमग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपममृतसमं परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वाद्धर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

मिति । कस्मादिदं जायते अत आह—आत्मबुद्धीति । ज्ञानादिभिरात्मोपाधिभूतबुद्धेः प्रसादे जाते सति तत् इदं जायत इत्यर्थः ।

आत्मबुद्धेरित्यस्यार्थान्तरमाह—आत्मेति । आत्मैव विषयो गोचर आत्मविषयः तदाकारा अखण्डज्ञानाकारेत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—आत्मविषयालम्बनेति । आत्मैव विषय आत्मविषयस्य आलम्बनं यस्यास्सा तथोक्ता । आत्मनिष्ठेत्यर्थः । आत्मोपाधिभूता आत्माकारा आत्मालम्बना वा बुद्धिरात्मबुद्धिरित्यर्थत्रयं फलितम् । तस्मादिति । आत्मबुद्धिप्रसादजातत्वादित्यर्थः । बुद्धिप्रसादस्य सत्त्वगुणमयत्वादिति भावः । एतेन ज्ञानादिसाधननिर्मलीकृतात्मबुद्धिगोचरात्मसुखं सात्त्विकमिति सिद्धम् ॥३७॥

विषयेति । यद्विषयेन्द्रियसंयोगाज्जायत इति शेषः । तत्सुखमग्रेऽमृतोपमं परिणामे विषमिव भवति तत्सुखं राजसं स्मृतम् । अग्रेऽमृतोपमं परिणामे विषयितं च विषयेन्द्रियसंयोगजं सुखं राजसमित्यर्थः । विषयानुभवसुखं राजसमिति यावत् । विषयाणामिन्द्रियैस्सह संयोगः विषयैस्सहेन्द्रियाणां संयोगः विषयाणामिन्द्रियाणां च परस्परं संयोग इति वा विषयेन्द्रियसंयोगः । श्रीत्रादिभिरिन्द्रियैश्शब्दादिषु विषयेष्विष्टेषु गृह्यमाणेषु सत्सु यत्सुखं बुद्धौ जायते तदित्यर्थः । प्रथमक्षण इति । उत्पत्तिक्षण इत्यर्थः । अमृतोपममृततुल्यम् । बलेति । विषयसुखविशेषस्य स्त्रीसम्भोगजसुखस्य बलादिनाशहेतुत्वं प्रसिद्धमेवेति भावः । बलं देहशक्तिः; वीर्यमिन्द्रियशक्तिः; रूपं सौन्दर्यं; प्रज्ञा सदसद्विवेचनचार्युर्ग्रहणशक्तिर्वा; मेधा धारणशक्तिः; धनं प्रसिद्धसुत्साह उद्यमः; एतेषां हानिं प्राप्ते हेतुत्वात् । दृश्यन्ते हि स्त्रीलम्पटा बलवीर्यादिरहिताः । एवं बलवीर्यादिनाशकत्वेन विषतोर्यसुखत्वप्रकारान्तरेण विषतोर्यमाह—अधमेति । दुःखहेतुत्वरूपमपि विषतोर्यमस्तीत्यर्थः । परस्त्रीसम्भोगादिजन्यदुःखस्य, दिवाग्रहणमात्रादिसामायिकस्वस्त्रीसम्भोगजन्यसुखस्य चार्धमत्वेन नरकादिहेतुत्वमस्तीति भावः । नरकं यमलोकयातना । आदिप्रदात्स्थारादिजन्मप्राप्तिः । तदुपभोगेति । विषदोपभोगेत्यर्थः । परिणामः परिपाकः; तद्रूपोऽन्तो नाशस्त्रिभन्परिणामान्ते । नचैवं स्त्रीसुखमेव राजसं,

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्राऽऽलस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

यदिति । यदग्रे चानुबन्धे चावसाने चोत्तरकाले सुखं मोहनं मोहकरमात्मना, निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चालस्यं च प्रमादश्चेत्येतेभ्यस्समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थंश्लोक आरभ्यते—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिस्स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

नेति । न तदस्ति तन्नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणि-
जातं दिवि देवेषु वा पुनस्सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैस्सत्त्वादिभिर्मुक्तं
परित्यक्तं यत्स्याद्भवेन्न तदस्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥४०॥

नतु विषयसुखसामान्यमिति वाच्यं, सर्वस्मिन्नपि विषयसुखे अत्रेऽमृतोपमत्वस्य परिणामे विषोपमत्वस्य
विषयेन्द्रियसंयोगजन्यत्वस्य च सत्त्वात् । कथमिति चेदुच्यते—चक्षुषा रम्यं वस्तु पश्यन् पुरुष आदौ
सुखमनुभवन् क्षणान्तर एव तद्वत्स्वलाभात्तद्वस्तुपारोक्ष्यश्च खिद्यते । एवं श्रोत्रेण गानं शृण्वन्नपि, तथा
जिह्वा चूतफलादिरसमनुभवन् पुरुषोऽनुभवकाले सुखमनुभवन्नपि पश्चात्प्रकृतरसनाशाद्रसान्तरालाभा-
ह्यामे वा तदुपभोगशक्यभावात्, चलादत्यशनेऽजीर्णादिरोगसम्भवाच्च खिद्यते । एवं स्वर्गादिष्व-
प्युद्धम् । तस्मात्सर्वमपि वैषयिकं सुखं राजसम् ॥३८॥

यदिति । निद्रालस्यप्रमादोत्थं यत्सुखमग्रे चानुबन्धे चात्मनो मोहनं तत्सुखं तामसमुदाहृतं
शिष्टैरिति शेषः । मोहो वैचिन्त्यम् । यत्सुखमनुभवन्नपि पुरुषोऽहमिदं सुखमनुभवामीति न प्रत्येति;
पश्चाच्च नानुसन्धते तत्सुखं तामसं, तच्च निद्रादिभिर्भवस्यात्मनः प्रमातुः, नतु चिन्मात्रस्य- तस्य
मोहासम्भवात् । प्रमाता हि निद्रादिजं सुखमनुभवन्नचेतन इव भवति । नच निद्रासुखं ब्रह्मानन्द
एवेति कथं तस्य तामसत्वमिति वाच्यं, अज्ञानावृत्तत्वात्तस्य । नहि समाधाविव निद्रायामनुभूय-
मानस्याप्यात्मानन्दस्य प्रकाशोऽस्ति । तस्मात्समाधौ प्रकाशमानं आत्मानन्दस्तात्त्विकं सुखं निद्रादा-
वप्रकाशमानं आनन्दस्तामसं सुखमिति बोध्यम् । आलस्यं मान्द्यं तूष्णींभाव इति यावत् । तूष्णीं-
भावसमये ह्यन्तर्मुखमनोवृत्तावात्मानन्दः प्रतिफलति । तमानन्दमनुभवन्नपि सोऽलसोऽज्ञानादह-
मानन्दमनुभवामीति न प्रत्येति; किंतु मूढ इव वर्तते । प्रमादोऽनवधानता । चित्तेऽनवहिते सति
कदाचिदात्मानन्दः मतिफलन्नपि न मकाशते । न चानुभवदशार्थां निद्रादिजन्यसुखस्य मोहनत्वमस्तु-
नाम कथं पुनः परिपाकदशायामिति वाच्यं, निद्रोत्थितस्य पुरुषस्यापि किञ्चित्कालं मोहस्य दर्शनात् ॥

नेति । पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनर्यत्सत्त्वं प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं स्यात्तन्नास्ति ।
यत्सत्त्वं प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं स्यात्तत्पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनर्नास्तीति वा । पृथिव्यां

सर्वसंसारः क्रियाकारकफललक्षणस्त्वचरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितस्समूलोऽ-
नर्थ उक्तः । वृक्षरूपकल्पनया च 'ऊर्ध्वमूल'मित्यादिना, तं च 'असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा
ततः पदं तत्परिमार्गितव्य'मिति चोक्तम् । तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारण-
निवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिस्स्यात्तथा वक्तव्यम् । सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उप-
संहर्तव्यः । एतावानेव च सर्ववेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्येवमर्थं च 'ब्राह्मण-
क्षत्रियविशा'मित्यादिरारभ्यते—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप !

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रिय-
विशां, शूद्राणां च शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदानधिकाराद्दे परन्तप ! कर्माणि
वर्तमानेषु मनुष्यादिषु माणिषु दिवि वर्तमानेषु देवेषु च सत्त्वादिगुणत्रयमुक्तः कोऽपि पाणी नास्ती-
त्यर्थः । चराचरात्मकं देवमनुष्यपश्याद्यात्मकं तृणवीरुद्गुल्माद्यात्मकं च सर्वमपि प्राणिजातं ब्रह्मादि-
स्तम्भपर्यन्तं सत्त्वादिगुणत्रययुक्तमेवेति भावः । वा पुनश्शब्दार्थमाह—अन्यद्वाऽप्राणिजातमिति ।
अचेतनेष्वपि मणिलोहपाषाणादिषु सात्त्विकत्वादिभेददर्शनादिति भावः । मकृतिर्मूलकारणं माया,
त्रिगुणात्मिका वैष्णवी शक्तिः ॥४०॥

ब्राह्मणेति । अनर्थस्सर्वसंसार उक्तः । वृक्षरूपकल्पनया चोर्ध्वमूलमित्यादिना संसार उक्तः ।
पञ्चदशाध्याय इति शेषः । तत्र चेति । एवंसतीत्यर्थः । सर्वस्येति । सर्वस्य जगत्त्रिगुणात्म-
कत्वात्संसारस्यापि त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणस्य गुणत्रयस्य तदात्मकाज्ञानस्य वा निवृत्तिः कथं
स्यात् ? न कथमपीत्यर्थः । नच ज्ञानादिना स्यादिति वाच्यं, तस्यापि त्रिगुणात्मकत्वात् । नहि
त्रिगुणात्मकं ज्ञानादिकं त्रिगुणात्मकं संसारं निवर्तयेति भावः । तन्निवृत्तिस्तदनुपपत्तिनिवृत्तिः ।
तद्वक्तव्यं तथा वक्तव्यमित्यर्थः । यथा येन कारणेन तन्निवृत्तिस्संसारनिवृत्तिस्स्यात्तत्कारणं वक्तव्य-
मिति वा । तद्वक्तव्यमित्येवमर्थं सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य इत्येवमर्थं पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय
एतावानेव सर्ववेदस्मृत्यर्थ इत्येवमर्थं च ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिर्ग्रन्थ आरभ्यते भगवतेति शेषः ।
हे परन्तप ! ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च कर्माणि स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानि । विशो वैश्याः ।
ननु ब्राह्मणक्षत्रियविद्विद्भूदाणामिति समासः कुतो न कृतः ? चत्वारो हि मनुष्यजातीया अत आह—
शूद्राणामिति । ब्राह्मणक्षत्रियविशो हि द्विजत्वाद्देवाधिकारिणः । शूद्रास्तु न तथेत्यतश्शूद्राणां समासा-
त्पृथक्करणमित्यर्थः । एकजातित्वे सतीति । वेदाधिकाराभावे हेतुः- 'जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा
जायते द्विज' इति स्मरणाच्छूद्रस्यैकजातित्वम् । एकं जन्मैव जातिर्येषां ते एकजातयः । द्वे जन्म-
कर्मणी जाती येषां ते द्विजातयः । तथा चैकजातेस्तद्व्योपनयनादिसंस्कारकृतकर्मरूपजन्माभावान्न

प्रविभक्तानीतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि । केन ? स्वभावप्रभवैर्गुणैस्स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः शमदमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् । अथ वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्वस्वभावस्य तम उपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः- प्रशान्त्यैश्वर्येहामूढस्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् । अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तस्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः, गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्तेः ।

वेदाधिकारः । उपनयनादिना संस्कृतो हि वेदेऽधिकरोति । अत एव स्त्रीणामपि न वेदाधिकारः-- उपनयनादिसंस्काराभावात् । अत एव स्मर्यते—'स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा' इति । द्विजवन्धवस्तन्तुमात्रघरा रथकारादयः । इतरेतरविभागेनेति । परस्परासाङ्कर्येणेत्यर्थः । शमादी- नीत्यादिपदाच्छौर्यकृषिसेवाग्रहणम् । यद्वा शमो दम इत्यादिश्लोकत्रयोक्तानां दमादीनां ग्रहणम् । ब्राह्मणादीनामित्यादिपदाक्षत्रियविद्वृद्धग्रहणम् । सत्त्वादिगुणवशाद्ब्राह्मणादीनां शमादिकर्माणि पृथ- गवस्थितानीत्यर्थः । ननु गुणानां प्रकृतिप्रभवत्वकथनं व्यर्थं प्रसिद्धत्वादत आह—अथ वेत्ति । स्वभावानां प्रभवाः कारणानि स्वभावप्रभवाः । ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये परस्परविलक्षणाश्चत्वारस्वभावाः । तद्वेतुमुता इत्यर्थः ।

ननु प्रयाणां गुणानां कथं स्वभावचतुष्टयहेतुत्वमत आह—ब्राह्मणेत्यादि । सत्त्वगुणा- द्ब्राह्मणस्वभावो जायते, सत्त्वोपसर्जनाद्रजोगुणाक्षत्रियस्वभावः, तमोगुणोपसर्जनाद्रजोगुणाद्वैश्य- स्वभावः, रजोगुणोपसर्जनात्तमोगुणाच्छूद्रस्वभाव इत्यर्थः । सत्त्वमुपसर्जनप्रधानं यस्य तत्सत्त्वोप- सर्जनम् । स्वो भावस्वभावः । स्वासाधारणो धर्मः । स्वभावानेव दर्शयति—प्रशान्तीति । प्रशान्ति- स्वभावो ब्राह्मणस्य । ऐश्वर्यस्वभावः क्षत्रियस्य । ईहास्वभावो वैश्यस्य । मूढस्वभावश्शूद्रस्य इति विवेकः । ईहा धनार्जनप्रवृत्तिः । ननु ब्राह्मणादीनां गुणैः कर्माणि व्यवस्थापितानीत्यनेनैव तत्स्व- भावहेतुत्वस्य गुणानां सिद्धत्वाद्यर्थमेव स्वभावप्रभवत्वविशेषणमित्यतः पक्षान्तरमाह—अथ वेत्ति । मारुब्धं कर्मैह स्वभावशब्दार्थः । ब्राह्मणादीनां स्वस्वप्रारब्धकर्मवशात्सत्त्वादयो गुणाः प्रादुर्भवन्ति; तैश्च गुणैस्तत्तच्छ्रमादिकर्माणि प्रविभक्तानीत्यर्थः । प्राणिनां जन्मान्तरकृतसंस्कारो वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तस्वभाव इत्युच्यते । सञ्चितकर्मव्यावृत्त्यर्थं सन्नन्त्रम् । क्रियमाणस्य कर्मणस्समाप्त्यनन्तरमेव नाशात्संस्कार इत्युक्तम् । जन्मान्तरीय्यज्ञादिकर्मजन्यधर्मादिसंस्कार इत्यर्थः ।

ननु गुणानां स्वभावप्रभवत्वं कुतो ज्ञायते ? अत आह—गुणेति । प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । नहि कारणं विना गुणप्रादुर्भावो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणानां सत्त्वगुणप्रादुर्भावे, क्षत्रियादीनां रजआदि- प्रादुर्भावे च निशामकः स्वभाववेशेन एव; कथञ्चन शूद्राणामपि सत्त्वगुणो नोदीवादिते भावः ।

‘स्वभावः कारण’मिति च कारणविशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैस्तत्त्ववृत्त-
स्तमोभिर्गुणैस्वकार्यान्तुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ।

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथ-
मुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति ? नैष दोषः— शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुण-
विशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि; न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि
कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥४१॥

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यन्ते—

शमो दमस्तपश्शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥४२॥

शम इति । शमो दमश्च यथाव्याख्याताथौ, तपो यथोक्तं शारीरादि, शौचं
व्याख्यातं, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमृजुतैव च, ज्ञानं, विज्ञानं, आस्तिक्यमास्तिकभावश्रद्धा-
नताऽऽगमार्थेषु, ब्राह्मं कर्म ब्राह्मणजातेः कर्म ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् । यदुक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणैः
प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ॥४२॥

ननु गुणैः कर्माणि प्रविभक्तनीत्येवालं किमिति स्वभावप्रभवत्वनिर्देशेनेत्यत आह—स्वभावः कारण-
मिति । ब्राह्मणादीनां गुणैश्शमादिकर्मप्रविभागे को हेतुरिति कारणशङ्कायास्समाधानार्थं स्वभावमभवै-
रित्युक्तमिति भावः । यद्वा तादृशा गुणाः कुतः मादुर्भूता इत्यत्र उक्तम्—स्वभावप्रभवैरिति,
स्वकारणानुरूप्येणेति । स्वकारणभूतस्वव्यापारानुसारेणेत्यर्थः । ननु ब्राह्मणानां शमादीनि कर्मा-
णीत्येवं शास्त्रमेव तत्तद्वर्णानां तानितानि कर्माणि व्यवस्थापयतीति कृत्वा शास्त्रेणैव प्रविभक्तानीति
वक्तव्ये कथमुक्तं गुणैः मविभक्तानीति पृच्छति—नन्विति । परिहरति—नेति । सत्त्वादिगुण-
प्रविभक्तान्येव कर्माणि शास्त्रं व्यवस्थापयतीति न दोष इत्यर्थः । सत्त्वगुणवशाद्ब्राह्मणस्य शमादीनि
कर्माणि भवन्तीत्येवं शास्त्रं बोधयति सत्त्वादिगुणानपेक्षयैव, ननु ताननपेक्षयेति भावः ।

गुणैस्सह कर्माणि शास्त्रैः प्रविभक्तानीति रामानुजः, तन्मन्दम्—शास्त्रैरिति मूलाह्वयः—
कल्पनस्यायुक्तत्वात् । कर्मप्रविभाजकमुत्स्यकर्तृभूतगुणानामप्रधाने तृतीयाकल्पनस्य चायुक्तत्वात् ॥४१॥

शम इति । शम इत्यादिकमास्तिक्यान्तं ब्राह्मं स्वभावजं कर्म भवति । ब्राह्मणस्य शमादीनि
रक्षाभक्तानि कर्माणीत्यर्थः । सत्त्वगुणप्रयुक्तत्वाच्छमादीनामिति भावः । शमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः,
दमो बहिरिन्द्रियनिग्रहः, तपः ब्रह्मचर्यस्वाध्यायाभ्यसनमनःप्रसादादिकं, शौचं मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनं
बाह्यशौचं, रागादिदोषापनयनमान्तरशौचं, ज्ञानमात्मादिपदार्थज्ञानं, विज्ञानं तस्यानुभवापादनम् ।
अस्ति द्विष्टमिति मतिर्यस्य स आस्तिकः, तस्य भाव आस्तिक्यः, श्रद्धानता श्रद्धालुता । आगमार्थं
शास्त्रोक्तार्थं, शास्त्रं हि प्रमाणमास्तिकानाम् । ‘ब्रह्मा विषः प्रजापति’रिति कोशाद्ब्रह्मा ब्राह्मणः तस्यैव
ब्राह्मम् ॥४२॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः, तेजः प्रागल्भ्यं, धृतिर्धारणं सर्वावस्थास्वनवसादो भवति यया धृत्योत्तम्भितस्य, दाक्ष्यं दक्षस्य भावस्सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः, युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावश्शत्रुभ्यः, दानं देयद्रव्येषु मुक्तहस्तता, ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान्प्रति, क्षात्रं कर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

कृषीति । कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं- कृषिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृषिगौरक्ष्य-वाणिज्यं, कृषिर्भुमेर्विलेखनं, गौरक्ष्यं गा रक्षतीति गौरक्षस्तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्य-मित्यर्थः । वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शुश्रूषास्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः- 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुश्श्रुत-वृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त' इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् । कारणान्तराच्चिदं वक्ष्यमाणं फलमुच्यते—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतस्सिद्धिं यथा विन्दति तच्छुणु ! ॥४५॥

स्वे स्वे इति । स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मानु-

शौर्यमिति । शौर्यं पराभिभवनसामर्थ्यं, तेजः परैरपधर्म्मत्वम् । का सा धृतिरत आह—सर्वेति । उत्तम्भितस्योच्चैस्तम्भितस्य । अपराङ्मुखीभावः पृष्ठाप्रदर्शनमित्यर्थः । दानं द्रव्यत्यागः । प्रभुशक्तिर्नियमनशक्तिः । जन्वीश्वरधर्मोऽयं, न जीवधर्मोऽत आह—ईशितव्यान्प्रतीति । स्वपरिपाल्यप्रजाः प्रतीत्यर्थः । यद्वा स्वपूज्ये देवब्राह्मणेशानं कथं क्षत्रियस्येत्यत आह—ईशितव्यान्प्रतीति ॥

कृषीति । कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यमिति समाहारद्वन्द्वः । विलेखनं हलादिना भेदनम् । परिचर्येति । पूर्वोक्तब्राह्मणादिवर्णत्रयशुश्रूषैव शूद्रस्य स्वाभाविकं कर्म ॥४४॥

स्वे स्व इति । उक्तवक्ष्यमाणयोस्सन्नतिप्रदर्शनायाह—एतेषामिति । अनुष्ठानुः कर्तुः पुरुषस्य वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्मचर्मादयः, प्रेत्य यकृतशरीरं विहाय, कर्मफलं स्वर्गं, शेषेण सुकृत-शेषेण, विशिष्टा उत्कृष्ठाः, देशः काश्यादिः, जातिर्ब्राह्मणादिः, त्रिवं धनं, मेधा बुद्धिः, विशिष्टा

गानादशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां संसिद्धिं लभते प्राप्नोति नरोऽधिकृतः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्संसिद्धिः ? न, कथं तर्हि ? स्वकर्मनिरतस्सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ! ॥४५॥

यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरूपत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वराद्भूतानां प्राणिनां स्यात्, येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं स्वकर्मणा पूर्वोक्तैः प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥

देशादयो यस्य । तस्माद्विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसः पुरुषात्सकाशाज्जन्म प्रतिपद्यन्ते जायन्ते लोकफलभेदविशेषस्मरणात् । लोकभेदस्वर्गादिः, फलभेदो देवत्वादिः, तद्विशेषाणां स्मरणात् । एवं यथोक्तकर्मानुष्ठानात्स्वाभाविकं फलमनुष्ठानुः पदार्थं प्रकृतमाह—कारणान्तराच्चिति । तेषामेव कर्मणामीश्वराराधनबुध्या करणं कारणान्तरमिति बोध्यम् । संसिद्धिशब्दो न मोक्षपरः । 'नास्त्यकृतकृतेन' इत्यादिश्रुतिभिः कर्मणस्साक्षात्संज्ञितुःत्वस्य दूषितत्वात् । अतोऽर्थान्तरमाह—ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणमिति । ज्ञाननिष्ठायोग्यत्वमेव संसिद्धिरित्यर्थः । ननु किं सर्वोपि पुरुषश्शमाद्यनुष्ठानात्संसिद्धिं लभते ? नेत्याह—अधिकृतपुरुष इति । यो यो यत्प्रयत्नाधिकृतसः स तत्कर्म कृत्वा संसिद्धिं लभत इत्यर्थः । यद्वा किं सन्न्यासिनामपि कर्मानुष्ठानात्संसिद्धिः ? नेत्याह—अधिकृतपुरुष इति । सन्न्यासिनां हि ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारात् तेषां कर्मप्रसङ्ग इति भावः ॥४५॥

यत इति । श्लोकमवतारयति । किमिति । ननु ज्ञाननिष्ठायोग्यत्वलक्षणसंसिद्धिरपि स्वकर्मानुष्ठानमात्रादेव भवति किमिति पृच्छति—किं स्वकर्मेति । लभत इति, पुरुष इति च शेषः । परिहरति—नेति । न लभत इत्यर्थः । तर्हि कथं लभत इति पृच्छति—कथं तर्हीति । स्वस्वविहितकर्मानुष्ठानमात्रादेव न संसिद्धिलभः पुरुषस्य, किंवाश्वराराधनबुध्या स्वस्वविहितकर्मानुष्ठानात्संसिद्धिलभ इत्याह—यत इति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुत्याऽऽह—प्रवृत्तिरूपत्तिरिति । भवन्तीति भूतानि कार्थोणि पृथिव्यादीनि भौतिकानि च चेतनाचेतनानि सर्वाण्यपीत्यर्थः । प्रवृत्तिशब्दस्योत्पत्त्यर्थवर्णनं नातीव युक्तमित्यर्थान्तरमाह—चेष्टेति । अस्मिन्पक्षे भूतशब्दो ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तमाणिपर इत्याह—प्राणिनामिति । अन्तर्भूतानां हृदि स्थित्वा प्रत्यग्रूपेण यमयतीत्यन्तर्यामी । 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इत्युक्तत्वात् । 'ईश्वरस्तसर्वभूतानां हृदेशेर्जुन ! तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च, 'यो विज्ञाने तिष्ठ'न्नित्याद्यन्तर्धामिब्राह्मणाच्च । ईश्वरप्रेरणवशादेव भूतानि तथातथा प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । व्याप्तमिति । अन्तःपुरुषरूपेण बहिः परमात्मरूपेण चेश्वरेण व्याप्तं समस्तं जगदित्यर्थः । 'अन्तर्बहिःश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित' इति श्रुतेः । यद्वा चैतन्यरूपेण येन व्याप्तमित्यर्थः । सर्व-

यत एवमतः—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः, स्वो धर्मस्वधर्मः, विगुणोऽपीत्यपिशब्दो द्रष्टव्यः, परधर्मात्स्वनुष्ठितात्, स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं यदुक्तं स्वभावजमिति तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति । यथा विषजातस्यैव क्रिमेर्विषं न दोषकरं, तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्मन्नाप्नोति किल्बिषं पापम् ॥४७॥

व्यापिस्वाच्चैतन्मस्य सद्रूपस्य । एतद्व्याप्तिवशादेव हि सर्वस्यास्तिभातिव्यवहारः । प्रतिवर्णं वर्णो वर्णः ब्राह्मणादिचारुवर्णमित्यर्थः । यद्वा वर्णवर्णे प्रतिवर्णमिति पूर्वोक्तेनेत्यनेन सम्बन्धोऽस्य । प्रतिवर्णे विहितेनेत्यर्थः । शमदमादिलक्षणेन स्वस्ववर्णविहितकर्मणेति यावत् ।

ईश्वरमभ्यर्चयेति । ईश्वराज्ञां ब्राह्मणादिभिरिमानानीपानि कर्माणि कर्तव्यानीत्येवंरूपां श्रुति-स्मृत्यात्मिकामनतिक्रम्य तदुक्तविषया फलामिसन्धिं विहाय कर्तव्यानीत्येवं केवलं मत्वा स्वस्वकर्मानुष्ठानमेवेश्वरार्चनमिति बोध्यम् । लोकेपि राजाज्ञापरिपालनमेव राजार्चनमिति दृष्टत्वात् । अथवा स्वानुष्ठितकर्मफलस्य- ओं तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्त्विति परमेश्वराय समर्पणमेव स्वकर्मणा परमेश्वरारायनमिति बोध्यम् । मानवो मनुष्यः कर्माधिकारित्वात्तस्येति भावः ॥४६॥

श्रेयानिति । विगुणोऽपि स्वधर्मस्वनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेयान् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् पुरुषः किल्बिषं नाप्नोति । सगुणस्यापि परधर्मस्यानुष्ठानापेक्षया विगुणस्यापि स्वधर्मस्यानुष्ठानं श्रेयः । यतो स्वधर्मानुष्ठानात्पुरुषस्य न किल्बिषमस्ति, परधर्मानुष्ठानात्तु किल्बिषप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । नच परधर्मानुष्ठानात्किल्बिषप्राप्तिरित्यर्थः कथं सिध्यतीति वाच्यं, स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोतीत्यनेन तस्मिद्धेः । परधर्मो मयावह इति पूर्वमुक्तत्वाच्च । नियतं व्यवस्थापितम् । ननु स्वभावजस्यापि कर्मणः कथं किल्बिषाहेतुत्वं दुष्टस्येत्यत आह—यथेति । विषजातस्य विषादुद्भूतस्य । दोषो मृत्ति-मूर्च्छातापादिः । यथा मनुष्यादेर्विषं दोषकरं तथा विषजातक्रिमेर्न दोषकरमित्यर्थः ।

अनेन श्लोकेन 'नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे । पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतन्नाततायिन' इति प्राणिहिसात्मक्षणे स्वधर्मोऽपि युद्धे या आसीदर्जुनस्य पापमित्यश्रेय इति च बुद्धिः, 'श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके' इति ब्राह्मणधर्मे भिक्षाटने याप्यासीच्छ्रेय इति बुद्धिस्तदुभयं निवारितम् । हिंसात्मकमपि क्षत्रियस्य तव स्वभावनियतं युद्धाख्यं कर्म न किल्बिषावहं, प्रयुत श्रेयस्करमेव । यथा विषमपि विषजातक्रिमेर्न दोषावहं, मत्स्युत्तान्नात्वाच्छरीरादिदृष्टिकरं तद्वत् । अहिंसात्मकमपि ब्राह्मणस्वभावनियतं भिक्षाटनादिकं कर्म तव परधर्मत्वात्किल्बिषावहमश्रेयस्करं च; यथाऽमृतमपि विषक्रिमेर्दोषकरं तद्वदिति भावः ॥४७॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव क्रिमिः किल्बिषं नाप्नोतीत्युक्तम् । पर-
धर्मश्च भयावह इति; अनात्मज्ञश्च 'नहि कश्चित्क्षणमप्यकर्मकृत्तिष्ठ'तीत्यतः—

सहजं कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

सहजमिति । सहजं सह जन्मनैवोत्पन्नम् । किं तत् ? कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि
त्रिगुणात्मकत्वान्न त्यजेत् । सर्वारम्भाः- आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणद्ये
केचिदारम्भास्स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः त्रिगुणात्मकत्वा-
दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवावृताः । सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानु-
ष्ठानेऽपि दोषान्नैवमुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । नच शक्यतेऽशेषतस्त्यक्तुमज्ञेन कर्म यतः

सहजमिति । ननु दुष्टस्वधर्मो दुष्टत्वादेव न कार्यः, शिष्टोपि परधर्मः परधर्मत्वादेव न
कार्यः । तस्मादननुष्ठानमेव वरमित्यत आह—सहजमिति । दुष्टस्यापि स्वधर्मस्य किल्बिषाना-
वहत्वात्परधर्मस्य च भयावहत्वादानात्मज्ञस्य चाननुष्ठानासम्भवात्स्वधर्मः कार्य एवाज्ञेनाधिकृतेनेति वक्ति
भगवानित्याह—स्वभावेति, अनात्मज्ञश्चेति । 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दिति श्लोक-
व्याख्यानसमये प्रतिपादितमिदं विस्तरेण मयेति भावः । अत इति । स्वधर्मानुष्ठानरयादुष्टत्वात्पर-
धर्मानुष्ठानस्य दुष्टत्वादज्ञस्य कर्माकरणायोगाच्चेत्यर्थः । हे कौन्तेय ! सदोषमपि सहजं कर्म पुरुषो न
त्यजेत्, हि सर्वारम्भाः दोषेणाग्निधूमेनेवावृताः । सह जायत इति सहजं, किं तत्सहजमिति
पृच्छति—क्रिमिति । उच्यते—कर्ममिति । कथं सदोषत्वं कर्मणोऽत आह—त्रिगुणात्मकत्वा-
दिति । गुणत्रयस्य संसारहेतुत्वेन सदोषत्वाद्गुणत्रयात्मकं कर्मापि दोषमेवेत्यर्थः । को न त्यजेदत
आह—कुर्वन्निति । कर्मण्यधिकृतोऽज्ञ इत्यर्थः ।

आरम्भशब्दस्योपक्रमार्थत्वात्कथं कर्मार्थत्वमत आह—प्रकरणादिति; अत्रेति । दोषावृत्त-
इत्यर्थः । दोषेणेति । बन्धकत्वरूपेणेत्यर्थः । सदोषत्वात्स्वधर्मं परित्यज्य निर्दोषः परधर्मः कार्य इति
यदि त्वं मन्यसे तदपि न सिध्यति—स्वधर्मवत्परधर्मस्यापि सदोषत्वात् । यस्माद्धर्ममात्रं त्रिगुणात्मकं तस्मा-
त्सदोषमेष । एवं च सति सदोषबुद्ध्या स्वकर्म त्यक्तवतः पुरुषस्य परधर्मं प्रवृत्तस्य पुनस्तदेव सदोष-
कर्मानुष्ठाने प्राप्तं, ननु निर्दोषकर्मानुष्ठानं- निर्दोषस्य कर्मण एवाभावात् । तस्मात्सदोषपरधर्मानुष्ठाना-
पेक्षया सदोषस्वधर्मानुष्ठानमेव श्रेयः । यथा कुरूपपरदारसङ्गापेक्षया कुरूपस्वदारसङ्ग एव श्रेयान् वैशा-
नुच्छित्तिहेतुत्वाच्चदिति सदोषादपि स्वधर्मानुष्ठानाद्भवति हि स्वर्गफलं, ननु सदोषात्परधर्मानुष्ठानात्
प्रदुतः नरकपातोपि । यथा परदारसङ्गाद्द्वेषप्रतिष्ठाऽलाभः, प्रत्युत ताडनाकीर्तिनरकाद्यनर्थप्राप्तिस्तद्भवति ।

तस्मात्सदोषमपि सहजं कर्म न परित्यजेदित्यभिप्रयन्नाह—सहजस्येति । नन्वेवं स्वधर्मः पर-
धर्मश्चेत्युभयं न कार्यमत आह—न शक्यत इति । अज्ञेनाशेषतः कर्म त्यक्तुं न शक्यत इत्यन्वयः ।

तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः ।

किमशेषतस्तुमशक्यं कर्मेति न त्यजेत् ? किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति ? किं चातः ? यदि तावदशेषतस्तुमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्म । एवं तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवं; अशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथा साङ्ख्यानानां गुणाः ? किं वा क्रियैव कारकं, यथा बौद्धानां स्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः ? उभयथापि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न तस्मादिति । परधर्मस्यापि सदोषत्वात्कर्मत्यागस्य च दुष्करत्वादित्यर्थः । न त्यजेदिति । सहजं कर्मेति शेषः । सहजं कर्म न त्यजेदित्युक्तं, तत्र हेतुं पृच्छति—किमिति । नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्मण्यशेषत' इति हेतोस्सहजं कर्म न त्यजेदित्युक्तं किम् ? यद्वा 'नियतस्य तु सत्यागः कर्मणो नोपपद्यत' इति हेतोरित्यर्थः । सन्दिग्धस्य प्रयोजनस्य विचार्यत्वाद्दुक्ते सन्देहे प्रयोजनं पृच्छति—किंचात इति । तत्रापक्षमनूय फलं दर्शयति—यदीति । अशक्यकरणस्य गुणत्वात्समुद्रचुलुकी-करणकालकूटभक्षणगोवर्धनोद्धरणादिवदिति भावः । भवत्वशेषकर्मत्यागस्य गुणत्वमित्यत आह—सत्यमिति । यदशेषतस्त्याग उपपद्यते तर्हि स गुणस्यास्य एव नोपपद्यते । तस्मात्सहजस्य कर्मणः परित्यागे दोषो भवतीति हेतोरेव सहजं कर्म न त्यजेदित्युक्तं, नतु कर्माशेषतस्तुमशक्यमिति-हेतोः । अशेषकर्मत्यागस्यैवासम्भवात् । यस्मादेवं तस्मात्सहजकर्मपरित्यागः परमहंसपरिव्राजकस्य नस्कहेतुरेवेति पूर्वपक्षिहृदयम् । अशेषकर्मत्यागस्यसम्भवत्येव, अज्ञस्य तु परं स कर्तुमशक्य इत्यभिप्रयन् पूर्वपक्षं निराकरोति—किमित्यादिना । अशेषतः कर्मणस्त्याग एव नोपपद्यत इत्युक्तं यत्त्वया तत्र को हेतुरिति पृच्छति—किमिति । पुरुषस्य नित्यप्रचलितात्मकत्वाद्दशेषतः कर्मत्यागो न सम्भवतीत्येतदुक्तं किं त्वया ? क्रियाया एव कारकत्वादिति चेत्यर्थः । पुरुषो जीवो नित्यप्रचलितात्मकः किम् ? नित्यचलनस्वभावः किम् ?

तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । साङ्ख्यानानां मते गुणा यथा नित्यप्रचलितात्मकास्तद्द्वि-त्यर्थः । प्रकाशात्मकरय सवितुर्यथा प्रकाशत्यागानुपपत्तिस्तथा नित्यप्रचलितात्मकस्य पुरुषस्य कर्मत्यागानुपपत्तिश्चलनस्यैव कर्मत्वादिति भावः । क्रियैव कारकं किं वेति । कारकं कर्तृ-अस-भस्त्वित्यर्थः । क्रियास्वरूप एव कर्ताऽऽत्मा किमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । बौद्धानां यते क्रियाकारकभेदाभावात्कास्का एव क्षणप्रध्वंसिनस्स्कन्धा यथा क्रियास्वरूपास्तद्द्विदित्यर्थः । रूप-वेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः । तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः, तद्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः, आल्यविज्ञानसन्तानो विज्ञानस्कन्धः, नामप्रपञ्चसंज्ञास्कन्धः, वासनप्रपञ्चसंस्कारस्कन्धः । एवं पञ्चषा परिवर्तमानो विज्ञानसन्तान एवास्मेति बौद्धदर्शनम् । विज्ञानानां च क्षणिकत्वात्स्कन्धानां क्षण-प्रध्वंसित्वं विज्ञानसन्तानात्मकत्वात् स्कन्धानामिमानि च विज्ञानानि बुद्धिवृत्तिरूपाण्येवेति क्रिया एवेति स्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः क्रियास्वरूपाश्चेति भावः ।

सम्भवति । अथ तृतीयोऽपि पक्षः- यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु; यदा न करोति तदा निष्क्रियं तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्मशेषतस्त्यक्तुम् । अयं त्वस्मिन् तृतीये पक्षे विशेषः न नित्यप्रचलितं वस्तु; नापि क्रियैव कारकम् । किं तर्हि ? व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते, विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं तद्द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येवमाहुः काणादाः, तदेव च कारकमिति । अस्मिन्पक्षे को दोष इति । अयमेव तु दोषः- यतस्त्वभागवतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते ? यत आह भगवान् 'नासतो विद्यते भाव' इत्यादि ।

उभयथापीति । पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । ननु दर्शितं पक्षद्वयमप्यस्माकमभिमतमेवेति शङ्कार्या तन्निरासार्थं तृतीयः पक्षोऽस्तीत्याह—अथेति । तृतीयोऽपि पक्षोऽस्तीति शेषः । तमेव दर्शयति—यदेति । सक्रियं निष्क्रियं चात्मवस्तु कालभेदादिति तृतीयः पक्षः । तत्रेत्यस्यार्थमाह—एवंसतीति । तृतीयपक्ष इत्यर्थः । अशेषतः कर्म त्यक्तुं शक्यमेव । तृतीयं पक्षमुपपादयितुं भूमिकामारचयति—अयं त्विति । आत्मादिवस्तु न नित्यप्रचलितं, नापि क्रियास्वरूपं- सर्वदापि क्रियाऽदर्शनात् ; क्रियाश्रयस्य कर्तुः क्रियारूपत्वायोगाच्च । तस्मादशेषतः कर्मत्यागासम्भववाच्यमितं पक्षद्वयं दुष्टमेव । व्यवस्थिते द्रव्ये आत्मादिवस्तुनीत्यर्थः । उत्पन्ना च सा क्रिया न चिरं तिष्ठतीत्याह—विद्यमाना चेति । उत्पन्ना चेत्यर्थः । अत एव सक्रियत्वं निष्क्रियत्वं चात्मन इति भावः ।

ननु क्रियाया आगमापायित्वे क्रियावतो द्रव्यस्य कथं स्थायितेत्याशङ्क्याह—शुद्धमिति । ननु द्रव्यस्य क्रियाशक्तिमत्त्वेऽपि क्रियावत्त्वाभावे कथं कारकत्वं क्रियावद्धि कारकमत आह—तदेवेति । क्रियाशक्तिमदेव कारकं, ननु क्रियाश्रयमूतमन्योन्याश्रयादित्यर्थः । अशेषतः कर्मणस्त्याग एव नोपपद्यत इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्परिहृतमेतावता काणादेन । कथमुच्यते—यद्यात्मा नित्यप्रचलितात्मकः स्याद्यदि वा क्रियास्वरूपस्यात्तर्हि कर्मणामशेषतस्त्यागो नोपपद्यतां, ननु तथाविध आत्मा । किंतु सक्रियो निष्क्रियश्च कर्तृवात्मा । अतः कर्तुरप्यात्मनो निष्क्रियत्वेनावस्थानं सम्भवत्येव । यथा तक्षकस्य तक्षणक्रियां परित्यज्य तूष्णीमासन्नं सम्भवति तद्वत् । तस्मादशेषतः कर्मत्याग उपपद्यत एवेति ।

नन्वेवं समीचीनमेवेदं काणाददर्शनमिति मत्वा कश्चित्पृच्छति—अस्मिन्पक्षे को दोष इति । उत्तरयति—अयमेवेति । अभागवतत्वमेव दोष इत्यर्थः । अभागवतं भगवतोऽनभिमतमित्यर्थः । ननु काणाददर्शनमिदं भगवतोऽनभिमतमिति कथं ज्ञायते त्वयेति पृच्छति कश्चित्—कथमिति । उत्तरयति—यत इति । असतो भावो न विद्यते सतश्चाभावो न विद्यत इति भगवतोक्तं, काणादैरेतद्विपरीतमुक्तं—असतो भावो विद्यते सतश्चाभावो विद्यत इति । तस्मादिदं काणादमतमभागवतम् । काणादानां ह्यसतो भावस्तस्यैवाभाव इति मतमिति शेषः । निश्चय इति वा । न चासत्कार्यबाधः काणादोक्तो भवतु नाम दुष्टः, सक्रियं निष्क्रियं चात्मवस्तु कारकमिति मकृतकाणादमतैकदेशस्य कथं दुष्टत्वमिति वाच्यं, शब्देऽप्यात्मवस्तुन्यविद्यमाना क्रियोत्पद्यत इत्यसत्कार्यवादस्य मकृतेऽपि प्रसारि-

काणादादीनां ह्यसतो भावस्सतश्चाभाव इतीदं मतमभागवतम् । अभागवतमपि न्यायवचेत्को दोष इति चेदुच्यते—दोषवच्चिदं सर्वप्रमाणविरोधात् । कथम् ? यदि तावद्द्व्यणुकादिद्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवासत्, उत्पन्नं च स्थितं कश्चित्कालं पुनरत्यन्तमेवासत्त्वमापद्यते, तथा च सत्यसदेव सज्जायते, सदेवासत्त्वमापद्यते । अभावो भावो भवति, भावश्चाभावो भवति । तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेश्शशविषाणकल्पस्समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं कारणमपेक्ष्य जायत इति । नचैवमभाव उत्पद्यते, कारणं चापेक्षत इति शक्यं वक्तुमसतां शशविषाणादीनामदर्शनात् । भावात्सकाशेद्धटादय उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिच्यक्तमात्रे कारणमपेक्ष्योत्पद्यन्त त्वात् । शुद्धं निष्क्रियं ह्यात्मवस्त्वविद्यमानक्रियोत्पत्त्या सक्रियं भवतीत्यमीभिरुच्यते । तस्मात्सत्कार्यवादसत्त्वाःसर्विर्ष्य निष्क्रियं चात्मवस्त्वित्येतत्काणादमतमभागवत्त्वादुद्धमेव ।

ननु न्याय्यस्य काणाददर्शनस्य भगवदनभिमतत्वमात्रेण कथं दुष्टत्वं शक्यते वक्तुमिति पृच्छति—अभागवतत्वेऽपीति, इदमिति । असतो भावस्सतश्चाभाव इत्येतत्काणादप्रतमित्यर्थः । दोषवदिति । दुष्टमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वेति । कथं सर्वप्रमाणविरोध इति पृच्छति—कथमिति । विरोधमेव दर्शयति—यदीत्यादिना । काणादाः प्रागभावं प्रध्वंसामावं चाहुः कार्यस्य । घटस्योदयात्प्रागसत्त्वात्प्रागभावः, नाशानन्तरमसत्त्वात्प्रध्वंसामावः, मध्यकाले च सत्त्वाद्धटस्य सत्त्वं चाहुः । एवमिति प्रागसतो घटस्य भावः, मध्ये सतो घटस्य यश्चादभावश्चेत्यसतो भावस्सतश्चाभाव इत्युक्तं भवति । तत्र दोषान् दर्शयति—यदीत्यादिना ।

यस्मादुद्भवस्य नित्यत्वादाह—द्व्यणुकादीति । कार्यमुत्पत्तेः प्रागभिव्यक्तं सत्सूक्ष्मरूपेण कारणे वर्तमानं च सदसदित्युच्यते इति मतव्यावृत्तये आह—अत्यन्तमेवासदिति । उत्पन्नं च द्रव्यं कश्चित्कालं स्थितं सदित्यन्वयः । आपद्यते यदीत्यन्वयः । तथाच सतीति । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागत्यन्तासत्त्वे नाशानन्तरं चात्यन्तासत्त्वे सतीत्यर्थः । असदेवेति । कार्यकारणयोर्भूद्घटयोस्तन्नुपटयोश्चानन्यत्वदर्शनात्कारणमेव कार्यं भवतीति कृत्वाऽसदेव सज्जायते । तथा घटस्य नाशानन्तरं मृद्भूतत्वदर्शनात्कार्यं कारणमेव भवतीति कृत्वा सत्त्वासज्जायते । असत्कारणं सत्कार्यमिति शेषामभ्युपगमः । असदेवेति वाक्यद्वयस्य स्वयमेवार्थमाह—अभाव इति । द्व्यणुकादिप्रागभावो द्व्यणुकादिरूपो भावो भवति, द्व्यणुकादिरूपो भावश्च द्व्यणुकादिप्रध्वंसामावरूपाभावो भवतीत्यर्थः । द्व्यणुकादिप्रागभावाद्द्व्यणुकादिभाव उत्पद्यते । द्व्यणुकादिभावश्च प्रध्वंसामावं प्रयद्यत इत्यमीभिरुच्यमानत्वादिति भावः ।

तत्रेति । अभावो भावो भवतीत्यस्मिन्नेश इत्यर्थः । समवायिकारणं पटं प्रति तन्तुः, असमवायिकारणं तन्तुरूपं, निमित्तकारणं तुरीचेमादि । तदेतत्त्रिविधं कारणमपेक्ष्याभावो भावो भवतीति चैतैरुच्यते । नन्वभावो भावो भवतु, जायमानश्चाभावस्समवाय्यादिकारणत्रयमपेक्ष्य जायतां को दोषस्तत्राह—न चेति । अभाव उत्पद्यते भावरूपेण जायत इति । अभावस्स्वोदयं प्रति कारणमपेक्ष्य इति च वक्तुं न शक्यमित्यर्थः । कुतो न शक्यमत आह—असतामिति, अदर्शनादिति । उत्पत्तिकारणापेक्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः । उत्पत्तेः प्रागसतो घटस्य शशविषाणादितुल्यत्वादिति भावः ।

इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किं चासत्तश्च सद्भावे सत्तथासद्भावे न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः कस्यचित्स्यात्- 'सत्सदेवासदसदेवे'ति निश्चयानुपपत्तेः ।

किं चोत्पद्यत इति द्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धमाहुः । प्रागुत्पत्तेश्चासत्, पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिस्सत्तया च समवायलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बन्ध्यते । सम्बद्धं सत्कारणसमवेतं सद्भवतीति । तत्र वक्तव्यं कथमसत्सत्कारणं भवेत्, सम्बन्धो वा केनचित्स्यात् ? नहि वन्द्यापुत्रस्य सता सम्बन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यते ।

ननुत्पत्तेः माघटस्य सत्त्वेऽपि कारणापेक्षानुपपत्तिस्तदवस्थैव व्यर्थत्वादित्यत्र आह—भावात्मका-
श्वेदिति । उत्पत्तेः प्रागनभिव्यक्ततया स्थितत्वेन कार्यस्याभिव्यक्तिं प्रति कारणापेक्षा युक्तैवेत्यर्थः । तस्माद्भावात्मका एव घटादयः कारणमपेक्ष्योत्पद्यमानत्वात् । भावस्य ह्युत्पद्यमानत्वं कारणापेक्षत्वं चेत्सुभयं सद्गच्छत इति भावः । तस्यात्कार्यस्याभावात्मकत्वमयुक्तं- कार्यस्य कारणात्मकत्वादभावस्य च कारणत्वाद्योगात् । नहि शशविषाणादिकं कस्यचित्कारणं दृष्टम् ।

नन्वेवमभावो भावो माभून्नाय, भावः पुनरभावो भवत्येव; घटस्य नाशानन्तरं प्रध्वंसाभाव-
दर्शनादितिचेत्, मैवमपि—नष्टस्यापि घटस्य कपालत्वचूर्णत्वादिलक्षणभावत्वमेव नाभावस्त्वमिति,
उत्पत्तेः मागिव नाशादनन्तरमपि सूक्ष्मरूपेण स्वकारणमृद्येव घटस्य सत्त्वाभ्युपगमात् । तस्माद्भावात्म-
कस्य घटस्य नाभावात्मत्वप्राप्तिर्विरोधादिति भावश्चाभावो नैव भवति ।

दोषान्तरमाह—किं चेति । विश्वासो न स्यादित्यन्वयः । विश्वासाभावे हेतुमाह—सत्स-
देवेति । यदि सदसत्स्यादसच्च सत्स्यात्तर्हि सत्सदेवासदसदेवेति निश्चयासम्भव एव । ततश्च सर्वोऽपि
बैदिको लैकिकश्च प्रमाणप्रमेयव्यवहारेऽविश्वसनीय एव स्यात् । यन्मानेन सदसद्भावा निर्णीतं तत्तथेति
विश्वासाभावान्मानवैफल्यमित्यर्थः । दोषान्तरं दर्शयितुं तन्मतयनुवदति—किं चेति, उत्पद्यत इति ।
द्यणुकादिद्रव्यं कर्तुं । संप्रहवाक्यमेव विवृणोति—प्रागिति । उत्पत्तेः प्रागसद्द्यणुकादिरूपं द्रव्यं
परमाणुभिरसत्तया च समवायसम्बन्धेन सम्बन्ध्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—कारकव्यापारमपेक्षयेति ।
स्वकारकव्यापारवशादित्यर्थः । एवं सम्बद्धं सत्तद्द्यणुकादिद्रव्यं सम्भवतीत्याह—सम्बद्धमिति ।
कारणसम्बन्धे सति कार्यस्य सत्तासम्बन्धो भवतीत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—कारणेति । द्यणुकादि-
द्रव्यमित्येव कर्तुं कारणसमवेतमतएव सद्भवतीत्यन्वयः । उत्पत्तेः प्रागत्यन्तमसतोऽपि द्यणुकादिद्रव्यस्य
परमाणुभिस्सह समवायाद्द्रव्यलाभः, परमाणुनिष्ठसत्तया सह समवायात्सत्त्वलाभश्च भवतीति भावः ।

एवं तन्मतयनूय निराकरोति—तत्र चेत्यादिना । वक्तव्यं प्रष्टव्यमित्यर्थः । स्वमिति ।
स्वस्वप्रतिनियतं मृदादिकमित्यर्थः । उत्पत्तेः प्रागसतो घटस्य मृदादिकं कथं कारणं स्यात् ? कथं वा
तस्य केनचित्सम्बन्धस्यादित्यर्थः । कुतो न स्यादत आह—नहीति, स्वमिति । पित्रादिरूप-
मित्यर्थः । ननु सतोरेव कार्यकरणयोः पटतन्त्वोर्घटमृत्तिकयोश्च समवायं ब्रूमो वयं, नत्वभावमावयोरिति

ननु नैवं वैशेषिकैरभावस्य सम्बन्धः कल्प्यते । द्यणुकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणेन समवायलक्षणसम्बन्धसत्तामेवोच्यते । इति न सम्बन्धात्प्राक्सत्तानभ्युपगमात् । न हि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राग्घटादीनामस्तित्वमिष्यते । तत्र मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्ति; ततश्चासत् एव सम्बन्धः पारिशेष्यादिष्टो भवति ।

नन्वसतोऽपि समवायलक्षणसम्बन्धो न विरुद्धो न- वन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसम्बन्धो भवतीति न वन्ध्यापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः । एकस्याभावः, द्वयोरभावः, सर्वस्याभावः, प्रागभावः, प्रवृत्ताभावः, इतरेतरभावः, अत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः । असति च शङ्कते—नन्विति । सतां द्रव्याणामिति सम्बन्धः । परिहरति—नेति । हेतुमाह—सम्बन्धादिति । परमाणुसत्तासम्बन्धात्प्राग्घणुकादिद्रव्यस्य सत्तानभ्युपगमादित्यर्थः । तदेव स्फुटयति—नहीति । उत्पत्तेः प्राग्घटादिकार्यस्थासत्त्ववादिनो हि वैशेषिकाः कुलालादिव्यापारात्प्राग्घटादिकार्यमसदित्यभ्युपगच्छन्ति । कुलालादिकारकव्यापारमपेक्ष्य हि परमाणुसत्तासम्बन्धो घटस्य । तस्माद्द्यणुकादीनां सत्तामेव स्वकारणेन समवायसम्बन्ध इति वक्तुं न शक्यते ।

अयंभावः—किमुत्पन्नस्य सत् एव द्रव्यस्य स्वकारणेन सत्तया च सह समवायसम्बन्ध इति रूपे उतानुत्पन्नस्यासत्तः ? नाद्यः- कारणसत्तासमवेतं सदेव कार्यं जायत इति कार्यजनमानन्तरं कार्यकारणसमवायकल्पनस्यायुक्तत्वात् । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमिति हि त्वया लक्षितम् । नहि मृदसमवेतस्सन्नुत्पद्यमानो घटो दृष्टः, येनोत्पन्नानन्तरं घटस्य मृत्समवायस्यात् । द्वितीये- स्वभावस्य केनचित्सम्बन्धः कल्पित एवेति । ननुत्पत्तेः प्राग्घटो मृदूपेण वर्तत एवेति सत् एव घटस्य मृदा सह समवायसम्बन्ध इत्यत आह—न चेति । वैशेषिका इति शेषः । नेच्छन्तीत्यन्वयः । तथाभ्युपगमे असत्कार्यवादभङ्गमसङ्गादिति भावः । सत्कार्यवादो हि सः । ततश्चेति । सम्बन्धात्प्राक्कार्यस्य सत्ताया अनभ्युपगमादित्यर्थः । पारिशेष्यादिति । पर्यवसानादित्यर्थः । सत्कार्यवादानभ्युपगमादिति वा ।

ननुत्पत्तेः प्रागसतोऽपि घटस्य स्वकारणेन सह समवायसम्बन्धो न विरुध्यत इत्याक्षिपति—नन्विति । परिहरति—नेति । हेतुमाह—वन्ध्येति । आदिपदाच्छशविषाणादिग्रहणम् । नन्वभावस्य तुल्यत्वेपि घटादिप्रागभावलक्षणाभावस्यैव परमाप्त्वादिकारणसम्बन्धः, ननु वन्ध्यापुत्रशशविषाणादिलक्षणाभावस्येत्याह वैशेषिकः—घटादेरेवेति । तत्र विशेषहेतुं पृच्छत्यद्वैती—विशेष इति । तर्ह्यभावस्य विशेषो वक्तव्यः । ननु घटादिप्रागभावस्य सप्रतियोगिकत्वं वन्ध्यापुत्रादेर्नैवमित्यस्ति विशेष इत्याशङ्क्य दूषयति—एकेस्येति । एकद्विसर्वादिप्रतियोगिवशादेवाभावस्य भेदः, ननु स्वरूपत इति कृत्वा वन्ध्यापुत्राद्यभावोऽपि सप्रतियोगिक एवेति न विशेष इति भावः । ननु मातृलक्षणतो भेदः, किं ततोऽत आह—असति चेति । घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते भावेन कपालारूपेण

विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटाभावमापद्यते सम्बध्यते च भावेन कपालारूपेण स्वकारणेन सम्बद्धश्च सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति । ननु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति प्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं; प्रागभावस्यैव त्र्यणुकादिद्रव्याख्यस्योत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमजसं- अभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ।

ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते; भावस्यैव हि तर्हि भावापत्तिः, यथा घटस्य घटापत्तिः, पटस्य वा पटापत्तिः । एतदप्यभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम् । साङ्ख्यस्यापि यः परिणामपक्षस्सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्विशेषिकपक्षान्न विशिष्यते ।

स्वकारणेन सम्बध्यते, तेन सम्बद्धश्च सर्वव्यवहारयोग्यो भवति । एवकारार्थमाह—नन्विति । घटस्यैव मध्वंसाभावः कुलालादिभिर्घटाभावं नापद्यते, भावेन न सम्बध्यते व्यवहारयोग्यश्च न भवति । अभावत्वे सत्यपीति । मध्वंसाभावस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वं प्रागभावस्यैव तद्वैतमित्येतद्वचनमसमञ्जसमयुक्तं, कस्मादसमञ्जसमत आह—अभावत्वाविशेषादिति । दृष्टान्तमाह—अत्यन्तेति । अन्यन्ताभावप्रध्वंसाभावयोरभावत्वाविशेषाद्यथा न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं तथा प्रागभावस्यापीति । तस्मादत्यन्ताभावप्रध्वंसाभाववत्प्रागभावस्यापि परमाण्वादि कारणसम्बन्धकल्पनमुत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वकल्पनं चायुक्तमेव । प्रागभावो नोत्पत्त्यादिव्यवहारार्हः- अभावत्वात् । प्रध्वंसाभाववदत्यन्ताभाववचेति प्रयोगादिति भावः । तस्माच्छुद्धे शक्तिमति द्रव्ये आत्मन्यविद्यमाना क्रियोरपद्यत इति यदा करोति तदा निष्क्रियं च वस्त्विति तृतीयः पक्षोपि काणादाभिमतो दुष्ट एव । एवमसत्कार्यवादे दूषिते सति लक्षणावकाशस्सन् सत्कार्यवादी प्रत्यागत्य भवतु वैषिकैस्तेरभिमतोऽसत्कार्यवादी दुष्टः, अस्माभिस्तु सत्कार्यवादोऽभ्युपगतः, सच नैव दुष्ट इति चोदयति—नन्विति । अस्माभिस्तत्कार्यवादिभिः प्रागभावस्य भावापत्तिर्नैवोच्यते, किं तर्हि भावस्यैव भावापत्तिरुच्यते । तत्रोदाहरणमाह—यथा घटस्येति । स्वकारणे मृदि वर्तमानस्य घटस्यैव घटभावापत्तिरित्यर्थः । कार्यमुत्पत्तेः प्रागप्यस्तीति हि सत्कार्यवाद इति भावः । दूषयति—एतदपीति । भावस्य भावापत्तिरिति मतमपीत्यर्थः । प्रमाणविरुद्धमिति । यदि घट उत्पत्तेः प्रागप्यस्ति तर्हि कुलालादिकारकव्यापारवैयर्थ्यम् । पिण्डावस्थायामपि घटदर्शनप्रसङ्गः । किंच घटभावापत्तेः प्रागेव घटस्य सतो द्रव्यस्य पुनर्घटाभावापत्तिरित्ययुक्तम् । घटभावापत्तेः प्रागपि घटो वर्तत इति चायुक्तं, घटाभावापत्तेः प्रागप्यस्य घटस्यैवाभावादिति ।

नच घट उत्पत्तेः प्राक् मृदूपेण वर्तत इति सत्कार्यवादसिद्धिरिति वाच्यं, उत्पत्तेः प्राग्घटस्यैवानिष्पत्त्या कुतः पुनस्तस्य मृदूपेणावस्थानम् ? यं मृदूपेण वर्तत इति त्वं ब्रूषे नहि स घट उत्पत्तेः प्राक्सिद्धः । तस्माद्धटोत्पत्तेः प्राक् मृदेवास्ति, ननु मृदूपेण घट इति प्रमाणविरुद्ध एव सत्कार्यवादः ।

नन्वेवं सत्कार्यवाददूषणात्किं ते फलमिति चेदुच्यते—उत्पत्तेः प्रागप्यात्मवस्तुनि क्रियाऽस्तीति सत्क्रियस्यात्मनः कर्मणामशेषतस्यागासम्भव इत्येवंरूपसत्कार्यवादिद्वयस्य निर्भेदनमेव फलम् । एवं सत्कार्यवादे आरम्भवादं दूषयित्वा परिणामवादं दूषयति—साङ्ख्यस्येति । मृदेव कारकव्यापार-

अभिव्यक्तितरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तितरोभावयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । पारिशेष्यावशाद्घटात्मना परिणमत इति साङ्ख्याः । नास्मिन्मते आरम्भवादवत्कारकव्यापारनैरर्थवर्थे, नाप्यसत्कार्यवादेवदसत्सद्भावापत्तिरूपो विरोध इति भावः । दूषयति—सोऽपीति । परिणामपक्षोऽपि वैशेषिकपक्षात् विशिष्यते । कुतः ? अपूर्वधर्मोत्पत्तिरन्नाशाङ्गीकरणात् । अपूर्वधर्मो मृदो घटाकारेण परिणामः पूर्वमविद्यमानः । तस्योदयनाशयोरङ्गीकारादसत्सत्ता सत्त्वात्तेति दोषद्वयं प्राप्तमिति भावः । ननु कार्यं कारणात्मना प्रागपि सदैवाव्यक्तं कारकव्यापारेणाभिव्यक्तं इत्यत्राह—अभिव्यक्तीति ।

अर्थं भावः—उत्पत्तेः प्रागपि घटः सूक्ष्मरूपेणानभिव्यक्तनामरूपतया मृदस्त्येव । अनभिव्यक्तत्वादेव तदा तस्यादर्शनं तदभिव्यक्त्यर्थं च कारकव्यापार इति यदि ब्रूवे तर्हि कारकव्यापारवशात्सूक्ष्मेऽनभिव्यक्ते घटे जायमानोऽभिव्यक्तिरूपसंघर्षः किमुत्पत्तेः प्रागस्ति, उत नास्ति ? आद्ये—उत्पत्तेः प्रागेव सतः पुनरुत्पत्त्ययोगः । द्वितीये—त्वसत्कार्यत्वादप्रसङ्गः । न च सोऽप्यभिव्यक्तिरूपधर्मः, उत्पत्तेः प्राक्सूक्ष्मरूपेणानभिव्यक्तस्त्वस्तीति वाच्यं, अनवस्थादिदोषपसङ्गात् । एवं तिरोभावोऽप्युच्यमिति ।

ननु वैशेषिकपक्षादेव न विशिष्यत इति कुत्र उक्तं, सत्कार्यवादपक्षादपि न विशिष्यत इति वक्तव्यत्वादिति चेत्, मैवम्—सत्कार्यवादस्यापि वैशेषिकैकदेश्यमिमत्रत्वात् । अत एवोक्तं—ननु नैवास्माभिरिति । ननु न वयमपूर्वाभिव्यक्तिधर्मोत्पत्तिं ब्रूमः येनोक्तदोषस्त्यात् । किं तर्ह्यनभिव्यक्तितरोभावं ब्रूम इतिचेत्, मैवम्—अभिव्यक्ते घटे जायमानसोऽप्यनभिव्यक्तितरोभावः किमुत्पत्तेः प्रागस्ति, उत नास्ति ? आद्ये—उत्पत्तिवैयर्थ्यम् । द्वितीये तु—असत्कार्यत्वादप्रसङ्गः । न चानभिव्यक्तितरोभावस्योत्पत्तेः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्सद्भावापत्तिरूपदोषपसङ्गः, कार्यकारणावस्थाद्वयेऽप्यसत्त्वादिति वाच्यं, अवस्थाद्वयेऽप्यसतोऽनभिव्यक्तितरोभावस्य शशविषाणकरूपस्य सत्ताङ्गीकारे सर्वप्रमाणविरोधात् । तदनङ्गीकारेऽनभिव्यक्तितरोभावस्यैवासिद्धेः ।

ननु उदासीनपुरुषवादिनस्साङ्ख्यस्य मत्तं निष्क्रियात्मवादिनस्त्वस्योपयुक्तमेवेति कुतस्तत्त्वण्डनमिति चेदुच्यते—साङ्ख्याभिन्तपरिणामपक्षाभ्युपगमे त्वात्मन्यनभिव्यक्ततया सूक्ष्मरूपेण वर्तमाना क्रिया कालादिप्रशादभिव्यज्यत इति सक्रियत्वमापद्येत्वात्मनः, ततश्च सर्वकर्मत्यागानुपपत्तिरिति । ननुत्पत्तिविनाशादयस्ततो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः, तन्मुप्रभृतीनि हि सन्त्येकं द्रव्याणि रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्युच्यन्ते, तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्रासिर्विनाशस्यैव तदवस्थस्योत्पत्तिरिति द्वैतिनो विशिष्टाद्वैतिनश्च ब्रुवन्ति; तन्मतस्य का गतिरत आह—एतेनेति । संस्थानमवस्थाविशेष आकारविशेष इति वाच्यत् । उत्पत्त्यादीत्यादिपदान्नाशग्रहणम् । प्रत्युक्तमिति । किं पिण्डावस्थस्य मृद्द्रव्यस्य जायमाना घटावस्था प्रागुत्पत्तेरिति, उत नास्ति ? आद्ये—सत्कार्यत्वाद्प्रोक्तकारकव्यापारवैयर्थ्यादि-

त्सदेकमेव वस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैरनेकधा नटवद्विकल्प्यत इति । इदं भागवतं मत-
मुक्तं 'नासतो विद्यते भाव' इत्यस्मिंश्लोके- सत्प्रत्ययस्याव्यभिचारात् ; व्यभिचाराच्चेत-
रेषामिति ।

दोषः प्रसङ्गः । द्वितीये तु- असत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथा घटावस्थस्य मृद्द्रव्यस्य जायमानः कपा-
लावस्थाप्रसिपूर्वको घटावस्थानाशः किमुत्पत्तेः प्रागस्ति, उत नास्ति ? आद्ये- सत्कार्यवाददोष-
प्रसङ्गः । द्वितीये तु- असत्कार्यवादप्रसङ्ग इति भावः । अयमपि पक्षस्तादृश्यपक्षवद्वैशेषिकपक्षान् विशि-
ष्यते- घटादिसंस्थानविशेषोत्पत्तितन्नाशयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधात् ।
ततश्च सत्कार्यवादोऽसत्कार्यवादश्चेति पक्षद्वयमेव व्यवस्थितं- सर्वेषां पक्षानां तत्रैवान्तर्भावत् । अस्मिंश्च
पक्षद्वये दूषिते सति परिशेषन्यायात्कार्ये मिथ्येतिपक्षस्तृतीयो निर्दुष्टसिद्ध इत्याह—पारिशेष्यादिति ।
नटवदिति । यथा नट एक एव धर्माजिनकृष्णरामादिवेषैरनेकधा विकल्प्यते तद्वदित्यर्थः ।

अयं भावः—सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि पतीयमानमिदं जगदुत्पत्तेः प्राक्सदित्यसदिति वा वक्तु-
मशक्यमेव । सदसदनिर्वाच्यत्वादेव जगन्मिथ्या । नचोत्पत्त्यनन्तरं जगदिदं सदिति निर्वाच्यमेवेति
वाच्यं, तदापि मृद्यतिरेकेण घटस्येव कारणब्रह्मव्यतिरेकेण जगतोऽभावान्मिथ्यात्वमेव । यथा रज्जु-
व्यतिरेकेणासतस्सर्पाभासस्य मिथ्यात्वं सम्प्रतिपन्नं तद्वत् । एवं जगन्नाशोपि सदसदनिर्वाच्यः । ततश्च
जगन्मिथ्या तदुदयनाशौ च मिथ्या, तदुभयपूर्वकमृद्द्रवादिविकारा अपि मिथ्या । जगतो बुद्धिः कि-
मुत्पत्तेः प्रागस्ति उत नास्ति ? आद्ये- सत्कार्यवादप्रसङ्गः । द्वितीये- त्वसत्कार्यवादप्रसङ्ग इति बुद्ध्या-
दीनामपि मिथ्यात्वात् । इमे च जगदुदयविनाशादयो मिथ्याकार्यभूता धर्मा आत्मन्यविद्यया
कल्पितसंसद्रूपे ब्रह्मणि नटे रामादिवेषा इव रज्जौ सर्पदण्डाद्याकारा इव च । तस्मादात्मनि प्रतीय-
माने सर्वमपि कार्य(धर्म)जातं मिथ्यैव । आत्मैक एव सत्यः । 'सद्रूपत्वात्सदेव सत्यमिति
श्रुतेश्चेति भावः । नच ब्रह्मापि किमुत्पत्तेः प्रागस्ति उत नास्ति ? उभयथा च दोषो दर्शित एवेति
मिथ्यैवेति वाच्यं, अकार्यत्वाद्ब्रह्मण उत्पत्त्याद्यभावात् ।' निरयो हि निर्विकार आत्मा । नच सविकार
इति वाच्यं, सविकारत्वे सति त आत्मविकाराः केनचिद्गृहीतव्याः स्युः । नचैद्यापिः स्वेन स्व-
विकाराणामप्राज्ञत्वात्तन्मात्रात्मविकाराणाम् । नाप्यनात्मप्राज्ञत्वमनारम्भा जडत्वात् । नचासाक्षिका
आत्मविकारा अभ्युपगन्तव्याः । तस्मान्निर्विकारसद्रूप एवास्मेति स एव सत्यः, अन्यत्सर्वं जगन्मिथ्यैव ।
श्रुतयोपि- 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि, यो वै भूमा तदसूतमथ यदस्य तन्मत्यै'मित्याद्या अमुमेवार्थे
ब्रुवन्ति । स्मृतयश्च- 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इत्यादयः कास्मिन्मेव सत्यं, कार्ये मिथ्यैवेति । 'वाचा-
रम्भो विकारो' नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युपपत्तिमपि सहस्रान्तं बोधयति श्रुतिः । ब्रह्मणः कार-
णत्वं जगतः कार्यत्वं च यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, आत्मन आकाशस्सम्भूत' इत्यादिश्रुतयो
दर्शयन्ति । 'अहं सर्वस्य प्रभव' इत्यादिस्मृतयश्च । तस्मात्कारणं ब्रह्मैकमेव सत्सत्यं, कार्यं जगन्मिथ्यै-
वेतीदं भागवतं श्रीकृष्णाभिमतमद्वैतं मतम् ।

नन्वयमर्थः क्वोक्तः कृष्णेनेत्यत आह—नासत इति । किमुक्तमत आह—सत्प्रत्ययस्येति ।

कथं तर्ह्यात्मनोऽविक्रियत्वेऽविशेषतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति ? यदि वस्तुभूता गुणाः, यदि वाऽविद्याकल्पिताः, तद्धर्मः कर्म, तदात्मन्यविद्याऽध्यारोपितमेवेत्यविद्वान्- 'नहि कश्चित्क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नोतीत्युक्तं' । विद्वान्स्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुं- अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । न हि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमेऽपि शेषोऽवतिष्ठते । एवं च सतीदं वचनमुपपन्नं- 'सर्वकर्माणि मन'सेत्यादि, 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नराः, स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति च ॥४८॥

घटसन् पटस्सन्नित्येवं सर्वत्रानुगततया सःप्रत्ययो न व्यभिचरति । घटादिप्रत्ययस्तु पटाधननुगतत्वाद्यभिचरति । यद्विषयः प्रत्ययो व्यभिचरति तन्मिथ्या, यद्विषयः प्रत्ययो न व्यभिचरति तत्सत्यम् । यथा सर्पाभासविषयप्रत्ययो व्यभिचरतीति सर्पाभासो मिथ्या, रज्जुविषयप्रत्ययो न व्यभिचरतीति रज्जुस्सत्या, तथा सद्बुद्धेरन्यभिचारात्सद्बुद्धेः सत्यं जगद्बुद्धेरन्यभिचाराज्जगन्मिथ्येति भावः । ननु भवत्वेवं जगद्बुद्ध्यादिधर्माणां मिथ्यात्वादविक्रियत्वमात्मनस्त्यक्तुं च, किं तेन प्रकृते फलमत आह—कथंमिति । तर्ह्येत्यस्यार्थमाह—आत्मनोऽविक्रियत्वे सतीति । अशेषतः कर्मणस्त्यागः कथं नोपपद्यत इत्यन्वयः । अपि तूपपद्यत एवेत्यर्थः । मिथ्याभूतानां क्रियाकारकफलानां कालत्रयेऽप्यात्मन्यभावादिति भावः । ननु यद्येवमशेषतः कर्मत्याग उपपद्यते तर्हि 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत' इति कुत उक्तमिति शङ्कायामविदुष एव सर्वकर्मत्यागासम्भवो ननु विदुष इत्याह—यदीति । यदि गुणास्सत्त्वाद्योऽवस्तुभूता मिथ्याभूताः, यदिवाऽविद्याकल्पिताः, तद्धर्मः कर्म च यदि मिथ्या, यदि चाविद्याकल्पितं, तदा तर्ह्यात्मन्यविद्याध्यारोपितमेव तत्सर्वं गुणतत्कार्यजातमिति यो न वेति सोऽविद्वान् कर्माशेषतस्त्यक्तुं न शक्नोति, तमुद्धिश्यैव- 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दिति, नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत' इति चोक्तं भगवता ।

य इति । विद्वान् सतु पुनरविद्यानिवृत्तेशेषतः कर्म त्यक्तुं शक्नोत्येव । कुतश्शक्नोति विद्वानत आह—अविद्येति । अविद्याऽध्यारोपणमस्मन्मिथ्यासो यस्य तस्य क्रियाकारकफलसमुदायस्येत्यर्थः । अविद्याकर्तृकक्रियाकारकफलाध्यारोपस्येति वा । अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यस्यावशेषोऽनुपपन्न इत्यर्थः । अनुपपत्तिमेव दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्फुटयति—नहीति । अवशेषो नावतिष्ठत इत्यन्वयः । यद्यवशेषोऽवतिष्ठेत तर्हि तिमिरेऽपनीतेऽपि द्विचन्द्रदर्शनं स्यात्, ननु तथास्ति । तथा सति तिमिरापगमस्यैवासिद्धेः । नन्वेवं विदुषः सर्वकर्मत्यागसम्भवतीति कुतो नोक्तं भगवतेत्यत आह—एवं चेति । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारय'न्निति सर्वकर्मत्यागः प्रोक्त एव भगवतेति भावः । नच तद्वचनं विद्वद्विषयमिति, नहि देहभृतेतिवचनमविद्वद्विषयमिति च कुतो ज्ञायत इति वाच्यं, वचनद्वयस्यैकाधिकारिपरत्वे व्याघाताद्विज्ञाधिकारिपरत्वं तावदवश्यमभ्युपेतव्यम् । तथा च सति अविद्यानिवृत्त्या विदुषः कर्मत्यागसम्भवः, तदनिवृत्त्या त्वविदुषस्तदसम्भव इति ज्ञायते । विद्यावान् हि विद्वान् ; विद्या अविद्याया निवर्तिका; अविद्याया आत्मनि

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा, तस्याः फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धि-
ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

असक्तबुद्धिस्सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

असक्तबुद्धिरिति । असक्तबुद्धिः- असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽसक्त-
बुद्धिः, सर्वत्र पुत्रदारादिष्वाप्तिक्रियानिमित्तेषु, जितात्मा जितो वशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य
स जितात्मा, विगतस्पृहः विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः,
य एवंभूत आत्मज्ञस्स नैष्कर्म्यसिद्धि- निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मसम्बोधात्स
क्रियाकारकादिभेदपतीतिः । सच्चिदानन्दं ब्रह्माहमस्मीत्येषा हि विद्या । कर्ता भोक्ता संसारी भिन्न
ईश्वरादहमित्येषा षड्विद्या । एतद्विद्यावान् पुरुषसहजं कर्म न त्यजेत्, विद्यावांस्तु त्यजेदेवेति सिद्धः
यमहंसपरिव्राजकस्य सर्वकर्मणामशेषतस्त्यागः । आत्मस्वरूपस्य निष्क्रियत्वात्परमहंसपरिव्राजकस्य
तत्त्वविदश्चात्मत्वात्तत्त्वविदस्सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तिरिति ।

ननु स्वस्मिन्नात्मन्यसतामेव कर्मणां कुत्रत्यागस्तत्त्वविदोऽपि सम्भवेत् ? प्रसक्तिपूर्वको हि निषेध
इति चेत्, मैवम्—अविद्यया स्वात्मनि प्रसक्तानां कर्मणां विद्यया त्यागसम्भवादिति ।

यत्तु रामानुजः—ज्ञानयोग्योऽपि सहजं कर्मयोगं सद्दुःखमपि न त्यजेत् । ज्ञानारम्भाः कर्मा-
रम्भाश्च दुःखेनावृता इति, तत्तुच्छम्—सर्वारम्भपरित्यागित्वं यदुक्तं गुणातीतलक्षणं तत्रैव सिद्धये-
द्यदि विद्वानपि कर्म न त्यजेत् । 'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतेर्ज्ञानारम्भस्य सद्दुःखत्ववचनं
चायुक्तम् । नच ज्ञानस्यादुःखत्वेऽपि तदारम्भस्य सन्न्यासादिलक्षणस्य सद्दुःखत्वमिति वाच्यं, तस्यापि
त्यागरूपत्वेनादुःखत्वात् । न हि गृहं निर्मातुर्येश्वरः काष्ठादिसम्पादनरूपः स तत्परित्यक्तुर्भवेत् ।
नच विदुषोऽपि रागत्यागो दुष्कर इति वाच्यं, 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निर्वर्तत' इत्युक्तेनात्मनि
दृष्टे सति विदुषः स्व्यादिरागस्य सुत्यजत्वात् । तस्माद्द्रव्यार्जनपरिकरसम्पादनादिना कर्मारम्भ एव
सद्दुःखो नतु ज्ञानारम्भः । किंच गुणकर्मविभागकरणेऽस्मिन् कोऽवकाशो ज्ञानयोगस्येति ॥४८॥

असक्तेति । ननु दर्शितविषयेश्वरार्पणबुद्ध्या स्वस्वनिधतकर्म कुर्वाणस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यत्व-
लक्षणचित्तशुद्धिरूपसंसिद्धिर्भवतीत्युक्तम् । तथा सिद्धस्य पुनः किं भवतीत्यत आह—असक्तेति ।
कर्मसिद्धिः कर्मयोगफलं चित्तशुद्धिरिति यावत् । सर्वत्रासक्तबुद्धिर्जितात्मा विगतस्पृहश्च पुरुषसन्न्यासेन
परमां नैष्कर्म्यसिद्धिमधिगच्छति । कर्मभिश्चिते शुद्धे सति पुरुषस्य पुत्रदारादिषु सर्वत्र बुद्धेरसङ्गो
भवति; ततश्च मनसो वशीकरणं भवति; ततश्च देहजीवितादिषु निस्पृहत्वं सिध्यति; ततश्च सभ्यदर्श-
नेन सर्वकर्मसन्न्यासं कृत्वा नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । नैष्कर्म्यसिद्धिपदं व्याकरोति—निर्गता-
नीत्यादिना । निष्क्रियं ब्रह्मैवास्मेति बोधो यस्य स निष्क्रियब्रह्मात्मबोधस्तस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मबोधा-
दिति यस्मादित्यस्य विशेषणम् । निष्क्रियब्रह्मात्मबोधादेऽप्येति वा । स इति । निष्क्रियब्रह्मात्म-

निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यं, नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः, निष्कर्मत्वस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं, परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां, सन्न्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसन्न्यासेन, अधिगच्छति प्राप्नोति । तथा चोक्तम्—'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्त' इति ॥४९॥

बोधवान् पुरुष इत्यर्थः । नहि तूष्णींवर्तमानः पुरुषो निष्कर्मैत्युच्यते- तूष्णींवर्तनस्यापि क्रियात्वात् । किंतु निष्क्रियं ब्रह्मैवाहमिति य आत्मानं वेत्ति स तत्त्वविदेव निष्कर्मा- निष्क्रियस्यात्मन एव तत्त्व-विद्वत्त्वात्तत्त्वविद एव निष्क्रियात्मस्वरूपत्वाच्च । तस्य निष्कर्मणो निष्क्रियस्य तत्त्वविदो भावो नैष्कर्म्यं निष्क्रियात्मस्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः । सिद्धिर्गतिः । फलमिति यावत् । नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिर्नैष्कर्म्य-सिद्धिः, नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्चेति कर्मधारयः । नैष्कर्म्यमिति सिद्धिर्नैष्कर्म्यसिद्धिरिति सम्भावनापूर्व-पदकर्मधारयमाहुरिममेव समासम् । नहि शास्त्रे 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मिति सूत्रकृतसमासाति-रिक्तः कश्चन सम्भावनापूर्वपदोऽवधारणपूर्वपदो वा कर्मधारयोऽस्ति । तस्माद्विशेषणसमास एवायमत पदोक्तं- नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्चेत्याचार्यैः । नैष्कर्म्यरूपा तत्सिद्धिरिति तु फलितार्थकथनम् । समा-सान्तरमाह—नैष्कर्म्यस्य सिद्धिरिति, निष्पत्तिरिति । माप्तिरिति यावत् । उभयथापि निष्क्रि-यात्मस्वरूपावस्थानस्यैव फलत्वम् । नैष्कर्म्यसिद्धेः कुतः परमत्वमत आह—कर्मजेति । कर्मजसिद्धि-श्चित्तशुद्धिस्तद्विलक्षणत्वादियं सिद्धिरुक्तेत्यर्थः ।

ननु मोक्षलक्षणसिद्धेरितोऽप्युक्त्यायासत्त्वात्कथमस्याः परमत्वमत आह—सद्योमुक्तीति । सद्य एव मुक्तिर्यस्मात्तत्सद्योमुक्ति, तच्च तदवस्थानं सद्योमुक्त्यवस्थानं तद्रूपम् । निष्क्रियात्मस्वरूपाव-स्थानात्सद्य एव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः । सद्योमुक्तिरूपं यदवस्थानं तद्रूपमिति वा । निष्क्रियात्मस्वरूपाव-स्थानमेव सद्योमुक्तिरित्यर्थः । सद्योमुक्तिर्जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । सद्योमुक्तिरूपमिति पाठसमीचीनः । धातुनामनेकार्थत्वादाह—सन्न्यासेन सम्यग्दर्शनेनेति । प्रसिद्धार्थपरित्यागोऽनुचित इत्याह—सर्वकर्मसन्न्यासेनेति, तत्पूर्वकेणेति । सम्यग्दर्शनपूर्वकेणेत्यर्थः । न ह्यविदुषस्सर्वकर्मसन्न्यास-सम्भवतीति यावः ।

ननु विदुषस्सर्वकर्मसन्न्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिरिति कुत्रोक्तमत आह—तथा चोक्तमिति । इहैवेति शेषः । आस्त इत्युक्तमित्यन्वयः । अनेन श्लोकेन गृहस्थः पुरुषः कर्मयोगादीश्वराराध-नात्मकाधित्तशुद्धिं माप्य ततो दारापत्यगृहादिकं सर्वं परित्यज्य प्रव्रज्य तत्त्वविदस्समीपे वेदान्तशास्त्र-श्रवणादिकं कृत्वा निष्कर्मं ब्रह्माहमस्मीति सम्यग्दर्शनं संपाद्य ततः परमहंसपरिव्रजको भूत्वा सर्व-कर्माशेषतस्सन्न्यस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणां सद्योमुक्तिं माप्य यावद्देहपातमारामो बभूवेति दशितम् । अस्य च जीवन्मुक्तस्य देहान्ते विदेहकैवल्यलक्षणब्रह्मपातिरुत्तरश्लोके वक्ष्यते । ब्रह्म-प्राप्नोतीति । एवं स्थिते कर्मयोगादेव ब्रह्मपाप्तिरिति वदतो रामानुजस्याहो ! साहसम् ॥४९॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्योत्प-
न्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति,
तद्वक्तव्यमित्याह—

सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

सिद्धिमिति । सिद्धिं प्राप्तस्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कायेन्द्रियाणां ज्ञान-
निष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः । किं तदुत्तरं,
यदर्थोऽनुवाद इत्युच्यते—यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानं प्राप्नोति,
तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनान्निबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् । किं
विस्तरेण ? नेत्याह—समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय ! यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबो-
धेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिः, तामिदं तथा दर्शयितुमाह—निष्ठा ज्ञानस्य या
परेति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् । कस्य ? ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्ति-
स्तादृशी ? यादृशं परमात्मज्ञानं; कीदृशमात्मज्ञानम् ? यादृश आत्मा; कीदृक्सः ? यादृशो
भगवतोक्तः; उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ।

सिद्धिमिति । श्लोकमवतारयति—पूर्वोक्तेनेति, प्रागुक्तलक्षणामिति । चित्तशुद्धि-
लक्षणामित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यतालक्षणामिति यावत् । तद्वक्तव्यमिति । स क्रमो वक्तव्य
इत्यर्थः । कर्मजसिद्धिं प्राप्तस्य नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्तिर्येन क्रमेण भवति तं क्रमं वक्ष्यामि श्रुण्विति प्रति-
जानाति सिद्धिमिति श्लोकेन भगवानिति भावः । तदनुवादसिद्धिप्राप्त्यनुवादः । उत्तरार्थे इत्युक्ते
पृच्छति—किं तदुत्तरमिति । प्रत्याह—यथेत्यादि । ब्रह्मप्राप्तिहेतुभूतज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमप्रदर्शन-
मुत्तरं तदर्थं उत्तरार्थे इत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रम उत्तरमिति वा । तथापि पूर्वोक्त एव पर्यवसन्नोऽर्थः ।
इदं तयेति । इयं ब्रह्मप्राप्तिरिति बोधयितुमित्यर्थः । या ज्ञानस्य परा निष्ठा सेयमेव ब्रह्मप्राप्ति-
रित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षैकफलत्वान्मोक्षस्य च ब्रह्मप्राप्तिरूपत्वाद्ब्रह्मज्ञानस्य पर्यवसानं ब्रह्मप्राप्तिरेव
साधनस्य साध्यं, फलमेव हि पर्यवसानमिति भावः । हे कौन्तेय ! सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म प्राप्नोति
तथा समासेनैव मे वचनान्निबोध । या ज्ञानस्य परा निष्ठा भवतीति श्लोकस्यान्वयः । कर्मजसिद्धिं
प्राप्तस्य पुरुषस्य ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा ब्रह्मप्राप्तिर्यया ज्ञाननिष्ठया भवति सा नैष्कर्म्यलक्षणा ज्ञाननिष्ठा
येन क्रमेण प्राप्यते तं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रममहं वक्ष्यामि हे कौन्तेय । त्वं सावधानो यवेति श्लोकस्य
सारार्थः ।

ननु या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा सैव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं, सा निष्ठा कीदृशीति पृच्छति—सा
कीदृशीति । उत्तरयति—यादृशमिति । यादृशमात्मज्ञानं तादृशी ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा- ब्रह्म-

ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयः, नाप्याकारवानात्मेष्यते क्वचित् । ननु 'आदित्य-
वर्णं भारूपरस्वयंज्योतिरित्याकारवस्वमात्मनः श्रूयते न, तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां
ज्ञानस्यैव ब्रह्मपाप्तिरूपत्वादिति भावः । कीदृकदिति पृच्छति—कीदृशमिति । उत्तरयति—यादृश
आत्मेति । आत्मा यादृश आत्मज्ञानं तादृशमेव ज्ञानस्य विषयाकारत्वादिति भावः । ननु कीदृश
आत्मेति पृच्छत्युत्तरयति—यादृश इति । भगवता गीनाभिरुपरिषद्वावयैश्चात्मा यादृश इत्युक्तो
न्यायतश्चात्मा यादृश इति निर्णेतुं शक्यस्तादृश एवात्मेत्यर्थः । कूटस्थासङ्गस्वपकाशानन्दस्वरूप इति
भावः ।

ननु 'न जायते त्रियत' इत्यादिवाक्यैर्न्यायतश्चात्मनः पसिद्धावपि नात्मज्ञानस्य सिद्धिमात्मनोऽ-
विषयत्वादानाकारत्वाच्चेति शङ्कते—नन्विति । ज्ञानं विषयाकारं विषयस्य घटादेराकार इवाकारो
यस्य तत्तथोक्तं भवतीति शेषः । विषयाकारपरिणतबुद्धिवृत्तिमतिफलितचैतन्यस्य ज्ञानत्वेन व्यवहारा-
दिति भावः । भवतु किं तत इत्यत्राह—नेति । कचिदपि वेदान्तशास्त्रे आत्मा विषय इति नेष्यते,
आकारवानित्यपि नेष्यते । आत्मनो विषयत्वाभावे हेतुपदर्शनार्थमाकारवाञ्छेत्युक्तमाचार्यैः । आकार-
विशिष्टं वस्तु ज्ञानस्य विषयो भवति । तद्विषयाकारं च ज्ञानं च भवतीति निराकारस्यात्मनः कथं
ज्ञानविषयत्वम् ? न कथमपीति नात्मज्ञानसिद्धिरिति भावः । नच 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेर्ज्ञाना-
कारस्यात्मनः कथं निराकारत्वमिति वाच्यं, तत्र ज्ञानपदस्य लाक्षणिकत्वेन चैतन्यपरत्वादात्मस्वरूपभूतं
चैतन्यं निराकारमेष, वृत्तिज्ञानमेव हि साकारम् । नच निराकारमपि चैतन्यं भवतु ज्ञानस्य विषय
आकाशादिवदिति वाच्यं, आकाशादेरवकाशादिमत्त्वेन साकारत्वात् । नच चैतन्यमपि गुणवत्त्वेन
साकारमिति वाच्यं, निर्गुणत्वात्- 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति हि श्रूयते । नच सुतरां ज्ञाना-
विषयत्वे कथमात्मनसिसिद्धिरिति वाच्यं, स्वप्रकाशत्वेनैव तत्सिद्धेः । सर्वस्याप्यनात्मवर्गस्य सिद्धेरात्मा-
धीनत्वाच्च । 'तमेव भान्तमनुमाति सर्वं तस्य भासा सर्वसिद्धं विभा'तीतिश्रुतेः ।

नच वृत्तिज्ञानमेव स्वप्रकाशं परप्रकाशकं चेति वाच्यं, वृत्तेर्जडत्वात्तत्पतिफलितचैतन्यस्य च
बिम्बचैतन्यपरतन्त्रत्वात् ; बिम्बपतिबिम्बामेदपक्षे तु वृत्तिज्ञानगतज्ञानांशस्य चैतन्यरूपत्वेन स्वप्रकाशत्वं
तस्येष्टमेव ।

ननु यदि घट इति ज्ञानमपि चैतन्येन भास्यते तर्हि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमापत्तितं, तच्चानिष्टमन-
वस्थादिदोषादितिचेत्, मैवम्—चैतन्यावभासकधरत्वन्तरानभ्युपगमेनानवस्थादोषाभावात् । चैतन्येत्-
रस्य सर्वस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमाच्च, घट इति वृत्तिज्ञानस्यापि वृत्त्यंशे जडत्वेन ज्ञेयत्वसद्भावाच्च । तस्मा-
च्चैतन्यैकस्वरूपत्वादात्मा निराकार एव । एवमात्मनो निराकारत्वमसहमानो द्वैती चोदयति—
नन्विति । 'आदित्यवर्णं तमसः परस्ता'दिति श्रुतिः । आदित्यस्येव वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं भारूप-
स्तेजोरूपः ; स्वयंज्योतिस्सव एव भासमानः । आकारवत्त्वं तेजोमयाकार इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षं परिहरति—नेति । नास्त्याकारवत्त्वमात्मन इत्यर्थः । तर्हि का गतिश्श्रुतिवावयाना-

वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि 'आदित्य-
वर्ण'मित्यादीनि वाक्यानि । 'अरूप'मिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात्, अविषयत्वाच्च 'न
सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं, अशब्दमस्पर्श'मित्याद्यैः । तस्मादा-
त्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नम् ।

कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानम् ? सर्वं हि यद्विषयं यद्ज्ञानं तत्तदाकारं भवति । निराकार-
श्चात्मेत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठा ? इति न, अत्यन्त-
मत आह—तम इति । संप्रहवावर्थं विवृणोति—द्रव्येति । तमोऽन्वकारः, अज्ञानं वा । कथमिदं
ज्ञायतेऽत आह—अरूपमिति । अरूपमिति विशेषतो रूपं पतिषिच्य्यात्मनस्सैव श्रुतिः कथं तेजो-
रूपत्वं ब्रूयात्तस्यैव ? रूपवद्द्रव्यं हि तेज इति भावः । हेत्वन्तरमाह—अविषयत्वाच्चेति । यद्यात्मा
सरूपस्स्यात्तर्हि घटादिवक्षुरादेर्विषय एव स्यान्न तु तथाऽस्तीति भावः । उक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—
नेति । अस्यात्मनो रूपं दृशे इतिविषये न सन्तिष्ठति । सन्दृशे सम्यग्दर्शनविषये इति वा । रूपं
सच्चिदानन्दरक्षणं स्वरूपमित्यर्थः । नतु शुक्लकृष्णादि- तस्य इतिविषयत्वाभावायोगात् । एनप्राप्तानं
कश्चन कोपि चक्षुषा न पश्यति नीरूपत्वादिति भावः । कश्चनेत्यनेन मनुष्याणां तद्दर्शनेपि देवानां
तद्दर्शनं स्यादित्यपास्तम् ।

नचैवं रूपाभावेन चक्षुरविषयत्वेपि शब्दादिसद्भावाच्छ्रोत्रादिविषयत्वं स्यादात्मन इत्यत आह—
अशब्दमिति । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धव'चेतिश्रुतेः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—
तस्मादिति । ज्ञानस्याविषयत्वान्निराकारत्वाच्चात्मन इति तच्छब्दार्थः । आत्माकारं ज्ञानमित्यात्मन
आकार इवाकारो यस्य तदात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नमयुक्तमात्मन आकाराभावेन ज्ञानस्यात्माकारत्वा-
सम्भवादिति भावः ।

ननु ज्ञानस्यात्माकारत्वे मास्तु किं तत इत्यत आह—कथमिति । तर्हीत्यस्य ज्ञानस्यात्मा-
कारत्वाभाव इत्यर्थः । आत्मनो ज्ञानं कथम् ? ननु ज्ञानस्यात्माकारत्वाभावे आत्मज्ञानसिद्धेः कानुप-
पत्तिरत आह—सर्वमिति । हिः प्रसिद्धौ । हि यस्मादिति वा । यद्ज्ञानं यद्विषयं तत्सर्वं तदाकारं
भवतीत्यन्वयः । घटविषयज्ञानस्य घटाकारत्वं पटविषयज्ञानस्य पटाकारत्वमित्येवं सर्वं ज्ञानं विषयाकारं
भवतीत्यर्थः । तर्हि भवत्वेवमात्मविषयज्ञानमात्माकारमत आह—निराकारश्चेति । चकारादिविषयत्व-
मप्यात्मन उक्तमित्यर्थः । ननु विषयस्य साकरत्वे ज्ञानस्य साकारत्वमिव विषयस्य निराकारत्वे ज्ञान-
स्यापि निराकारत्वमिति कृत्वा निराकारमेव स्यादात्मज्ञानमित्यत आह—ज्ञानात्मनोरिति । यद्यात्मा
निराकारः, आत्मज्ञानं च निराकारं तर्हि तद्भावनानिष्ठा न सिध्येदित्यर्थः । तस्यात्मज्ञानस्य भावना
पौनःपुन्येनानुसन्धानं तस्या निष्ठा समाप्तिरात्मसाक्षात्कारदाढ्यं तद्भावनानिष्ठा । इतिशब्दः पूर्वपक्ष-
समाप्तवाची ।

निर्मलत्वातिस्वच्छत्वातिसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनः । बुद्धेश्चात्मवन्नैर्मल्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः- बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानीन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः । अतो लौकिकैर्देहमात्र एवात्मदृष्टिः क्रियते ।

देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाः 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष' इत्याहुः । तथा चान्य इन्द्रियचैतन्यवादिनः; अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः; अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽ-

पूर्वपक्ष परिहरति सिद्धान्ती-नेति । आत्मज्ञानस्यासिद्धिरिति न वक्तव्यमित्यर्थः । कुतो न वक्तव्यम् ? तत्राह-अत्यन्तेति । अत्यन्तनिर्मलोऽतिस्वच्छोऽतिसूक्ष्मश्चात्मा भवति; तथा बुद्धिरप्यत्यन्तनिर्मलोऽतिस्वच्छा सूक्ष्मा च भवति । आत्मनश्च चैतन्यमाकारः, नतु वृत्तिज्ञानं; बुद्धिश्चात्मचैतन्याकारेणाभासते, बुद्ध्यात्मनोरन्योन्यतादात्म्याध्यासाद्बुद्ध्यावात्मचैतन्याकाराध्यासः । तच्चैतन्यचैतन्याध्यासवशाद्बुद्धिश्चेतनेवाभासति, तथा बुद्धिधर्माध्यासान्मनश्च बुद्धिवद्भासत इति बुद्ध्याभासं भवति । तन्मनोधर्माध्यासादिन्द्रियाण्यपि मनोवचेतनानीवाभासन्त इति मनोभासानीन्द्रियाणि तदिन्द्रियधर्माध्यासाद्देहोऽपीन्द्रियवचेतन इवाभासत इतीन्द्रियाभासो देहः । अत इति । बुद्ध्यादिषु देहान्तेषु क्रमेण तारतम्येन चात्मचैतन्याकारामाससत्त्वादित्यर्थः । देह एवास्मेति मतिपद्यन्ते लौकिकाः स्थूलोऽहमित्यादिप्रतीतेः । न केवलं लौकिकाः; किं त्वागमविदोऽपि केचिदित्याह-लोकायतिका इति । बौद्धा इत्यर्थः । के तेऽत आह-देहचैतन्यवादिन इति । यच्चैतन्यमात्माकार इति वेदान्तिनो ब्रुवन्ति, तच्चैतन्यं देहस्यैवेति देहचैतन्यवादिन एते । तदेव स्फुटयन्नाह-चैतन्येति । चैतन्यविशिष्टो देह एवास्मेत्याहुः । मृतशरीरस्य पुरुषव्यवहारमावाहुक्तं चैतन्यविशिष्ट इति लौकिकापेक्षया । लोकायतिकानामयमेव विशेषः । केवलदेह एवास्मेति लौकिकाश्चैतन्यविशिष्टदेह एवास्मेति लोकायतिका इति । अन्ये पुनरिन्द्रियाण्येवास्मेत्याहुरित्याह-तथा चेति । यदि देह एवात्मा स्यात्तर्हि काणवधिरादिदेहस्यापि दर्शनश्रवणादिव्यवहारो भवेत् । तस्मान्न देह आत्मा; किं त्विन्द्रियाण्येवास्मेत्यमीषां भावः । अन्ये तु मन एवास्मेत्याहुरित्याह-अन्य इति । यदीन्द्रियसङ्घ एवात्मा स्यात्तर्हि मनस्यन्याक्रान्ते सत्यपीन्द्रियाणां दर्शनादिव्यवहारस्यात् । स्वप्नदशायामिन्द्रियाभावाद्व्यगज-दर्शनादिव्यवहारानुपपत्तिश्चेति नेन्द्रियाण्यात्मा, किंतु मन एवास्मेत्येतेषामाशयः । अन्ये तु बुद्धिरेवास्मेत्याहुरित्याह-अन्ये बुद्धीति । बुद्धेरेव चैतन्यमिति वदितुं शीलं येषां ते बुद्धिचैतन्यवादिनः । यदि मन एवात्मा स्यात्तर्ह्यव्यवसायदशायामपि सङ्करूपविकल्पौ स्यातां मनोधर्मत्वात्तयोर्मनस एवात्मत्वाच्च, ततोऽव्यवसायानुपपत्तिश्च । तस्मान्न मन आत्मा, किंतु बुद्धिरेवात्मा बुद्धेरेवात्मनससङ्करूपविकल्पकारणं, करणं तु मनः; यथा रूपाद्युपलब्धिकारणं करणं चक्षुरादिकं तद्वदिति भावः । अन्ये त्वव्यक्तमेवास्मेति वदन्तीत्याह-ततोऽपीति । केचिदव्यक्तमात्मत्वेन प्रतिपन्ना इत्यन्यः । अविद्यावस्थमज्ञानस्वरूपं कारणशरीरभूतकर्त्याज्ञानावस्थमिति वा । यदि बुद्धिरेवात्मा स्यात्तर्हि सुषुप्त्यनुभवो न स्यादात्मनो बुद्ध्यात्मनस्तदानीमभावादिति भावः । यद्यपि पूर्वं बुद्धेरेवादावात्मचैतन्याकाराभासत्वमुक्तं नाव्यक्तस्य ।

प्यान्तरप्रव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादि-
देहान्ते आत्मचैतन्याभासताऽऽत्मभ्रान्तिकारणमित्यतश्चात्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम् । किं
तर्हि ? नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्यानात्मचैतन्यविज्ञानं कार्यं अविद्याध्यारो-
पितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वादिति । अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा

तथाप्यव्यक्तस्यैवादावात्मचैतन्याध्यासाकारस्तदनन्तरं बुद्धेरिति बोध्यम् । यद्वाऽऽत्मन उपाधिर्विधाति
मतमाश्रित्य केचिदव्यक्तमात्मचैतन्याभासाकारत्वादात्मत्वाहुरित्युक्तम् । आत्मन उपाधिर्बुद्धिरेवेति
मतमाश्रित्य तु बुद्धावेवादावात्मचैतन्याकाराभास इत्युक्तमिति न विरोधः; अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्य-
मास्मेति, अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यमास्मेति च मतद्वयसत्त्वादिति भावः । अन्तःकरणस्यैवावस्थाविशेषौ
बुद्धिर्मनश्चेति बोध्यम् ।

ननु कस्मादेवं विविधं प्रतिपन्ना एकमेवात्मानं वादिन इत्यत आह—सर्वत्रेति । बुद्ध्यादि-
देहान्तेषु सर्वेष्वव्ययानामसु तत्तद्वादिनां दर्शिताया आत्मभ्रान्तेः कारणमात्मचैतन्याभासतैव । आभासः
प्रतिफलमध्यासो वा । बुद्ध्यादिषु य आत्मचैतन्याकारस्याभासः पूर्वं दर्शितस् एव तेष्वाम्नेति ब्रह्म
जनयत्यविवेकिनामित्यर्थः । आत्मचैतन्यस्याभासो येषामस्ति, येष्वस्तीति वा आत्मचैतन्याभासास्तेषां
भावस्तत्ता । आत्मचैतन्याभास इति यावत् । ननु भवत्वेवमज्ञानात्मत्वात्मभ्रमः किं तत्कथनेन
प्रकृतपूर्वपक्षस्येति चेत्, उच्यते—अमेण तत्त्वेन वा कश्चिदात्मेति पदार्थसिद्ध एव ज्ञातं इति सिद्ध-
मात्मज्ञानमिति । अन्यथाऽज्ञातस्यात्मनः प्रसिद्धद्योगादिति । एवमात्मज्ञानस्य प्रसिद्धत्वादेव न विद्ये-
यत्वमित्याह—अत इति, विधातव्यमिति । विधातुमर्हं विधातव्यं विधिविषय इत्यर्थः । नचैवं
श्रुत्या 'आत्मावाऽरे द्रष्टव्यश्चोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति विधीयते आत्मज्ञानं, तव्यप्रत्य-
यान्तशब्दैरिति वाच्यं, विधिच्छायावचनत्वात्तेषाम् । ननु यद्येवमात्मज्ञानं न विधीयते तर्हि किं विधी-
यते श्रोतव्यादिवान्यैस्त आह—किं तर्हीति । आत्मन्यविद्यया कृतं यन्नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणं
तन्निवृत्तिरेव कार्यं । एवकारार्थमाह—नात्मचैतन्यविज्ञानं कार्यमिति । कुतो निवृत्तिरेव कार्ये-
त्यत आह—अविद्येति । अविद्यया आत्मन्यध्यारोपिता ये बुद्ध्यादिसर्वपदार्थाकारास्तैर्विशिष्टतयैवात्म-
चैतन्यस्य गृह्यमाणत्वाद्ज्ञायमानत्वात् ।

अयं भावः—लोकामतिकादयस्सर्वेऽप्यात्मचैतन्यं देहाद्याकारविशिष्टत्वेन रूपेण प्रतिपद्यन्त-
इत्यस्यैव सर्वेषामात्मचैतन्यमतिपत्तिः । सुतरामात्मज्ञानाभावे चैतन्यविशिष्टः काय आत्मस्यैवं बबु-
मशक्यत्वात् । अतस्सिद्धमेवात्मज्ञानमिति नात्मज्ञानं साध्यम् । इदं चामीषामात्मज्ञानं भ्रान्तिरूपमेव,
न प्रमारूपं निर्विशेषं आत्मनि सविशेषं आत्मेति ज्ञानस्य भ्रमत्वात् । अयं तु भ्रमो नाशयितव्यः,
अनर्थहेतुत्वादिति । निर्विशेषोऽप्यात्माऽविद्ययाऽध्यारोपिततत्त्वाकारविशिष्टतयैव गृह्यतेऽतत्त्वबुद्धि-
रित्यत्र विज्ञानवादिबौद्धभ्रान्तिं ममाणयति—अत एवेति । चैतन्यं केवलं केवलत्वादेव नोपलभ्यते ।
देहेन्द्रियादयस्तु जडत्वादेव नोपलभ्यन्ते, किं तर्हि देहेन्द्रियमनौबुद्ध्यव्यक्तरूपलभ्यमानैस्सहैवोपलभ्यते

विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तुवैव नास्तीति प्रतिपन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वा-
चैतन्यं नान्यथेति यस्मात्सिद्धं तस्मादेवेत्यर्थः । प्रतिपन्ना इति । सर्वं ज्ञेयं ज्ञानव्याप्तिमेव गृह्यते,
तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तु । सम्मतं हि ज्ञानातिरिक्तं स्वमदृष्टं वस्तु नास्तीत्येवं विज्ञानवादिनो
भ्रान्तिं प्रतिपन्ना इत्यर्थः । ननु ज्ञानस्यापि ज्ञेयत्वादज्ञातृवस्त्वन्तरमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह—प्रमाणेति ।
बौद्धा ज्ञानस्य प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च प्रतिपन्ना इत्यन्वयः । कथं प्रतिपन्ना इत्यत्राह—स्वेति ।
ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन स्वेनैव ज्ञेयत्वाङ्गीकारेण । ज्ञानं स्वैकवेद्यमत एव स्वप्रकाशं स्वतः
प्रमाणं चेति न प्रमाणान्तरापेक्षास्ति ज्ञानस्येत्यर्थः ।

ननु ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणत्वादिकं वेदान्तिभिरप्यभ्युपगतम् । 'तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किञ्चि-
त्कचित्कदाचिद्विद्वज्ज ! वस्तुजात'मिति पराशरमुनिना विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावोऽपीष्ट इति कृत्वा
किमिति विज्ञानवादिनो बौद्धा भ्रान्ता इत्युच्यत इतिचेत्, उच्यते—शृणु तद्विवेकम् । विज्ञानं
नित्यमखण्डमेकरूपं स्वप्नं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मिति श्रुतेः । तस्मान्न चैतन्याद्ब्रह्मणो नास्त्यन्यः
पदार्थः कोऽपि 'सर्वं खल्विदं ब्र'वेति श्रुतेःसर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वात्कल्पितस्य चाधिष्ठानानतिरेकादिति
पराशरमतं; नात्र मते बाह्यार्थस्यापलापः, किंतु प्रतिभासमाने सत्येव बाह्यार्थे घटादौ विज्ञानं चैतन्यं
घटाद्याकास्परिणतबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितं सद्घटाद्याकारं ज्ञानमित्युच्यते भ्रान्त्या, ननु वस्तुत इति परा-
शराद्यद्वैतमतम् । विज्ञानवादिनां बौद्धानां तु क्षणिकमेव विज्ञानं तावद्भासनावैचित्र्याद्घटाकास्मन्त-
र्जायते तदेव बहिर्विषयवदवभासते, ननु कोपि बाह्यार्थोस्ति स्वप्नवज्जागरेऽपीति मतम् ।

ननु कथमिदं बौद्धमतप्रवचनमितिचेत्, उच्यते—क्षणिकस्य विज्ञानस्य स्वसंवेद्यत्वानुपपत्तिः ।
उत्पत्तेः पूर्वक्षणे नाशादुत्तरक्षणे च ज्ञानं नास्ति, मध्यक्षणे एव वर्तत इति हि क्षणिकं विज्ञानमित्युच्यते ।
तौ च ज्ञानस्योत्पत्तिनाशौ किं ज्ञानेन वेद्येते उत न ? आद्ये- व्याघतः, स्वोत्पत्तिनाशयोस्त्वमाद्यत्वा-
योगात् । नहि तत्काले स्वयस्ति । नान्यः- अवेद्ययोस्तयोरसाक्षिकत्वेनाभ्युपगमायोगात् । नच
ज्ञानान्तरेण वेद्यत इति वाच्यं, स्ववेद्यत्वापायात् । ज्ञानान्तस्यापि क्षणिकत्वेन प्रकृतिज्ञानोदयनाशदर्शना-
सम्भवाच्च । तस्माद्यदि ज्ञानं क्षणिकमेवेत्यभिनिवेशस्तर्धन्यावभास्यमेव । नचाद्वैतमतेऽपि कथं नित्यत्वं
ज्ञानस्य ? घटज्ञानं मम नष्टं पटज्ञानं जातमिति व्यवहारसत्त्वादिति वाच्यं, घटादिविषयनाशादिप्रयु-
क्तत्वात्तद्व्यवहारस्य । एकस्मिन्नेवाखण्डे ज्ञाने एकस्मिन्क्षणे घटो विषयो भवति, क्षणान्तरे तु पट इति
कृत्वा यदा घटो विषयस्तदा घटज्ञानं जातमिति च व्यवहार इति भावः ।

यद्वा वृत्तेः क्षणिकत्वाद्वृत्तिज्ञानस्य क्षणिकत्वव्यवहारः, वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्यैव वृत्ति-
ज्ञानत्वात् । सा च वृत्तिस्साक्षिभास्यैवेति वृत्तिज्ञानमपि साक्षिभास्यमेवेति न स्वसंवेद्यं विज्ञानं त्वद्वै-
त्यमितं साक्षिभूतं चैतन्यमेवेति तस्य नित्यत्वमनन्यावभास्यत्वं च युक्तमेव । घटं विना तदाकास्-
परिणामाभावाद्वृत्तद्वेषानाद्याभ्यायोगाद्बाह्यार्थापलापोऽप्ययुक्त इत्यवयं बौद्धमतम् ।

भ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं, नतु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः—
अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धीनामत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेय-
मासन्नतरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभात्यविवेकिनाम् । बाह्या-
कारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातःपरं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नतर-
मस्ति । तथा चोक्तम्—‘प्रत्यक्षावगमं धर्म्यमित्यादि ।

तस्मादिति । आत्मज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वादित्यर्थः । मात्रशब्दार्थमाह—नत्विति,
यत्न इति । कर्तव्य इति शेषः । कस्मादात्मज्ञाने यत्नो न कर्तव्योऽत आह—अत्यन्तप्रसिद्धत्वा-
दिति । ब्रह्मण इति शेषः । आत्मत्वादिति भावः । नहि देहातिरिक्तकर्तृभोवत्त्वात्मवाद्यात्मज्ञाने
यतते, नापि देहात्मवाद्यात्मानं ज्ञातुं यतते, तथा ब्रह्मात्मवाद्यपीति बोध्यम् । ननु यद्यत्यन्तं प्रसिद्धं ब्रह्म
तर्हि सर्वैः कुतो न ज्ञायते ? किमर्थं च महतो वेदान्तशास्त्रसमाध्ययनादिकम् ? अत आह—अवि-
द्येति । अत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमपि ब्रह्म, अविद्याकल्पितनामरूपविशेषापहृतबुद्धीना-
मप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरस्थमन्यदिव च प्रतिभातीत्यन्वयः । अविद्यया ब्रह्मणि कल्पिता ये नामरूप-
विशेषाकारास्तेरपहृतबुद्धयः, अविद्यावन्तो मूढा अनात्मनो बुद्ध्यादीनात्मत्वेन प्रतिपन्नास्सन्तस्थुलोऽहं
मनुष्योऽहं काणोऽहं सुरुयहं दुःखयहमज्ञोऽहमित्येवं मन्यमानास्स्वात्मभूतमपि सच्चिदानन्दं ब्रह्म न
विदुः । अत एवाविदुषां तेषां प्रसिद्धमपि ब्रह्माप्रसिद्धमिव भाति; सुविज्ञेयमपि दुर्विज्ञेयमिव भाति;
आसन्नतरमपि दूरस्थमिव भाति; आत्मभूतमप्यनात्मभूतमन्यदिव भातीत्यर्थः ।

तर्हि केषां पुनरिदं ब्रह्म सुप्रसिद्धमत आह—बाह्येति । लब्धा गुर्वात्मप्रसादादयो यैस्तेषां
लब्धगुर्वात्मप्रसादादीनां, गुरुमसादः तत्त्वमस्यादिमहावाक्योपदेशादिरूपः, आत्मप्रसाद ईश्वरानुग्रह-
श्चित्परिशुद्धिर्वा । आदिपदाद्विवेकादिमहणमत एव बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां बाह्याकारेभ्य आत्मनि
कल्पितेभ्यो बुद्ध्याद्याकारेभ्यो निवृत्ता बुद्धिर्येषां तेषां विदुषां तु । अतोऽस्माद्ब्रह्मणः परमन्यसुख-
मानन्दरूपं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नतरं च वस्तु नास्ति । तेषां सच्चिदानन्दं ब्रह्मैवाहमस्मीति ज्ञान-
सत्त्वादिति भावः । अयमेवार्थो भगवताऽप्युक्त इत्याह—तथा चेति । तस्मात्स्वस्यैवात्मत्वादात्मन
एव ब्रह्मत्वात्तस्य च स्वपकाशस्वात्पमाणान्तरानपेक्षत्वाच्च कथमात्मनो ज्ञानमेति न चोदनीयम् । कुतो
न चोदनीयमिति चेदुच्यते—न वयमारमा ज्ञातव्य इति ब्रूमः, येन तथा चोद्येत; कुतो न ब्रूयतिचे-
द्येनात्मा ज्ञातव्यस्तस्यैव ज्ञातारामत्वात् । तर्हि किं ब्रूयतिचेदेहादिष्वनात्मस्वात्मत्वेन परिगृहीतेष्व्वात्म-
बुद्धिनिवृत्तिः कार्येति ब्रूमः । केन कार्येतिचेद्येनानात्मान आत्मत्वेन परिगृहीतास्तेन । केन परि-
गृहीता इतिचेदविदुषा । कोऽयमविद्वानिति चेद्यस्याविद्यास्ति सः । कस्याविद्यास्तीति चेद्योऽना-
त्मानमारमेति प्रतिपद्यते तस्म । क एवं प्रतिपद्यत इति चेदुक्तमेवाविद्यावानिति ।

नन्वाविद्यावतोऽनात्मन्यात्मबुद्धिरनात्मन्यात्मबुद्धिवतोऽविद्यावत्त्वमित्यन्योन्याश्रयः प्राप्त इति चेन्न
प्राप्तः—अविद्याकार्यत्वादानात्मन्यात्मबुद्धेः । अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपेण कार्यलिङ्गेनाविद्यावत्स्वरूपकारणस्य

गम्यमानत्वात् । ननु योऽनात्मानमात्मानं प्रतिपद्यते सोऽवेद्यावानित्यहं जानाम्येव । परं त्वेवं प्रति-
पद्यमानोऽविद्यावान्स क इति पृच्छामीति चेत्किं तत्र तत्प्रश्नेन ? नच तदज्ञानमेव फलमिति वाच्यं,
प्रश्नात्प्रागेव त्वया तस्य ज्ञातत्वात् । यदि त्वं तथा प्रतिपद्यमानप्रविद्यावन्तं न जानासि तर्हि कथं मां
पृच्छसि स क इति । तस्मादहमज्ञोऽहं मनुष्योऽहं संसारीति व्यवहारबलादविद्यावान् पुरुषस्सिद्धः,
तेनात्मन्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिः कार्या । न चासङ्गस्य पुरुषस्य कथमविद्यासङ्ग इति वाच्यं, नाति-
शङ्कनीयत्वादविद्यावैचित्र्यविषये । असङ्गमपि ह्यविद्या ससङ्गं करोति पुरुषं यथा रज्जुमपि सर्पं गयन-
मपि नीलमिति ।

तस्मादज्ञानस्वरूपो ज्ञानाविषयश्चात्मेति स्थितम् । नच ज्ञानस्य साकारत्वात्कथं ज्ञानस्वरूपत्वं
निराकारस्यात्मन इति वाच्यं, विज्ञानवादिबौद्धाभिमतक्षणिकविज्ञानस्यैव वृत्तिज्ञानरूपस्य साकारत्वं, ननु
चेतन्यस्येति ।

ननु यदुक्तमविषयत्वमात्मनः पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तिना चाभ्युपेतं तदयुक्तं बुद्धिविषयत्वादात्मनः
'दृश्यते त्वद्यथा बु'द्धयेति श्रुतेश्च । तस्मादात्मनो ज्ञानं सम्भवत्येवेति कोऽयं विपरीतो भाष्यपथ
इति चेन्मैवम्—'यत्तददृश्यमब्राह्मं, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा स'हेत्यादिश्रुतिभिरविषयत्व-
स्यैवात्मन उक्तत्वात् । बुद्धिविषयत्वकथनं तु बुद्धावेकाग्रतया स्थितायामात्मतत्त्वं स्वयमेव स्फुरतीति
हेतोरुक्तम् । कथमन्यथा ज्ञातुरात्मनो ज्ञेयत्वं स्यात् ? 'यन्मनसा न मनते येनाहुर्मनो मतं, विज्ञा-
तारमरे । केन विजानीया'दिति श्रुतेश्च । 'यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतसम्प्रमोषात्, य
ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिषद्भने नम' इति भागवताच्च । तस्मान्निर्विशेषप्रकाश-
चिन्मात्रस्यात्मनोऽविषयत्वं युक्तमेव ।

नन्वविषये प्रमाणान्तरानपेक्षे ब्रह्मणि कथं शास्त्रं प्रमाणम्? व्यासेनैवोक्तं हि- शास्त्रयोनिर्त्वं ब्रह्मणः ।
एवं शास्त्रप्रमाणत्वाच्छास्त्रविषयस्य ब्रह्मणो विषयत्वकथनमयुक्तमेवेति चेन्मैवम्—शास्त्रमपि न ब्रह्मेदंत्या
बोधयितुं शक्नोत्यविषयत्वात्किं तर्ह्यविद्याध्यारोपणनिरासमात्रमेव करोतीति तावत्तैव शास्त्रप्रमाणत्वोक्ते-
र्ब्रह्मण इति । अत एवोक्तं श्रुतिगीतासु- 'श्रुतयस्त्वयि हि फलं त्यतन्निरसनेन भवन्निघना' इति ।

ननु वेदान्तानां ब्रह्मणि द्विषा प्रवृत्तिस्साक्षाद्विषुस्त्रयेण, निषेधमुखेन चेति । तत्र सच्चिदा-
नन्दादीनां विषुस्त्रयेण, अस्थूलमित्यादीनां निषेधमुखेनेति सम्प्रदायात्सच्चिदानन्दादिवाक्यानां कथं ब्रह्म-
ण्यप्रवृत्तिर्नानाविषयत्वं स्याद्ब्रह्मण इति चेन्मैवम् । सच्चिदानन्दादिवाक्यानामपि लक्षणयैव ब्रह्मणि प्रवृत्ति-
र्नाभिषयेति सिद्धान्तात् । ये त्वभिषयैव ब्रह्मणि स्थूलत्वादिनिषेधं कृतवन्तस्तेषां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः,
येतु लक्षणया असत्त्वजडत्वदुःखादिनिषेधं कृतवन्तस्तेषां विषुस्त्रयेण प्रवृत्तिरित्यभ्युपगमात् । अत एव
तात्पर्यवृत्त्या ब्रह्मणि पर्यवसानं श्रुतीनामित्युक्तं श्रुतिगीतासु । एवं शब्दगोचरत्वादिविशेषामावादेव
निर्विशेषं ब्रह्मेत्युक्तम् । अन्यथा हि सविशेषमेव स्यात् ।

केचित्तु पण्डितमन्याः 'निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिः; अतो दुस्साध्या सम्भ-

ननु निर्विशेषं (निराकारं) ज्ञानं कापि नास्ति ज्ञानमात्रस्य सविशेषत्वादिति चेन्नैवम् — निर्विकल्पज्ञानस्य तार्किकादिभिरप्यभ्युपगतत्वात् । तस्मान्निर्विशेषमेव चैतन्यरूपं ज्ञानं, यत्पुनर्विषयाकारं ज्ञानं तद्वृत्तिज्ञानमेव । वस्तुतस्तु विषयाकारपरिणता बुद्धिवृत्तिर्नैव ज्ञानं, किंतु तत्प्रतिफलितं चैतन्यमेव । वृत्तेर्ज्ञानत्वं तु चैतन्यामासप्रयुक्तमौपचारिकमेव बुद्ध्यादीनां चैतन्यत्ववत् । तस्माद्ज्ञानमात्रं निराकारमेव- यच्चैतन्यमात्मैत्युच्यते । बुद्धिवृत्तिरेव विषयाकारा । इयमेव क्षणिकविज्ञानमिति बौद्धैः ज्ञानमिति तार्किकादिभिश्चोच्यते । एवं चोपासकस्याहं ब्रह्मास्मीति यदावर्तमानं ज्ञानं तदपि बुद्धिवृत्तिरेवेति बोध्यम् ।

ननु घटाकारा वृत्तिरिव ब्रह्माकारा वृत्तिः कथं जायेत ? नीरूपत्वाद्ब्रह्मणो ब्रह्माकारपरिणामा-सम्भवाद्बुद्धेरिति चेत्, मैवम्—नीरूपस्य गगनस्य सुखस्य च बुद्धिवृत्तिविषयत्वदर्शनात् । तस्माद्गगनाद्याकारेव ब्रह्माकारापि बुद्धिवृत्तिस्सम्भवत्येव ।

ननु तर्हि बुद्धिवृत्तिविषयत्वमात्मनस्सम्पन्नमेवेति कथमविषयत्वमिति चेत्, उच्यते—अयं घट इदं गगनमिति वदिदं ब्रह्मेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्बुद्धिवृत्त्यविषयमेव ब्रह्म, अहं ब्रह्मास्मीत्युपासकस्य बुद्धिवृत्तिस्तु ब्रह्माकारपरिणामं विनापि भवत्येव- शब्दाकारपरिणामादेवेष्टसिद्धेः राममन्त्राकारपरिणत-बुद्धिवृत्तिवत् । यथा राममन्त्रसुच्चारयत्यसकृत्तथैव ह्ययमहं ब्रह्मास्मीत्युच्चारयत्यसकृदुपासकः । ननुपासकस्याहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिर्भवतु शब्दमयी यद्वा मनोमयी, समाहितस्य ज्ञानिनः कथमहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मसाक्षात्कारः ब्रह्माकारवृत्त्यभावे ? इति चेत्, उच्यते—स्वात्मनि वृत्त्ययोगात् । आत्मसाक्षात्कारे वृत्त्यनपेक्षणात् । नहि देवदत्तो घटमिवात्मानं बुद्धिवृत्त्या जानाति, किंतु स्वत एव । एवं च समाधौ बुद्धेर्ब्रह्माकारवृत्तिर्नाम निर्विकल्पकत्वैकाम्रत्वेन बुद्धेरवस्थानमेव; तथासत्यात्मसाक्षात्कारसम्भवात् । नचैवं सुषुप्तादप्यात्मसाक्षात्कारमसङ्ग इति वाच्यं, तदानीं बुद्धेरेवासत्त्वात् । जाग्रत्स्वप्नयोस्तु बुद्धेर्विक्षिप्ता-नैकाम्रतयावस्थानम् । एवं बुद्धैकाम्रत्वात्साक्षात्कारोपयोगित्वादेव दृश्यते त्वग्रथमा बुद्धयेत्युक्तं, ननु बुद्धिवेद्यत्वादिति । अत एव स्वसंवेद्योद्यमात्मा । नहि बुद्धिवेद्यत्वे सति स्वसंवेद्यत्वं सिध्यति-- बुद्धेरन्यत्वात् । नच स्वसंवेद्यत्वमपि कथं वेदितरीति वाच्यं, अनन्मवेद्यत्वे स्वसंवेद्यत्वस्य तात्पर्यात् । नचानुभक्तरूपस्यात्मनः कथं वेदितृत्वमिति वाच्यं, सर्वपकाशकत्वस्यैव वेदितृत्वात् । अनुभवरूपेण ह्यात्मना सर्वं पकाशयते- 'तस्य मासा सर्वमिदं विभा'तीति श्रुतेः । तस्य भासेति राहोश्शिर इतिव-द्वेदेन निर्देशः । आत्मचैतन्येनेत्यर्थः । तस्माद्ज्ञानस्वरूप एवात्मा ज्ञानाविषयश्च । आत्मत्वादेव स्वपकाशश्चेति नास्या ज्ञातव्यः केनचित्पमाणेन सर्वप्रमाणानां तेनैव ज्ञायमानत्वादिति संश्लेषः ।

ज्ञानात्मनोरुभयोश्च निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठेति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तन्निराकृतमपि स्थूणानिखननन्यायेन तन्निराकरणं पुनस्स्थापयितुं भङ्गयन्तरेण तमेव पूर्वपक्षं पुनरुत्थापयति—केचि-चित्तिवति । सुगुणब्रह्मोपासनतत्परा इह केचिच्छब्देनोच्यन्ते । पण्डितनात्मानं मन्त्रन् इति पण्डितं-

ज्ञाननिष्ठेत्याहुः । सत्यं, एवं गुरुसम्प्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तवह्निर्विषयासक्त-
बुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां । तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि
सद्बुद्धिर्नितरां दुस्सम्पाद्यात्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः । यथा च 'एतदेव-
मन्याः, ननु वस्तुतः पण्डिता इत्यर्थः । निराकारत्वादिति । आत्मन इति शेषः । आत्मवस्तुन-
स्सकाशाद्बुद्धिरपैति- अपगच्छति; नात्मनि निष्ठां लभत इत्यर्थः । अत इति । एवं बुद्धेरात्मन-
स्सकाशादपगमाद्धेतोरित्यर्थः । सम्यग्ज्ञाननिष्ठा केवलात्मज्ञाननिष्ठा दुस्साध्या दुस्सम्पाद्येति केचि-
दाहुरित्यन्वयः ।

अयममीषामाशयः—यद्यप्यनात्माकारनिवृत्त्याऽऽत्मज्ञानं सुलभं, तथाप्यात्मज्ञाननिष्ठा दुस्साध्या ।
कुतः ? ज्ञाननिष्ठा नाम ज्ञाने नितरां स्थितिः, सा च बुद्धेरेव धर्मः । ज्ञेये आत्मन्येव बुद्धेस्वस्थानं
चिरकालमिति यत्सैवात्मज्ञाननिष्ठेत्युच्यते । यथा विष्णुध्याननिष्ठा ध्येये शङ्खचक्रगदाधारे विष्णौ
चिरकालं बुद्धेस्वस्थितिर्विष्णुध्याननिष्ठेत्युच्यते तद्वत् । तथासति बुद्धेस्साकारमेव वस्तु चिरकाल-
मवलम्बनं भवितुमर्हति, ननु निराकारं वस्तु । निराकारे आत्मवस्तुनि क्षणकालमेव बुद्धयवस्थापनस्य
दुष्करत्वेन किंपुनर्बहुकालमिति दुस्साध्यैवात्मज्ञाननिष्ठेति ।

एवमात्मनो निराकारत्वादेव तद्ज्ञाननिष्ठाया दुर्लभत्वे किंपुनर्ज्ञानस्यापि निराकारत्वे तस्या
दुर्लभत्वं वक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायोऽनेन द्योत्यते । शङ्खचक्रगदाधरोऽयं विष्णुरिति साकारज्ञानव-
न्निराकारज्ञानस्य चिरमवस्थातुमयोगात् । वस्तुतो निराकारज्ञानस्यैवामत्यक्षत्वेनापमाणत्वात् । न चाय-
मात्मेति निराकारं ज्ञानमस्तीति वाच्यं, तस्यापि साकारत्वात् । विषयवत्त्वं हि ज्ञानस्य साकारत्वम् ।
तस्मान्निराकारस्य ज्ञानस्यैवासिद्धेः कथं पुनस्तन्निति सिद्धिः ? किं चायं घट इतिवदयमात्मेति ज्ञानं
भवितुमेव नार्हति षट्पदपस्यक्षत्वादात्मनः । न ह्यपत्यक्षं देशान्तरस्थं वस्तु रजतादिकमिदं रजतमिति
ग्रहीतुं शक्यते । तस्मादात्मज्ञाननिष्ठा दुस्साध्येति सिद्धान्ती 'किं विदुषामात्मज्ञाननिष्ठा दुस्साध्येति
ब्रूये, उताविदुषा'मिति विकल्प्य द्वितीयमङ्गीकरोति—सत्यमिति । सम्यक्प्रमाणेषु वेदान्तशास्त्रादि-
ष्वित्यर्थः । आद्यं दूषयति—तद्विपरीतानामिति । तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो विपरीतास्तद्विपरीताः, गुरु-
सम्प्रदायवतां श्रुतवेदान्तानां बहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेषु कृतश्रमाणां चेत्यर्थः । लौकिकानि
ग्राह्यग्राहकरूपाणि द्वैतवस्तूनि षट्पटादीनि चक्षुरादीनि च तेषु बुद्धिर्नितरां दुस्सम्पाद्या, न त्वद्वैते
आत्मनीति भावः । तत्र हेतुमाह—आत्मेति । विदुषां विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः ।
'एतदात्ममिदं सर्वं, सर्वमात्मैवाभूद्विज्ञानतः, वासुदेवस्सर्वमिति, मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्तीति, यत्र
सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन कं पश्ये'दित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो विदुषां ब्रह्मव्यतिरेकेण किञ्चिदपि द्वैतं न
भातीति द्वैतनिष्ठैव विदुषां दुस्सम्पाद्या- अनुपलभ्यमानत्वादद्वैतस्य ।

न ह्यनुपलब्धे वक्ष्यापुत्रादौ कस्यापि बुद्धिस्स्यात् । अद्वैते आत्मनि तु बुद्धिनिष्ठा सुभैव-
नित्यापरोक्षत्वादात्मनः । आत्मा हि स्वयं, न हि स्वस्य स्वयं कदाचिदप्यपत्यक्षो भवेत् ।

मेव, नान्यथेत्यवोचाम । उक्तं च भगवता 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने'रिति । तस्माद्बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवात्मस्वरूपालम्बने कारणम् । न ह्यात्मा नाम

ननु यच्चक्षुरादिप्रमाणैरुपलभ्यते तदिदं द्वैतं नास्त्यनुपलब्धेरिति, यत्पुनरिन्द्रियाद्यविषयं तदात्मवस्त्वस्त्युपलब्धेरिति च विरुद्धमिदमुभयमितिचेद्विरुद्धमेवाज्ञानां, न तु विदुषाम् । गगनं नीलमिति मन्यमानानां बालानां नीरूपं गगनमिति वचो विरुद्धमेव, ननु गगनतत्त्वविदां तद्वत् ।

ननु 'नाभाव उपलब्धे'रिति सूत्रकारेणैव द्वैताभाववादो निरस्त इति कथं विदुषां न विरुद्धं तव वचनमिति चेत्, मैवम्—अविद्यादशायां द्वैताभावस्य सूत्रकारेण निन्दितत्वात् । नहि श्रुतिविरुद्धमर्थं सूत्रकारो ब्रूयात् । 'नेह नानास्ति किञ्चन, यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र तु सर्वमात्मैवामृतल केन कं पश्येत्, मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य'तीत्यादिना विद्यादशायां सर्वद्वैताभावस्य, अविद्यादशायां द्वैतसत्त्वस्य, अद्वितीयात्मनि द्वैतज्ञाननिन्दायाश्च श्रुतिभिरुक्तत्वात् । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यद्वैतत्वमत एव हि ब्रह्मणस्सिद्धचेत्कथमन्यथा विद्यादशायामपि द्वैतसत्त्वे ब्रह्माद्वितीयं स्यात् ?

तस्मादविद्यायामन्तरावर्तमानैर्बौद्धैरुक्तस्य द्वैताभावस्याविद्याविषयत्वेन तदानीं तदभावप्रतिपादनमयुक्तमिति निन्दितं तन्मतं सूत्रकारेणेति कृत्वा विद्वद्दृष्ट्या द्वैताभावस्सिद्ध एव- अनुपलब्धेर्द्वैतस्य विद्यादशायाम् । नहि ह्युत्पत्तिमूर्त्तिसु द्वैतोपलम्भो येन विद्यादशायां द्वैतोपलम्भस्याद्विदुषाम् । तस्मादविद्यादशायां द्वैतस्योपलब्धेर्हेतोरभावो न युक्तः; विद्यायामनुपलब्धेर्हेतोरभावो युक्त एव । ततश्च विद्यावतामात्मज्ञाननिष्ठा, अविद्यावतां द्वैतज्ञाननिष्ठेव सुलभैव । यथा चैतदेवमेव भवति, अन्यथा न भवति तथा पूर्वमेवावोचाम । नन्विदं तव व.पोलकस्तिपतमेवेत्यत आह—उक्तं भगवतेति । यस्यामविद्यादशायां भूतानि जामति व्यवहरन्ति सा पश्यतो मुनेर्विदुषो निशा निशेवाप्रकाशा । द्वैतानुपलब्धेर्विदुष इति भावः । तस्मादिति । विदुषां ज्ञाननिष्ठायामसुलभत्वादित्यर्थः । बुद्धेरात्मस्वरूपावलम्बने प्रति बाह्याकारभेदज्ञाननिवृत्तिरेव कारणं, न त्वात्मनस्ताकारत्वमित्यर्थः ।

अयं भावः—निराकारत्वादात्मन्यालम्बने बुद्धिर्न चिरं तिष्ठतीति यदुक्तं तदयुक्तम् । साकारेऽपि विष्णुमूर्त्यालम्बने विषयलम्पटानां बुद्धिनिष्ठाऽदर्शनात् । तस्मादालम्बनविशेषे बुद्धिनिष्ठाप्रत्यालम्बनगतसाकारत्वं न प्रयोजकं, किं तु तदालम्बनातिरिक्तविषयानवगाहित्वमेव बुद्धेः । तथा चानात्माकारानवगाहित्वे सति बुद्धेरात्मस्वरूपावलम्बने निष्ठा सम्भवत्येव । यथा समुणोपासकस्य शब्दादिविषयानवगाहित्वे सति बुद्धेर्विष्णुमूर्त्यालम्बने निष्ठा सम्भवति तद्वत् । ततश्चात्मज्ञाननिष्ठाकामेन पुरुषेण विदुषा बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेव कार्या । तस्यां च कृत्यायां स्वत एव बुद्धिरात्मनि निष्ठिता भवति । समुणोपासकस्य तु शब्दादिबाह्यविषयबुद्धिनिवृत्तिमात्रेण न विष्णुस्वरूपज्ञाननिष्ठा सम्भवति; किं तु शब्दादिभ्यो बुद्धिं प्रत्यावर्त्य मनसि विष्णुमूर्त्तकारं कल्पयित्वा तत्र बुद्धिर्बला-

कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादेयो वा; अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि स्वार्थाः
 स्ववेशनीयेति श्लोकोऽधिकउर एव । तस्य च कल्पिताकारस्य चिरमवस्थापनमपि क्लेशावहमेव ।
 तस्मात्साकारविष्णवादिमूर्तिध्याननिष्ठापेक्षयाऽऽत्मज्ञाननिष्ठैव सुलभा । बाष्पाकारभेदज्ञानं त्यक्त्वा
 तृष्णीमवस्थितायां सत्यां बुद्ध्यावात्मस्वरूपस्फुरणात् । न चैवं सकृत्स्फुरितेऽप्यात्मनि बुद्धिश्चिरं न
 तिष्ठति गुणाभावादिति वाच्यं, परमानन्दरूपत्वादात्मनः- 'सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः, 'आनन्दो
 ब्रह्मेति व्यजाना'दिति श्रुतेश्च; सुषुप्तौ सर्वपाणिनामात्मानन्दानुभवाच्च; अभीष्टविषयसिद्धिवशादन्तर्मुख-
 मनोवृत्तौ प्रतिफलितस्यात्मानन्दस्यैव विषयानन्दत्वाच्च । यदि बुद्धिस्तद्गदात्मानन्दमनुभवेत्तर्हि तं न
 परित्यजेदेव । किं निद्रासुखमनुभवन्तः पुरुषा निद्रां स्वेच्छया परित्यजन्तो दृश्यन्ते ? अत एव--
 'यस्त्वात्सरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत' इत्युक्तम् ।
 तस्मादकृतबुद्धेरेवात्मस्वरूपायलम्बनं दुर्लभं क्लेशावहं च, नतु कृतबुद्धेः ।

नन्वविषयो ह्यात्मा कथं बुद्धेर्विषयस्यादिति चेत्, मैवम्—असंस्कृतबुद्धेरेवाविषय इत्युक्त-
 त्वात् । संस्कृतबुद्धिरपि नात्मानं विषयीकरोति बुद्धेरेवात्मना गुह्यमाणत्वात्किं तर्ह्येकामा सत्यात्मानन्दं
 स्वप्रतिफलितमनुभवतीत्येतावतैव बुद्धिविषय आत्मेत्युच्यते । नच कथं बुद्धेर्जडाया आनन्दानुभवितृत्व-
 मिति वाच्यं, आत्यचैतन्यमतिफलनेन चेतनत्वादबुद्धेः । एतेनात्मनः स्वानन्दानुभवे किं बुद्ध्यैकाग्र्ये-
 णेति शङ्कापि परास्ता । प्रमातृस्वरूपानन्दानुभवंप्रति बुद्ध्यैकाग्र्यस्य साधनत्वमिति । मोक्षे तु
 स्वरूपचैतन्येनैवात्मन आनन्दानुभवः, सुषुप्तौ त्वविद्यावृत्तिभिरिति विवेकः ।

नन्वप्रसिद्धमिदं ब्रह्म कथं विदुषाप्युपलभ्येत ? येन तस्यात्मज्ञाननिष्ठा स्यादत आह—
 न हीति । कस्यचिदपि कदाचिदप्यात्मा नाप्रसिद्धः । आत्मत्वादेवेति भावः । अत एव प्राप्यो वा
 न भवति- नित्यासत्त्वादात्मन इति भावः । अत एव हेयो न भवति । हातुं त्यक्तुं शक्यो हेयः ।
 हातुरेवात्मत्वादिति भावः । उपादेयोऽपि न भवति- उपादातुरेवात्मत्वादिति भावः । न चैवं प्रसिद्ध-
 यात्मानं कथं सर्वे सच्चिदानन्दं न विदुरिति वाच्यं, सर्वेषां सच्चिदानन्दरूपत्वेन न प्रसिद्धः; किं त्वात्म-
 त्वेन रूपेणैव । योऽयमात्मत्वेन प्रतिपद्यते तस्य स प्रसिद्धः । यथा देवदत्तो मनुष्यमात्मत्वेन प्रति-
 पद्यत इति मनुष्यदेहरूप आत्मा देवदत्तस्य प्रसिद्धः । विष्णुमित्रो मन आत्मत्वेन प्रतिपद्यत इति
 तस्य मन आत्मा प्रसिद्धः- सुख्यहं दुःख्यहमिति । विदुषां तु क्षेत्रज्ञ एवात्मत्वेन प्रसिद्ध इति ते
 सच्चिदानन्दं ब्रह्मैवात्मानं विदुः । अत एवाविद्वद्भिरात्मत्वेन गृहीतानामनात्मनामन्यत्वेन गृहीतस्य च
 ब्रह्मणो यथावद्ग्रहणार्थं वेदान्तशास्त्रं प्रवर्तितं कृषालुना भगवता, न त्वमसिद्धमात्मानं बोधयितुम् ।
 येनात्मा बोद्धुमिष्टस्तस्यैवात्मत्वात् ।

ननु यामहं न जानामीत्यनुभवादमसिद्ध एवात्मेत्यत आह—अप्रसिद्धे हीति । तस्मिन्नात्म-
 न्यमसिद्धे सति हि स्वार्थास्सर्वाः मवृत्तयो व्यर्थाः प्रसज्येरन् । यद्यमसिद्धस्यादात्ता तर्हि लौकिकै-

सर्वाः प्रवृत्तयो व्यर्थाः प्रसज्येरन् । नच देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नच सुखार्थं सुखं, दुःखार्थं वा दुःखमात्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य वैदिकैश्चात्मार्यं क्रियमाणास्सर्वे व्यवहारा लुप्येरन्नेव । ममेदं सुखमिष्टं स्यान्ममेदमनिष्टं दुःखं मामृत् , अनेन भोजनेन मैथुनेन च मम सन्तोषस्यात् , अनेन यज्ञेन मन स्वर्गस्यादित्येवमभिसन्धाय हि पुरुषस्तेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तते । स्वस्यैवाप्रसिद्धत्वे कथं तस्मवृत्तिः ? ननु देहाद्यर्था भोजनादिप्रवृत्तयो भोजने कृते देहादेर्वृद्धिस्तस्मिन्नकृते नाशश्च भवतीति । अत आह—न चेति । प्रवृत्तीनां देहाद्यचेतनार्थत्वं कल्पयितुं न शक्यं- देहादीनामचेतनत्वाद्नेन भोजनेन मम वृद्धिस्त्यादिति न देहादीनां ज्ञानसम्भवः- अचेतनत्वात् । एवं ज्ञानाभावादेव देहादीनां भोजनादेषु न प्रवृत्तिः । नच मम देहाभिवृद्धिस्त्यादिति भोजने प्रवर्तते देहीति देहार्थमेव प्रवृत्तिरिति वाच्यं, किं देहादन्यस्यात्मनो देहाभिवृद्ध्या ? तस्माद्देहाभिवृद्धिरप्यात्मसुखायैवाकांक्षितेत्यात्मार्यमेव देहाभिवृद्धिकरभोजनादौ प्रवृत्तिरपि, ननु देहार्थम् ।

ननु प्रवृत्तयो नात्मार्याः, नापि देहाद्यर्थाः, किंतु सुखार्था एवेत्यत आह—नच सुखार्थमिति । प्रवृत्तयस्सुखार्था भवन्तुनाम, तच्च सुखं किमर्थमाकांक्षयते पुरुषेण ? किमात्मार्यं ? यद्वा सुखार्थम् ? आद्ये- सुखस्यात्मर्थत्वासुखहेतुप्रवृत्तयोऽप्यात्मार्या एवेति सिद्धमात्मार्यत्वमात्मसुखार्थत्वात्प्रवृत्तीनाम् । द्वितीये- सुखार्थं सुखं पुरुषेणाकांक्षयत इत्यनुपपन्नं व्याघातात् ; सुखस्याचेतनत्वात् । फलमूतस्य साधनमूतस्य च सुखस्यैकत्वे आत्माश्रयात् ; भिन्नत्वेऽनवस्थानात् । तस्मान्न सुखार्थं सुखमिष्यते । एवं दुःखार्थं च दुःखं नेष्यत इति दुःखहेतुप्रवृत्तयोपि न दुःखार्थाः, किंतु शत्रुशरीराद्यवच्छिन्नात्मार्या एव । तत्र हेतुमाह—आत्मेति । सर्वव्यवहारस्यात्मावगत्यवसानार्थत्वात् । आत्मावगतिरेवावसानार्थश्चरमार्थः पर्यवसानमिति यावत् । यस्य तत्त्वादात्मावगतिपर्यवसायित्वादित्यर्थः । आत्मावगतिरवसानं यस्य स आत्मावगत्यवसानः, अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वादिति वा । सर्वव्यवहारार्थत्वात्प्रसिद्धिपर्यवसायित्वादित्यर्थः । सर्वस्यापि व्यवहारस्य यो योऽर्थः सुखदुःखसुकृतदुष्कृतादिः स सर्वोऽप्यात्मानमेवासाध नश्यति, नत्वन्यत्र गच्छतीत्यर्थः । तस्मादात्मन्यप्रसिद्धे सति कर्तुर्भोवतुश्चाभावाद्यर्था एव स्युस्सर्वाः प्रवृत्तयो लुप्ताश्च । यो हि क्रियासु प्रवर्तते, यश्च क्रियाफलमनुभवति तस्यैवाप्रसिद्धत्वे कथं क्रियाणां सिद्धिः ? क्रिया हि कर्तृपरतन्त्रा, न स्वतस्सिद्धयेत् । तस्माद्यः कर्म चिकीर्षति यश्च तत्फलमनुबुधति स आत्मा सुप्रसिद्ध एव । तस्मादिति । प्रसिद्धत्वादेवात्मन इत्यर्थः । परिच्छेदनाय ज्ञानायेति यावत् । प्रमाणेन चक्षुरादिना प्रमेयं घटादिकं परिच्छिद्यमानं दृश्यते लोके । एवं स्वदेहरय केनापि प्रमाणेन परिच्छेदो न दृष्टः- प्रमाणव्यवहारात्प्रमेयं सर्वस्य स्वदेहज्ञानसम्भवात् । नहि मनुष्यश्चक्षुषा मनुष्यमात्मानं जानाति, तथासति तमसि चक्षुर्व्यापारामावात्मन्युप्योऽहमिति ज्ञानसम्भवप्रसङ्गात् । नच देहाद्य स्थौर्यकार्श्यादिपरिच्छेदनाय चक्षुरादिकमावश्यकमिति । सहि न देह-

परिच्छेदनाय न प्रमाणान्तरापेक्षा; ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वादवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षेत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसिद्धेति सिद्धम् ।

येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं, तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयाऽवगतिरिति ज्ञानमत्यन्तं परिच्छेदः, किंतु गुणपरिच्छेद एवेति । एवं देहपरिच्छेदस्य प्रमाणान्तरानपेक्षत्वं प्रति हेतुरन्तरतमत्वमेव । अन्तरतमत्वं च नित्यसन्निहितत्वम् । नह्यसन्निहित इवामलके करतलामलकेपि प्रमाणापेक्षास्ति पुरुषस्य । तदेव करतलामलकं यदि क्वचित्किसं स्यात्तर्हि तत्परिच्छेदनं पुनरावश्यकमेव । एवं च सति सन्निहितत्वासन्निहितत्व एव वस्तुनः परिच्छेदने प्रमाणापेक्षत्वतदपेक्षत्वयोः प्रयोजक इति सिद्धम् ।

ततोपीति । देहादपीत्यर्थः । तदवगतिमात्मज्ञानं प्रति प्रमाणान्तरापेक्षा नास्ति । प्रमाणव्यापारात्प्रामाण्यज्ञानसम्भवाद्यः प्रमाणव्यापारेणात्मानं बोद्धुमिच्छति- तस्यैवात्मत्वात् । प्रमातर्यपि प्रमाणव्यापार इत्यस्य विरुद्धत्वाच्चेति हेतोः विवेकिनामात्मज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धा । न चात्मज्ञानसम्भवेपि तन्निष्ठा न सम्भवतीति वाच्यं, स्वस्मिन्कदाचिदपि संशयविपर्ययज्ञानानामसम्भवेन निष्ठाया अपि सुलभत्वात् । नह्यज्ञोपि मनुष्यत्वेनाभिमतमात्मानं कदाचित्किमहं मनुष्य उत पशुरिति, पशुरेवाहमिति, नाहं मनुष्य इति च प्रत्येत्येन संशयादिभिरहं मनुष्य इत्यात्मज्ञानस्य निष्ठा दुर्लभा स्यात् । तथा प्राज्ञोपि सच्चिदानन्दब्रह्मत्वेनाभिमतमात्मानं कदाचिदपि किमहं ब्रह्म, उत संसारीति, संसार्येवाहमिति, नाहं ब्रह्मेति च प्रत्येत्येन संशयादिभिरहं ब्रह्मेत्यात्मज्ञाननिष्ठा दुर्लभा स्यात् । नहि यथावदज्ञाते घटे वस्तुनि संशयाद्युपपत्तिर्धेन घटोऽयमिति ज्ञानं निष्ठितं न भवेत् । नहि कोपि यथावदज्ञातं घटं पुनर्विस्मरत्येन तदविस्मरणाय घटो घट इत्येवं ज्ञानमभ्यस्येत । तस्मादात्मज्ञानं तन्निष्ठा च सुलभैव । येतु पुनरात्मानं ब्रह्मेत्यविदित्वा अज्ञादिष्विवात्मनि ब्रह्मबुद्धिमध्यस्याहं ब्रह्मेत्युपासते तेषां मवत्वात्मध्याननिष्ठा दुर्लभा । बुद्धेरेवंविषयाने चिरावस्थायनस्य दुश्शकत्वात् । 'चञ्चलं हि मनः कृष्ण !' इत्युक्तं प्रागे-वार्जुनेन । तस्माद्विवेकिनां लब्धगुर्वादिप्रसादानामात्म ज्ञाननिष्ठा सुलभैवेति सिद्धम् ।

ननु निराकारोऽप्यात्मा भवतु प्रसिद्धः, नित्यापरोक्षत्वान्निराकारं ज्ञानं त्वमसिद्धमेवामस्यक्षत्वादत्त आह—येषामिति । येषां वादिनां निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षमित्यभिमतं तेषामपि ज्ञानमत्यन्त-प्रसिद्धमेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । कुतः ? ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरिति हेतोः । घटादयो हि ज्ञेयाज्ञानवशेनैवावगम्यन्ते ज्ञात्वा । नहि घटमानयेति पित्राऽऽदिष्टः पुत्रोऽयं घट इति ज्ञानाभावे घटमानयेत् । नचायं घट इति ज्ञानस्य साकारत्वात्प्रसिद्धत्वमिति वाच्यं, तत्रापि विषयांशो घट एव साकारः, नतु विषयंशो ज्ञानमिति । तथाहि- अयं घट इति ज्ञानस्य साकारत्वं किं त्वं घटशब्दस्त्वादब्रूवे उत घटवत्कम्बुग्रीवाद्याकारवत्त्वात् ? नाद्यः- अयं घट इति वाक्य एव शब्दोऽस्ति, नतु तदज्ञान इति । अन्यथा अयं रामशब्द इति ज्ञानेऽपि रामशब्दस्स्यात् । नचेष्टापतिः- रामशब्दे रामशब्द इति

व्याघातात् । शब्दवतो वाक्यत्वेन ज्ञानस्यापि वाक्यत्वप्रसङ्गात् । ज्ञाने वर्तमानस्य शब्दस्य महणाय ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । स्वेनैव स्वधर्मभूतशब्दमहणस्यासम्भवात् । यद्ययं घट इति ज्ञाने घटशब्दस्याच्छेदं ज्ञानं घटशब्दयुक्तमिति ज्ञानं स्यात्, तच्च न दृश्यतेऽनुभवविरोधात् । नहि कोऽपीदं ज्ञानं घटशब्दवदिति प्रयेति । तस्मात् ज्ञाने घटशब्दोऽस्ति, नापि कम्बुग्रीवाद्याकारोऽस्ति ज्ञाने तददर्शनात् । यद्यस्ति तद्द्रष्टव्यार्थं ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्, स्वेनैव स्वाकारमहणायोपादिदं कम्बुग्रीवाद्याकारवद्ज्ञानमिति प्रतीत्यभावादिति । नच सविषयत्वादयं घट इति ज्ञानं साकारमिति वाच्यं, किं सविषये ज्ञाने घटो विषयः, उत निर्विषये ? आद्ये घटस्य ज्ञानविषयत्वापत्तेः प्राकृत्यं ज्ञानस्य सविषयत्वम् ? द्वितीये- सिद्धमेव निराकारं ज्ञानम् । नचोत्पन्ने ज्ञाने घटो न विषयो भवति, किंतुत्पद्यमानमेवं ज्ञानं सविषयमुत्पद्यत इति वाच्यं, ज्ञानस्य जन्मनाशयोरभावात् । भावे वा तद्द्रष्टव्यार्थं ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्, स्वेनैव स्वनाशोदयमहणासम्भवाच्च । नच ज्ञाना ज्ञानस्य जन्मनाशौ गृह्येत इति वाच्यं, ज्ञानस्यैव ज्ञातृत्वात् । नच ज्ञानं न ज्ञाता, किंतु ज्ञानाश्रयो ज्ञानेति वाच्यं, ज्ञानोदयात्प्राग्ज्ञानानाशानन्तरं च तस्य ज्ञातृत्वासिद्धेः । नचेष्टापत्तिः- स्वत्समीहितज्ञानोदयतन्नाशयोरेवासिद्धेः । कथम् ? असाक्षिकयोर्ज्ञानप्रागभावप्रध्वंसाभावयोरनभ्युपगन्त्वयत्वात् । नचात्मसाक्षिकावेवेति वाच्यं, ज्ञानप्रागभाववत्यात्मनि ज्ञानसत्त्वायोगात्, तत्सत्त्वे वा ज्ञानप्रागभावायोगात् । एवं ज्ञानप्रध्वंसानन्तरं ज्ञानसत्त्वयोगात्, तत्सत्त्वे ज्ञानप्रध्वंसायोगाच्च । तस्माद्ज्ञानप्रागभाववतो ज्ञानप्रध्वंसाभाववत्त्वात्मनो ज्ञातृत्वमसम्भव्येव ।

ननु सविषयाण्युत्पद्यमानानि ज्ञानान्यनन्तानि तत्प्रागभावाश्चानन्तास्तत्प्रध्वंसाभावाश्चानेक इति चे-
न्मैवम्—युगपदनन्तज्ञानसत्त्वे प्रमाणाभावात् । अयं घट इति ज्ञानसत्त्वे अयं पट इति ज्ञानान्तरा-
नुदयात् । क्षणभेदाद्ज्ञानभेदाभ्युपगमे तु पूर्वोक्तदोषप्रसक्तिः । पटज्ञानानाशानन्तरं घटज्ञानोदयात्प्राक्च
ज्ञानाभावादात्मनः पटज्ञाननाशो घटज्ञानोदयश्चासाक्षिकत्वाच्चैव सिद्ध्यत इति । नचार्थं घटप्रागभाव इति,
अयं घटप्रध्वंसाभाव इति च ज्ञानमस्ति तदाप्यात्मन इति वाच्यं, तथाऽनुभवाभावात् । नच घटो नास्ती-
त्यनुभवोऽस्तीति वाच्यं, तद्ज्ञानेन घटज्ञानोदयतन्नाशयोर्ग्रहणायोगात् । घटभावा एव हि तेन गृह्यते,
अयं घटप्रागभाव इत्यनुभवसत्त्वेपि न तेन घटज्ञानोदयो गृह्यते । नाप्ययं घटप्रध्वंसाभाव इति ज्ञानेन
घटज्ञाननाशः, किंतु घटाभाव एव गृह्यते । तस्मादयं घटज्ञानोदयः, अयं घटज्ञाननाश इति ज्ञानाभावा-
दासाक्षिकावेव घटज्ञानस्यापि जन्मनाशौ । यदि घटज्ञानोदय इति ज्ञानमस्तीत्यामहस्तर्हि तस्यापि घट-
ज्ञानोदयज्ञानस्य सादित्वेन घटज्ञानोदयज्ञानोदयार्थमन्यस्यापि ज्ञानस्याभ्युपगन्त्वयत्वादनवस्थादोषप्रसक्तिः ।

नन्वनुमानाद्घटज्ञानस्य जन्मनाशौ सिद्ध्यतः- अस्मिन्क्षणे घटज्ञानसत्त्वात् ; क्षणान्तरे तदभावा-
च्चेति चेत्, मैवम्—क्षणान्तरे घटज्ञानाभावरूपहेतौरेवासाक्षिकत्वेनानुमानानवतारात् । तस्मान्नोदेति

प्रसिद्धं सुखादिवदेवेत्यभ्युपगन्तव्यं जिज्ञासानुपपत्तेश्च । अप्रसिद्धं चेदज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञा-
नास्त्वैतयेषा संविदेका स्वयंप्रभा । न चैवं सदापि घटज्ञानमेव भवेदिति वाच्यं, ज्ञाने सदापि घटस्य
विषयत्वाभावात् । तदभावे को हेतुरिति चेदुच्यते- न हि केवले आत्मस्वरूपभूते ज्ञाने घटादयो
विषया भवितुमर्हन्ति- सुषुप्त्यादावपि तत्प्रसङ्गात् । किं तर्हि, बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्ते चैतन्य एव । सा च
बुद्धिवृत्तिः क्षणिकेति न घटज्ञानस्य सदा सत्त्वप्रसङ्गः । न चैवं विषयाकारपरिणामरूपाया बुद्धिवृत्ते-
स्साकारत्वात्तदभिव्यक्तचैतन्यमपि साकारमेवेति सिद्धं ज्ञानस्य साकारत्वमिति वाच्यं, दर्पणाभिव्यक्त-
मुखस्य दर्पणाकारेण साकारत्वाददर्शनात् । अन्यथाऽन्तःकरणप्रतिफलित आत्माऽप्यन्तःकरणाकारेण
साकारस्स्यात् । जले प्रतिफलितं गगनमपि जलाकारेण साकारं स्यात् । तस्मात्प्रतिबिम्बस्य बिम्बा-
कारत्वमेव, नोपाध्याकारत्वमिति न बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्य बुद्धिवृत्त्याकःस्त्वं, किं तु बिम्बभूतचैत-
न्याकारत्वमेव । तच्च चैतन्यं निराकारमिति प्रतिबिम्बचैतन्यमपि निराकारमेव । बिम्बप्रतिबिम्बयो-
रौपाधिक एव भेदो न तात्त्विक इति न चैतन्यद्वित्वप्रसङ्गः ।

ननु यदा बुद्धिवृत्तिरस्ति तदा तत्प्रतिफलितचैतन्यमस्ति; यदा बुद्धिवृत्तिर्नास्ति तदा प्रतिबिम्ब-
चैतन्यमपि नास्तीति वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं न नित्यमिति चेत्, मैवम्—यदि वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं
बिम्बचैतन्यादतिरिक्तं स्यात्तर्हि भवेदेवानित्यं, ननु तथातिरिक्तम् । किंतु तदनतिरिक्तमेवेति नित्यमेव-
प्रतिफलनांशस्यानित्यत्वेऽपि चैतन्यांशस्य नित्यत्वात् । तस्मान्निराकारमेकं स्वपदं नित्यं च ज्ञानमिति
स्थितम् । तदेवात्मस्वरूपमिति च । नच न ज्ञानाभास्मेति वाच्यं, आत्मनो ज्ञानादन्यत्वे घटादिव-
द्भास्यत्वप्रसङ्गात् । घटादयो हि ज्ञानेन भास्यन्ते । नच सूर्यस्थानीय आत्मा, प्रकाशस्थानीयं ज्ञान-
मिति वाच्यं, प्रकाशःतिरिक्तसूर्यभेदाभ्याभावात् । नच प्रकाशश्चूर्णस्थानीयः, पिण्डस्थानीयस्तु सूर्य इति
वाच्यं, चूर्णस्यैव पिण्डीभूतत्वेन चूर्णात्मकत्वात्पिण्डस्य । नच घनीभूततेजःपरमाणुपुञ्जसूर्यः, विरली-
भूतास्तु तेजःपरमाणवः प्रकाश इति वाच्यं, सूर्यस्य सावयवत्वेनैतत्कल्पनाया उपपत्तावपि निरवयवस्य
नात्मन एतत्कल्पनोपपद्यते । घनीभूतज्ञानावयवपुञ्ज आत्मेति विरलीभूतज्ञानावयवा ज्ञानमिति च वक्तु-
मशक्यत्वात् । तस्माद्ज्ञानमेवात्मा ।

ननु यदि ज्ञानमेवात्मा तर्ह्यात्मनस्सुप्रसिद्धत्ववचनेनैव ज्ञानस्यापि सुप्रसिद्धत्वं सिद्धमिति कुतः
पुनर्वचनं ज्ञानमत्यन्तप्रसिद्धमिति चेदुच्यते—ब्रह्मण आत्मत्वेन रूपेण सुप्रसिद्धिः पूर्वमुक्ता ज्ञानत्वेन
रूपेणाधुनेति । तस्माद्ज्ञानस्याप्रसिद्धत्वे ज्ञानवशेन ज्ञेयावगतर्निव स्यादिति सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः—
ज्ञानपूर्वकत्वासर्वव्यवहारस्य । तस्माद्ज्ञानमत्यन्तप्रसिद्धं किमिवेत्यत आह—सुखादिवदिति । नहि
स्वानुभवसिद्धं सुखं केनापि प्रमाणान्तरेण बोद्धुमिच्छति पुरुषः । एवं प्रसिद्धत्वादेव सुखादिवद्ज्ञान-
स्यापि जिज्ञासानुपपत्तिरित्याह—जिज्ञासानुपपत्तेश्चेति । तदेव विवृणोति—अप्रसिद्धमिति ।
जिज्ञास्येत ज्ञातुमिष्येत । यथा ज्ञेयं घटादिविषयं ज्ञातुमिच्छति पुरुषः, तथा ज्ञानं ज्ञातुं नेच्छति ।

स्येत । यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाता व्याप्तुमिच्छेत् । न चैतदस्ति । अतोऽत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं ज्ञाताप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्मादात्मज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः; किं त्वनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तावेव । तस्माद्ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ॥५०॥

कृतः ? प्रसिद्धत्वादेव । अप्रसिद्धं हि जिज्ञासाविषयम् । ज्ञेयवदित्येतद्विवृणोति—यथेति । ज्ञेय-मित्यस्यैवार्थो ज्ञातव्यमिति । घटादिलक्षणं वस्तु यथा ज्ञानेनाप्तुमिच्छति ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । तथा ज्ञातव्यं ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेणाप्तुमिच्छेत्- ज्ञातव्यत्वाविशेषाद्ज्ञानघटयोः ।

ननु ज्ञानमपि ज्ञेयमिव ज्ञातुमिच्छेत्को दोषस्तत्राह—नचैतदस्तीति । एतद्ज्ञानस्य जिज्ञास्यमानत्वं नैवास्ति ज्ञानेन घटमिव ज्ञानमप्याप्तुमिच्छति यदि तर्हि करणभूतं तद्ज्ञानं कर्मभूता-द्ज्ञानार्त्किं भिन्नमुताभिन्नम् ? आद्ये- तदपि करणभूतं ज्ञानमाप्तुं ज्ञानान्तरं करणं स्यादित्येवमनवस्था । द्वितीये- स्वस्यैव करणत्वं कर्मत्वं चेति विरुद्धं, तस्मान्न ज्ञानस्य जिज्ञास्यमानत्वमस्ति । अत इति । ज्ञानस्य जिज्ञास्यत्वाभावादित्यर्थः । ज्ञानमत्यन्तप्रसिद्धं स्वप्रकाशत्वादिति भावः । अत एवेति । ज्ञानस्यातिप्रसिद्धत्वादेव ज्ञाता आत्मापि प्रसिद्धः- ज्ञानस्यैवात्मत्वादिति भावः । तस्मादिति । एव-मतिप्रसिद्धत्वाद्ज्ञानस्वरूपस्यात्मन इत्यर्थः ।

नन्वात्मज्ञाने यदि प्रयत्नो न कर्तव्यस्तर्हि वेदान्तशास्त्रं वृथा आत्मज्ञानार्थत्वात्तस्येत्यत आह— किं त्विति । अनात्मन्यव्यक्तादिदेहान्तेष्वित्यर्थः । या आत्मबुद्धिरात्मेति अत्र अविदुषामिति भावः । तन्नित्यत्वावेव मूलः कर्तव्यो मुमुक्षुणोति शेषः । तस्मादिति । अनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तौ सत्यां स्वत एवात्मस्वरूपस्य स्फुरणसम्भवादित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठेत्यात्मज्ञाननिष्ठेत्यर्थः ।

ननु आत्मज्ञाननिष्ठायासुसम्पाद्यत्वेऽपि न तथा किमपि फलं, किंतु ब्रह्मज्ञाननिष्ठैव सम्पाद-नीया; मोक्षहेतुत्वात्सा च न सम्भवति- निराकारत्वाद्ब्रह्मणोऽप्रसिद्धत्वाच्चेति चेत्, मैवम्—ब्रह्म-प्यत्यन्ताप्रसिद्धे सति तद्ज्ञाननिष्ठाया एवानाकाङ्क्षत्वात् । ननु नात्यन्तमप्रसिद्धं ब्रह्म, किं त्वनुमाना-दिना किञ्चित्प्रसिद्धमेव, तत एव तज्जिज्ञासोपतिरिति चेत्तर्हि शास्त्रेण तदेव ब्रह्म आत्मेति विदित्वा सुप्रसिद्धे ब्रह्मणि निष्ठां लभस्व । नच शास्त्रेण ब्रह्मात्माभेदे प्रोक्तेष्वनुभवविरोधात्कथं सोऽर्थोवसीयते ? सुखदुःखजन्ममरणादिलक्षणसंसारवानहं क ? सच्चिदानन्दब्रह्माभेदो मम क ? इति वाच्यं, कथं ज्ञायते संसार्यामेति । नच मयैवानुभूयते मम संसार इति वाच्यं, यस्त्वयाऽनुभूयते संसारस्त नानुभवितु-स्तव धर्मः, किंतु मन आद्यनात्मधर्म एव- स्वधर्मस्य स्वमाद्यत्वासम्भवात् ; जन्ममरणयोर्देहधर्मत्वस्य सुखदुःखयोर्मनोधर्मत्वस्य च दर्शनात् । नच सुखहं दुःखहमित्यादिप्रतीतेः का गतिरिति वाच्यं, अज्ञानकृताध्यास एव गतिरिति । यथा नास्तिकोऽनात्मदेहवर्मानात्मन्यध्यास्य जातो मृतस्थूलो मनुष्यः काणोऽहमिति मन्यते तथा आस्तिकश्चानात्ममन आदिधर्मानात्मन्यध्यास्य कर्ताऽहं, भोक्ताऽहं, सुख्यहं,

सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते, कथं कार्येति—

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥

बुद्धयेति । बुद्ध्याऽभ्यवसायलक्षणया विशुद्धया माथारहितया युक्तस्सम्पन्नः, धृत्या धैर्येणात्मानं कार्यकरणसङ्घातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीन् शब्द आदि-
दुःखहमिति मन्यते । तस्मादविवेककृत एवायं व्यवहारः । यथात्मवर्षसंसारस्स्यात्तर्हि सुषुप्तिमृति-
मूर्छास्वप्नि स दृश्येत । नचानुभूयमानस्य ज्वरादितापस्य कथमपलाप इति वाच्यं, किं ज्वरादितापो
देहादेरुत्तात्मनः ? आद्ये- सिद्धमसंसारित्वमात्मनः । द्वितीये- कथं सुषुप्तौ ज्वरादितापादर्शनम् ? कथं वा
अनात्मचिकित्सया देहादितापनिवृत्तिः ? यद्ययमात्मतापस्तर्हीत्यैव चिकित्सितव्यः, नतु देहादिः- रोग-
भेषजयोर्वैयधिकरणयोगात् । अन्यथा पितरि रुग्णे सति पुत्रो भेषजं सेवेत् । तस्मादात्मनानुभूयमान-
त्वादेव ज्वरतापादयो नात्मवर्षाः, किंत्वनात्मवर्षा एवेत्यनुभवरूपोऽयमात्मा असंसार्यैव सच्चिदानन्दं
ब्रह्म । एवं ब्रह्मण आत्मत्वादेव ब्रह्मज्ञाननिष्ठा विदुषां सुसम्पाद्या । ये त्वविद्वांसः पण्डितमन्याश्च नाहं
ब्रह्मेति मन्यन्ते तेषां ब्रह्मज्ञाननिष्ठा दुस्सम्पाद्यैवेति समुणब्रह्मोपासने, यद्वा कर्मयोगे ते यावज्जीवं
प्रवर्तन्ताम् । 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गति'मिति गीतावचनादनेकजन्मभिस्ते ज्ञाननिष्ठा-
योग्यतालक्षणां संसिद्धिं प्राप्य सन्न्यस्य ज्ञाननिष्ठां सम्पाद्य सच्चिदानन्दं ब्रह्माहमिति सम्यग्ज्ञाना-
न्मुच्यन्ते । येषां पुनर्जन्मान्तरानुष्ठितसुकृतमयुक्तेश्वरानुग्रहादद्वैतसिद्धिस्त इहैव जन्मनि मुच्यन्ते, अय-
मेव द्वैतिनामद्वैतिनां च विशेषो वक्ष्यमस्या द्वैतिनां मुक्तिस्साक्षात्पुनर्द्वैतिनामिति ॥५०॥

बुद्धयेति । श्लोकमवतारयति—सेयमिति । सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठा कथं कथंत्वेदमुच्यत
इत्यन्वयः । कथं कार्येति । केनोपायेन सम्पाद्येत्यर्थः । मुमुक्षुभिरिति शेषः । विशुद्धया बुद्ध्या
युक्तस्सन् धृत्या आत्मानं नियम्य च, शब्दादीन्विषयान्त्यक्त्वा रागद्वेषौ चोदस्य, विविक्तसेवी लब्धासी
यतवाक्कायमासनसः नित्यं ध्यानयोगपरश्च मृत्वा नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितस्सन्, अहङ्कारं बलं दर्पं कामं
क्रोधं परिग्रहं च विमुच्य निर्ममश्शान्तश्च सन् ब्रह्मभूयाय कल्पत इति श्लोकत्रयान्वयः । विशुद्धया
निष्कपटया बुद्ध्या सात्त्विकया यद्वृत्तिं च निवृत्तिं चेति श्लोकोक्तलक्षणया निश्चयात्मिकया युक्तस्सन्
धृत्या सात्त्विकया पूर्वोक्तलक्षणयाऽऽत्मानमात्मत्वेनाभिमतं कार्यकरणसङ्घातं देहेन्द्रियसङ्घातं नियम्योत्पथा-
न्निवर्त्य पनःपाणेन्द्रियक्रियाणामुच्छाल्मार्गविषयान्निवर्तनस्य सात्त्विकधृतिर्कार्यत्वादिति भावः । यद्वा
नियम्य स्वार्थीनीकृत्य यथा स्वयमिन्द्रियादिपरतन्त्रो न स्यात्तथा कृत्वेत्यर्थः । अत्र एव शब्दस्पर्शादीन्
विषयान् त्यक्त्वा, नहि चपलेन्द्रियस्य चपलचित्तस्य च विषयत्यागसम्भवति । तस्मान्नमनहन्द्रियनिग्रह-
पूर्वकं शब्दादिविषयत्यागः कर्तव्य इति भावः ।

ननु यदि सर्वात्मना विषयत्यागस्तर्हि शरीरमेव पतेदन्नपानाद्यभावात्, ततश्च ज्ञानोदयो न

येषां तान् विषयान् त्यक्त्वा सामर्थ्याच्छरीरस्थितिमात्रहेतुभूतान् केवलान् सुवत्वा ततोऽ-
धिकान् सुखार्थान् त्यक्त्वेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य च
परित्यज्य च ॥५१॥

ततः—

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाकायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

विविक्तेति । विविक्तसेव्यरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं
शीलमस्येति विविक्तसेवी, लघ्वाशी लघुनशीलः- विविक्तसेवालघुनयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन
चित्तप्रसादहेतुत्वाद्ग्रहणं; यतवाकायमानसः- वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि
यस्य ज्ञाननिष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाकायमानसस्स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणस्सन्
ध्यानयोगपरः- ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तनं योग आत्मविषये एकाग्रीकरणं तौ परत्वेन कर्तव्यौ
यस्य स ध्यानयोगपरः, नित्यं नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थं, वैराग्यं
विरागस्य भावो वैराग्यं दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्ण्यं, समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितो नित्यमे-
वेत्यर्थः ॥५२॥

स्यादारम्भदशायामेव मरणादत आह—सामर्थ्यादिति । ज्ञाननिष्ठाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । शरीर-
स्थितिमात्रानिति । तन्मात्रफलकानित्यर्थः । केवलानिति । न कामक्रोधादिहेतुनित्यर्थः । शरीर-
स्थितिमात्रफलकविषयातिरिक्तशब्दादिविषयास्त्वत्वेत्यर्थः । ननु यदि शरीरस्थित्यर्थं विषयसेवा स्था-
र्त्तुर्हि- अन्नपानादिविषयेषु रागः, अन्यत्र द्वेषश्च स्यादत आह—रागद्वेषौ व्युदस्य चेति । अनु-
यासेष्विति, विषयेष्विति च शेषः ॥५१॥

विविक्तेति । विविक्ता विजनाः पूताश्च । लघ्वाशी स्वरुपाहार इत्येतत् । ननु किमर्थं विविक्त-
सेवालघुशनयोर्ग्रहणमत आह—निद्रादीति । पत्तनादिजनसहितदेशसेवया प्राग्यकथाप्रसङ्गस्स्यात् ;
सुरूपसुगन्ध्यादिद्रव्यदर्शनाच्चित्तेन्द्रियविक्षेपश्च स्यात् । बहुशनात्तु निद्रामदादयस्सुरिति भावः । यतेति ।
वाङ्मन्यमः कायनियमो मानसनियमश्चेति नियमत्रयमस्यावश्यकं वाचिककायिकमानसिकव्यापार-
निवृत्त्यर्थम् । ततश्च मौनी जितासनो जितमानसश्च भूत्वेति सिद्धम् । अत एवाह—एवमुपरतसर्व-
करणस्सन्निति । उपरतानि निर्व्यापाराणि सर्वाण्यन्तर्बहिस्थानि करणानि मनश्चिन्द्रियाणि यस्य स
तथोक्तः । ध्यानयोगी परौ यस्य स ध्यानयोगपरः । परशब्दश्चात्र लक्षणया कर्तव्यपर इत्याह—
परत्वेनेति । उत्कृष्टं हि कर्तव्यमिति मन्यते लोकः । योगशब्दार्थमाह—आत्मेति । आत्मनि
विषये चित्तस्य यदेकाग्रीकरणं तद्योग इत्युच्यते । नित्यं सदापि ध्यानयोगपरः । सर्वदापि ध्यान-
योगावेवास्य कर्तव्यौ, नतु मन्त्रजपादिकमिति भावः । तदेवाह—नित्यग्रहणमिति । नित्यमितिपदं
काकाक्षिन्यायेन वैराग्येऽप्यन्वेतीत्याह—नित्यमेवेति । ननु कदाचिदपि दृष्टेऽवदृष्टेषु चेष्टेषु विषयेषु
रागः कर्तव्य इत्यर्थः ॥५२॥

किञ्च—

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

अहङ्कारमिति । अहङ्कारमहङ्कारणमहङ्कारो देहेन्द्रियादिषु तं, बलं सामर्थ्यं काम-
रागादियुक्तं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन तस्यागस्याशक्यत्वात्, दर्पं दर्पो नाम
हर्षानन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः- 'हृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममतिक्राम'तीति स्मरणात्; तं च,
काममिच्छां, क्रोधं द्वेषं, परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानु-
ष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च, विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिवाजको भूत्वा
देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभानः, निर्ममः, अत एव शान्त उपरतो यस्तंहृतहर्षायासो यति-
ज्ञाननिष्ठः, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय, कल्पते समर्थो भवति ॥५३॥

अहङ्कारमिति । अहङ्कारणमिति । अहमिदं करोमीत्यादिरूपम् । दर्पो गर्वः । इच्छामिष्ट-
विषयेष्विति भावः । द्वेषमनिष्टविषयेष्विति भावः । यद्यपि रागद्वेषावुत्स्य चेत्यनेन कामं क्रोधं विमु-
च्येति सिद्धम् । तथापि शरीरस्थितिहेतुभूतविषयगतरागद्वेषत्यागः पूर्वमुक्तः । इह त्विष्टानिष्टविषय-
गतरागद्वेषत्याग इति न पुनरुक्तिः । परिगृह्यत इति परिग्रहः । स द्विविधः- आन्तरो बाह्यश्चेति ।
आन्तरो रागादिः, बाह्यो बन्धादिः । तत्राहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं स्वत्वत्वेत्यनेनान्तरपरिग्रहस्याग
उक्तः । बाह्यपरिग्रहस्यागस्तु परिग्रहं विमुच्येत्यनेनोच्यत इत्याह—इन्द्रियेति, धर्मेति । सन्न्या-
सिनोऽपि स्वाश्रमविहितकर्मणां कर्तव्यत्वादिति भावः ।

एतेन विविकसेवादयस्सन्धासिचर्मा एव, न गृहस्थधर्मा इति सिद्धम् । गृहे स्थितस्य तस्य
वनादिस्थित्यसम्भवात् । सन्न्यासिन एव परमहंसाश्रमाधिकारान्न । दण्डकमण्डलकौपीनरहितः परमहंस-
परिवाजकः । निर्मम इति । ननु ममताविषयस्य गृहघनपश्वादेः पागेव परित्यक्तत्वात्परिग्रहं विमु-
च्येत्यनेन दण्डकौपीनादेरपि ममताविषयस्य परित्यक्तत्वकथनाद्यर्थमिदं निर्मम इति विधानमत आह—
देहेति । मम देहश्चिरं जीवेदित्यप्यमन्वान इत्यर्थः । अपिशब्दात्परममेमास्देऽपि स्वदेहजीवने यस्य
न कर्तव्या ममता तस्य किं पुनर्वक्तव्यमतिरिक्तविषयेष्विति गम्यते । अत एवेति । विशुद्धबुद्धि-
योगादिसाधनसम्पन्नत्वादेवेत्यर्थः । निर्ममत्वादेवेति वा । उपरत इति । उपरतिमुपशमं चित्तस्य
प्राप्तः । तदेवाह—संहृतहर्षायास इति । संहृतौ हर्षायासौ येन स तथोक्तः । हर्षायासरहित
इत्यर्थः । आयासश्श्रमः । श्रमबद्धोऽपि चित्तस्य विक्षेपकर एवेति हर्षस्यापि संहार उक्तः । य एवं-
विश्वस्य यतिर्ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय ब्रह्मप्राप्तये इति यावत् । कल्पते । कोऽसौ यतिरत आह—
ज्ञाननिष्ठ इति । कृपूसामर्थ्ये इति धातुपाठादाह—समर्थो भवतीति । मोक्षार्हो भवतीत्यर्थः ।
ब्रह्मज्ञानार्हो भवतीति वा ॥५३॥

अनेन क्रमेण—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समस्तर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादस्वभावो न शोचति किञ्चिदर्थवैकल्यमात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न सन्तप्यते, न कांक्षति न ह्यप्राप्त-विषयाकांक्षा ब्रह्मविद उपपद्यते । अतो ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनुद्यते—न शोचति न कांक्षतीति । 'न हृष्यतीति वा पाठान्तरम् । समस्तर्वेषु भूतेष्व्वात्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थः । नात्मसमदर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभि-जाना'तीति । एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञान-लक्षणां चतुर्थीं लभते 'चतुर्विधा भजन्ते मा'मित्युक्तम् ॥५४॥

ब्रह्मभूत इति, ब्रह्मप्राप्त इति । गुरुशास्त्रादिना पारोक्ष्येण ब्रह्मविदित्यर्थः । ब्रह्मापरोक्ष्यस्य 'भक्त्या मामभिजाना'तीति ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मिति च वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । प्रसन्नात्मा प्रसन्न आत्मा मनो बुद्धिर्वा यस्य स प्रसन्नात्मा । लब्ध अध्यात्ममात्मनि प्रसादरूपस्वभावो येन स लब्धाध्यात्मप्रसादस्वभावः । न शोचतीति । किमुद्दिश्यास्य शोकपसङ्गोऽत आह—किञ्चिदिति । अर्थवैकल्यं पुरुषार्थभ्रंशः । वैगुण्यं विगुणत्वम् । न सन्तप्यते सन्तर्पं न प्राप्नोति । न कांक्षत्यपार्तं विषयविशेषं न वाञ्छति । ब्रह्मविदो ब्रह्मपारोक्ष्येण विदितवत् इत्यर्थः । भक्त्या मामभिजानातीत्यपा-रोक्ष्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । परिपूर्णं ब्रह्मैवाहमिति ज्ञाने सत्यप्राप्तविषयाभावात्कथं तदाकांक्षेति भावः । अत इति । ब्रह्मविदोऽप्राप्तविषयाकांक्षानुपपत्तेरित्यर्थः । ब्रह्मभूतस्य न शोचति न कांक्षती-त्ययं स्वभावोऽनुद्यते, नतु ब्रह्मभूतो न शोचेत् कांक्षेदिति विधीयत इत्यर्थः । नच ब्रह्मापरोक्ष्यरहितस्य कथं ब्रह्मभूतत्वमिति वाच्यं, यो हि पारोक्ष्येणापि ब्रह्माहमिति वेत्ति स ब्रह्मभूत एव स्वस्मिन् ब्रह्मेति ज्ञानस्य सत्त्वादिति । सम इति । समदर्शीत्यर्थः । आत्मौपम्येनेति । यथा स्वस्य सुखमिष्टं दुःख-मनिष्टं तथैव सर्वस्यापीति वेत्तीत्यर्थः । मम सुखमस्तु, अन्यस्य दुःखमस्त्विति नेच्छति; किंतु सर्व-स्यापि सुखमस्त्विति नेच्छतीति यावत् । 'आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मत' इति षष्ठाध्याये मोक्तत्वादिति भावः ।

नन्वात्मानं समं पश्यतीति सम इति कुतो नोच्यतेऽत आह—नात्मेति । नात्मदर्शनमिह समशब्देनोच्यते- तस्यात्मदर्शनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । केन वाचयेनेत्यत आह—भक्त्या मामभि-जानातीति, मयीति । मद्भिषयमित्यर्थः । ज्ञानलक्षणामिति । अहं ब्रह्मास्मीत्यखण्डचैतन्याकार-बुद्धिवृत्तिरक्षणामित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य कथं भजनत्वं, कथं वा ज्ञानलक्षणभक्तेश्चतुर्थत्वमत आह—चतुर्विधा इति । 'आतो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ !' इति ज्ञानिनश्चतुर्थस्य भगवद्भक्तत्व-कथनादज्ञानं भगवद्भजनं भगवत्प्राप्तौ तुरीयोपायश्चेति भावः ॥५४॥

ततो ज्ञानलक्षणया—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥

भक्त्येति । भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदः, यश्चाहमस्मि विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उच्चमः पुरुष आकाशकल्पः तं मामद्वैतं चैतन्यमत्रैकरसमजमजरमभ्रमभयमनिधनं तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव ज्ञानानन्तरम् । नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते 'ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मिति । किं तर्हि ? फलान्तराभावादज्ञानभावमेव 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्वीत्युक्तत्वात् ।

भक्त्येति, तत इति । मद्भक्तिप्राप्त्यनन्तरमित्यर्थः । अहं यावानस्मि यश्चास्मि तं मां भक्त्या विद्वांस्तत्त्वतोऽभिजानाति । ततस्तत्त्वतो मां ज्ञात्वा तदनन्तरं मां विशते । यावानिति । यत्परिमाणः । ननु कथमात्मनो निर्विशेषस्य यावत्त्वमत आह—उपाधीति । उपाधिभिः कृतो विस्तार आधिव्यं शेषां तैर्भेदैः । बहुभिरुपाधिविशेषैरित्यर्थः । आकाशकल्प इति । आकाशवत्सर्वगतनिराकारत्वादि-गुणयुक्त इत्यर्थः । अद्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैतं भेद इति यावत् । तद्द्रहितमद्वैतम् । चैतन्यमेव चैतन्यमात्रं तदेवैको मुख्यः केवल इति वा रसो यस्य तं चैतन्यस्वरूपमित्यर्थः । रसशब्दा-दानन्दरूपमिति च । न जीर्यतीत्यजरः । जरारहित इति वा । निधनं नाशः । तत इति । तथे-त्यर्थे । तत्त्वतो यथावत् । ज्ञात्वाऽऽपरोक्ष्येण विदित्वेत्यर्थः । तदनन्तरमित्यस्यार्थमाह—ज्ञानानन्तर-मिति । विशते प्रविशति । प्राप्नोतीति यावत् । कं विशतेऽत आह—मामेवेति । परमात्मानं प्राप्नोति मुक्तो भवतीति यावत् । अखण्डचैतन्याकारबुद्धिवृत्त्या...प्रत्यगभिलषद्ब्रह्मात्मसाक्षात्काराद्ब्रह्म-सायुज्यं लभत इति भावः ।

ननु मां ज्ञात्वा मां प्रविशतीति घातुद्वयेन ज्ञानप्रवेशात्मकक्रियाद्वयमभिधीयते । तत्र च ज्ञानक्रिया पूर्वभाविनी, यश्चाद्भाविनी तु प्रवेशक्रिया । यो यं जानाति, यं च प्रविशति स तस्माद्भिन्न एव भवितव्यः—ज्ञानक्रियायां प्रवेशक्रियायां वा कर्तृकर्मणोर्भेदेन भाव्यत्वात् । यथा गृहं जानाति, गृहं प्रविशति च पुरुष इति । तस्माद्ज्ञातुः प्रवेशदुश्चात्मनस्सकाशाद्ज्ञेयं प्रवेश्यं च ब्रह्मभिलमेवेति कृत्वा कथमद्वैतसिद्धिरिति शङ्कायामाह—नात्रेति । ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यत्र वाक्ये ज्ञान-प्रवेशक्रिये भिन्ने न विवक्षिते मूलकारेण । किं तर्हि ? ज्ञानभावमेव विवक्षितम् । कुतः ? फलान्तराभावात् । ब्रह्मज्ञानातिरिक्तब्रह्मप्रवेशरूपफलाभावादित्यर्थः । कुतः फलान्तराभावोऽत आह—क्षेत्रज्ञं चापीति । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्वि सर्वक्षेत्रेषु मारत ।' इतिश्लोकेन जीवब्रह्मभेदस्योक्तत्वात् जीवा-द्विलं जीवेन प्राप्ये च ब्रह्मास्ति, येन तत्प्राप्तिरूपं फलं जीवस्य भवेत् । तस्मात्प्राप्तुं प्राप्यपदार्थद्वयाभावा-दज्ञानमात्रमेव विवक्षितमिति । न चैवं ज्ञानस्य वा कथं सिद्धिः ? ज्ञातृज्ञेयपदार्थद्वयाभावादिति

ननु विरुद्धमिदमुक्तं 'ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानातीति । कथं विरुद्ध-
मितिचेदुच्यते—'यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुः तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञाता'
इति । न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति । अतश्च ज्ञानेन नाभिजानाति, ज्ञाना-
वृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति । नैष दोषः—ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य
वाच्यं, एकस्यैव चैतन्यस्य बुद्धिनादात्म्याध्यासाद्ज्ञातृत्वं, तमेवापेक्ष्य ज्ञेयत्वं, स्वतस्तु ज्ञानत्वमि-
त्यविरोधात् ।

नन्वेवं ज्ञानमात्रस्यैव विवक्षितत्वे भक्त्या मामभिजानातीत्येतावदेव वक्तव्यं, नतु ज्ञात्वा तदन-
न्तरं विशत इतिचेन्मैवम् — भक्त्या मां जानातीत्येतावदुक्तौ किं त्वद्ज्ञानास्फलमित्याशङ्क्येत, तदाशङ्का-
पूर्णार्थमुक्तं- ज्ञात्वा मामेव विशतीति । मद्ज्ञानस्माहमेव फलं, नतु मत्तः फलानन्तरमस्तीति तदर्थात् ।
न चैवमपि ज्ञानातिरिक्तं फलं सिद्धमिति वाच्यं, सति ब्रह्मात्मसाक्षात्कारे ज्ञातव्यस्य मासव्यस्य वा
वस्तुनोऽभावेन ज्ञानातिरिक्तफलासिद्धेः; ज्ञानस्वरूपत्वाच्च; ब्रह्मणस्तस्यैवात्मत्वाच्च । तस्माद्ब्रह्मज्ञाना-
दनतिरिक्त एव ब्रह्मपवेशः ।

ननु कर्मयोगाच्चित्तशुद्धिं प्राप्तः पुरुषो विशुद्धबुद्धियोगादिकमेण ज्ञाननिष्ठां प्राप्य तथा परया
ज्ञाननिष्ठया ब्रह्म प्राप्नोतीत्युक्तं सिद्धिं प्राप्त इत्यारभ्य विशते तदनन्तरमित्यन्तेन प्रन्धेन । सा च
ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मज्ञानादनतिरिक्तैत्युक्तम् । तथा च ज्ञाननिष्ठया ब्रह्म जानातीति सिद्धम् । इयमेव ज्ञान-
निष्ठा भक्त्या मामभिजानातीति भक्तिशब्देनोक्ता । ज्ञानलक्षणा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तत्वाद्ज्ञाननिष्ठायाश्च
ज्ञानलक्षणात्वात् । एवंसति भक्त्या ज्ञाननिष्ठया मां ब्रह्माभिजानातीति सिद्धत्वेनार्थाद्ज्ञानमात्रेण ब्रह्म-
ज्ञानं न सिद्धयतीति सिद्धम् । ज्ञानेनैव ब्रह्मज्ञानसिद्धौ ज्ञाननिष्ठाविधानस्य व्यर्थत्वाद्ज्ञाननिष्ठा कथं
कार्येति शङ्कामामेव बुद्ध्या विशुद्धया युक्त इत्यादिग्रन्थस्यावतारितत्वात् । तस्माद्ज्ञानेन ब्रह्म न जानाति;
ज्ञाननिष्ठया तु ब्रह्म जानातीत्येतद्विरुद्धमिति पृच्छति— नन्विति । ज्ञाननिष्ठयास्वरूपमाह—ज्ञाना-
वृत्तिलक्षणामिति । ज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीत्याकारकस्यावृत्तिसकृदभ्यासो लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तां
तथोक्तम् । ज्ञानेनैव ज्ञेयस्य साक्षात्कारो भवति । अन्यथा ज्ञानाभ्यासेन वाऽपि कथं ज्ञेयसाक्षा-
त्कारः ? अयं घट इति ज्ञानेन घटस्यानवभास्यत्वे कथं पुनस्तदेव ज्ञानमावर्तितं भूत्वा तं घट-
भवभासयेत् ।

परिहरति—नैष दोष इति । ज्ञाननिष्ठया मामभिजानातीतिवचनं न दुष्टमित्यर्थः । तत्र हेतु-
माह—ज्ञानस्येति । ज्ञानावृत्तिर्न ज्ञाननिष्ठा, किंतु ज्ञानस्यात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं ज्ञाननिष्ठा ।
कीदृशस्य ज्ञानस्यात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं भवति तत्राह—स्वात्मेति । स्वात्मनो ज्ञानस्वरूपस्य
अहंब्रह्मास्मीत्याकारकस्योत्पत्तिपरिपाकयोर्जन्मनि दाढ्ये च ये हेतवो विशुद्धबुद्धियोगादयस्त्वैर्युक्तस्य ।
प्रतिपक्षाः ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकप्रतिबन्धभूता मानदम्भादयस्तैर्विहीनस्य च ज्ञानस्य यदात्मानुभवनिश्चय

प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषात् । शास्त्राचार्योप-
देशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धत्वाद्यमानित्वादिगुणं चापेक्ष्य जनि-
तस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्तृत्वादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसन्न्याससहितस्य
स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानं सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते । सेयं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्तादि-
भक्तितयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता, तया परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभि-
जानाति; यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो निवर्तते । अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या
आत्मानुभवरूपो निश्चयः । आत्मानुभवापादनमिति यावत् । स एवावसानं परिसमाप्तिर्यस्य तत्त्व-
मात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य । निष्ठाशब्दाभिलाषान्निष्ठाशब्दाभिधेयत्वात् । इदमेव विवृणोति—
शास्त्रेति । शास्त्राचार्योपदेशेन हेतुना । गुणं चापेक्ष्येति । ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुभूतबुद्धिविशुद्ध-
त्वादिगुणवशेन तत्सहकारिकारणभूतामानित्वादिगुणवशेन चेत्यर्थः । जनितस्य कर्तृत्वादिकारकभेद-
बुद्धिनिबन्धनानि यानि सर्वकर्माणि तत्सन्न्याससहितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्याहंब्रह्मास्मीतिज्ञानस्य
परोक्षफलपर्येति भावः । आत्मानुभवनिश्चयरूपेणापरोक्षत्वरूपेणेति भावः ।

अवस्थानमिति । यत्सैव परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते । यदनन्तरमेवेति । तत्त्वतो भगव-
द्ज्ञानानन्तरमित्यर्थः । अशेषत इति । एतेन परोक्षज्ञानवेलायां न तद्भेदबुद्धेरशेषतो निवृत्तिरिति
गम्यते । तत इति । स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेणावस्थितेनैव ज्ञानेन ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो ननु केवलज्ञाने-
नेतिहेतोरित्यर्थः । ज्ञानावृत्तेर्ज्ञाननिष्ठात्वाभावादिति वा । ज्ञाननिष्ठालक्षणयेति । नच ज्ञानरक्षणया
भवत्येति पूर्वोक्तव्याघात इति वाच्यं, स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेणावस्थितज्ञानरक्षणयेति तदर्थत् । एवं ज्ञान-
रक्षणां चतुर्थीमित्यत्रापि बोध्यम् । यद्वा ज्ञाननिष्ठालक्षणां चतुर्थीमिति, ततो ज्ञाननिष्ठालक्षणया
भवत्येति च भाष्यं पाठ्यम् ।

ननु ज्ञानमिति, ज्ञाननिष्ठेति, ज्ञाननिष्ठया मद्ज्ञानमिति च ज्ञानलयसिंह इत्यते । तत्र परोक्ष-
ज्ञानमिति, अपरोक्षज्ञानमिति च द्वयं मसिद्धं, तृतीयं कथममसिद्धमवगन्तुं शक्यत इति चेत्, उच्यते—
बुद्धिवृत्तिरूपं तत्फलभूतानुभवरूपं चेत्यपरोक्षज्ञानं द्विविधं- तत्र बुद्धिवृत्तिर्ज्ञाननिष्ठा; तत्फलभूतोऽनुभवस्तु
ब्रह्मज्ञानमिति । यद्वा परोक्षज्ञानमेव द्विविधं, तत्र श्रवणादुत्पन्नमहंब्रह्मास्मीतिज्ञानमेकं; मननादुत्पन्नं
ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चयज्ञानमपरमिदमेव ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते । निदिध्यासादपरोक्षात्मसाक्षात्कारस्तु ब्रह्म-
ज्ञानमिति ज्ञानत्रयम् । अथवा परोक्षमपरोक्षमनुभवश्चेति ज्ञानत्रयं, तत्र परोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानं चेति द्वयं
ज्ञानकरणभूतं, करणभूतज्ञानस्य फलभूतस्त्वनुभवः । तत्र परोक्षज्ञानं गुरुशास्त्रादिकमपरोक्षज्ञानं ब्रह्मा-
कारबुद्धिवृत्तिर्ज्ञाननिष्ठात्मकमनुभवस्तु ब्रह्मात्मसाक्षात्कार इति । यद्वा नाहंब्रह्मेतिविपर्ययनिवर्तकं ज्ञान-
मेकं यद्गुरुशास्त्रोपदेशजन्यम् । अहं ब्रह्म उत संसारीति संशयनिवर्तकं ज्ञानमन्यत्, यत्समाचिरुभयं
ज्ञाननिष्ठात्पकम् । अहं ब्रह्मैवेति निश्चयात्तत्रको ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्त्वपरं ज्ञानमेवेति ज्ञानत्रयमेति ।

सामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते । अत्र च सर्वे निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहास-
पुराणस्मृतिलक्षणं न्यायप्रसिद्धमर्थवद्भवति - 'विदित्वा...व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति
तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः, न्यास एवात्यरेचय'दिति; 'सन्न्यासः कर्मणां
न्यासः, वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य, त्यज धर्ममधर्मं' चेत्यादि । इह च प्रदर्शि-
तानि वाक्यानि-- न च तेषां वाक्यानामानर्थक्यं युक्तं; न चार्थवादत्वं स्वप्रकरणस्थत्वात्,
तत्र चेति । एवं संति ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मज्ञानसम्भवे सतीत्यर्थः । निवृत्तिविधायि निवृत्तिमार्गेविधायकं
सन्न्यासविधायकमिति यावत् । वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं शास्त्रं न्यायप्रसिद्धं न्यायमर्थवच्च
भवति । निवृत्तिमार्गनिरतसन्न्यास्यनुष्ठेयवाद्ज्ञाननिष्ठया इति भावः ।

तदेव शास्त्रं दर्शयति--विदित्वेति । ब्रह्म पारोक्ष्येण विदित्वेत्यर्थः । नित्यानिरयवस्तुविवे-
कादिज्ञानवान् सूत्रेति वा । अथ वेदानान्तरमभ्युत्थाय संसारादुत्थाय सन्न्यस्येति यावत् । भिक्षा-
चर्यं चरन्ति, भिक्षाशनं कुर्वन्ति, यद्वा विदित्वाऽभ्युत्थाय, अथाऽभ्युत्थानानन्तरं भिक्षाचर्यं चरन्ति,
येषां तपसां मध्ये न्यासं सन्न्यासमतिरिक्तमुक्त्वमाहुः, न्यास एवात्यरेचयत्, अतिरिक्तमभवत् ।
नारायणीये--'सत्यं तपो दमश्शमो दानं धर्मः प्रजननममयोऽग्निहोत्रं यज्ञो मानसं न्यास' इति
द्वादशमुक्तिहेतुन्युपन्यस्य- 'तानि वैतान्यवराणि तर्पांसि न्यास एवात्यरेचय'दित्युक्तम् । तथा तत्रै-
वानुवाकान्तरे सत्यादीन् न्यासान्तान् मोक्षोपायत्वेनोपन्यस्य 'तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः-
रित्युक्तम् । किं चात्रैव 'न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माण'मिति, पूर्वानुवाके- 'न्यास इति ब्रह्मा हि परः
परो हि ब्र'ह्मेति च इत्यते । न्यास इत्युक्तो यो मोक्षहेतुस्तं ब्रह्माणं हिरण्यगर्भरूपं मनीषिणस्मृति-
कर्तार आहुः- 'सन्न्यासाद्ब्रह्मणस्स्थान'मिति स्मरणात् । हिरण्यगर्भप्राप्तेरन्तरङ्गसाधनत्वासन्न्यासस्य
तद्रूपत्वम् । परो ब्रह्मा हिरण्यगर्भो न्यासो मोक्षहेतुरित्याह- स च ब्रह्मा परः परमात्मरूपो हीति
श्रुत्यर्थः । एवं सर्वजीवाधिकहिरण्यगर्भमतत्त्वान्न्यास एव सर्वाधिकः । यदि सन्न्यास एव न स्यात्त-
र्हीनाश्श्रुतयो विरुध्येरन्निति भावः । कर्मणां न्यासस्सन्न्यास इत्युच्यते । वेदानिमं मनुष्यलोकमर्मुं
स्वर्गलोकं च परित्यज्य, धर्मं त्यज, अधर्मं त्यजेत्यादीत्यादिपदात् । 'अथ पुनरवती वा स्नातको वा
अस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विश्जेत्तदहरेव प्रव्रजेत्, ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्,
गृहाद्धनी भूत्वा प्रव्रजेत्', 'अनन्यचित्तत्वा ब्रह्मनिष्ठा सा कर्मठे कथम् ? कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठा-
मर्हेति नेतरः ॥ त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् । त्यजतैव हि तद्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यवपरं
पदम् ॥ सशिखं वपनं कृत्वा बहिरसूत्रं त्यजेद्बुधः । यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ कुटुम्बं
पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः ॥ एतद्विद्वज्जन्मसाफल्यं
ब्राह्मणस्य विशेषतः । पाप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' इत्यादि ब्राह्मम् ।

इह चेति । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्येति, 'सर्वारम्भपरित्या'गीतीत्यादीनि । ननु
सन्न्यासाश्रमविध्यमावेऽपि तद्वाक्यानां नानर्थवयमर्थवादत्वात्त आह--न चेति । विधिप्रकरणस्थ-

प्रत्यगात्माऽविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । नहि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोभ्येन

वाक्यानामर्थवादत्वमुक्तमित्यर्थः । यदीनान्यर्थवादवाक्यानि स्युस्तर्हि विचित्रावयान्यन्पत्रोपलभ्येरन् । विचित्रावयवस्तुतिपरत्वादर्थवादानां विचित्रावयानि विनाऽर्थवादवाक्यानाम्भात्; नतु तथान्यत्र विचित्रावयान्युपलभ्यन्ते । तस्मादिमानि नार्थवादवाक्यानि, किं तु विचित्रावयान्येव । नन्वस्तु नाप सन्न्यासविधिर्न तु तस्य मोक्षहेतुत्वमत आह—प्रत्यगिति । प्रत्यगात्मनो यदविक्रियं स्वरूपं तस्मिन्निष्ठा यस्य तत्त्वान्मोक्षस्य निरतिशयानन्दलक्षणस्य । निरतिशयानन्दं हि प्रत्यगात्मनस्स्वरूपम् । यद्वा प्रत्यगात्माऽविक्रियस्वरूपमेव निष्ठा यस्य तत्त्वान्मोक्षस्य यन्निष्कण्ठं स्वरूपं तत्प्रत्यगात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः । अथ वा निष्ठत्वादिति पाठः । प्रत्यगात्माऽविक्रियस्वरूपे या निष्ठा सैव मोक्षः । यद्वा प्रत्यगात्मनोऽविक्रियस्वरूपेण या निष्ठा सैव मोक्षः । अनात्मतादास्याध्यासऽद्वेषविद्यानिवृत्तेर्यदविक्रियारूपेण स्थितिः पुरुषस्य सैव मोक्ष इत्यर्थः । अयं च मोक्ष आत्मज्ञाननिष्ठासाध्यः; सा च निष्ठा सर्वकर्मसन्न्यासासाध्येति मोक्षस्य सन्न्यास एव हेतुरुत्तम इति भावः ।

ननु मुमुक्षुणा मोक्षार्थं सन्न्यस्य ज्ञाननिष्ठैव किमेति कार्या ? कर्मनिष्ठापि क्रियतामत आह—न हीति । स्वर्गाद्यभ्युदयार्थं प्रवृत्तिमार्गः कर्मिणां, मोक्षार्थं निवृत्तिमार्गसन्न्यासिनां च विभज्य पृथङ्निर्मित ईश्वरेणैव । तथा चोक्तं भाष्यारम्भे—‘ईश्वरः प्रवृत्तिधर्मं प्रजामरीत् याहयामास, निवृत्तिधर्मं सनकसनन्दनादी’निति । तत्र कर्मानुष्ठानात्मकः प्रवृत्तिमार्गः, कर्मसन्न्यासात्मको निवृत्तिमार्गः । यः पुनरज्ञस्वर्गं जिगमिषति स कर्ममार्गेणैव स्वर्गं गच्छेत्; नतु सन्न्यासमार्गेण सन्न्यासमार्गस्य स्वर्गप्रापकत्वात् । यस्तु विद्वान् मोक्षं जिगमिषति स सन्न्यासमार्गेणैव मोक्षं गच्छेत्, नतु कर्ममार्गेण तस्याऽमोक्षप्रापकत्वात् । एवमज्ञमाज्ञयोर्विरुद्धफलकौ विपरीतौ द्वौ मार्गौ स्तः—‘दूरमेते विपरीते विष्वची अविद्या च या च विद्या’ चेति श्रुतेः । तत्र प्रवृत्तिमार्गः कर्ममार्गोऽविद्यामार्ग इत्यर्थान्तरम् । निवृत्तिमार्गो ज्ञानमार्गो विद्यामार्गो मोक्षमार्ग इत्यर्थान्तरम् । नच विद्यामर्ग एव मोक्षहेतुरिति कुत उच्यत इति वाच्यं, ‘नान्यः पन्था विद्यतेऽयना’येति, ‘विद्ययाऽमृतमश्नुत’ इत्यादि-श्रुतिभ्यः । तस्मान्मोक्षार्थिना सन्न्यस्य ज्ञाननिष्ठैव कार्या । अभ्युदयार्थिना स्वसन्न्यस्य कर्मनिष्ठैव कार्या । यथा पूर्वसमुद्रं जिगमिषुसूर्योदयोपाधिकपूर्वदिशं प्रत्येव प्रयायात् । पश्चिमसमुद्रं जिगमिषुस्तु सूर्यास्तमयोपाधिकपश्चिमदिशं प्रत्येव प्रयायात् । न तृणयोरपि पूर्वदिशं प्रति पश्चिमदिशं प्रति वा एक एव मार्गोऽस्ति । एवं स्वर्गमोक्षार्थिनोरुभयोरपि नैकोऽस्ति मार्गः, किं तु भिन्न एव । फलभेदादनुष्ठानभेदाच्चेति । अक्षरार्थस्तु पूर्वसमुद्रं जिगमिषोर्गन्तुमिच्छोः पुरुषस्य प्रातिलोभ्येन स्वप्रातिकूलयेन पश्चिमसमुद्रं जिगमिषुणा सह समानमार्गत्वमेकमार्गत्वं न हि नास्ति हि; तथा प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोभ्येन पूर्वसमुद्रं जिगमिषुणा सह समानमार्गत्वं न हि सम्भवतीति । तस्मान्मुमुक्षुणा विदुषा निवृत्तिमार्ग एव स्वीकर्तव्यः ।

प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं सम्भवति । प्रत्यगात्मविषयज्ञानसन्तानकरणाभि-
निवेशश्च ज्ञाननिष्ठा । सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत्कर्मणा सहभावित्वेन विरुध्यते । पर्वत-
सर्वपयोरिवाऽन्तरवान् विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा
कार्येति सिद्धम् ॥५५॥

ननु पूर्वपश्चिमसमुद्रद्वयप्रापकमार्गद्वयवदिह परस्परपतिकूलं किं तन्मार्गद्वयमत आह—प्रत्य-
गिति । ज्ञाननिष्ठा ज्ञानमार्गः । तस्यास्वरूपमाह—प्रत्यगात्मेति । प्रत्यगात्मविषयं यदज्ञान-
महं ब्रह्मास्मीत्याकारकं तस्य सन्तानकरणे आवृत्तौ योऽभिनिवेशस्त ज्ञाननिष्ठा । अहं ब्रह्मास्मीत्येव-
मसकृद्भवसनं ज्ञाननिष्ठेत्यर्थः । न च ज्ञानस्यास्मानुभवनिश्चयावयानत्वं ज्ञाननिष्ठेत्युक्तं प्रागिति
तद्विरोध इति वाच्यं, ज्ञानस्यास्मानुभवनिश्चयापादनार्थमेव ज्ञानावृत्तेः कर्तव्यत्वात्तादृशज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन
ज्ञानावृत्तिरपि ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते उपचारादिति । सा च ज्ञानावृत्तिलक्षणा ज्ञाननिष्ठा कर्मणा सह-
भावित्वेन विरुध्यते । विरोधात्कर्मणा सह न भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रत्यगिति ।
पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः मस्यवसमुद्रगमनं यथा विरुध्यते तद्वदित्यर्थः । कर्ममार्गज्ञानमार्गयोर्न सहभावित्वं
विरोधात् । यथा पूर्वपश्चिमसमुद्रप्रापकयोर्मार्गयोर्नैकदेशवृत्तित्वरूपं सहभावित्वं तद्वदेति भावः ।

ननु नास्ति ज्ञानकर्मणोर्विरोधोऽत आह—पर्वतेति । पर्वतसर्वपयोरिव ज्ञानकर्मणोरन्तरवान्
बहुतारतम्यवान् महानिति यावत् । विरोधः प्रमाणविदां विदुषां निश्चितः । पर्वतसर्वपयोरिव ज्ञान-
कर्मणोर्महदस्ति तारतम्यमिति विदुषां निश्चितोऽयमर्थः । तथाहि- कर्मानुष्ठानात्मकः क्रियाकार-
कादिभेदबुद्धिप्रयुक्तः, स्वर्गप्रापकः, बन्धहेतुः, देहेन्द्रियव्यापारसाध्यः, अनात्मतादात्म्याध्यासमूलकः,
वर्णाश्रमाद्यभिमानमस्तः, यज्ञाग्निहोत्राद्यनेकविधः, एवमादिलक्षणः कर्ममार्गः । कर्मत्यागात्मकः, उप-
सृष्टिक्रियाकारकादिभेदबुद्धिः, ब्रह्मप्रापकः, मोक्षहेतुः, देहेन्द्रियव्यापारोपरमसाध्यः, अनात्मतादा-
त्म्याध्यासनिवृत्तिमूलकः, वर्णाश्रमाद्यभिमानरहितः, अहं ब्रह्मास्मीत्येवमेकविधः, एवमादिलक्षणो ज्ञान-
मार्गः । तस्मात्स्वरूपतः फलतश्च परस्परमत्यन्तविरुद्धं ज्ञानकर्ममार्गद्वयम् । अत एवाविद्वांसस्सकामाः
कर्ममार्गेऽधिकुर्वन्ति । विद्वांसस्तु निष्कामा ज्ञानमार्गं इत्यधिकारिभेदश्च सङ्गच्छते । एवमधिकारि-
भेदादपि कर्मज्ञानयोर्विरोधः पसिद्धः । तस्मादिति । ज्ञाननिष्ठाया एव मुमुक्षुभिः कार्यत्वादित्यर्थः ।
सन्न्यासस्यैव ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वादिति वा । सर्वकर्मसन्न्यासेनैवेति । तत्पूर्वकमित्यर्थः । आदौ
सर्वकर्मसन्न्यासं कृत्वा पश्चाद्ज्ञाननिष्ठा कार्येत्यर्थः । न च ज्ञाननिष्ठाप्राप्तेः प्राग्विदुषः कथं सर्वकर्म-
सन्न्याससम्भवः ? विदुष एव सर्वकर्मसन्न्याससम्भवादिति वाच्यं, पारोक्ष्येण ब्रह्मविदस्सर्वकर्म-
सन्न्याससम्भवात् । पारोक्ष्येण ब्रह्मविद्धि सर्वं कर्म सन्न्यस्य ज्ञाननिष्ठामभ्यस्य तथा परिपक्वया परं
ब्रह्म जानाति ।

यत्तु रामानुजः—विशुद्धबुद्धियोगादिभिर्वृक्षपातिसिरात्मसाक्षात्कारो भवति; ततो भगवति
पुण्डरीकनयने स्वस्वामिन्यत्यर्थपियानुभवरूपा भक्तिर्जायते; भवत्या तत्रतो भगवन्तं जानाति; ततो

भक्ति एव भगवन्तं विशत इति, तत्तुच्छास्तुच्छतरम्—देहाद्यतिरिक्तात्मस्वरूपसाक्षात्कारानन्तरं पुण्डरीकनयनत्वाद्याकारवति देहे परमात्मभ्रान्त्युदयायोगात् । न ह्यात्मानमेव देहाद्यतिरिक्तं जानन् पुरुषः परमात्मानं देहात्मकं मन्येत; येन पुण्डरीकनयने तस्य भक्तिरस्यात् । नापि तादृश्या भवत्या देहेश्वरभ्रान्तिपूर्वकया परमात्मतत्त्वसाक्षात्कारः । सच्चिदानन्दं हि परमात्मनस्तत्त्वम्- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः । स च देहाद्यनात्मबुद्धिनिवृत्त्यैव भवितुमर्हति । नतु पुण्डरीकनयनोऽयं भगवान्- नित्याकारकानात्मदेहेश्वरबुद्ध्या । यस्य देहो नात्मा, नापीन्द्रियाणि, नापि मनः, नापि बुद्धिः, नाप्यव्यक्तं; किंतु मत्स्यग्योतिरेवात्मेति स्वात्मसाक्षात्कारादात्मज्ञाननिश्चयः तस्य कथं सर्वान्तरं स्वप्रभं सच्चिदानन्दं विहाय पुण्डरीकनयनोऽयं देहः परमात्मेति निश्चयो भवितुमर्हति ? इन्द्रियाद्यपेक्षया बाह्यो हि देहोऽभ्यन्तम् । सर्वान्तरश्चात्मेति मसिद्धिः । 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादिरन्तर्यामिब्रह्मण- श्रुतिस्त्व प्रमाणं हि । कथमेवं सर्वान्तरस्सर्वान्तर्यामी ज्ञानानन्दरूप ईश्वरस्सर्वबाह्यः पुरुषमनोधीन- सत्ताकः (पुरुषबुद्धिकल्पितत्वादूधृदये भगवद्विग्रहस्येति मायः) जडरूपश्च स्यात् । तस्मादनात्मविद एव स्गुणब्रह्मणि भक्तिर्न त्वात्मविदः । आत्मविद्धि निर्गुणे ब्रह्मणि सच्चिदानन्दलक्षणे प्रत्यगभिन्ने पर- यात्मनि स्थिते- 'यस्त्वात्मरतिरेव स्या'दिति स्मरणात्, 'आत्मरतिरात्मकीड' इति श्रुतेश्च । न च न प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति वाच्यं, प्रत्यगभिन्नत्वे सति ब्रह्मणः ब्रह्मभिन्नत्वे सति मतीचो वा- जाड्यादिपसङ्गात् । तस्मात्पुण्डरीकनयनत्वादिविशिष्टमानसिकबाह्यमगवद्विमहनिष्ठार्थपीतेरूपभगवद्भक्तिवशात्सच्चिदानन्दब्रह्म- साक्षात्कार इत्यनुपपन्नम् । यद्यपि तादृशभवत्या चित्तशुद्ध्यादिपूर्वकं ज्ञानलाभाद्ब्रह्मसाक्षात्कारः । तथापि न साक्षाद्ब्रह्मानुभवहेतुत्वं भवत्येति बोध्यम् । एवं भवत्या ब्रह्म साक्षात्कृत्य भवत्यैव ब्रह्म प्रविश- तीत्यध्ययुक्तम् । सति ब्रह्मसाक्षात्कारे 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति सर्वद्वैतनिवृत्त्या प्राप्तुमाप्यद्वयमाभावात् । नहि निराकारे परिपूर्णं निरवयवे निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रवेशो घटते तदन्यस्य तदनन्यस्य वा जीवस्य । सद्युदे नदीजलवत्, निरवकाशत्वाद्ब्रह्मणः । सावकाशत्वे सति परिपूर्णत्वायोगात् । तत्र मते जीव- ब्रह्मणोऽसायुज्यायोगाच्च न सुतरां प्रवेशोपपत्तिः । न च लक्ष्ये शरवद्ब्रह्मणि जीवः प्रविशतीति वाच्यं, निरवयवत्वाद्भयोर्निराकारत्वाच्च' । न ह्येवमितः प्राक्तना मुक्ता ब्रह्मणि प्रविष्टाः पृथगुपलभ्यन्ते ब्रह्म- साक्षात्कारसमये विदुषा मधुपिष्टगतस्वर्णरेणुदत् । न च 'यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुदेऽस्तद्गच्छ'न्तीति श्रुतिरेव प्रमाणमिति वाच्यं, नामरूपोपाधिप्रहाणपूर्वकं जीवो ब्रह्मात्मनावतिष्ठत इति तदर्थवत् । न च ब्रह्मांशत्वाज्जीवानां पुनर्ब्रह्मप्रवेश उपपद्यत इति वाच्यं, निरंशस्य ब्रह्मणस्सांशत्वर्यैवायुक्तत्वात् । न च 'मयैवांश' इति गीतावचनाद्युक्तमिति वाच्यं, औपाधिकत्वात्वंशव्यवहारस्य । न च घटकाशो घटे नष्टे सति महाकाश इवाऽन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यमन्तःकरणे नष्टे सति निरवच्छिन्नचैतन्ये प्रविशतीति वाच्यं, घटनाज्ञानन्तरं यदि घटकाशस्यात्तर्हि स महाकाशं मविशेत् । नतु सोऽस्तीति कथं तस्य ब्रह्मप्रवेशः ? न चोपाधिनाज्ञानन्तरं घटकाशो जीवश्चास्तीति वाच्यं, तथा सति ब्रह्ममवेशस्यैवा- योगात् । उपाधिं विनापि घटकाशमहाकाशयोर्जीवेश्वरचैतन्ययोश्च भेदसत्त्वात् । उपाधिनाज्ञानन्तरं

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता य-
न्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना स्तूयते- शास्त्रार्थोपसंहार-
प्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्भवाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

सर्वेति । सर्वकर्माण्यपि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्, मद्भवाश्रयः अहं
वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रयो व्यपाश्रयणं यस्य स मद्भवाश्रयः; मद्यर्पितसर्वात्मभाव इत्यर्थः ।
सोऽपि मत्प्रसादान्मम परमेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदमव्ययम् ॥

निरुपाधिकयोस्तयोर्घटाकाश इति जीव इति च व्यवहर्तुमशक्यत्वात् । उपाधिनाशानन्तरं महाकाशा-
स्पृणचैतन्याच्च भेदेन प्रहीतुमशक्यत्वाच्च । तथा सति प्रवेशानन्तरपि भेदमहगमसङ्गात् । न चेष्टा-
पत्तिः- घटनाशानन्तरं महाकाशे प्रविष्टस्म घटाकाशस्यादर्शनाच्च । तस्मादुपाधिसद्भावदशायामेव घटा-
काशमहाकाशभेदव्यवहारः, न तूपाधिनाश इति घटाकाशपहाकाशमोरिव जीवे धरचैतन्ययोस्सिद्ध-
मद्वैतमिति न जीवचैतन्यस्येधरचैतन्ये प्रवेशमसङ्ग इति ॥५५॥

सर्वकर्माणीति । सदा सर्वकर्माणि कुर्वाणोऽपि यद्भवाश्रयः पुरुषो मत्प्रसादाच्छाश्वतमव्ययं
पदमवाप्नोति । यस्येति शेषः । स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूपसिद्धि-
प्राप्तिः फलं- 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इत्युक्तत्वात् । यस्येश्वरासघनबुद्ध्याऽनु-
ष्ठितस्वकर्मानुष्ठानात्मकभक्तियोगस्य ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूपसिद्धिप्राप्तिः फलमित्यर्थः । यदिति ।
मोक्षफलमेवावसानं यस्यास्सा ब्रह्मप्राप्तिपर्यवसाना ज्ञाननिष्ठा यन्निमित्ता य एव भक्तियोगो निमित्तं हेतु-
र्यस्यास्सा तथोक्ता । स चेति । ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिहेतुः, तद्द्वारा ज्ञाननिष्ठाहेतुश्चेत्यर्थः । सर्व-
कर्माण्यपीत्यपिशब्दादाह—प्रतिषिद्धान्यपीति । किं पुनर्विहितानीत्यपेरर्थः । कुर्वाण इति । अज्ञ
इति भावः । मयि अर्पितसर्वात्मैति भावो यस्य सः । सर्वात्मेश्वर इति बुद्धियुक्त इत्यर्थः ।

यद्वा सर्वेषामात्मनां देहेन्द्रिममनोबुद्धीनां ये ये भावा व्यापारास्ते सर्वे मयीधरे येनार्पितास्स
मद्यर्पितसर्वात्मभावः । ईश्वरार्थमेव मया देहेन्द्रियादिभिस्त्वानि तानि सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते न मद्दर्श-
मिति निश्चयवानित्यर्थः । अथ वा सर्वोऽप्येवमात्मभावो मनसो भावना मद्यर्पितो येन स तथोक्तः ।
सर्वात्मना मामेवाश्रित इत्यर्थः । सर्वकर्माणि कुर्वाणस्यापि परमपदात्ताविदमेव निमित्तं यदीश्वरव्यपाश्र-
यत्वम् । पदमवाप्नोतीति । ज्ञानप्राप्तद्वारेति भावः । ननु साक्षात् । अत्र एव भक्तियोगस्तूयत
इत्युक्तम् । भक्तियोगात्परमपदप्राप्तिरिति वचनं स्तुतिर्हि- साक्षात्तस्मात्तत्प्राप्त्यभावात् । ज्ञानयोगात्परम-
पदप्राप्तिरिति वचनं तु यथार्थकथनं- साक्षात्तत्प्राप्तिसम्भवात् । अथ वा स्तूयत इत्यस्य कथ्यत इत्ये-
वार्थः । मत्प्रसादाद्भक्तियोगानुष्ठानात् परमं पदं प्राप्नोतीत्युक्तत्वात् । भक्तियोगस्येश्वरात्पुनर्द्वारा परम-

यस्मादेवं तस्मात्—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तस्सततं भव ॥५७॥

चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या, सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि, मयीश्वरे, सन्न्यस्य 'यत्करोषि यदश्ना'सीत्युक्तन्यायेन, मत्परः अहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मत्परस्सन् मय्यर्पितसर्वात्मभावः, बुद्धियोगं समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगं, उपाश्रित्योपाश्रयोऽनन्यशरणत्वं, मच्चित्तः- मय्येव चित्तं यस्य तव स त्वं मच्चित्तः, सततं सर्वदा भव ॥

मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८॥

मच्चित्त इति । मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुर्गाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिष्यस्यतिक्रमिष्यसि । अथचेद्यदि त्वं मदुक्तमहङ्कारात् 'पण्डितोऽह'मिति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि, ततस्त्वं विनंक्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥५८॥

पदप्रतिसम्भवादिति । ईश्वरानुग्रहश्च ज्ञानप्रदानलक्षणः । यः कर्मभिः परिशुद्धचित्तस्सन् ज्ञानं लभते स ईश्वरेणानुगृहीत इत्यनुमातुं शक्यत्वात् । 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवास'नेति इत्युक्तम् । यद्वा मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदं मय्यगमिन्नं ब्रह्मावाप्नोति जानाति, मदनुग्रहात्तस्य सम्प्रज्ञानोदयो भवतीत्यर्थः ॥

चेतसेति । त्वं चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परस्सन् बुद्धियोगमुपाश्रित्य सर्वं मच्चित्तो भव । यस्मादेवमिति । यस्मादीश्वराराधनात्मककर्मयोगानुष्ठानादीश्वरानुग्रहात्परमपदप्राप्तिस्तस्मादित्यर्थः । दृष्टेति । ऐहिकान्यामुष्मिकाणि चेत्यर्थः । कथं सन्न्यासोऽत आह—यत्करोषीति । 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्पस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पण'-मिति पूर्वोक्तरीत्येत्यर्थः । कर्मणामीश्वरार्पणमेवेह सन्न्यास इत्युच्यते- उपचारात् । ननु मुख्यः सन्न्यासः । सर्वकर्माणि कुर्वाण इति प्रकरणत्वादस्य पर उक्तृष्टः प्राप्य इति वा । बुद्धियोगमुपाश्रित्य बुद्धियोगोपाश्रयसन्नित्यर्थः । उपाश्रयं कृत्वोपाश्रित्य । उपाश्रयशब्दार्थमाह—अनन्यशरणत्वमिति । न विद्यतेऽन्यच्छरणं यस्य तत्त्वं बुद्धियोगैकशरणो भूत्वेति यावत् ॥५७॥

मच्चित्त इति । मच्चित्तस्सततं भवेत्युक्तं, किं तथा भवनेनेत्यत आह—मच्चित्त इति । त्वं मच्चित्तस्सन् मत्प्रसादात्सर्वदुर्गाणि तरिष्यसि । अथ त्वमहङ्कारान्मदुक्तमिति शेषः । न श्रोष्यसिचेत्तर्हि विनंक्ष्यसि । कीदृशोऽहङ्कारोऽत आह—पण्डितोऽहमिति । पण्डितस्य मम किं परोक्तश्रवणे नेत्यहङ्कारादिति भावः । न ग्रहीष्यसीति मदुक्तमनतिक्रम्य नात्तरिष्यसिचेदित्यर्थः । न तु केवल-श्रवणरूपग्रहणार्थोऽयं श्रोष्यसीतिशब्दः । श्रोत्रेन्द्रियवत्त्वेन शब्दश्रवणस्य जातत्वान्न श्रोष्यसीति वक्ष्यन्स्य व्यर्थत्वापत्तेः । विनाशं नरकादिरूपम् । तस्मान्मदुक्तविधया मदाराधनात्मकं स्वर्गं युद्धं कुर्विति भावः । 'नियतं कुरु कर्म त्व'मित्येवं पूर्वमुक्तत्वात् ॥५८॥

इदं च त्वया न मन्तव्यं- 'स्वतन्त्रोऽहं, किमर्थं परोक्तं करिष्यामीति—

यद्यहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

यदीति । यदिचेत्त्वमहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि, मिथ्यैष व्यवसायो निश्चयस्ते तव । यस्मात्प्रकृतिः क्षलियस्वभाव-
स्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

यस्माच्च—

स्वभावजेन कौन्तेय ! निबद्धस्त्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

स्वभावजेनेति । स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय ! अर्जुन ! निबद्धो
निश्चयेन बद्धस्त्वेनात्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः करिष्यस्यवशोऽपि
परवश एव तत्कर्म ॥६०॥

यदीति । यदीतिश्लोकमवतारयति—इदं चेति । स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं करिष्यामी-
तीदं च त्वया न मन्तव्यमित्याह—यदीति । त्वमहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे यद्येष ते
व्यवसायो मिथ्या भविष्यतीति शेषः । प्रकृतिस्त्वां कर्मणीति शेषः । नियोक्ष्यतीति, एष इति ।
'नाहं युद्धं करिष्य' इत्येवंरूप इत्यर्थः । मिथ्या व्यर्थः । कुतो मिथ्या भविष्यतीत्यत आह—
प्रकृतिरिति । यस्मात्प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति, तस्मादेव मिथ्येति भाष्यान्वयः । नियोक्ष्यति नियुक्तं
करिष्यति । कर्मणि युद्धे प्रवर्तयिष्यतीत्यर्थः ॥५९॥

स्वभावजेनेति । कथं प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्यत आह—स्वभावजेनेति । हे कौन्तेय !
स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धस्त्वं मोहाद्यत्कर्म कर्तुं नेच्छसि तदवशस्तत्रपि त्वं करिष्यसि । स्वभावः
क्षल्यस्वभावः । तज्जेन स्वेन स्वकीयेन कर्मणा शौर्यादिना । 'शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यर-
लायन'मितिश्लोकोक्तेनेत्याह—यथोक्तेनेति, मोहादिति । न तु सम्यग्ज्ञानादिति भावः । तत्त्वविदः
प्रकृतिपरवशत्वासम्भवात् । अवशोऽस्वाधीनः । फलितमाह—परवश इति । प्रकृतिपरस्तत्र इत्यर्थः ।
नाहं कर्म करिष्य इति वृद्धं सकृदप्य स्थितोऽपि त्वं क्षल्यस्वभावपयुक्तसहजशौर्यादेयुक्तत्वाच्छत्रुभि-
र्वाध्यमानान् स्वीयानवलोक्य, शत्रुभिः क्रियमाणामात्मनिन्दां च श्रुत्वा, प्रभूतक्रोधविक्षिप्तं मनो
नियन्तुमशक्तस्सन् करिष्यस्येव युद्धम् । नहि प्रकृतेस्त्वया नियन्तुं शक्यते । न ह्यग्नेरौष्ण्यस्वभाव इव
क्षत्रस्य शौर्यादिस्वभावोऽन्यथा भवति । यस्मादेवं तस्मान्मिथ्यैव तव न योत्स्येऽइमित्येव निश्चयः ।
तस्मान्मदुपदेशात्प्राग्वत्त्वया निश्चितं न योत्स्य इति तदधुना परित्याज्यमेव । न स्वद्यापि तथैव न
योत्स्य इति मन्तव्यमिति भावः ॥६०॥

यस्यात्—

ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

ईश्वर इति । ईश्वर ईशानशीलः, सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां, हृद्देशे हृदयदेशे, अर्जुन ! शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति- 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं' चेति दर्शनात्, तिष्ठति स्थितिं लभते । तेषु स कथं तिष्ठतीत्याह—भ्रामयन्भ्रमणं कारयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राण्यारूढान्यधिष्ठितानीवेतीवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि मायया छन्नना भ्रामयन् तिष्ठतीति सम्बन्धः ॥६१॥

ईश्वर इति । न केवलं प्रकृतिरेव त्वां नियोक्ष्यति, किं त्वीश्वरोऽपीत्याह—ईश्वर इति । यद्वाऽवश इत्यनेन न केवलं प्रकृतिपरवशत्वं तवोच्यते, किं त्वीश्वरपरवशत्वमपीत्याह—ईश्वर इति । अथ वा कुतो मां स्वतन्त्रमीश्वरं प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्यत आह—ईश्वर इति । हेऽर्जुन ! यन्त्रारूढानि माययेव सर्वभूतानि भ्रामयन् सन्नीश्वरसर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति । अर्जुनशब्दार्थमाह—शुक्लेति । शुक्लः परिशुद्धोऽन्तरात्मस्वभावो यस्य स शुक्लान्तरात्मस्वभावः । अस्यैवार्थमाह—विशुद्धान्तःकरण इति । नन्वर्जुनशब्दस्त्वेतवाचीत्यत आह—अहश्चेति । कृष्णमपरिशुद्धं मेघाच्छादनादिनेति भावः । अर्जुनं परिशुद्धं मेघामावादिनेति भावः । मेघच्छब्देऽहिं दुर्दिनशब्दव्यवहारात् । न ह्यहि शुक्लकृष्णरूपयोगः । तस्मादर्जुनशब्दः परिशुद्धवाची । इदं च सम्बोधनं वेदान्तशास्त्रोपदेशार्हत्वसूचनाय, परिशुद्धान्तःकरणस्य तव मदुक्तार्थग्रहणमुचितमिति सूचनाय वा; परिशुद्धान्तःकरणस्य तवोच्छास्त्र-प्रवृत्तिरयुक्तेति सूचनाय वा; परिशुद्धान्तःकरणरत्वं समाहितेन मनसा हृद्देशस्थमीश्वरं साक्षात्कर्तुं क्षमस इति सूचनाय वा ।

कानि तानि यन्त्रारूढानीत्यत आह—दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्राणीति । दारुकृतानि पुरुषादीन्नेव यन्त्राणि यन्त्रारूढानीत्युच्यन्त इत्यर्थः । अवयवावयविभावेन यन्त्रे पुरुषादिपुत्रिकाणां सत्त्वाद्यन्त्रावयवनां पुत्रिकाणां यन्त्रत्वं यन्त्रारूढत्वं चेति भावः । यद्वा कानि तानि यन्त्राणीत्यत आह—दारुकृतेति । तदारूढानि तु यनुष्यसत्त्वानि । पुरुषाध्वगंवादिरूपासु यन्त्रस्थासु पुत्रिकासु बालानारोप्य केनचित्कपटेन भ्रामयति हि पुरुषः । अथ वाऽऽरूढानि स्वेनाविष्ठितानि च तानि यन्त्राणि यन्त्रारूढानि; आहिताग्न्यादिस्वानिष्ठान्तरस्य परनिपातः । कानि तानीत्यत आह—दारुकृतेति । पुरुषाकारामश्वकारां वृषभाकारां वा कांचिपुत्रिकां दारुमयीं निर्माय यन्त्रमूर्तां तां स्वयमविष्टाय केनचिन्मिषेण तद्यन्त्रं भ्रामयति कुशलः । दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्राढानीति भाष्यपाठस्तु नागरपुस्तकेषु दृश्यते । तद्ब्रह्मदीश्वरो ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं सचेतनं कार्यकरणसङ्घातात्मकं चराचरभूतजातं निर्माय तस्य हृद्देशे स्थितस्सन् तद्यथास्वभावं तत्रतत्र प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

नन्वपरिच्छिन्नस्य महतो महीयसः परिपूर्णस्य परमेश्वरस्य कथं भूतहृद्देशे स्थितिः ? परिमितो हि हृत्पुण्डरीकपदेश इतिचेन्नैष दोषः—‘हृत्पुण्डरीके विमले प्रविष्टशशास्ता जनानाग्’मिति, ‘अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठ’तीति च श्रुतेर्मायया रामकृष्णादिसप्तवितस्तिपरिमितकावच-दंगुष्ठपरिमितकायोऽपि भवेदीश्वरस्य; तेन च रूपेण हृत्पुण्डरीकस्थितिरुपपद्यत इति ।

ननु यदि हृत्पुण्डरीके अंगुष्ठमात्रपरिमित ईश्वरसाकारोऽस्ति तर्हि स दृश्येत्तैवेतिचेन्नैष दोषः—चक्षुषो बहिःकरणस्यान्तस्थवस्तुस्वरूपग्रहणासामर्थ्यात् । किं घटादिरिवान्तस्थर्थासादिकं चक्षुषा गृह्यते ? नन्वेवं मृतमृतशरीरे ईश्वरसोऽस्ति वा, न वा ? आद्ये प्रकृतशरीरदाहेन संपाण-स्यापीश्वरस्य दाहः; तेन चेश्वरस्य यहस्कष्टम् । द्वितीये- कस्माद्धतोर्नास्ति ? नच बहिर्निर्गमनादिति वाच्यं, बहिर्निर्गतस्य तस्य कुतोऽचाक्षुषत्वम् ? किं मृतशरीराद्बहिर्निर्गतोऽंगुष्ठमात्रपुरुषः केनापि दृश्यते पार्श्वस्थेन ? नच प्राकृतचक्षुरगोचर इति वाच्यं, सन्निपातदोषेण दन्तपंक्तिद्वयसङ्घट्टने सति वक्त्र-मार्गाभावात्केन मार्गेण स पुरुषो निर्गतस्स्यात् ? न हिनेत्रादिमार्गा अंगुष्ठपरिमिताः । नच गुर-द्वारेण निर्गत इति कल्पयितुं शक्यमश्लीलत्वात् ।

किंच दर्पणमयनीरन्ध्रकरण्डे निक्षिप्तान्त्रियमाणाऽमनुष्यान्निर्गतस्य परमेश्वरस्य तस्य कथं दर्पणा-द्बहिर्गमनं-रन्ध्राभावात् । अपि च- अतिसूक्ष्मेषु कीटादिशरीरेषु हृद्देशस्यात्यल्पत्वात्कथं तत्र ताह-शेश्वरस्थितिः ? तस्मादिह हृद्देशे स्थितः पुरुषो नांगुष्ठमात्र इति वक्तुं शक्यते । नच श्रुतेः का गति-रिति वाच्यं, मनुष्यहृद्देशस्यांगुष्ठपरिमितत्वात्तत्स्थस्येश्वरस्यापि तत्परिमितत्वं कल्पयत एवोपासनार्थं, नतु तात्त्विकमिति । नन्वेवंचेत्—मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणस्त्वत्वादिगुणमेदेन विष्णुत्रयरुद्ररूपेश्वरौ भूतहृद्देशे तिष्ठतीति ब्रूमः । इदं चोक्तम्—किं हृद्देशे विष्ण्वादिमूर्तित्रयमस्ति, उक्तो तत्रैका मूर्तिः ? उभयथापि शङ्खचक्रकमण्डलुत्रिशूलादिधराणां गरुडहंसवृषभभञ्जानां लक्ष्मीसरस्वतीपार्वती-सहितानां महतां तेषां त्रयाणां देवोत्तमानां स्वरूपे हृत्पुण्डरीके स्थितिर्न घटते । नापि त्रयाणां तेषामनेककोटिभूतजातहृदयस्थितिरुपपद्यते । अनेककोटिविष्ण्वादिमूर्तयस्सन्तीति कल्पनं चायुक्तं-अप्रमाणत्वात् । नापि विश्वस्यमानपश्चादिहृत्पुण्डरीके कापि मूर्तिरुपलभ्यते । तस्मात्सत्त्वगुणावच्छिन्नं चैतन्यं विष्णुरिति, रजोगुणावच्छिन्नं ब्रह्मेति, तमोगुणावच्छिन्नं रुद्र इति च नामभिरुच्यते । नतु चैत-न्यस्य कोऽप्याकारः । अत एव विष्ण्वादिशरीरा अस्पदादिशरीरबद्देवादिशरीरवच्च दृश्यत्वाज्जडस्वा-त्परिच्छिन्नत्वाच्च नैवेश्वरभूताः; किं तर्हि मायावच्छिन्नं चैतन्यमेव- अपरिच्छिन्नत्वादीधर इति ।

नन्वेवमपि मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणेधरस्य परिपूर्णस्यापरिच्छिन्नस्य कथं हृद्देशे स्थितिरितिचे-न्मायापरिणामत्वात्सर्वस्य घटाकारपरिणतमृदि गन्ध इव हृदाकारपरिणतमायायामीश्वरोऽस्तीति । एतदपि न युक्तम्-- हृद्देशे तिष्ठतीति विशेषवाच्ययुक्तत्वात् । सर्वभूतानां करचरणनखलोमादिष्वपि माया-परिणामेषु दर्शितविषया संस्वादीश्वरस्य । किं चानया विषयाऽन्तःकरणस्यापि मायापरिणामत्वेन

तत्रापीधरचैतन्यस्यैव सत्त्वादान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीव इति वेदान्तसिद्धान्तविरोधाच्च । तस्मा-
दीधरसर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठतीत्येतदनुपपन्नमेवेति पूर्वपक्षः ।

अत्रोच्यते—‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तसत्यज्ञानानन्दलक्षणः परिपूर्णस्सर्वव्यापी परमात्मा
नारायणः परमेश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे प्रथमरूपेण तिष्ठतीति, अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रत्यगि-
त्युच्यते । यद्यपि परिपूर्णं चैतन्यं निरुपाधिकं सर्वत्रास्ति । तथापि तदेव चैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नं
सद्भूतानां हृदि तिष्ठतीति न कोऽपि दोषः । नच सर्वान्तरस्य प्रत्यक्चैतन्यस्यापि सर्वशरीरावयव-
व्यापित्वेन कथं हृद्देशे स्थितिरिति वाच्यं, अन्तःकरणस्य हृत्पुण्डरीके स्थितत्वात्तदवच्छिन्नचैतन्यस्य
तत्रैवोपलभ्यमानत्वाद्भृद्देशे स्थितिरुक्तेति ।

यद्वा मायोपाधिको महेश्वर एव हृद्देशे प्रथमरूपेण तिष्ठति । नच मायोपाधिकस्य कथमन्तः-
करणोपाधिकत्वमिति वाच्यं, वस्त्रावृतायाः क्षुरिकायाः पेटिकावृत्तव्यवत्तदुपपत्तेः । अविद्यावच्छिन्नमेव
चैतन्यं पुनरन्तःकरणावच्छिन्नमपि भवतीति वेदान्तशास्त्रे दृश्यते हि । अन्तःकरणावच्छिन्नस्यापि
प्रतीचो जीवस्येन्द्रियावच्छिन्नत्वं देहावच्छिन्नत्वं च दृश्यते हि- पश्याभ्यर्हं मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात् ।
न चेश्वरस्यैव कथं जीवत्वमिति वाच्यं, निर्विशेषस्य ब्रह्मणो यथेश्वरत्वं तथैवेश्वरस्यापि जीवत्वमिति
शास्त्रैकपमाणा वयमभ्युपागच्छामः । तथाहि शास्त्रम्- ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुपाविशत्, अनेन जीवेनात्म-
नानुपविश्य’ इत्यादिश्रुतिः; ‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु
भारत !, ईश्वरो जीवकल्या प्रविष्टो भगवा’नित्येवमादिस्मृतयः; ‘भगवानेक एवैव सर्वक्षेत्रेष्ववस्थित’
इति पुराणम् । नच शास्त्रादपि कथमीश्वरस्यानीश्वरजीवत्वमिति वाच्यं, रज्जोरपि सर्पत्वमिव स्थाणो-
रपि चोरत्वमिव गगनस्थापि नैल्यमिव सशिरसोऽपि स्वप्ने मिक्षशिरस्कत्वमिव स्थिरस्यापि जलसूर्यकस्य
चलनमिवाविद्यावशादीश्वरस्यापि जीवस्यानीश्वरत्वसम्भवात् । न ह्यनुभवसिद्धं जीवगतमनीश्वरत्वं
शास्त्रसिद्धमीश्वरत्वं वा पर्याख्यातुं शक्यते केनाप्यास्तिकेन । न चैवं जीवे ईश्वरत्वानीश्वरत्वयो-
रनन्यतरस्य निश्चेतुमशक्यत्वेनोभयासिद्धिरिति वाच्यं, शास्त्राद्विद्वदनुभवात्सुषुप्त्यादिदृष्टान्ताच्च; जीवे
ईश्वरत्वस्य लोकाद्विद्वदनुभवाज्जागराच्च । तस्मिन्ननीश्वरत्वस्य च निश्चेतुं शक्यत्वादेकस्यापि नृत्स्य
दशाभेदास्त्रीपुरुषाकारद्वयपरिमहवदेकस्यापि जीवस्य विद्याऽविद्यादशाभेदेनेश्वरत्वानीश्वरत्वसम्भवाच्च ।
तस्मादुपपन्नं जीवेश्वराद्वैतं तत्त्वमस्यादिमहावाक्योपदिष्टम् ।

तथाहि- तदित्यस्येश्वरोऽर्थः; त्वमित्यस्य जीवोऽर्थः; त्वसीत्यस्य तयोरैववयमर्थः । मायावच्छिन्न-
चैतन्यलक्षणेश्वरस्यैव पुनरन्तःकरणावच्छिन्नत्वाज्जीवेश्वराभेदः । तथाऽविद्यादशायां यत्संसारी जीवः
स एव विद्यावस्थायामसंसारीश्वर इति जीवेश्वराभेदः । महाकाशस्य घटाकाश इव जीव ईश्वर-
स्यांश इति कृत्वा अंशांशिनोर्जीवेश्वरयोर्घटाकाशमहाकाशयोरीवाभेदः । बिम्बमूर्तं मुखं पतिबिम्बरूपेण
यथा दर्पणे तिष्ठति, तथा बिम्बमूर्त ईश्वरः पतिबिम्बजीवरूपेणान्तःकरणे तिष्ठति; तच्चान्तःकरणं हृद्देशे
तिष्ठतीतीश्वरस्यैव जीवरूपेण भूतहृद्देशे स्थितत्वादिबिम्बपतिबिम्बयोर्मूलपतिमुखयोरेव जीवेश्वरयो-

रभेदः । बाह्यचैतन्यमीश्वरः, आन्तरचैतन्यं जीवः । तथा च बाह्याकाशदहराकाशयोरिव जीवेश्वरयो-
रभेदः । सोपाधिकचैतन्यं जीवः, निरुपाधिकचैतन्यमीश्वरः । तथा च घटाकाशमहाकाशयोरिव
जीवेश्वरयोरभेदः । यथा भोग्यो बाह्यो वायुर्भोवतुपाणरूपेणान्तस्तिष्ठति, तथा ज्ञेयं बाह्यं ब्रह्म ज्ञातृ-
जीवरूपेण हृद्देशे तिष्ठतीति वायुपाणयोरिव जीवेश्वरयोरभेदः । नच वायोः प्राणभोग्यत्वं कथमिति
वाच्यं, सर्पाणामृषीणां च वाताहारत्वात्प्राणस्यैवाहारभोवतुत्वाच्चेति ।

लक्षणापक्षे स्वन्तःकरणावच्छिन्नत्वमायावच्छिन्नत्वविभक्त्यप्रतिविम्बत्वज्ञातृत्वज्ञेयत्वसर्वज्ञत्वकिञ्चि-
ज्ज्ञत्वेश्वरत्वानीश्वरत्वसंसारित्वासंसारित्वसोपाधिकत्वनिरुपाधिकत्वादिविशेषणांशत्यागेन शुद्धचैतन्यमेक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्त्वमसीति वाक्येन लक्ष्यत इति बोध्यम् ।

ननु यद्येवमीश्वरो जीवरूपेण भूतानां हृदि तिष्ठेत्तर्हि नियाम्यनियामकयावासिद्धिर्जीवेश्वर-
द्वयाभावादिति चेन्नैवम्—नेश्वरेण जीवो नियम्यते- ईश्वरस्यैव जीवत्वात् । किंतु जीवरूपेणेश्वरेण
कार्यकरणसङ्घातो नियम्यते । जीवेऽस्मिन् देहे सत्येव सङ्घातरय प्रवृत्तिरमादेहादुक्तान्ते त्वप्रवृत्तिरिति
दर्शनात् । लौकिकास्तार्किकादयश्च जीवरूपरूपमविदिस्वा कार्यकरणसङ्घातं चराचरात्मकं ब्रह्मादि-
स्त्वपर्यन्तं दृश्यमेव सचेतनं सर्वं जीवत्वेन प्रतिपद्य जीवा ईश्वरेण नियम्यन्त इत्याहुः । एतत्कार्य-
करणसङ्घातेऽहमभिमानादेव दयं केनापि नियमिता इवावशाः प्रवर्तामह इति मन्यन्ते- 'केनापि देवेन
हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करो'मीति स्मरणात् । जन्ममरणसुखदुःखादिलक्षणं संसारं
चानुभवन्ति ।

वस्तुतस्तु- न जीवस्याविक्रियस्य कापि प्रवृत्तिसम्भाव्यते- 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमवि-
कार्योऽयमुच्यते' इति ह्युक्तम् । एवं कार्यकरणसङ्घातस्य नानात्वादेव तदभिमानाज्जीवा अप्यनेके
इति भ्रन्त्या ब्रुवन्ति तार्किकादयः । वस्तुतस्तु जीव एक एव- 'एको देव' इति मन्त्रवर्णात् ; ईश्व-
रैकत्वस्य तार्किकादिसम्प्रतिपन्नत्वादीश्वरस्यैव जीवत्वाच्च । तस्मात्कार्यकरणसङ्घातात्मकाः प्राणिनो
जीवा ईश्वरेण प्रत्यगात्मना नियम्यन्त एव । सर्वांतरात्मा प्रत्यक्षपुरुषस्तु नेश्वरेण नियम्यते तस्यै-
वेश्वरत्वादिति स्थितम् ।

नन्वेवं प्रकृते ईश्वरस्सर्वभूतानि आमयतीत्यस्य किमीश्वरो जीवास्त्रियमयतीत्यर्थः ? उत प्रत्य-
गात्मा । कार्यकरणसङ्घातजातं नियमयतीत्यर्थ इति चेत्- उभयथाप्येक एवाभिप्रायः पर्यवस्यति ।
अविद्वद्दृष्टद्येश्वरो जीवास्त्रियमयतीत्युक्तेऽपि विद्वद्दृष्ट्या प्रत्यगात्मा कार्यकरणसङ्घातजातं नियमयती-
त्येव सिद्धत्वात् । विद्वद्दृष्ट्या प्रत्यगात्मा कार्यकरणसङ्घातजातं नियमयतीत्युक्तेऽपि, अविद्वद्दृष्ट्या
जीवानीश्वरो नियमयतीत्येव सिद्धत्वात् । विदुषा हीश्वर आत्मत्वेनाभिमतः; अविदुषा च कार्य-
करणसङ्घात आत्मत्वेनाभिमतः । न चैक एवात्मा कुत एकेश्वरत्वेन नानासङ्घातत्वेन च गृहीत इति
वाच्यं, एकस्यैव चन्द्रस्य तैभिरिकेण नानाचन्द्रत्वेन निर्मलचक्षुषा एकचन्द्रत्वेन च गृह्यमाणत्वात् ।

एकस्यैव सूर्यस्यास्पदादिभिः प्रकाशरूपत्वेनोल्कैस्तिमिररूपत्वेन च गृह्यमाणत्वात् । तस्माद्विद्यया एकस्यैवात्मन ईश्वरत्वेनाऽविद्यया नानाजीवत्वेन च ग्रहणमुपपद्यते ।

ननु य आत्मानं विद्यया ईश्वरत्वेन गृह्णाति, यश्चाविद्यया नानाजीवत्वेन गृह्णाति सोऽसौ क इति चेदुच्यते—प्रमातेति । स हि वस्तुत आत्मापि सन्नन्तःकरणतादात्म्याच्चासात्प्रमाता भवति । अयं चान्तःकरणभेदान्नैवेति प्रहीतृर्भेदाद्ग्रहणभेदोपपत्तिः । इमे एव प्रमातारः कार्यकरण-सङ्घाताहमभिमाना जीवा इति व्यवहियन्ते- अविद्यावशात् । विद्यया स्वैश्वरात्मका एव चैतन्यात्म-कत्वादिति स्थितं जीवेश्वराद्वैतम् । अविद्यादशामधिकृत्य प्रोक्तोऽयं श्लोको भगवता, नतु विद्या-दशार्था- तत्र सर्वभूतानामेवाभावात् । तथाच यान्यविद्यादशायामुपलभ्यमानानि सर्वाणि चरण्यव-राणि च ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि भूतानि तेषां हृद्देशे प्रत्यग्रूपेणावस्थित आत्मेश्वरो आमयतीति पर्यवसन्नश्लोकार्थः ।

यस्तु रामानुजः—ईश्वरोऽन्तर्यामिरूपेण हृद्देशे तिष्ठन् जीवान् आमयतीति, तदयुक्तम्—यद्यन्तर्यामिरूपं मसिद्धं रयात्तर्ह्येश्वरोऽन्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति ववतुमुचितम् । न तु तत्प्रसिद्धम् । न हि कस्याप्यन्तर्यामी प्रत्यक्षः । किं त्वनुमेय एव जीवपारतन्व्यलिङ्गात् । तस्मात्तस्यान्तर्यामिण ईश्वरस्य रूपं वक्तव्यम् । नच रुक्मवर्णोऽगुह्यमात्रः पुरुषोऽन्तर्यामीति वाच्यं, दूषितत्वादेतद्वादस्य; 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मितीश्वरस्य रूपवत्त्वनिषेधाच्च । जीवस्यैव नीरूपत्वे किं पुनरीश्वरस्य नीरूपत्वं वक्तव्यम् ? नच जीवः कृष्णवर्ण ईश्वरश्शुक्लवर्ण इति वाच्यं, सपापनिष्पापपरत्वात्कृष्ण-शुक्लशब्दयोः । नहि देहे देहाद्गच्छन्वा नीलो जीवः कैरपि दृश्यते । तथा श्वेतोऽपीश्वरः । तस्मात्प्रत्यक्षज्ञानानन्दरूप एवान्तर्यामीश्वर इत्यभ्युपेयम् । अभ्युपेते च तथा तदेव सत्यं ज्ञानं जीवस्यापि स्वरूपमिति प्रत्यगात्मन एवान्तर्यामीश्वरत्वं सम्भवतीति कृत्वा तदतिरिक्तान्तर्यामिकल्पनमप्रमाणमनु-भवविरुद्धमनुपपन्नं च । न चान्तर्यामिब्राह्मणं प्रमाणं- तस्यापि प्रत्यगात्मपरत्वात् । नापि जीवपारत-न्व्यानुभवः प्रमाणं- सङ्घातगतत्वात्पारतन्व्यस्य । तस्मात्प्रत्यगात्मैवान्तर्यामी ।

अस्य श्लोकस्य श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः—यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया आमयन्सग्रीधर-स्सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठतीत्यन्वयमाश्रित्य देहादिपञ्जरं यन्त्रं तदारूढान्यमिमानित्वरूपमारोहं प्राप्तानि कार्यकरणसङ्घातेऽहमिति ममेति चाभिमानयुक्तानीत्यर्थः । सर्वभूतानि सर्वजीवान् मायया त्रिगुणात्मि-कया आमयन्नित्यर्थ उपवर्णितः पञ्चदश्यां- 'देहादिपञ्जरं यन्त्रं तदारोहोऽभिमानिता' इत्यादिना । रामानुजेनापि देहेन्द्रियावर्यं प्रकृत्याख्यं यन्त्रमारूढानीत्ययमेवार्थ उक्तः । अस्मिन्नर्थेऽपि कार्यकरण-सङ्घाताभिमानिनां सर्वेषां जीवानां प्रमातृणां यत्स्थानं हृत्पुण्डरीकदेशः तस्मिन् प्रत्यगात्मरूपेणेश्वर-रितिष्ठन्सन् कार्यकरणसङ्घातं प्रवर्तयति । तथा प्रवर्तिते सङ्घातेऽहमित्यभिमानसत्त्वाज्जीवास्ते स्वय-भीक्ष्वरेण प्रवर्तिता इव मन्यन्ते इति तात्पर्यं बोध्यम् ।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत !

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥

तमेवेति । तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत ! भरतान्वय ! ततः तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिमुपरतिं स्थानं च मम विष्णोः परमं पदं प्राप्स्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥६२॥

अस्मिन्नन्वये तु केन साधनेनेश्वरसर्वभूतानि आमयतीत्याकांक्षा पूरिता- माययेत्युक्तत्वात् । कथं आमयतीत्याशङ्का तु न पूरिता । श्रीशङ्करोक्तान्वये तु कथमित्याशङ्का पूरिता- यन्त्रारूढानि माययेत्युक्तत्वात् । नच भाष्यकृदन्वयेऽपि करणाकांक्षापूर्त्यभावो न्यूनतावह एवेति वाच्यं, मायाया ईश्वरशक्तित्वात् । ईश्वरो भूतानि आमयतीत्यनेनैवाऽग्निः काष्ठानि दहतीतिवच्छक्या आमयतीति सिद्धत्वादशक्तस्य आमणासम्भवाच्च । नच यन्त्रारूढानीत्यस्य सर्वभूतपदाविशेषणीकरणे देहादिपञ्चराभिमानीत्वं सर्वभूतानां न सिध्यतीति वाच्यं, अचेतनानां कार्यकरणसङ्घातानां प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । सर्वभूतशब्देन सचेतनान्येव कार्यकरणसङ्घातानि महीतव्यानि । तथा च सति सचेतनानि सर्वभूतानि नाम प्रमातृभिरहमित्यभिमन्यमानाः कार्यकरणसङ्घाता एव । ततश्च कार्यकरणसङ्घाताभिमानीनः प्रमातार एव सर्वभूतशब्दार्थ इति सिद्धमेव । तस्माद्यन्त्रारूढानीति विशेषणं व्यर्थमेव सर्वभूतानीत्यस्य । किं चाजो निरम्बशाश्वतश्च प्रमाता भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या भूतशब्दः कार्यवाची न प्रमातारमजमभिघातुं क्षमते । एवं च सति देहादिपञ्चरायन्त्रारूढानि तानि भूतानि कानीत्युक्ते किमुपरं श्रीविद्यारण्यस्वामिनाम् ? न किमपि । ततश्च सर्वभूतानीत्यस्य कार्यकरणसङ्घातास्सचेतना इत्येवार्थो न्याय्यः । अत एव प्राणिन इत्युक्तमाचार्यैः । एवं कार्यकरणसङ्घातानामेव आमरणकथनेन जीवस्य वस्तुतस्तदभाव इति च प्रतीयत इति महान्गुणः । तस्माच्छङ्करमेव भाष्यं शङ्करम् । वस्तुतस्तु कुशलो यन्त्रारूढानि माययेव- ईश्वरसर्वभूमि मायया आमयन्सन् सर्वभूतातानां हृद्देशे तिष्ठतीति माययेतिपदमावर्त्य अन्वेतव्यम् । तथा सति करणाकांक्षापूर्तिरपि भवति । न च इवशब्दाध्याहारः कुशलशब्दाध्याहारश्च द्रष्ट इति वाच्यं, सति गुणेऽध्याहारस्यादोषात् । अन्यथा एकवाक्यत्वे यन्त्रारूढानीतिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति संक्षेपः ॥६१॥

तमेवेति । यदि मकृतिर्मां नियोजयति, यदि चेश्वरो आमयति तर्हि मकृतीश्वरद्वयपरतन्त्रस्य मम का गतिरत आह—तमेवेति । हे भारत ! त्वं सर्वभावेन तमेव शरणं गच्छ, तत्प्रसादात्परां शान्तिं शाश्वतं स्थानं च प्राप्स्यसि । शरणशब्दार्थमाह—आश्रयमिति । शरणं गच्छेति पदद्वयार्थमाह—आश्रयेति । किमर्थमाश्रयणमत आह—संसारार्तिहरणार्थमिति, सर्वात्मनेति । वाचा मनसा बुद्ध्या चेत्यर्थः । यदीश्वराद्भिन्नोऽहमिति मन्वसे तर्हि संसारस्तव प्राप्नोति देहेन्द्रियादिसङ्घाततादात्म्याध्यासप्रयुक्तस्युत्प्लवुःखजन्ममरणादिलक्षणः । तस्मात्क्षत्रियोऽयं युवेत्याद्यभिमानं त्यक्त्वा ईश्वर एवाहमिति सर्वभावेन प्रत्यगभिजं परमात्मानपाश्रयस्व । किमस्मादीश्वराश्रयणात्कर्मवत्

आह—तत्प्रसादादिति । एवं सर्वभावेनाश्रितस्य तस्येश्वरस्यानुग्रहाच्चित्तुद्धिज्ञानप्राप्त्यादिलक्षणात्, शान्ति संसारोपरमं शाश्वतं स्थानं परं पदं अत्यगभिनपरमात्मस्वरूपं सच्चिदानन्दलक्षणं प्राप्स्यसि साक्षात्करिष्यसीत्यर्थः । ब्रह्मैव भविष्यसीति यावत् । तस्माद्दहं ब्रह्मेतीश्वराश्रयणात्सर्वसंसारनिवृत्ति-पूर्वकं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः फलमित्यर्थः । यद्वाऽहं ब्रह्मेतीश्वराश्रयणाज्जीवन्मुक्तिलक्षणसंसारोपरमः, विदेहमुक्तिलक्षणा ब्रह्मप्राप्तिश्च फलमित्यर्थः ।

ननु प्रकृतिस्त्वां नियोजयति, ईश्वरस्त्वां प्रेरयति, मदुक्तं न श्रोष्यसिचेद्विनक्षयसि, तस्मा-द्युद्धं कुर्विति पूर्वमुपस्था कथमधुना परमेश्वरसमाश्रयणं विधीयते ? ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मनिष्ठाविरो-धीति चेन्नैष दोषः—मदुक्त विधयेश्वराराधनबुद्ध्या युद्धं कृत्वा पश्चात्संसारनाशार्थमीश्वरं शरणं गच्छेत्युक्तत्वात् । कर्मनिष्ठा हि ज्ञाननिष्ठायत्साधनमृता । न चैवं साध्यसाधकयोर्ज्ञानकर्मणोः कथं विरोध इति वाच्यं, काष्ठद्वयनिर्मथनसाध्यरयानेः काष्ठद्वयदाहदर्शनात् । कर्मभिरुपवन्नमपि ज्ञानं कर्म-निर्मूलकमेवेति कर्मविरोध्येव । यद्वा प्रकृतीश्वरपारतन्त्र्याद्युद्धे प्रवृत्तोऽपि त्वं तमेवेश्वरं सर्वभावेन शरणं गच्छ; ईश्वरेण क्षत्रियस्य विजितव्यमिति शासितत्वान्मया युद्धं क्रियते तदाराधनार्थं; न तु पृथिवीसर्गजयाधैहिकासुष्मिकफलयर्थमिति वाचा मनसा बुद्ध्या चावधारयेत्यर्थः । एवं सर्वभावेनेश्वर-माश्रित्य तदाराधनात्मके स्वकर्मणि युद्धे त्वाया कृते सति तु तस्येश्वरस्य त्वयि महान्प्रसादो भवि-ष्यति । ततश्च चित्तुद्धिं सम्यग्दर्शनं च प्राप्य संसारोपरतिं मोक्षं च प्राप्स्यसीति कर्ममार्गप्रतिपादन-पर एवायं श्लोकः ।

एतेन नाधुनैव तव ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यताऽस्ति; तस्मान्न त्वं ज्ञाननिष्ठां प्रविश; किंतु युद्ध-मधुना यथोक्तरीत्या विधाय तेन ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिर्गोप्तो भूत्वा ज्ञाननिष्ठां प्रविशेत्सर्जुनाय श्रीकृष्णोपदेश इति सूचितम् । अत एव 'नियतं कुरु कर्म त्वं, तस्माद्युध्यस्व भारत !' इत्यादिवाक्यानि पूर्वाध्याये-भूतानि । अथ वा भवत्सर्जुनस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यता विनापि युद्धानुष्ठानं तस्येश्वरांशत्वात्तथापि लोकसंग्रहार्थमप्यर्जुनेन कर्मैवादी कर्तव्यं ज्ञानहेतुत्वात्कर्मण इत्यभिप्रेत्येत्थमुक्तं भगवता- 'लोकसंग्रह-मेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्ह'सीति पूर्वमुक्तत्वात् । तस्मान्नार्जुने ज्ञाननिष्ठानर्हत्वशङ्का कार्येति ।

अतु रामानुजः—विष्णोः परं स्थानं वैकुण्ठाख्यं प्राप्स्यसि- 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः, ते ह नाक भहिमानसचन्ते, यत्र पूर्वं साध्यासन्ति देवाः, यत्र ऋषयः प्रथमज्ञा ये पुराणाः' इत्यादिश्रुतिभ्य इति, तदयुक्तम्—सगुणब्रह्मविधाफलत्वाद्द्वैकुण्ठलोकप्राप्तेः । वैकुण्ठलोको हि द्विविधः-- एकसुमेरुशिखरस्थश्शुभ्रपत्न्यां विकुण्ठायां जातेन वैकुण्ठेन भगवता रमायाः प्रियकाव्यया निर्मितः । अन्यस्तु ब्रह्माण्डात्परतत्सत्यलोके स्थितः । तत्र सालग्रामार्चनादिभिर्मेरुशिखरस्थवैकुण्ठलोक-प्राप्तिः । सगुणब्रह्मोपासनेन तु सत्यलोकस्थवैकुण्ठप्राप्तिः । अयं च सत्यलोकस्तेषां विभिन्नः- सत्यलोक-इति, वैकुण्ठलोक इति, कैलासलोक इति च । तत्र हिरण्यगर्भसत्यलोकस्य स्वामी; विष्णुवैकुण्ठ-लोकस्य; शम्भुः कैलासलोकस्य । त्रयोऽप्यमी देहधारित्वाज्जीवा एव । परं तु सर्वज्ञा रजसस्वतमो-

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

इतीति । इत्येतत्तु तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्याद्गोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः । मया सर्वज्ञेश्वरेण । विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वा एतद्यथोक्तं शास्त्र-मशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

गुणवशास्तृष्टिस्थितिरुग्रहेतवः, ईश्वरत्वेन पूज्याः, मधमजास्त्रिमूर्तिव्यपदेश्या देवताः । अमीषां स्थानान्येव सगुणमुक्तिक्षेत्राणीत्युच्यन्त इति केचित् । 'द्विरण्यगर्भस्समवर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसी'-दिति श्रुतेर्द्विरण्यगर्भ एव मधमजः । स एव सत्यलोकस्वामी; तस्यैव स्थानं सगुणमुक्तिक्षेत्रं सगुण-मुक्तिक्षेत्राणामनेकेषां सत्त्वे प्रमाणभावादिति परे । सर्वेषामपि सगुणमुक्तिक्षेत्रसत्त्वमविद्याभूमावेव; ननु विद्याभूमौ । अविद्याविषयत्वात्सर्वद्वैतस्य । नेह नानास्तीत्यादिना विद्यायां हि सर्वद्वैताभावश्श्रूयते । न ह्यविद्याविषयं सगुणमुक्तिक्षेत्रं तत्त्वविदा गम्यते- तत्त्वविद्ब्रह्मशास्त्रेणैवाभावात् । अत्र एव न सगुणमुक्तिक्षेत्रस्य शाश्वतत्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यशाश्वतत्वात् । 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति परमात्मन एकस्यैव हि शाश्वतत्वमुच्यते । तस्माच्छाश्वतं स्थानं परमात्मैव न वैकुण्ठादिकम् । नन्वाधारवाचिनः स्थानशब्दस्य कथं स्वरूपपरत्वमिति वाच्यं, सर्वजगत्कल्पनाधिष्ठानत्वेन सर्वाधारस्य ब्रह्मस्वरूपस्य स्थानशब्दवाच्यत्वसम्भवात् । तिष्ठत्यस्मिन् सर्वे जगदिति स्थानमिति निरुक्तेः । तस्माच्छाश्वतं स्थानं ब्रह्मैव, न वैकुण्ठादिकम् । इदमेव ब्रह्म 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूर्या इत्यनेनोच्यते- विद्वद्भिर्नित्यमनुभूयमानत्वाद्ब्रह्मस्वरूपस्य । न हि वैकुण्ठं चक्षुरगोचरं विद्वांसो भूलोकादिस्था द्रष्टुमर्हन्ति । 'यत्र पूर्वं साध्यास्सन्ति देवा' इत्यादिश्रुतयस्तु सगुणमुक्तिक्षेत्रमतिपादिका एव । सूरयोऽनन्तरारूढादिनित्यसूरयो वैकुण्ठं पश्यन्तीति वर्णनेऽपि नैतावता निर्गुणमुक्तिक्षेत्राभावः । नापि सगुणमुक्तिक्षेत्रस्य शाश्वतत्वमिति संक्षेपः ॥६२॥

इतीति । इति गुह्याद्गुह्यतरं ज्ञानं ते मयाऽऽख्यातम् । एतदशेषेण विमृश्य यथेच्छसि तथा कुरु । इतिशब्दः पूर्वोक्तसर्वशास्त्रार्थपरामर्शात्त्याह—एतदिति । अत एव परिसमाप्तिद्योतकमपीतीद-मन्वयं भवति । अतिशयेन गुह्यं गुह्यतरं गुह्याद्गुह्यतरं गुह्यतममित्यर्थः । 'आयुर्वितं गृहच्छिद्रं मन्त्रौ-षधसमागमाः । दानं मानावमानौ च नव गोप्या मनीषिभि'रिति वचनादायुरादयो गोप्याः । तत्स-र्वापेक्षयापीदमध्यात्मज्ञानमतीव गोप्यमिति भावः । ननु त्वयोक्तमपीदमप्रमाणमेवेत्यत आह—सर्वज्ञेश्वरेणोक्ति । सर्वज्ञेश्वरोक्तत्वादिदं शास्त्रं परं प्रमाणमित्यर्थः । विमृश्यालोक्येत्यर्थः । यथेच्छसि तथा कुर्वित्यभ्यनुज्ञामात्रेण न युद्धादुपरतिरर्जुनेन कार्या । किंतु यथाशास्त्रं कुर्वित्येव श्रीकृष्णाशया-द्युद्धमेव कार्यम् । अत एव विमृश्य कुर्वित्युक्तम् । विमृष्टे च शास्त्रे युद्धकरणेच्छैव जायेतार्जुनस्य न तृपरमेच्छा-स्वर्षः कार्य इति बहुश उद्घृष्टत्वात् । तस्माद्यथाशास्त्रं यथेच्छं कुरु ॥६३॥

तथा भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु—

सर्वगुह्यतमं भूयश्शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

सर्वेति । सर्वगुह्यतमं सर्वेभ्यो गुह्येभ्योऽत्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाक्यम् । न भयान्नाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि । किं तर्हि ? इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हितं परमं ज्ञानप्राप्तिसाधनं; तद्धि सर्वहितानां हिततमम् ॥६४॥

किं तदित्याह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

मन्मना इति । मन्मना भव; मच्चित्तो भव; मद्भक्तो भव; मद्भजनो भव; मद्याजी मद्यजनशीलो भव; मां नमस्कुरु नमस्कारमपि ममैव कुरु । तत्रैवं वर्तमानो वासुदेव एव

सर्वेति । भूयः सर्वगुह्यतमं परमं मे वचश्शृणु । त्वं मे दृढमिष्टोऽसीति कृत्वेति शेषः । ततस्ते हितं वक्ष्यामि । विस्तरेणोक्तार्थस्य बुद्धिसौकर्याय संग्रहेण वचनं न्याय्यमिति संग्रहेणोक्तस्यापि भङ्गचन्तरेण बुद्धिसौकर्याय पुनर्वचनं न्याय्यमिति वा हेतोरसकृदुक्तस्माप्यर्थस्य पुनर्वचनम् । ननु किमर्थं त्वं वक्ष्यसि पुनः पुनः ? किं राज्ञे भृत्य इव भयात् ? किमुपाध्यायद्विषयायेव धनार्थमिति शङ्कायामाह—न भयादित्यादि । तर्हि किमर्थं वक्ष्यसीति पृच्छसि—किं तर्हीति । उत्तरमिति—इष्ट इति, अव्यभिचारेणेति । त्वयि मम प्रीतिः कदाचिदपि न व्यभिचरतीत्यर्थः । प्रीत्येणेति भावत् । कृत्वेति । मत्वेत्यर्थः । गम्यमानार्थत्वात्कृत्वेत्यस्यामयोगः । तेन कारणेनेति । तव मत्प्रियत्वेन हेतुनेत्यर्थः । कुतस्तद्वचनस्य हितत्वमत आह—विज्ञानप्राप्तिसाधनमिति । विज्ञानमहं ब्रह्मास्मीति सम्यग्ज्ञानं तद्धि मोक्षकारणम् । अत एव तद्धिततममित्याह—तद्धीति । तद्विज्ञानप्राप्ति-साधनं वचनमित्यर्थः । विज्ञानमिति वा । सर्वहितानामिति । धर्मादिपुरुषार्थहेतूनां सर्वेषां हितानां मध्य इत्यर्थः । हिततममतिशयेन हितं मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वात्तत्साधनस्य हिततमत्वमिति भावः ॥६४॥

मन्मना इति । किं तदिति । तद्वचनमित्यर्थः । त्वं मन्मना भव; मद्भक्तो भव; मद्याजी भव; मां नमस्कुरु; मामेवैष्यसि । ते सत्यं प्रतिजाने । यतो मे प्रियोऽसि । मच्छब्दानामस्य प्रत्य-गभिन्नः परमात्मार्थः । मयि मनो यस्य स मन्मना भव । मामेव चिन्तयेत्यर्थः । मद्भक्तो भव मामेव भजस्व । मद्याजी भव मामेव यजस्व । मां नमस्कुरु नमस्कारः प्रह्वीभावः । आत्मन्यान्तरे हस्तादि-करणकवाहनमस्कारायोगेऽपि धानसिकनमस्कारो युज्यत एवेति बोध्यम् । ममैवेत्येवकारात् त्वं बाह्य-प्रतिमादीनामिति गम्यते । तत्रेत्येवमिति आह—एवं वर्तमान इति । कथं वर्तमान इत्यत आह—

समर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यस्यागमिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्यर्थः । यतः प्रियोऽसि मे, एवं मम भगवत्सत्यप्रतिज्ञत्वं बुध्वा भगवद्भक्तेरवश्यं भाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणतासुपसंहृत्य, अथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्बद्दर्शनं सर्ववेदान्तसारविहितं वक्तव्यमित्याह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

सर्वेति । सर्वधर्मान्- सर्वे च ते धर्याश्च सर्वधर्मास्तान्- धर्मशब्देनाऽज्ञाऽधर्मोऽपि

वासुदेव इति । वासुदेवे मध्येव समर्पितानि साध्या भजनयजनादिक्रियाः, साधनानि बाध्यनप्रादीनि करणानि, प्रयोजनानि फलानि स्वर्गादीनि । एतानि साध्यसाधनप्रयोजनानि येन स वासुदेव एव समर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनः । त्वं मामेवागमिष्यसि प्राप्स्यसि- मत्सायुज्यं प्राप्स्यसीत्यर्थः । सम्यग्ज्ञानोदयद्वारेति भावः । सत्यमिति । मनुक्तमिदं सर्वं सत्यमिति ते प्रतिजाने । सत्यं यथा तथा प्रतिजान इति वा । फलितमाह—सत्यां प्रतिज्ञां करोमीति । क प्रतिज्ञां करोषीत्यत आह—एतस्मिन् वस्तुनीति । यथोक्तार्थ इत्यर्थः । मनमनस्कत्वादिभिस्साधनैस्त्वं मामेवैष्यसीत्ययमर्थसत्य इति प्रतिज्ञां करोम्यहमिति नात्र त्वयाऽविश्वासः कार्य इति भावः । कुत एवं प्रतिजानासीत्यत आह—यतो मे प्रियोऽसीति । तव मत्प्रियत्वेन त्वद्विज्ञाकांक्षिणा मया तव श्रेयोऽर्थं सत्यप्रतिज्ञा क्रियत इत्यर्थः । योऽर्थो यथा मया प्रतिज्ञायते सोऽर्थस्तथैव भवितुमर्हति, न त्वन्यथा । यस्मादहं सत्यप्रतिज्ञः- 'सत्यकामरसस्यसङ्करूप' इति श्रुतेरिति भावः । इदमेवाह—एवमिति, भगवद्भक्तेरिति । भगवदाराधनबुद्ध्या स्वकर्मानुष्ठानस्येत्यर्थः । अवश्यंभावीति । ज्ञानप्राप्त्यादिक्रमेणेति भावः । भगवच्छरणैकपरायण इति । भगवानेव शरणयाश्रयो भगवच्छरणं तदेवैकं मुख्यं परममनं प्राप्यं यस्य स तथोक्तः । भगवानेव शरणमेकपरायणं च यस्येति वा । भगवदाश्रयो भगवत्परायणश्च भवेत्यर्थः । साध्यसाधनप्रयोजनानीश्वरे समर्प्य, ईश्वराराधनबुद्ध्या कर्तव्यं कर्म केवलमिति मत्वा बुद्धाख्यं स्वधर्मपनुतिष्ठ । ततः क्रमेण तव परमपदप्राप्तिर्भविष्यतीति परमार्थः । अस्मिन् शास्त्रे कर्मयोगो ज्ञानयोगश्चेति मार्गद्वयं परिनिष्ठितं 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानानां कर्मयोगेन योगिना'मित्युपक्रम्य तत्रतत्राभ्यस्तसुपसंहर्तव्यं चेह तदेव । भक्तिध्यानयोगाद्यस्तु मार्गद्वयान्तर्भूता एव । तत्र कर्मयोगोपसंहारपरोऽयं श्लोकः । वक्ष्यमाणस्तु ज्ञानयोगोपसंहारपर इति बोध्यम् ॥६५॥

सर्वेति । ईश्वरशरणतामिति । ईश्वराराधनबुद्ध्या सर्वं क्रियाकारकफलजातमीश्वरे समर्प्य कर्मानुष्ठानरूपामिति भावः । सम्यग्दर्शनमिति । ज्ञानयोगनिष्ठेत्यर्थः । सर्वेति । सर्वेषां वेदान्तज्ञानसुपनिषदां साराणि सारभूतानि वाक्यानि तैर्विहितं सर्ववेदान्तसारस्त्वेन मीमाशां विद्वा-

गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् । 'नाविरतो दुश्चरितात्', 'त्यज धर्ममधर्मं' चेत्यादि-
मिति वा । सर्ववेदान्तसारमूलमित्यर्थः । वक्तव्यमिति । उपसंहारप्रकरणे इति भावः । इति
यत्वेति शेषः । आह यमवान् - 'सर्वधर्मा' निति श्लोकम् । अयं हि सर्वस्य गीताशास्त्रस्य चरम-
श्लोकः । 'अशोच्यानन्वशोचस्त्व' मिति तु प्रथमश्लोकः । त्वं सर्वधर्मान्परित्यज्य एकं मां शरणं
व्रज, अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि त्वं मा शुभः ।

ननु ज्ञानकर्मयोगयोर्युगपदेकेनानुष्ठानुपशब्दत्वात्कथमर्जुनं प्रति योगद्वयविधानमिति चेन्नैष
दोषः— अर्जुनं निमित्तीकृत्य लोकत्रयोपकारार्थं हि गीताशास्त्रं प्रवर्तितं कृष्णेन । तथाच वचनं
साम्प्रदायिकानाम्— 'सारथ्यमर्जुनस्थाजौ कुर्वन् गीतामृतं ददौ । लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने
नमः' इति । तथाच कर्मनिष्ठायोग्यानुद्दिश्य कर्मनिष्ठोक्ता पूर्वश्लोकेन । ज्ञाननिष्ठायोग्यानुद्दिश्य तु
ज्ञाननिष्ठोच्यतेऽनेनेति । यद्वा एकेन युगपद्योगद्वयमनुष्ठानुपशब्दमपि कर्मयोगानन्तरं ज्ञानयोगोऽनुष्ठानुं
शक्यत एवेर्जुनायापि मार्गद्वयोपदेशो युक्त एव । प्रथमतः कर्मयोगं कुरु, ततश्चित्ते शुद्धे सति ज्ञान-
योगं कुर्विति । अत एव प्रथमतः कर्मयोग एवोपसंहृतः, ननु ज्ञानयोग इति ।

सर्वधर्मानिति । कार्यनियोगापूर्वापरपर्यायो यज्ञादिजन्यस्सुकृतात्मकस्संस्कारो धर्मः । तद्धेतुत्वा-
द्यज्ञादिकर्माण्यपि धर्मा एव । अविहितकर्मजन्यं दुष्कृतमधर्मः । तद्धेतुनि दुष्टकर्मण्यप्यधर्मा एव ।
सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यनेन सर्वाधर्मकरणे माते तरय च नरकहेतुत्वेन दुष्टत्वादिह मोक्षशास्त्रे तादृश-
विपरीतार्थकथनस्यायुक्तत्वादाह— अधर्मोऽपीति । धर्मशब्दोऽत्राधर्ममप्युपलक्षयतीत्यर्थः । येनास्ति-
केन मुमुक्षुणा विदुषा सर्वे धर्माः परित्याज्याः किंपुनरतेनाधर्मः परित्याज्य इति वक्तव्यमित्यर्थापत्तिसिद्ध-
रसर्वाधर्मपरित्याग इति वा मात्रः । धर्मशब्दोऽत्र लक्षणया कर्ममात्रं बोधयति, ततश्च विहितप्रतिषिद्ध-
धर्माधर्मलाय इति वा । धर्मशब्दोऽभिधया विहितकर्मबोधकस्सन् लक्षणया स्वप्रतियोगिनमधर्ममपि
बोधयतीति वा । धर्मानिति बहुवचनेनैव सर्वधर्मार्थसिद्धौ सर्वशब्दानर्थव्यप्रसङ्गात्सर्वशब्दबलेनाधर्म-
सिद्धिरिति वा ।

वस्तुतस्तवारितकस्य वैदिकस्य कर्मिणोऽधर्मपरित्यागो धर्मस्वीकारश्च पूर्वतन्त्रेणैव विहितः ।
अनेन तूत्तरतन्त्रेण तस्यैव मुमुक्षोःशमदमादिसाधनसम्पन्नस्य ब्रह्मविचाराधिकारिणः पूर्वतन्त्रप्राप्तसर्वधर्म-
परित्याग एव विधेयः । अधर्मपरित्यागस्य पूर्वतन्त्रेणैव कृतत्वात् । अत एव भगवता बांदरायणेन--
'सर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्तं; अन्यथा धर्माधर्मान् परित्यज्येत्येवोच्येत । सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यनेन मन्द-
मतीनामधर्मकरणं मातमिति बुद्धिस्स्यादिति तद्वारणाय धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यत इति भाष्य-
कारैरुक्तमिति बोध्यम् । सर्वधर्मा नित्यनैमित्तिककाव्यरूपाः । अधर्मस्तु हिंसादिरूपः । ननु सर्व-
धर्मपरित्यागस्यैव व्यासेन कण्ठत उक्तत्वात्कथं स्वयाऽधर्मोऽपि परित्याज्य इत्युच्यतेऽत आह—
नैष्कर्म्यस्येति । नैष्कर्म्यं सर्वकर्मसन्त्यासः । न हि धर्मान् परित्यज्याऽधर्मं क्रियमाणे सति पुरुषो
निष्कर्मा स्यात् । ननु नैष्कर्म्यं विवक्षितं सर्वधर्मान् परित्यज्येतिवावयेन व्यासेनेति कथं व्यासहृदयं

श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वधर्मान् परित्यज्य सन्न्यस्य सर्वकर्माणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थितमीश्वरमच्युतं गर्भजन्मजरामरणवर्जितं 'अहमेव' इत्येवमेकं शरणं ब्रज; न मत्तोऽ-

त्वं ज्ञायतेऽत आह—नाविरत इति । 'नाविरतो दुश्चरितावाशान्तो नासमाहितः' इत्यत्र दुश्चरिता-
दधर्मान्नाविरतो विरत उपरतो न भवतीत्यविरतः स न भवतीति नाविरतोऽत्यन्तं विरत इत्यर्थः ।
इत्यधर्मत्यागस्य विहितत्वात् । तथा 'त्यज धर्ममधर्मं च, उभे सत्यानृते त्यज' इत्यत्राप्यधर्मं त्यजे-
त्यधर्मत्यागस्य विहितत्वात्, श्रुतिस्मृतिविरुद्धमर्थं कथं व्यासो ब्रूयान्न कथमपीति भावः ।

अथ सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यस्य फलितार्थमाह—सन्न्यस्य सर्वकर्माणीति । सर्वकर्मसन्न्यासं
कृत्वेत्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणेश्वरशरणागतिरूपज्ञाननिष्ठाऽसम्भवादिति भावः । नहि कर्म कुर्वाणस्य
क्रियाकारकादित्द्वैतदर्शिनोऽज्ञस्य ज्ञाननिष्ठा ब्रह्माहमद्वितीयमस्मीत्येवंरूपा भवितुमर्हति । अत उक्तम्—
सर्वधर्मान्परित्यज्येति । अत एव भाष्यकृद्भिस्तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्ध-
मित्युक्तं भवत्या मामभिजानातीतिश्लोकभाष्यान्ते । तस्माद्ज्ञाननिष्ठाया अन्तरङ्गसाधनं सर्वकर्म-
सन्न्यासः । अत एव 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ग्यानां
कर्मयोगेन योगिना'मित्युक्तं भगवताऽऽदेव । साङ्ग्या विद्वांसः सर्वकर्मसन्न्यासिन इति प्रपञ्चितं
बहुधा प्राक्- 'कथं स पुरुषः पार्थ! कं घातयति हन्ति कम्?, सर्वकर्माणि सन्न्यस्य, नैव कुर्वन्न कारयन्,
सर्वान्मपरित्या'गीत्यादिभिर्ज्ञानिनां कर्माभावस्योक्तत्वात् । एतदिति । यावदित्यर्थः ।

मासिद्यस्यार्थमाह—ईश्वरमिति । ननु मामित्यस्यैकमितिविशेषणं विरुद्धं, ईश्वरस्य ब्रह्म-
विष्णवादिभेदेनानेकत्वादत आह—सर्वात्मानमिति । सर्वस्यापि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य ब्रह्मविष्णु-
रुद्रगणपतिकुमारलक्ष्मीसरस्वतीममुखस्य च कार्यकरणसङ्घातात्मकस्य सचेतनस्य, अचेतनानां च
मृत्पापाणलोहादीनां पृथिव्यादिभूतानां शब्दादीनां च किं बहुना समूर्तस्यामूर्तस्य च सर्वस्य जगतो
दृश्यस्यात्मानमात्मभूतमत एव समं निर्विशेषम् । कुतोऽस्य सर्वात्मत्वमत आह—सर्वभूतस्थ-
मिति । सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु विष्णुरुद्रादिषु चोक्तेषु प्राणिषु; अचेतनेषु च पृथिव्यादि-
भूतेषु भौतिकेषु चाचेतनेषु, किं बहुना सर्वेष्वपि चेतनाचेतनात्मकेषु कार्येषु तिष्ठतीति सर्वभूतस्थः
तम् । सर्वव्यापित्वादिति भावः । भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या कार्यवाचित्वाद्मृतशब्दस्य । कार्ये
कारणसर्वं कार्यस्य कारणात्मकत्वं च मृद्धटादिषु दृष्टमिति परमकारणस्य परमात्मनसर्वभूतस्थत्वं
सर्वभूतात्मत्वं चोपपद्यते- सर्वभूतानामीश्वरकार्यत्वेनेश्वरात्मकरत्वात् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'
इति श्रुतिरीश्वरस्य कारणत्वं, 'न चास्य कश्चिज्जनि'तेत्यादिश्रुतिरीश्वरस्यकार्यत्वं च ब्रूत इति परम-
कारणं हीश्वरः । तस्माद्दटादिस्वकार्याणां यथा मृत्तिकैवात्मा घटादिषु चास्ति, तथा स्वकार्याणां
सर्वभूतानामीश्वर एवात्मा । स च सर्वभूतेष्वस्तीत्यत उक्तं- सर्वात्मानं सर्वभूतस्थमिति ।

ननु मृद्धटयोर्जाड्यादिसलक्षणत्वाद्दटानामात्मा भवितुमर्हति मृत्तिका । मृद्भूयो हि घटो
दृश्यते; आत्मा हि नाम स्वरूपं, घटस्य च मृदेव स्वरूपं- मृदतिरिक्तघटपदार्थभावात् । नैवमीश्वर-

न्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वा त्वामेवं निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यस्सर्वधर्माधर्मबन्धन-
जगतोस्सालक्ष्यं येन जगत ईश्वर आत्मा स्यात् । ईश्वरो हि सत्यज्ञानानन्दरूपः; जगदतृप्तजडदुःख-
रूपम् । तस्माज्जगदात्मस्वमीश्वरस्य, ईश्वरात्मकत्वं वा जगतो नोपपद्यते । एवमीश्वरात्मकत्वामावादेव
जगतो जगदीश्वरयोः कार्यकारणभावोऽपि नोपपद्यते । ततश्च सर्वभूतस्थत्वमपीश्वरस्य नोपपद्यत इति
चेत्, मैवम्—यतोवेत्यादिश्रुतिमामाष्याद्ब्रजुसर्पादिदृष्टान्ताच्च, स्वप्नस्थगजाद्यनुभवाच्च विवर्तवादा-
श्रयणेन ईश्वरविवर्तभूतस्य जगत ईश्वरात्मकत्वसम्भवात्कारणेऽश्वरधर्माणां सच्चिदानन्दानां जगत्यनुगम-
दर्शनाज्जगदस्ति भाति प्रियं चेति व्यवहारात् । तरमाज्जगतस्वरूपं सच्चिदानन्द ईश्वर एव- यथा
सर्पस्य स्वरूपं रज्जुः । रज्जौ सर्पस्येव जगत ईश्वरे मायया कल्पितत्वाद् एव रज्जुयाथात्मविदां
सर्पो यथा न प्रतिभाति ब्रह्मविदां जगतथा न प्रतिभाति- सच्चिदानन्दब्रह्मातिरिक्तजगत्पदार्थाभावा-
द्ब्रज्जतिरिक्तसर्पपदार्थानाववत् । नचैवं विदुषां व्यवहारलोपमसङ्ग इति वाच्यं, यावद्देहपातपविद्याया-
लेशतस्सत्त्वाद्द्वैतप्रतीतिसत्त्वेऽपि विदुषां तत्सर्वं ब्रह्मैवाभाति- 'वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ'
इत्युक्तम् । तस्मान्न व्यवहारलोपमसङ्गः- नापि ब्रह्मातिरिक्तजगत्पदार्थानुभवश्च विदुषामिति स एष
सर्वोर्थः पूर्वमेव विस्तरेणोक्त इतीहोपस्थते ।

ईश्वरमिति । देहेन्द्रियादीशनशीलं चैतन्यरूपं परमात्मानमित्यर्थः । शरणं ब्रजेति । कथं
शरणागतिरत आह—अहमेवेत्येवमिति । अहमेवेश्वर इत्येवमित्यर्थः । ननु मासेव शरणं ब्रजे-
त्यनेनैवेष्टसिद्धौ किं फलमेकग्रहणेनेत्यत आह—नेति । ईश्वर एक एवास्ति, स एवाहमस्मि, मत्
ईश्वरादन्यत्किमपि नास्तीत्यवधारय- निश्चयेन जानीहि; यद्वा मामेकं शरणं ब्रजेत्यस्म फलितमाह—
नेति । ईश्वरोऽहमेक एवास्मि, नतु मत्तोऽन्यत्किमप्यस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । 'तत्सत्यं, स आत्मा,
तत्त्वमसि, अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिभ्यः, मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति घनञ्जय !', क्षेत्रज्ञं चापि
मां विद्धि', 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयरिस्थित' इत्यादिरमृतिभ्यः, 'न वासुदेवात्परमस्ति
किञ्चित्, तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किञ्चि'दित्यादिपुराणाच्च कारणातिरिक्तं कार्यं नास्ति- मृदतिरिक्त-
घटादर्शनात्, रज्ज्वतिरिक्तसर्पादर्शनात् । एवं परमकारणादीश्वरादतिरिक्तं कार्यं जगन्नास्ति, ईश्वरे
उपलभ्यमानौ नामाकारौ तु मिथ्याभूतावेव । भृद्युपलभ्यमानघटनामकम्बुग्रीवाकारमोर्मिध्यात्वदर्शना-
द् एव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति श्रुतिरपि सङ्गच्छत इत्यानुमानाच्च ।
सुषुप्त्यादौ द्वैताभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादानुभवविलम्बे अनुभवासिद्धेश्च स्वात्मैक एवास्ति, नतु द्वैत-
मित्यनुभवाच्च नेश्वरादन्यदस्तीति भावः । यदुक्तं- 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज' इति
तस्य फलमुच्यते—अहं त्वामिस्युत्तरार्धेनाहं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा त्वामेवं पूर्वोक्तविधया ब्रह्मैवाह-
मस्मीति, न मत्तोऽन्यदस्तीति च निश्चिताऽवधारिता बुद्धिर्यस्य तं निश्चितबुद्धिं त्वां प्रमातारमित्यर्थः ।
तस्यैव देहादितादात्म्याध्यासप्रयुक्तसंसारान्मुमुक्षुत्वात्केवलात्मनो मोक्षेच्छाद्ययोगाच्चेति भावः । सर्व-
पापेभ्य इति । बन्धकत्वात्पापवत्पुण्यमपि पापमेव । अतः पापशब्दोऽत्र पुण्यपापोभयपर इत्यभिप्रे-
त्याह—सर्वधर्मेति । सर्वेभ्यो धर्माधर्मात्मकेभ्यो बन्धनरूपेभ्यो बन्धनमेव रूपं येषां तेभ्यस्सर्वपापेभ्यः;

रूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशकरणेन । उक्तं च- 'नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञान-
दीपेन भास्वता' इति । अतो मा शुचश्शोकं माकार्षीरित्यर्थः ।

यद्वा बध्नन्तीति बन्धनानि धर्माधर्मा एव बन्धनानि धर्माधर्मबन्धनानि, सर्वाणि च तानि धर्माधर्म-
बन्धनानि च सर्वधर्माधर्मबन्धनानि, तद्रूपेभ्यो बन्धकेभ्यो धर्माधर्मरूपेभ्यो सर्वेभ्यः पापेभ्य इत्यर्थः ।
मोक्षयिष्यामि त्याजयिष्यामि- सर्वपापविनिर्मुक्तं करिष्यामीत्यर्थः । यदि धर्माः क्रियेरन् तर्हि पुण्य-
बन्धस्यात् ; यद्यधर्माः क्रियेरन् तर्हि पापबन्धस्यात् ; यदि विहितानि न क्रियेरन् तथापि पापबन्ध-
रस्यात्तस्मात्सर्वान्धर्मान्धर्माश्च परित्यज्य ईश्वरशरणागतौ कृतायां सत्यां पुण्यपापबन्धविनिर्मुक्तिर्भविष्यति
मुमुक्षोः । ईश्वरशरणागतिरूपज्ञाननिष्ठाधिकृतस्य विहिताकरणजन्यदोषाभावाद्यथाविधि सर्वं कर्म
सन्न्यस्य हि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोस्ति पुरुषः । तस्मात्सर्वधर्मपरित्यागेऽश्वरशरणागतिभ्यां सर्वपुण्यपाप-
रूपबन्धविमुक्तिरसुलभा मुमुक्षोरिति भावः । इदं च सर्वपापविनिर्मुक्तिरूपं मया दास्वमानं फलं तव
न स्वर्गादिवद्देहातानन्तरानुभवविषयं किं तर्हीहैवानुमृते । सर्वपापविनिर्मुक्तपरिशुद्धसच्चिदानन्द-
स्वात्मसाक्षात्कारस्यैवैव जायमानत्वादहंब्रह्मास्मीत्यात्मस्वरूपानुसन्धानवतः पुरुषस्य । तस्मात्स आत्म-
साक्षात्कारस्तव यथा स्यात्तथाऽहं तव स्वात्मभावप्रकाशं कृत्वा तेन द्वारा त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्या-
मीत्याह—स्वात्मभावप्रकाशकरणेनेति । स्वस्य तवात्मभावो बुद्धिरूपः पदार्थस्तरस्य प्रकाशस्त्वो-
त्कर्षकृतं स्वच्छत्वं तस्य करणेन हेतुना । सत्त्वगुणात्मप्रकाशमानया हि बुद्ध्या दृश्यते स्वात्मा-
'दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रिति श्रुतेः । स्वोक्तार्थे भगवदुक्तिं प्रमाणयति—उक्तं
चेति, नाशयामीति । अहमज्ञानजं तम इति पूर्वमुक्तं तमो नाशयामीत्यर्थः । ज्ञानदीपेनेति ।
अहं ब्रह्मेत्याकारकबुद्धिर्इतिरूपदीपेनेत्यर्थः । सर्वं कर्म सन्न्यस्य यो ज्ञाननिष्ठामभ्यस्यति तस्य बुद्धि-
स्सत्त्वगुणोत्कर्षादतीव पसन्ना एकामा भूत्वाऽहंब्रह्मास्मीत्यखण्डवैतन्याकारेण परिणमते, तत आत्म-
साक्षात्कारो जायते । साक्षात्कृते चात्मनि सर्वद्वैतोपपदात्क पुण्यपापसद्धानः ? क वा तत्कृतो बन्धः ?
तस्मान्मुक्त एव त्वं भविष्यसि- नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वादात्मस्वरूपस्येति भावः ।

एतेन सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकेऽश्वरशरणागत्यास्स्वात्मभावप्रकाशकरणरूप ईश्वरानुग्रहः फलं ;
मोक्षस्तु नित्यसिद्धत्वाच्चैव फलं ; न हीतः प्रागात्माऽसङ्गः पुण्यपापबद्धो येनेदानीं मुच्येतेति सिद्धम् ।
स्वात्मभावप्रकाशकरणमित्यस्य स्वात्मनस्त्वस्य प्रतीचो यो भावस्सच्चिदानन्दस्वभावस्तत्त्वमिति यावत् ।
तस्य प्रकाशकरणं बोधनं तेनेत्यप्यर्थ आयाति । भावस्तु स एव । ईश्वरानुग्रहाद्बुद्धेरालम्बिकाभ्यं
भवतीति पूर्वोक्तार्थस्यापीहैव तात्पर्यात् । ततश्च सर्वधर्मान् परित्यज्याहं ब्रह्मास्मीत्यनिर्णयं चिन्तयतः
पुरुषस्यैश्वरानुग्रहादात्मसाक्षात्कारो जायत इति सिद्धम् । अयं चेश्वरानुग्रहो नाम अनवरतपरत्यगा-
त्माश्रयवशाद्बुद्धेः प्राप्तं यदात्मैकाग्र्यं तत्प्रत्यगात्मानुग्रहकृतमेवेत्यभिप्रायादुक्तं प्रत्यगात्मानुग्रह एव,
न त्वन्यः- अद्वैतज्ञाने तद्योगात् ; प्रत्यगात्मातिरिक्तेऽश्वरपदार्थासत्त्वाच्च । अत इति । यस्मादहं
सम्यग्दर्शनप्रदानद्वारा त्वामेवं ज्ञाननिष्ठं सर्वकर्मसन्न्यासिनं मोक्षयिष्यामि तस्मादित्यर्थः । मा शुच

अस्मिन्गीताशास्त्रे परं निश्श्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं, किं कर्म वा, आहोस्वि-
दुभयमिति, कुतस्संशयः ? 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर-
मित्यादीनि वाक्यानि केवलाद्ज्ञानान्निश्श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते, कुरु
इति । मा विद्यस्व । शोकमिति । कथमहमिदं संसारं तरिष्यामीत्येवंरूपमिति भावः । मा कार्षी-
रिति । तवात्मनोऽसंसारीश्वरत्वात्सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकात्मज्ञाननिष्ठाया स्वात्मसाक्षात्कारसम्भवाच्चेति
भावः । न च कथमात्मज्ञाननिष्ठाकृतात्मसाक्षात्कारमात्रेण संसारोपरम इति वाच्यं, प्रमातुरस्यात्म-
तत्त्वसाक्षात्कारामावरूपाज्ञानादानात्मन्यात्मतादात्म्याध्यासमूलकरसंसारो य आसीत्कथं तस्यात्मतत्त्व-
साक्षात्काररूपाद्ज्ञानादाननिवृत्तिः ? किं रज्जुस्वरूपाज्ञानकृतसर्पाभासो रज्जुस्वरूपसाक्षात्कारादाननिवृत्तो
दृश्यते ? किं निर्घनदेवदत्तस्वरूपाज्ञानकृतो नैद्राकालिको महाराजात्मभ्रमः प्रबोधेऽपि देवदत्तस्य
भवितुमर्हति ? किं देहातिरिक्तकर्तृभोवत्रात्माज्ञानकृतो देहात्मभ्रमस्तस्यपि देहातिरिक्तकर्तृभोवत्रात्म-
ज्ञाने वैदिकस्यास्तिकस्य भवितुमर्हति नास्तिकवद्बालवच्च ? तस्मादसंसारीश्वरात्मस्वरूपसाक्षात्कारादेव
संसारनिवृत्तिः, नान्यस्मादुपायाद्भवति । अत एव 'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतिरात्मज्ञानदेव शोक-
निवृत्तिं ब्रूते । अत एव 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयना'येत्यात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । मोक्षो हि
संसारबन्धनिवृत्तिः । तस्मादीश्वरात्मज्ञानादेव मोक्ष इति स्थितमद्वैतम् ।

ननु ज्ञानादेव मोक्ष इति थोऽशस्तवाद्द्वैतिनोऽभिमतस्सोऽयं न सिध्यति । प्रकृतगीताशास्त्रे
भयवताऽस्यांशस्य निष्कृष्यानुक्तत्वादिति शङ्कायां तमेवांशं स्थापयितुं विचारमारभते किमस्मिन्नित्यादिना
सम्यग्दर्शनादत्यन्तोपरम इति सिद्धमित्यन्तेन ग्रन्थेन । अस्मिन्गीताशास्त्रे निश्चितं परं निश्श्रेयस-
साधनं किमित्यन्वयः । अस्मिन्गीताशास्त्रे मोक्षसाधनत्वेन निश्चितं वस्तु किमित्यर्थः । प्रश्नमेवामुं विकल्प-
यति — किं ज्ञानमित्यादिना । अस्मिन् शास्त्रे किं ज्ञानं परं निश्श्रेयससाधनमिति निश्चितं, यद्वा
कर्म, अहोस्विदुभयं कर्मज्ञानद्वयमिति त्रेषा विकल्पः । एवं विकल्पनस्य संशयपूर्वकत्वात्संशयहेतुं
पृच्छति — कुतस्संशय इति । क्वचिद्ज्ञानान्मोक्ष इति प्रतिपादनात्क्वचित्पुनः कर्मणा मोक्ष इति
प्रतिपादनाच्च संशय इत्याह — यद्ज्ञात्वेति । इत्यादीनीत्यादिपदात्- 'यो मामेवमसम्भूदो जानाति
पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ।', 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुप्रपद्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति', 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च
ये विदुर्यान्ति ते परं', 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स
भूयोऽभिजायते', 'ज्ञानवान्मां प्रपद्यते', 'ज्ञारवा मां शान्तिमृच्छति', 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरे-
णाधिगच्छ'तीत्यादीनि वाक्यानि ग्राह्याणि । तस्मात्त्वन्निर्गदादीनीत्यादिपदास्तु- 'कर्मणैव हि संसिद्धि-
मास्थिता जनकादयः, मत्कर्मकृन्मत्परमः, स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः, असक्तो ह्याचरन्
कर्म परमाप्नोति पूरुष' इत्यादीनि ग्राह्याणि ।

नन्वेवं श्रेयसाधनं किं ज्ञानमुत कर्मेति भवेत्संशयः । कथं पुनः किमुभयमिति संशयो भवे-

कर्मैव' इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यत्वोप-
देशात्समुच्चितयोरपि निश्श्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः कस्यचित् । किं पुनरत्र
मीमांसाफलम् ? नन्वेतदेवैषामन्यतमस्य परमनिश्श्रेयससाधनत्वावधारणं; अतो निस्तीर्णतमं
मीमांस्यमेतत् ।

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निश्श्रेयसहेतुत्वं- भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलाव-
सानत्वात् । क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता- 'मम कर्म, अहं कर्ता-
वत आह—एवमिति । ज्ञानकर्मणोरप्युभयोः कर्तव्यत्वोपदेशादुभयमपि श्रेयसाधनमिति संशयः
स्यादित्यर्थः । ननु भवतु संशयः किंपत्र तद्विचारेण फलमिति पृच्छति—किं पुनरिति । उत्तरयति--
नन्वेतदेवेति । नन्विति षण्डुसम्बोधनम् । बावथलङ्कारे वा । एतदेव फलं, किं तदत आह—
एषामिति । एषां त्रयाणामन्यतमस्य परमनिश्श्रेयससाधनत्वावधारणमेव फलम् । विचारास्तयाणां पद्ये
एकस्य मोक्षसाधनत्वं निश्चितं भवतीत्यर्थः । अत इति । अन्यतमस्य निश्श्रेयससाधनत्वं चारणार्थ-
मित्यर्थः । एतत्पूर्वोक्तांश इत्यर्थः । विकल्पत्रयात्मक इति भावः । मीमांस्यं विचार्य कथं मीमांस्य-
मत आह—निस्तीर्णतममिति । अतिशयेन निस्तीर्णं निश्चितं यथा भवति तथा । सति तु संशये
सुमुक्षोर्निश्चयाभावात्काप्यप्रवृत्तिस्स्यादिति संशयनिरासाय विचार आवश्यक इति भावः ।

ननु किं निर्धारणेन ? त्रयाणामपि मोक्षसाधनत्वाद्यथाबुद्धि यथाशक्ति च पुरुषोऽन्यतम-
मनुष्ठाय मोक्षं प्राप्स्यतीति चेन्मैवम्—ज्ञानस्यैकस्यैव मोक्षसाधनत्वात्कर्मणो मोक्षासाधनत्वात्समुच्चय-
स्यासिद्धत्वाद्ज्ञानमेकमेव मोक्षसाधनमिति निर्धारणमावश्यकमेव । अनिर्धारिते ह्यस्मिन्देशे कर्मापि
मोक्षसाधनमिति मत्वा सुमुक्षुः कर्मणि प्रवर्त्य मोक्षपुरुषार्थाद्धीयेत । अधश्च समुच्चयो मोक्षसाधनमिति
मत्वा समुच्चयस्य दुष्करत्वादेकैकस्यामोक्षसाधनत्वाच्च कापि पुरुषो न प्रवर्तेत पौक्षार्था । ततश्च पुरु-
षार्थाद्भ्रष्टस्यात् । तस्मादन्यतमस्य मोक्षसाधनत्वनिर्धारणाय, यद्वा ज्ञानस्यैकस्यैव मोक्षसाधनत्वनिर्धार-
णाय विचारोऽयमावश्यक एव । नहि मथनं विनाऽमृतवद्विचारं विना निश्चयार्थो लभ्यते । तस्मा-
न्निस्तीर्णतमं मीमांस्यमेतत् ।

एवं विकल्पत्रयं पददर्शयं सिद्धान्तमाह—आत्मज्ञानस्य त्विति । केवलस्याज्ञानस्य तु
निश्श्रेयसहेतुत्वमस्तीति शेषः । तत्र हेतुमाह—भेदेति । भेदप्रत्ययाणां निवर्तकत्वेन हेतुना
कैवल्यफलावसायित्वान्मोक्षपथवसायित्वात् । कर्मसमुच्चितत्ववारणयोक्तम्—केवलस्येति । तुशब्दस्य
फलं स्वयमेव वक्ष्यति । आत्मज्ञानस्य भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वमेवोपपादयति—क्रियेति । आत्म-
न्यविद्यया क्रियाकारकफलभेदबुद्धिर्नित्यपततेत्यन्वयः । नित्यपनादिकालादारभ्य प्रकर्षेण तता विस्तृता ।
कथं पततेत्यत आह—मम कर्मिति ।

ननु यद्यविद्यैवात्मनि क्रियाकारकफलभेदबुद्धिर्वितता तर्ह्यविद्यायाः प्रावसा भेदबुद्धिर्भवितुं
नार्हति । ततश्चाविद्यायाः प्रावकैवल्यमस्त्येवात्मनः, ततः पुनरविद्योदयानन्तरं भेदबुद्धिपूर्वकं संसारः

सुप्तै फलायेदं कर्म करिष्या'मीतीयमविद्याऽनादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्याया निवर्तकं 'अयमहमस्मि केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलः, न मतोऽन्योऽस्ति कश्चि'दित्येवंरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं- कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात् । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । न केवलेभ्यः कर्मभ्यः, नच ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निश्श्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति- अकार्यत्वाच्च निश्श्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कर्मणा

मात्र आत्मनः, यत्त्वेवं तर्हि विद्यया मुक्तस्याप्यात्मनः पुनस्संसारो भविष्यत्येव । पूर्वमविद्यमानाया अविद्याया यथा आत्मन्युदयस्तथा नष्टाया अप्यविद्यायाः पुनरुदयसम्भवात्, उदयात्प्रागिव नाशादनन्तरमपि वस्तुनोऽविद्यमानत्वस्य तुल्यत्वादविद्यमानवस्तुन उदयत्पङ्गीकारे नष्टवस्तुनोपि पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वात् । एवं च सति स्वर्गं गतस्येव मुक्तिं गतस्यापि पुनरावृत्तिपसङ्गः । तस्मान्नाविद्यया आत्मनि क्रियाकारकफलभेदबुद्धिर्विन्विता, किंतु स्वत एवास्तीतिशङ्कायामाह—इयमिति । अनादिरियमविद्या, अनादिकालमारभ्य प्रवृत्तत्वात् । नष्टस्मिन्काले इयमविद्या प्रवृत्तेति ज्ञातुं शक्यते । तस्मात्कार्यभूतापीयमविद्या अनादिरेव । तस्मादविद्योदयात्प्रागिति वक्तुं न शक्यम् । नचैवं नष्टाया अविद्यायाः पुनरागतिरिति वाच्यं, नष्टस्य घटस्य दीपस्य वा पुनरुदयादर्शनात् । नच स्वत एव क्रियादिकमात्मन्यस्तीति वाच्यं, 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिश्रुतिविरोधात् । तस्मात्क्रियाकारकफळरूपो भेदस्तद्बुद्धिश्चात्मन्यविद्ययैव मतज्ञा, नतु स्वाभाविकी । किमस्या अविद्याया निवर्तकमत आह—अस्या अविद्याया इति । निवर्तकं ज्ञानमिति व्यवहितेनः सम्बन्धः । किं विषयं ज्ञानमत आह—आत्मविषयमिति । किमाकारकं ज्ञानमत आह—अयमहमित्यादि । केवल एकः । अकर्ता कर्तृस्वरहितोऽक्रियो न विद्यन्ते क्रिया यस्मिन्स तथोक्तः । नायं क्रियाः करोति, नाध्यस्मिन् क्रियास्सन्तीत्यर्थः । अफलोऽभोक्तेत्यर्थः । एवंविधोऽयमात्माऽहमस्मीति, मतोऽन्यः कश्चिन्नास्तीति चैवंरूपं ज्ञानम् । इदं ज्ञानमविद्या कदा निवर्तयतीत्यत आह—उत्पद्यमानमिति । कुतो निवर्तयतीत्यत आह—कमेति । कर्मप्रवृत्तौ हेतुभूताया भेदबुद्धेः क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययस्य निवर्तकत्वाद्धेतोः । अविद्यानाशपूर्वको हि भेदबुद्धिनाशः- अविद्यापूर्वकत्वाद्धेदबुद्धेः । भेदबुद्धिरूपकार्यलिङ्गानुमेया अविद्या । भेदबुद्धिरूपकार्याभावे केन लिङ्गेनानुमातुं शक्यते ? न केनापीतिकृत्वा भेदबुद्धिनिवर्तकमिदमात्मज्ञानमविद्यानिवर्तकमेवेति भावः । तस्मादात्मज्ञानमेव समूलभेदप्रत्ययनिवर्तकत्वान्मोक्षसाधनम् । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थ इति वाच्यं स्वयमेव विवृणोति—नेति । केवलेभ्यः कर्मभ्यः, नसमुच्चिताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यां वा निश्श्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति तुशब्दः । एवकारार्थकत्वादिति भावः । तस्मात्कर्मसमुच्चयो वा न मोक्षसाधनमिति सिद्धम् । भेदप्रत्ययपूर्वकत्वेन कर्मणस्समुच्चयस्य वा कैवल्यफलावसायित्वाभावादिति भावः । कर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावे हेतुन्तरमाह—अकार्यत्वाच्चेति । यदि स्वर्गादिवन्मोक्षोऽपि कार्यस्यात्तर्हि तस्य कर्म साधनं स्यात् ; नतु तथा मोक्षः कार्यः । तस्मान्न तस्य कर्म साधनं भवति । साध्यस्य हि वस्तुनो यदिकश्चिःसाधनं स्यात् ; न त्वसाध्यस्य ।

ज्ञानेन वा क्रियते; केवलं ज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि न, अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्य-
फलावसानत्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वं, रज्ज्वादि-

तस्मादसाध्यस्य (अकार्यस्य) मोक्षस्य कर्मसाधनत्वमनुपपन्नम् । कर्म साधनं यस्य तत्कर्मसाधने
तद्भावः कर्मसाधनत्वं तस्यानुपपत्तेरिति समासः । तदेवोपपादयति—नहीति । नित्यं वस्तु कर्मणा
ज्ञानेन वा महि क्रियते; यत्क्रियते तद्द्वयनित्यं- यथा घटः । मोक्षस्तु नित्य इति सर्ववादिभिरभ्युपगत
एव । तस्मान्नित्यस्य मोक्षस्य न कार्यत्वं, येन कर्म तस्य साधनं स्यादिति भावः । ननु यदि कर्मणा
ज्ञानेन वा मोक्षो न क्रियते तर्हि कर्मैव ज्ञानमपि न मोक्षसाधनमिति व्यर्थमेव ज्ञानमपीति पृच्छति—
केवलेति । तर्हि केवलज्ञानमप्यनर्थकमित्यन्वयः । उत्तरयति—नेति । हेतुमाह—अविद्येति ।
ज्ञानस्य अविद्यानिवर्तकत्वेन दृष्टकैवल्यफलावसानत्वादिति ।

ज्ञानेन मोक्षसाध्यत इति न वक्ष्ये ज्ञानं, किं तर्हि ज्ञानेनाविद्या निवर्तते- यन्मूलः
संसारः । निवृत्तायां चाविद्यायां केवलात्मस्वरूपेणावतिष्ठते विद्वान् । तस्मादविद्यानिवर्तकस्य
ज्ञानस्य केवलात्मस्वरूपेणावस्थानलक्षणं कैवल्यफलमवसानमिति दृष्टम् । एवमविद्यानिवर्तकत्वेन
कैवल्यफलावसायित्वान्मोक्षसाधनं ज्ञानमित्यस्माभिरुच्यत इति । अविद्यानिवृत्तिरेव ज्ञानेन क्रियते,
कैवल्यरूपमोक्षफलं तु नित्यसिद्धमेव । नित्यसिद्धमपीदमविद्यानिवृत्त्यभावेऽसिद्धमेव प्रतिभातीति
कृत्वा तदविद्यानिवर्तकं ज्ञानं मोक्षसाधनमित्युक्तं- यथा स्वगृहे नित्यं स्थितमपि हिरण्यनिघिप्तज्ञाना-
दस्थितमिव सन्तमज्जनादिना पुरुषस्साध्ययति, तद्वदज्ञानेन विद्वान् नित्यसिद्धमपि मोक्षमविद्यावशा-
दसिद्धमिव सन्तं साधयति । नैसावता ज्ञानसाध्यत्वं मोक्षस्य नित्यसिद्धस्य । 'मोक्षो हि ब्रह्म,
नित्यापरोक्षं च ब्रह्म, यत्साक्षादपरोक्षाद्भेतिश्रुतेः । कथं तस्य कार्यत्वं स्यात् ? तस्मान्मोक्षस्वरूप
वारकाविद्यानिवर्तकत्वादज्ञानं मोक्षसाधनमित्युक्तं, नतु मोक्षजनकत्वादिति कृत्वा न ज्ञानस्य मोक्षसाध-
नत्वं, नापि मोक्षस्य ज्ञानकार्यत्वमिति भावः । हेतुवाक्यं विवृणोति—अविद्येति । इदं ज्ञातं विद्व-
दनुभवसिद्धमित्यर्थः । कैवल्यं केवलात्मस्वरूपेणावस्थानं, तदेव फलं कैवल्यफलं, तदेवावसानं परि-
समाप्तिस्तस्मिन्नेवावसानमिति वा यस्य तत्त्वं कैवल्यफलावसानत्वम् । अविद्यालक्षणं तमोऽज्ञानमविद्या-
तमस्तमोऽन्धकारतदिव स्वरूपप्रकाशविरोधित्वादविद्या अविद्यातम इत्युच्यत इति वा तन्निवर्तकस्य ।
विदुषां हि विद्यया अविद्यातमोनिवृत्तौ सत्यां केवलात्मस्वरूपेणावस्थानमनुभवसिद्धमिति कृत्वा, नहि
दृष्टेऽनुपपत्तिरितिन्यायेनानुभवसिद्धेऽस्मिन्नर्थे नानुपपत्तिः कार्येति भावः । ज्ञानस्यैवविषयत्वे दृष्टान्त-
माह—रज्ज्वादीति । रज्ज्वादिविषये रज्जुशुक्तिकादौ विषये सर्पादिस्पर्शरजतादिरूपो योऽध्यास-
स्तद्देतुर्यदज्ञानं रज्ज्वादिविषयावच्छिन्नचैतन्मनिष्ठं तत्स्वरूपावारकं चाज्ञानमित्यर्थः । तदुपलक्षितं
यत्तमोऽन्धकारस्तरसर्पाद्यज्ञानतमः; यद्वा अज्ञानपदं तत्कार्याध्यासपरं; तथा च सर्पाद्यज्ञानं सर्पाद्यध्यासः
तद्देतुमूर्तं तमोऽन्धकारस्तरसर्पाद्यज्ञानतमः । अध्यासस्याज्ञानकार्यत्वेपि तमःकार्यत्वमप्यस्ति- प्रकाशे
रज्ज्वादी सर्पाद्यध्यासादर्शनात् । तस्य सर्पाद्यज्ञानतमसो निवर्तको यः प्रदीपस्य प्रकाशस्तस्यैव तद्वत् ।

विषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् ; विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवलयावसानं हि प्रकाशफलं ; तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानां च छिदिक्रियाग्निमन्थनादीनां व्यापृतकर्त्तादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले कर्मान्तरे वा व्यापारानुपपत्तिर्यथा, तथा दृष्टार्थायां ज्ञाननिष्ठाक्रियायां व्यापृतस्य ज्ञानादिकारकस्याऽऽत्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मा-

यथा प्रदीपप्रकाशः रज्ज्वादिविषयावारकं सर्पाद्यथासकारणं तमो निवर्त्य रज्ज्वादि स्वस्वरूपेणावस्थापयन् तावतैव पर्यवसितो दृष्टस्तथा ज्ञानमप्यात्मस्वरूपावारकं देहेन्द्रियाद्यथासकारणं चाज्ञानं निवर्त्यात्मानं स्वस्वरूपेणावभासयन् तावतैव पर्यवसितो दृष्टस्तत्त्वविद्भिरित्यर्थः । रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशवदविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य कैवल्यफलावसानत्वं दृष्टमित्यन्वयः । कथं प्रदीपप्रकाशस्य कैवल्यफलावसानत्वपत आह—विनिवृत्तेति । विशेषेण निवृत्तासर्वे विकल्पाः दण्डसर्पादयो वस्यारसा रज्जुर्विनिवृत्तसर्वविकल्परज्जुः, तस्याः कैवलयावसानं केवलरज्जुरूपेणावस्थानं तदेव प्रकाशस्य फलमिति । नच कर्माप्येवमेवाविद्यानिवर्तकत्वान्नोक्षसाधनमिति वाच्यं, भेदप्रत्ययविशिष्टस्य कर्मणोऽविद्यामूलकत्वेन तन्निवर्तकत्वाभावात् । अत्र एव समुच्चयोऽपि न मोक्षसाधनम् । एतेन अविद्यानिवृत्तिरक्षणो मोक्षोऽपि कार्यो न कर्मणा क्रियते, किंतु ज्ञानेनैवेति सिद्धम् ।

एवं कर्मणो मोक्षसाधनत्वपक्षं निरस्य तेनैव समुच्चयस्यापि मोक्षसाधनत्वे निरस्तेऽपि समुच्चयस्यैव तावदनुपपत्तिं दर्शयति—तथेत्यादिना । तथेति कर्मणो मोक्षसाधनत्वपक्षनिरासपरिसमाप्त्योक्तकमव्ययम् । दृष्टोऽर्थः द्वैधीभावादिलक्षणं फलं येषां तेषां दृष्टार्थानां छिदिक्रियाग्निमन्थनादीनां छिदिक्रिया छेदनरूपा क्रिया अनेर्मथनं तदादीनां कर्मणां करण इति शेषः । दृष्टार्थेषु छिदिक्रियाग्निमन्थनादिष्विति सप्तम्यन्तपाठो वा, व्यापृतानां प्रवृत्तानां कर्त्तादिकारकाणां कर्तृकरणादिकारकाणां कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिः । कीदृशे कर्मान्तरे ? द्वैधीभावः द्विधा भवनमग्निदर्शनमेवमादिलक्षणं यःफलं तस्मादन्यफलं यस्य तस्मिन्द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले यथा तथा दृष्टोर्थः कैवल्यफलं यस्यास्तरयां दृष्टार्थायां निर्गताः क्रिया देहेन्द्रियादिव्यापारा यस्यास्तरयां निष्क्रियायां ज्ञाननिष्ठात्प्रिकायां क्रियायां व्यापृतस्य कर्त्तादिरूपस्य कारकस्यात्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरेऽन्यकर्मणि प्रवृत्तिर्वापारोऽनुपपन्ना अयुक्ता । इति हेतोः कर्मसहिता ज्ञाननिष्ठा कर्मज्ञानसमुच्चय इति यावत् । नोपपद्यते न युज्यते न सम्भवतीति यावत् । अहंब्रह्मास्मीत्याकास्कुद्विवृत्तिरूपज्ञाननिष्ठाया मानसिकक्रियात्वात्तरयां प्रवृत्तस्य विदुषः कर्ता भोक्ताहमिति ज्ञानपूर्वकाग्निहोत्रादिकर्मसु प्रवृत्तिर्न घटते । अकर्त्रभोवतृब्रह्मात्मज्ञानस्य कर्ता भोक्ताऽहमिति ज्ञानस्य च परस्परं विरोधात् । मन इन्द्रियादिषु बहिर्विषयव्यापृतेषु ससु अहंब्रह्मास्मीत्याकारकबुद्धिवृत्त्यसम्भवाच्च । मन इन्द्रियाद्युपरतिमाध्या हि दर्शितबुद्धिवृत्तिः । समाधिनिष्ठस्यैव तद्बुद्धिवृत्तिदर्शनात्तस्मात्कर्मज्ञाननिष्ठयोऽसमुच्चयो न सम्भवति । ननु युगपत्समुच्चयासम्भवेऽपि क्रमेण सम्भवत्येव स इत्यत आह—दृष्टार्थायामिति । किं कर्मनिष्ठस्य

न्तरे प्रवृत्तिरनुपपद्यते न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितोपपद्यते । भुजिक्रियाग्निहोत्रादिक्रियाव-
त्स्यादिति चेन्न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते
सर्वतस्सम्प्लुतोदके फले कूपतटाकादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्, फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा
क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । न हि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले

कालान्तरे ज्ञाननिष्ठोपपद्यत इति ब्रूये ? किंवा ज्ञाननिष्ठस्य कालान्तरे कर्मनिष्ठेति ? आद्य इष्ट एव-
कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वात् । नैतावता कर्मज्ञानसमुच्चयः । ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यनन्तरं कर्मनिष्ठाया-
स्स्यक्त्वेन कर्मनिष्ठां परित्यज्यैव ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तत्वेन च समुच्चयासिद्धेः । नतु द्वितीयः ज्ञान-
निष्ठाया दृष्टकैवल्यफलावसानत्वेन ज्ञाननिष्ठायाः फलं कैवल्यं- साक्षात्कृतवतो विदुषः ज्ञाननिष्ठां
विहाय कर्मनिष्ठायां प्रवर्तितुं कारणाभावात् । नहि निरर्थकं कर्म कुर्याद्विद्वान् । नचैव कर्मनिष्ठाया-
मधिकृतस्यापि तां परित्यज्य ज्ञाननिष्ठास्वीकारो नोपपद्यत इति वाच्यं, कर्मनिष्ठाया अदृष्टफलत्वात् ।
यद्वा दृष्टकैवल्यफलावसानत्वाभावात् । कैवल्यार्थी हि मुमुक्षुः पुरुषः प्रथममज्ञानादिना कर्मनिष्ठायां
प्रवृत्तोऽपि तथा स्वस्य कृतार्थत्वालाभाद्ज्ञाननिष्ठां स्वीकरोत्येव, स्वीकृतायां च तस्यां कैवल्यफलानु-
मवेन कृतार्थो भवति । एवं कृतार्थस्सन् स विद्वान्पुनः कर्मनिष्ठां किमिति स्वीकुर्यात् ? नहि कृता-
र्थस्य दृष्टकैवल्यफलस्य कृतकृत्यस्य तच्च विदः कर्तव्यशेषोऽस्ति- यदर्थं पुनः कर्मणि प्रवृत्तिस्स्यात् ।
उक्तं हि- 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत !' इति । तस्माद्बुद्धौभावाग्निदर्शनादिफला-
कांक्षी पुरुषो यथा दृष्टफलेषु छेदनमथनादिकर्मसु प्रवर्तते, प्रवृत्तश्च ततस्तत्फलं पश्यति, नतु प्रकृत-
फलातिरिक्तफलप्रदेशु कर्मसु प्रवर्तते, तद्दृष्टकैवल्यफलार्थी पुरुषः दृष्टकैवल्यफलावसानायां ज्ञाननिष्ठायां
प्रवर्तते । प्रवृत्तश्च ततस्तत्फलं पश्यति, नतु कर्मनिष्ठायां पुनः प्रवर्तते । यदि कर्मनिष्ठेव ज्ञाननिष्ठापि
दृष्टकैवल्यफलावसाना न स्यात्तर्हि ज्ञाननिष्ठां परित्यज्य भ्रान्त्यादिना पुनः कर्मनिष्ठायां प्रवर्तते, नतु
तथास्ति । तस्मात्कैवल्यार्थी पुरुषः अज्ञानादनधिकाराद्वा यथार्थं कर्मनिष्ठायां प्रवृत्तस्सन् तत्र स्वाभि-
लषितं फलमपश्यन् विवेकादिसाधनसम्पत्तिशाली भूत्वा ज्ञाननिष्ठायां प्रविश्य तत्र कैवल्यफलं स्वेष्टं
पश्यन् सन् कथं पुनः कर्मनिष्ठायां प्रविशेन्न कथमपीति कृत्वा ज्ञाननिष्ठस्य विदुषो ज्ञाननिष्ठासमकाले
कालान्तरे वा कर्मनिष्ठा न सम्भवति, नाप्युपपद्यते ।

नन्वेकस्मिन्पुरुषे एकस्मै फलाय क्रियाद्वयस्यानुपपन्नत्वेऽपि द्वाभ्यां फलाभ्यां क्रियाद्वयमुपपन्न-
मेव । यथा क्षुच्छान्तिस्वर्गफलाभ्यामेकस्मिन्पुरुषे भोजनाग्निहोत्रक्रियाद्वयमस्ति, तद्देकस्मिन्नेव
कैवल्यस्वर्गफलाभ्यां ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयमुपपद्यत एवेत्याह—भुजीति । परिहरति—नेति । हेतु-
माह—कैवल्येति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—कैवल्येति । कैवल्यं फलं यस्य तस्मिन्कैवल्यफले
ज्ञाने प्राप्ते सति क्रियाफलयोः क्रियायां यज्ञादिरूपायां फले स्वर्गादिलक्षणे चार्थित्वस्यानुपपत्तेः ।
क्रियाफलार्थित्वमितिपदं प्रातिलोभ्येन फलक्रियार्थित्वमिति कृत्वा व्याकरोति—फलान्तरे तत्साध-
नायां वा क्रियायामिति । क्रियार्थित्वस्य फलार्थित्वपूर्वकत्वात्फलान्तर इति प्रथममुक्तम् । प्रम

स्वर्गस्यादिति फलान्तरार्थित्वं, मम स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमस्यादिति क्रियार्थित्वम् । अर्थयते फलादि प्रार्थयते इत्यर्थः कामी तस्य भावोऽर्थित्वं; यथाच क्रियाफलार्थित्वं नाम क्रियाफलकामः । तत्र दृष्टान्तमाह—सर्वत इति । सर्वतस्सम्प्लुतोदकफले मासे सति प्राप्नुमिष्टे सतीति वा तटाकादि- क्रियाफलार्थित्वामाववत् । तटाकादिजललानादिक्रियाजन्यफलार्थित्वाभाववदित्यर्थः । तस्मात्कैवल्य- फलार्थिनः पुरुषस्य विदुषस्स्वर्गादिफलार्थित्वात्सम्भवाद्ज्ञाननिष्ठायां दृष्टकैवल्यफलानसनायां मवृत्त्य विदुषः कैवल्यार्थिनस्स्वर्गाद्यदृष्टफलककर्मानुष्ठानप्रसङ्गः स्वप्नेऽपि न भवेदिति न ज्ञाननिष्ठायाः कर्म- साहित्यमुपपद्यते । ननु कैवल्यार्थिनः कुतः कर्मफलार्थित्वानुपपत्तिरित्यतो दृष्टान्तान्तरमाह—न हीति । राज्यप्राप्तिः फलं यस्य तस्मिन्कर्मणि युद्धादौ प्रवृत्तस्य क्षत्रियस्य क्षेत्रमात्रस्य प्राप्तिः फलं यस्य तस्मिन् क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले कर्मणि यान्नादौ व्यापारो न दृश्युपपद्यते, तद्विषयं क्षेत्रमात्रविषयमर्थित्वं वा न दृश्युपपद्यते यथा तथा कैवल्यफले ज्ञाने प्रवृत्तस्य विदुषस्स्वर्गादिफलकर्मणि मवृत्तिः, स्वर्गादिफल- विषयमर्थित्वं च नोपपद्यते । राज्यप्राप्तिफले क्षेत्रप्राप्तिफलवत्कैवल्यफले कर्मफलस्यान्तर्भूतत्वादिति भावः । उक्तं हि- 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ! ज्ञाने परिसमाप्यत' इतीहैव भगवता । 'यत्किं च प्रजा- रसात् कुर्वन्ति सर्वं तदभिसमे'तीति श्रुतेश्च ।

ननु क्षेत्रपुराणमादीनां सर्वेषां राज्याङ्गत्वादङ्गिनि राज्ये मासे सति तदङ्गानां क्षेत्रादीनां प्राप्ति- स्यादेवेति राज्यकामिनः क्षत्रियस्य क्षेत्रादिप्राप्त्याशा मामुज्जाम । कथं पुनः कैवल्यार्थिनस्स्वर्गादि- प्राप्त्याशाऽभावः ? न हि कैवल्यस्य स्वर्गादयोऽङ्गानि, निरस्तनिखिलद्वैतं हि कैवल्यमिति चेन्नैष दोषः—प्राप्त्यस्य क्षेत्रमात्रकामाभाव इव प्राप्तकैवल्यस्य स्वर्गादिकामाभाव इत्येतावत् एवेह दृष्टान्त- दाष्टान्तिकसामर्थ्यस्य विवक्षितत्वात् । प्राप्तकैवल्यस्य स्वर्गादिप्राप्तिकामाभावे हेतुस्तु स्वर्गादिद्वैत- स्याभाव एवेति । यद्वा प्राप्त्यस्येन यथा क्षेत्रमात्रमपि प्राप्तमिति न तत्र तस्याशा, तथा प्राप्तकैवल्येन स्वर्गादिकमपि प्राप्तमेवेति न तत्र तस्याशा । कैवल्यस्यात्मस्वरूपत्वादात्मनश्च परिपूर्णत्वेन सर्व- व्यापित्वात्स्वर्गादयोऽप्यात्मना नित्यात्ता एवेतिकृत्वा येनात्मा प्राप्तः कथं तस्य स्वर्गाद्यप्राप्तिः ? अथवा कैवल्यस्यात्मत्वादात्मनश्चेद्वरत्वादीद्वरस्य चावाप्तप्रस्तकामत्वाद्येनात्मा प्राप्तस्तेन सर्वे कामाः प्राप्ता एवेति ।

अथ वा कैवल्यस्यात्मत्वादात्मनश्च ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्च स्वर्गादिसर्वजगदाधारत्वाद्येनात्मा प्राप्तस्तेन स्वर्गादिकं सर्वमपि प्राप्तमेवेति । यद्वा कैवल्यस्य ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्चैकदेशे सर्वस्य जगतः सत्त्वाद्येन कैवल्यं प्राप्तं तेन स्वर्गादिकं प्राप्तमेवेति ।

वस्तुतस्तु कैवल्यस्य ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्च सर्वात्मत्वाद्येन ब्रह्म प्राप्तं तेन स्वर्गादिकमपि प्राप्तमेव । अत एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय ब्रह्मणि विज्ञाते सति सर्वं विज्ञातं भवतीत्युक्तं श्रुत्या- ब्रह्मकार्मत्वात्सर्वस्य । सर्वस्य स्वरूपं हि ब्रह्म । तस्माद्ब्रह्मप्राप्तौ सर्वप्राप्तिसद्वैवेति न दृष्टान्त-

व्यापार उपपद्यते; तद्विषयं वाऽर्थित्वम् । तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निश्चयेयससाधनत्वं; नच ज्ञानकर्मणोस्समुच्चितयोः । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा- अविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् । नहि तमस्तमोन्तरं निवर्तयति । अतः केवलमेव ज्ञानं निश्चयेयससाधनमिति, न नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः; कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत्- यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादि-

दाष्टान्तिकयोस्साधर्म्याभावमसङ्गदोषः । तस्मादिति । ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयानुपपत्तेर्मोक्षस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तेश्चैवार्थः । कर्म निश्चयेयससाधनं न भवति । ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयो निश्चयेयससाधनं न भवति च । ननु कर्मसहितमेव ज्ञानं, कैवल्यफलकं न केवलज्ञानं यथाऽनुष्ठानसापेक्षमेव वेदार्थज्ञानं स्वर्गादिफलकमित्यत आह— नापीति । ज्ञानं कैवल्यं प्रदातुं कर्मरूपं सहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थः । सह अयति गच्छतीति सहायससखा तस्य भावः कर्म वा साहाय्यं कर्मणस्साहाय्यं कर्मसाहाय्यं तस्यापेक्षा ज्ञानस्य न हीत्यन्वयः । इदमित्थमनेन कर्तव्यमित्येवंरूपस्य वेदार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानं विना निष्फलत्वाद्युक्ता कर्मसाहाय्यापेक्षा । अहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपस्यात्मज्ञानस्य कर्तव्यबोधकृत्वाभावादयं षट् इति ज्ञानवद्वस्तुस्वरूपसमर्पकत्वात्तावतैव सफलत्वात् कर्मसाहाय्यापेक्षेति भावः । मास्तु ज्ञानस्य कर्मसाहाय्यं, मयुत कर्मविरोधित्वमप्यस्तीत्याह— अविद्येति ; ज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वेन हेतुनाऽविद्यामूलक-कर्मविरोधात् । अविद्यानिवर्तकं हि ज्ञानमविद्यामूलकं कर्म नाशयतीति विरोध एव ज्ञानकर्मणोः । क पुनस्साहाय्याशङ्का ? न चाविद्याया एव विरोधि ज्ञानं, न तु कर्मण इति वाच्यं; कर्मणो भेद-मत्थयमूलकत्वाद्भेदप्रत्ययस्य च कर्त्रादिलक्षणस्याऽविद्यामूलकत्वाद्भेदज्ञानेन भेदप्रत्ययस्य तत्कारणाज्ञानस्य च निवृत्तत्वे क पुनः कर्मसम्भव इति समूलं कर्म नाशययेवाद्भेदज्ञानमेति ज्ञानं कर्मविरोध्येव । ननु यथा ज्ञानमविद्यानिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसायि, एवं कर्मापीति कर्माणि मोक्षसाधनमेवेत्यत आह— न हीति । हिः मसिद्धौ । यथा तमस्तमोऽन्तरं न निवर्तयत्येवं कर्म नाज्ञाननिवर्तकम् । सूर्याभावकृतमन्षकारं दीपाभावकृतोऽन्वकारो यथा न निवर्तयति तथा कर्माज्ञानं न निवर्तयति तमसोरिव कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावात् ; मयुताज्ञानमूलत्वाच्च कर्मणः । न ह्यन्वकारमूलः पिशाचादिभ्रमोऽन्वकारं निवर्तयति । एवमज्ञानमूलं कर्माप्यज्ञानं न निवर्तयति । नच रामानुजोक्तरीत्या ज्ञानपूर्वकं कर्माज्ञानं निवर्तयतीति वाच्यं; कर्मणो ज्ञानपूर्वकत्वासम्भवात् । निष्किंयात्मस्वरूपज्ञानस्य कर्ममवृत्तिभङ्गकत्वाच्च ह्यात्मज्ञानपूर्वकं कर्म भवेत् । नच कर्त्रात्मज्ञानपूर्वकं कर्मेति वाच्यं, कर्ताहमित्यात्मज्ञानस्य भ्रमत्वेन प्रमात्वाभावात् । तादृशभ्रमज्ञानस्याज्ञानमूलकत्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात्तत्र कैवल्यसाधनापेक्षेति । उपसंहरति सिद्धान्ती स्वयत्— अत इति । कर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावात्समुच्चयस्यानुपपन्नत्वाच्चैत्यर्थः । पक्षद्वयस्य दूषितत्वादिति भावः । केवलमिति । कर्मानपेक्षमित्यर्थः । ज्ञानमेव निश्चयेयससाधनमेवकारात् कर्मादिकमिति भावः ।

प्राप्तिलक्षणस्स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्तीत्यनिर्मोक्ष एव; नैष दोषः—
नित्यत्वान्मोक्षस्य; नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्याऽप्राप्तिः । प्रतिषिद्धस्य चाकरणा-
दनिष्टशरीरानुपपत्तिः; काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः; वर्तमानशरीरारम्भकस्य च
कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादात्मनः; रागा-

अत्राह मीमांसकः पूर्वपक्ष— नन्विति । यत्तावत्केवलज्ञानात्केवल्यप्राप्तिरिति तदेतदसत्-
कुतः ? कैवल्यस्य नित्यत्वात् । यदि नित्यं कैवल्यं ज्ञानेनाप्येत तर्हि प्राप्यं तत्कैवल्यमनित्यमेव
स्यात् । निर्विकारं हि वस्तु नित्यं, प्राप्यत्वं च विकार एवेति कथं प्राप्यत्वात्सविकारं कैवल्यं नित्यं
स्यात् ? य कथमपीति कृत्वा ज्ञानेन कैवल्यं प्राप्यत इत्युक्तमयुक्तम् । मास्तु सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वक-
ज्ञानात्कैवल्यं, प्रत्युत नरकपातोऽपि स्यादित्याह—नित्याकरणादिति । तदेव स्वयं विवृणोति—
नित्यानामिति । यतः कर्मसन्न्यासात्प्रत्यवायस्स्यात्, यतश्च नित्यत्वात्कैवल्यं ज्ञानेन नाप्येत,
तस्मात्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्यद्वैतिनोक्तमयुक्तमित्यर्थः । अप्र कैवल्यस्य नित्यासत्त्वाच्चेत्यपि हेत्वन्तरं
गम्यते । नित्यत्वादित्यनेनार्थास्तिष्यतीति वा । ततश्च नित्यासत्स्य कैवल्यस्य ज्ञानप्राप्यत्वकथनं चायुक्त-
मिति भावः ।

ननु यथेवं नित्याकरणात्प्रत्यवायः, नित्यकरणाच्च प्राजापत्यलोकपाप्म्यादिलक्षणो बन्धस्तर्हि
उभयवाप्यानर्थवयात्कर्मभ्यो मोक्षो नास्ति; ज्ञानान्मोक्षप्राप्तिस्तु दूषितेति हेतोः पुरुषस्यानिर्मोक्षो
मोक्षाभाव एव प्राप्त इति चेत्- एष मोक्षाभावरूपो दोषो न- नास्ति । कुतः ? नित्यत्वादिति ।
यदि कर्मभ्यो मोक्षस्यात्तर्हि कर्मकृतो मोक्षोऽनित्य एष स्याद्धटवत्- यश्चकृतकं तदनित्यमिति व्याप्ति-
दर्शनात् । नित्यो हि मोक्षः । अतस्स कथं कर्मभ्यो ज्ञानाद्वा भवितुमर्हति ? नहि नित्यस्य मोक्ष-
स्याभावो वक्तुं शक्यते- नित्यस्य सत्यत्वेन सत्यस्य सत्येन च सतो मोक्षस्याभावायोगात् । उक्तं हि- 'नासतो
विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति । ननु भवत्वेवं नित्यो मोक्षः, कथं पुनस्तत्सिद्धिर्मुमुक्षुरोरत
आह—नित्यानामिति । सर्वकर्मसन्न्यासान्नित्यानामकरणे या प्रत्यवायप्राप्तिर्दिशिता केवलज्ञानिनि
सा कर्मिणो न भवति । कुतः ? नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात् । एतेन मुमुक्षुणा पुरुषेण नित्यं कर्म
कार्यमिति सिद्धम् । अत एव श्रीकृष्णेनापि- 'नियतं कुरु कर्म त्व'मित्युक्तमिति भावः । प्रतिषिद्धं
कर्म मुमुक्षुणा न कार्यमित्याह—प्रतिषिद्धस्येति । अनिष्टशरीराणि यातनापश्वादिशरीराणि ।
काश्यान्वपि कर्माणि न कर्तव्यानीत्याह—काम्यानां चेति । अनिष्टपश्वादिशरीरवदिष्टदेवादिशरी-
राणामपि सुखदुःखादिजननद्वारा बन्धकत्वादिति भावः । एवं कृते सति किं भवतीत्यत आह—
वर्तमानेति । मारब्धकर्मणो भोगेन क्षयादिति भावः । अस्मिन्वर्तमाने देहे पतिते मृते सतीत्यर्थः ।
कारणाभावादिति । सुकृतस्य दुष्कृतस्य वाऽभावादित्यर्थः । 'पुण्यः पुण्ये'नेति शास्त्रादिति भावः ।

ननु कथं कारणाभावः ? धर्माधर्मानुष्ठानहेतुभूतरागादिसत्त्वेन धर्माधर्माकरणानुपपत्तेरत आह—
आत्मन इति । आत्मनो मनसो ये रागादयस्तेषामकरणे सत्यात्मन इत्यस्य कैवल्यमित्यनेनान्वय

दीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमिति; अतिक्रान्तानेक-
जन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्याऽनारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति
चेन्न नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वो-
पात्तदुरितक्षयार्थं नित्यं कर्म—आरब्धानां च कर्मणामुपभोगेनैव क्षीणत्वात् ; अपूर्वाणां च—

इति वा, तत्पक्षे आत्मनस्त्वस्य सुमुखोरित्यर्थः । स्वरूपावस्थानं तल्लक्षणमित्यर्थः । कैवल्यमयत्नसिद्धं,
प्रयत्नं विनैव सिध्यति । अतो न मोक्षस्य यत्नसाध्यत्वप्रयुक्तानित्यत्वप्रसङ्गः । तस्मान्मुमुक्षुणा
रागादिप्रहाणपूर्वकं नित्यकर्मैव कर्तव्यं, तथासति दर्शितविषया मोक्षसिद्धेरिति । ननु नैव मोक्ष-
स्सिध्यति । कुतः ? अतिक्रान्तेति । अतिक्रान्तेष्वनेकेषु जन्मान्तरेषु कृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिः
फलं यस्य तस्य सुकृतदुःकृतात्प्रकृत्येत्यर्थः । अनारब्धं कार्यं देहादिरूपं येन तस्य सञ्चित्त्येत्यर्थः ।
कर्मण उपभोगानुपपत्तेरुपभोगामावाद्धेतोः क्षयाभाव इति मोक्षासिद्धौ हेतुः । प्रकृतशरीरस्यागानन्तरं
पुनश्शरीरान्तरपरिप्रहाभावे सति हि स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यमात्मनस्सम्भवति, सतु शरीरान्तर-
परिमहाभावो नित्यकर्मानुष्ठानमात्रेण न सिध्यति । कृतदिपणाशस्यायुक्तत्वेन यथा प्रारब्धकर्मण उप-
भोगेन क्षयस्तथा सञ्चितकर्मणाप्रप्युपभोगं विना क्षयानुपपत्तेः सञ्चितकर्मफलोपभोगार्थमनन्तानि शरी-
रान्तराणि परिमाहाप्येव कर्मिणा । नित्यकर्मानुष्ठानं हि प्रत्यवायाप्राप्तिं करोति, नतु सञ्चितकर्मक्षयं,
न चायं दोषस्समानो ज्ञानान्मोक्षवादिनोऽपीति वाच्यं, ज्ञानस्य सर्वसञ्चितकर्मतुलाराशिदहने बहि-
प्रायत्वात् । उक्तं हि भगवता- 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन !' इति । तस्माच्छरीरान्तर-
परिप्रहास्यावर्जनीयत्वात् नित्यानुष्ठानान्मोक्ष इति चेन्न । हेतुमाह—नित्येति । तच्छब्दस्य सञ्चित-
कर्माण्यर्थः । उपभोगेन क्षययित्तव्यानां सञ्चितकर्मणां यः फलोपभोगस्त नित्यकर्मानुष्ठानजन्यायास-
दुःखोऽपि भोग एव । ततश्च नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखप्रनुभूय सञ्चितकर्माणि क्षययित्तव्या-
नीत्यर्थः । नित्यकर्मानुष्ठानप्रयुक्तायासदुःखानुभवत्सञ्चितकर्मणां क्षय इति भावः । नित्यकर्मानु-
ष्ठानप्रयुक्तायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वमुपपद्यत इत्यन्वयार्थः । उपभोगं विनाऽपि
सञ्चितकर्मणां क्षयस्सम्भवति नित्यकर्मानुष्ठानादित्याह—प्रायश्चित्तवद्देति । यथेहजन्मनि प्रमादादिना
कृतानां पापकर्मणां तत्सकृच्छादिप्रायश्चित्तैस्तत्फलोपभोगं विनापि क्षयः, एवं जन्मान्तरकृतानामपि
कर्मणां विविधानां नित्यकर्मणा क्षयस्सम्भवति । नित्यकर्म हि पूर्वोपचितदुरितक्षयार्थं पूर्वोपचितानां जन्मान्त-
रार्जितानां दुरितानां क्षयो नाशोऽर्थः फलं यस्य तस्योक्तमत एवोपात्तदुरितक्षयार्थमिति सन्ध्यावन्द-
नादिनित्यकर्मसु कर्मिणस्सङ्करयन्तीति । प्रायश्चित्तेन तुल्यं प्रायश्चित्तवदिति- 'तेन तुल्यं क्रियाचे-
द्वति'रिति वतिः । -यथा प्रायश्चित्तमुपचितदुरितक्षयार्थं तथा नित्यकर्मपीत्यर्थः । प्रायश्चित्तनित्य-
कर्मणोस्त्वर्थ विशेषः- इहजन्मोपचितदुरितक्षयार्थं प्रायश्चित्तं, जन्मान्तरोपचितदुरितक्षयार्थं नित्यकर्ममिति ।

वस्तुतस्तु नित्यकर्मणोऽप्यैहिकदुरितोपक्षयार्थस्त्वमप्यस्तीति बोध्यम्- 'यद्वाह्कुरुते पापं तद्वा-
त्यतिमुच्यते' इत्यादिश्रुतेः । स्वप्रतं निगमयति—आरब्धानां चेति । जन्मान्तरकृतानामित्यर्थः ।

कर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति, न- 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयना'येति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यत इति श्रुतेः । चर्मवदाकाशवेष्टना- सम्भववदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुतेः- 'ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोतीति च पुराणस्मृतेः; अनारब्ध- फलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च । यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवः, तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्सम्भवः । तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुप- पत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामन्यत्नात्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्ते- धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यलोकफलत्वश्रुतेः- 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा' इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः ।

कर्मणां प्रारब्धसञ्चितोभयात्मकानामित्यर्थः । उपभोगेनैव तत्तत्फलानुभवेनैव शीघ्रत्वात्सञ्चितानां नित्य- कर्मभिः क्षीणत्वाच्चेति बोध्यम् । अपूर्वाणामागामिनामित्यर्थः । कर्मणां काम्यानां प्रतिविद्धानां चेत्यर्थः । अनारम्भेऽकरणे सति कैवल्यं भवति सुसुखोरिति शेषः । तस्मात्कैवल्यार्थिना नित्यकर्मैक- मेव कार्यमिति । एवं परमतसुपन्यस्य दूषयितुमारभते सिद्धान्ती—नेत्यादिना । नैवं नित्यकर्मानु- ष्ठानं मोक्षसाधनं, कुतः ? श्रुत्यादिविरोधादित्याह—तमेवमिति । तं परमात्मानमेवं प्रत्यगभिन्नत्वेन उच्यतीत्येति वा, विदित्वा ज्ञात्वा विद्वानिति शेषः । मृत्युं संसारमत्येत्यतिगच्छति; अयनाय मोक्षाय, अन्यो ज्ञानादतिरिक्तः पन्था न नास्ति । 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयना'येत्यस्या अर्थे स्वयमेवाह भाष्यकृत—अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यत इति । 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्य'तीतिश्रुतिरप्यसुमेवार्थमाहेत्याह—चर्मवदिति । चर्मज इवाकाशस्य वेष्टनं यथा न सम्भवति तद्वदविषोऽनात्मज्ञस्य मोक्षो न सम्भवतीत्येतदर्थप्रतिपादकश्रुतेश्चेत्यर्थः । पुराणरूपां स्मृतिमाह—ज्ञानादिति । युक्तिमाह—अनारब्धेति, अनारब्धफलानामिति । सञ्चि- तानामित्यर्थः । पुण्यानामिति । दुरितानां पायश्चित्तरिषु नित्यकर्मभिः क्षीणत्वेऽपि नित्यकर्मानुष्ठानायास- दुःखानुभवस्य दुरितफलत्वेन तदुपभोगेन वा दुरितानां क्षीणत्वेऽपि पुण्यानामुपभोगं विना क्षयो नोप- पद्यत इति भावः । नन्वनारब्धफलानां पुण्यानां सत्त्वमेवासिद्धमत आह—यथेति । अनारब्धफलानि दुरितानि सन्तीति यथा त्वमभ्युपैषि, तथा तादृशानि पुण्यान्यपि सन्तीत्यभ्युपगच्छ । दुष्कृतान्नेवानेन जन्मान्तरेषु सञ्चितानि नतु सुकृतानीति निश्चेतुमशक्यत्वादिति । एवं देहान्तराप्तौ च कारणाभावा- दित्येतददूषयित्वा रागादीनां चाकरणे इत्येतददूषयति—धर्मेति । धर्माधर्मयोर्हेतूनां रागद्वेषमोहाना- मात्मज्ञानादन्यत्राऽऽत्मज्ञानं विनेत्यर्थः । उच्छेदस्य नाशस्यानुपपत्तेः । आत्मज्ञानवानेव रागद्वेषादी- नकृत्वा तिष्ठति, न त्वनात्मवित् । ज्ञानं विनाऽन्येन केनापि कारणेन रागद्वेषमोहनाशासम्भवादिति । एवं रागद्वेषादीनामनाशे तत्कार्ययोर्धर्माधर्मयोर्दुच्छेदानुपपत्तिः । सतोश्च धर्माधर्मयोस्तत्फलोपभोगाय शरीरान्तरपरिग्रह आवश्यक इति मोक्षानुपपत्तिरिति भावः ।

अथ यदुक्तं नित्यकर्मकरणात्प्रत्यवायाप्राप्त्या मोक्ष इति तददूषयति—नित्यानामिति । नित्य-

ये त्वाहुः— नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव, न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणाऽन्यत्फलमस्ति- अश्रुतत्वात् । जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति, न-
 अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासम्भवात् ; दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्व-
 जन्मकृतानां दुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति, तदसत्-
 नहि मरणकाले फलदानायाऽनंकुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यत
 इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाऽग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरककर्मफलोप-
 कर्मानुष्ठानस्याकरणे प्रत्यवायरूपदोषाप्राप्तिरेव न फलं, किंतु पुण्यफलमप्यस्तीति श्रूयते स्मर्यते च ।
 ततश्च श्रुतिस्मृतिप्रमाणसिद्धस्य नित्यकर्मानुष्ठानजन्यपुण्यफलस्य देहान्तरेऽवश्यमनुभोक्तव्यत्वात्तदनुभवं
 विना नित्यकर्मणः कृतस्य क्षयानुपपत्तेर्नित्यकर्मकर्तुर्देहान्तरमाप्तिरवर्जनीयेति मोक्षानुपपत्तिरिति भावः ।
 ननु नित्यकर्मानुष्ठानान्न पुण्यफलं, किंतु नित्यकर्मानुष्ठानमेव जन्मान्तरकृतदुरितफलमायासदुःखरूपत्वा-
 दित्याह— ये त्विति । फलमेवेत्येवकारार्थमाह— न त्विति, तेषामिति । नित्यकर्मणामित्यर्थः ।
 अन्यफलं न त्वस्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह— अश्रुतत्वादिति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेतिव-
 देतस्काम इदं नित्यं कर्म कुर्यादित्यश्रवणादिति भावः । ब्राह्मणस्य यजनादयषष्टं नित्यकर्माणीत्युक्तं,
 तत्र याजनाध्यापनप्रतिमहा जीवनार्थं विहिता इति वृद्धपचनादाह— जीवनादिनिमित्ते चेति ।
 तस्माज्जीवनार्थं विहितानां नित्यकर्मणां जीवनातिरिक्तफलरूपनययुक्तमिति भावः । आदिपदात्त-
 द्रव्यविशेषनिर्धारणं गृह्यते; तथा च यजनाध्ययनदानानि त्रीणि नित्यकर्माणि ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवर्ण-
 विशेषनिर्धारणार्थं विहितानीति कृत्वा न तेषामपि फलान्तरं कल्पयितुं शक्यमिति । परिहरति—
 नेति । किं त्वं नित्यकर्माणि प्रारब्धकर्मफलमूतानीति ह्यपे, उत सञ्चितकर्मफलानीति ? आद्ये- त्व-
 दिष्टासिद्धिः । द्वितीये दोषमाह— अप्रवृत्तानामिति । अप्रवृत्तानां फलप्रदानार्थमप्रवृत्तानां सञ्चिताना-
 मित्यर्थः । अथमेव हि सञ्चितमारब्धयोर्भेदः— जन्मान्तरकृतं फलदानाय प्रवृत्तं यत्प्रारब्धं, यदप्रवृत्तं
 तत्सञ्चितमिति । तस्मात्सञ्चितानां कर्मणां प्रकृतजन्मनि फलदानं नैव सम्भवति । सति च तदसम्भवे
 सञ्चितकर्मफलमेवायं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखविशेष इति कथमुच्यते ? तस्मात्सञ्चितकर्मणां दुःख-
 फलविशेषस्यानुपपत्तिस्स्यात् । इदमेवाप्रवृत्तानामिति सम्यग्भावयं विवृणोति— यदुक्तमित्यादिना ।
 दुरितानां फलं दुःखं भुज्यत इति यदुक्तं तदसदित्यन्वयः । अनंकुरीभूतस्येति । अनारब्धस्येत्यर्थः ।
 अन्यकर्ममिति । प्रारब्धकर्ममित्यर्थः । उपभुज्यत इत्यत्रोपपत्तिर्नहीत्यन्वयः । येन कर्मणा यजन्मारब्धं
 तज्जन्मनि तत्कर्मणः फलमेवानुभवितव्यं न त्वन्यकर्मफलमिति नियमादिति भावः । उक्तनिय-
 नास्वीकारे को दोषस्त्याह— अन्यथेति, जन्मनीति । देवदेहे इत्यर्थः । उपपत्तिरापत्तिरित्यर्थः ।

अयं भावः— केनचिदग्निहोत्रादिधर्मः कृतः हिंसास्तेयादिवदधर्मश्च कृतः । तत्र धर्मेषु स्वर्ग-
 प्राप्तिरधर्मेषु नरकप्राप्तिश्च क्रमेण भवितुमर्हति, न तु युगपदेव- विद्रोधात् । एवं सति फलदानार्थानंकुरी-
 भूताऽऽर्षात्तस्य स्वर्गफलोपभोगाहं देवजन्मनि सति तत्रैवाधर्मफलं नरकमपि तेन भुज्येत । अन्यकर्मा-

भोगानुपपत्तिर्न स्यात्- तस्य दुरितस्य दुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च । अनेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्व-
 रोगादिबाधनं निर्निमित्तं नहि शक्यते कल्पयितुं; नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्त-
 दुरितफलं, न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति । अप्रकृतं चेदमुच्यते- नित्यकर्मानुष्ठा-
 नायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति । कथम् ? अप्रसूतस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो
 रब्धेऽपि जन्मन्यन्यकर्मफलानुभव इत्यभ्युपगमात् । नहि स्वर्गिणो नरकानुभवस्सम्भवति- स्वर्गनरकयो-
 रसुखदुःखयोर्विरोधात् । तस्मादुक्तनिधमोऽवश्यं स्वीकर्तव्य इति । किंच नित्यकर्मानुष्ठानायाससिद्धं
 दुःखं किं पूर्वकृतदुरितसामान्यफलमुत्त दुरितविशेषफलम् ? नाद्यः- सर्वेषां ब्रह्महत्यास्वर्णस्तेयपरदारगप-
 नादिघातकानामविशेषेण नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति कल्पनस्यायुक्तत्वादपमाणत्वाच्च ।
 न द्वितीयः- अस्य दुरितविशेषस्येदं नित्यकर्मानुष्ठानदुःखं फलमिति निश्चेतुं शास्त्राद्यभावादित्याह—
 तस्येति । नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखस्येत्यर्थः । दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेः दुरितविशेषदुःख-
 फलत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । दुरितानां यद्दुःखविशेषरूपं फलं तत्त्वानुपपत्तेरिति वा । समग्रबाधयमेव
 विवृणोति—अनेकेष्विति । अनेकेषु भिन्नदुःखसाधनफलेषु सम्भवत्सु भिन्नदुरितेषु नित्यकर्मानुष्ठा-
 नायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु सत्तु भिन्नानि दुःखं साधनं फलं करणवैकल्यादिकं चेत्येतानि
 येषां तेषु भिन्नदुःखसाधनफलेषु सम्भवत्सु सम्भावितेष्वित्यर्थः । नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रं फलं
 येषां तेषु तथोक्तेषु भिन्नदुःखसाधनफलानां बहूनां सम्भावितानामनेकजन्मसञ्चितानां दुरितानां नित्य-
 कर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति कल्पिते सतीत्यर्थः । अनिमित्तं द्वन्द्वरोगादिबाधनं कल्पयितुं नहि
 शक्यते । द्वन्द्वरोगादिबाधनमनिमित्तं कल्पयितुं नहि शक्यत इति वा । अस्मिन्पक्षे कल्पयितुं वक्तु-
 मित्यर्थः । उभयथापि अनुभवसिद्धत्वाद्दुरपकारं द्वन्द्वरोगादिबाधनं निर्निमित्तं न्यादित्यर्थः । द्वन्द्व-
 रोगादिबाधनां कारणत्वेनाभ्युपगतानि शास्त्रविद्विर्यानि दुरितानि तेषामपि नित्यकर्मानुष्ठानायास-
 दुःखमेव यदि फलं स्यात्तर्हि द्वन्द्वरोगादिबाधाफलं नैव भवतीति निर्निमित्ता एव द्वन्द्वरोगादिबाधा-
 स्युः । तस्मादेवं कल्पयितुं न शक्यत इति भावः । तामेषांशक्यां कल्पनामभिनीय दर्शयति—
 नित्येति । पूर्वोपात्तदुरितानां नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलं, शिरसा पाषाणवहनादिसिद्धदुःखं तु
 न फलमित्यनिमित्तं द्वन्द्वरोगादिबाधनं कल्पयितुं न शक्यत इति पूर्वोक्तान्वयः । वहनादीत्यादिपदात्
 द्वन्द्वरोगादिग्रहणम् । द्वन्द्वरोगादीत्यादिपदात्पाषाणवहनादियहणम् । तस्मात्परस्परं भिन्नानां दुरितानां
 फलमपि परस्परं भिन्नमेव दुःखविशेषो भवितुमर्हतीति न सर्वेषां दुरितानां नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख-
 मेव फलं, तथासति द्वन्द्वरोगशिरःपाषाणवहनादिदुःखस्य निर्निमित्तत्वापत्तेः । निर्निमित्तस्यापि दुःख-
 स्याभ्युपगमे कारणं विनापि कार्यं स्यादिति महदनिष्टं सुकृतिनोऽपि निष्कारणदुःखानुभवसङ्गाधेति
 भावः । दोषान्तरमाह—अप्रकृतं चेति । प्रकृतविरुद्धमित्यर्थः । किमुच्यतेऽत आह—नित्येति ।
 कथमिदं वचनमप्यकृतमिति पृच्छति—कथमिति । उत्तरयति—अप्रसूतेति । हि यस्मादप्रसूतफलय

नोपपद्यत इति प्रकृतम् । तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्- नाऽप्रसूतफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं तत्प्रसूतफलमेवेति मन्यते भवान्; ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमयुक्तं; नित्यकर्मविध्यानर्थक्य-प्रसङ्गश्च उपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किं च श्रुतस्य नित्यस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षय उपपद्यत इत्युक्तं, तस्मादिदमप्रकृतमित्यर्थः । किं तत्प्रकृतं यस्येदं विरुद्धमप्रकृत-मत आह—नोपपद्यत इतीति । अप्रसूतस्य कर्मणः क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतम् । यद्वा कथ-मप्रकृतमुच्यते ? अत आह—कथमिति । अप्रसूतस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयः कथमुपपद्यते ? कथमपि नोपपद्यत इति प्रकृतम् । एतद्विरुद्धत्वात्स्वदुक्तमप्रकृतमिति भावः । तदेव स्फुटयति—तत्रेति । एवंसतीत्यर्थः । अप्रसूतफलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृते सतीत्यर्थः । भवानप्रसूत-फलस्य सञ्चितस्येत्यर्थः । कर्मणो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं फलमित्याह—प्रसूतफलस्य प्रारब्धस्य कर्मणो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं फलं न भवतीति च भवानाह- त्वं वदसि । तस्मादिदमप्रकृत-मुच्यते ।

अयं भावः—नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलमिति वदन् भवान् प्रष्टव्य इति । किं पूर्वकृतानां सञ्चितानां दुरितानां नित्यकर्मानुष्ठानदुःखं फलमिति तवामिप्रेतम् ? यद्वा प्रार-ब्धानाम् ? द्वितीये- प्रारब्धस्य नित्यकर्मानुष्ठानदुःखोपभोगेन क्षये सत्यपि सञ्चितानां क्षयाभावा-न्मोक्षानुपपत्तिः । चाद्ये- फलदानायानंकुरीभूतानां सञ्चितानां कथं नित्यकर्मानुष्ठानदुःखरूपफलप्रदान-सम्भवः ? तस्मादनुभवसिद्धमिदं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं न प्रारब्धफलं, किं तु सञ्चितदुरितफल-मेवेति तत्र वचनमिदमप्रकृतमपमाणमप्राहमेवेति विरोधं स्फुटयितुमेवाप्रसूतफलस्येति प्रसूतफलस्येति चोक्तमाचार्यैः । अप्रसूतमनुत्पादितं फलं दुःखं येन तस्याप्रसूतफलस्य । प्रसूतमुत्पादितं फलं दुःखं येन तस्य प्रसूतफलस्य । अप्रसूतफलस्य दुःखफलप्रसूतिः, प्रसूतफलस्य दुःखफलाप्रसूतिश्चेत्युभयं विरुद्धमिति भावः । ननु न वयं पूर्वकृतदुरितानां सञ्चितत्वमभ्युपगच्छामः; किंतु प्रारब्धत्वमेव । तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगेन पूर्वकृतदुरितक्षयोपपत्तिरिति नाप्रकृतत्वदोष इत्यत आह— अथेति, सर्वमेवेति । सर्वमपीत्यर्थः । भवान् सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलमेवेति मन्यते यदि ततस्तर्हि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितानामिति शेषः । फलमिति विशेषणं विशिष्य वचनमयुक्तं- द्वन्द्वरोगादिदुःखस्यापि पूर्वकृतदुरितफलस्यानुभूयमानस्याऽप्रलपितुमशक्यत्वादिति भावः । दोषान्तरमाह—नित्यकर्ममिति । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, अह्नहस्तन्ध्यामुपासी'तेत्यादयो विधयो व्यर्था एव । विधिं विनापि पूर्वकृतदुरितफलस्य नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखस्यावश्यमनुभोक्तव्य-तया तत्प्रारब्धत्वादेव नित्यकर्मसु पट्टयुपपत्तेरिति भावः । इदमेवाह—उपभोगेनैवेति । विधिं विनापि प्राप्तेनोपभोगेनैवेत्यर्थः । ज्वरादिदुःखोपभोगवदिति भावः । अपातार्थपापणे हि विधीना-मानर्थक्याभावः । किं च नित्यकर्मानुष्ठानात्प्रत्यवायाप्राप्तिः फलमिति ब्रुवतस्तत्र नित्यकर्मानुष्ठाना-

कर्मणो दुःखं चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तद्दृश्यते व्यायामादिवत् ; तदन्यस्येति कल्पनानुपपत्तेः । जीवनादिनिमित्ते च विधानान्नित्यानां कर्मणां प्रायश्चित्तवत्पूर्वकृतदुरित-फलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मणि निमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं; जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयो-
द्दुःखं फलमिति वचनं व्याहृतम् । व्याहृतमप्ययुक्तं चेत्याह— किं चेति । श्रुते फलं प्राजापत्यलोकादिकं यस्य तस्य श्रुतफलस्य नित्यकर्मणां पुण्यफलश्रवणादिति बोध्यम् । नित्यस्य कर्मणो दुःखं फलं चेत्-
हीति शेषः । नित्यकर्मानुष्ठानायासात्तदुःखफलं दृश्यते एव । तत्र दृष्टान्तमाह—व्यायामादिव-
दिति । यथा व्यायामादेर्दुःखं फलं दृश्यते तद्वदित्यर्थः । एवं स्थिते तद्दृश्यमानं दुःखं फलमन्यस्य पूर्वकृतदुरितस्येति कल्पनाया अनुपपत्तेः ।

अयं भावः—अश्रुतफलस्य व्यायामादेरिव श्रुतफलस्य नित्यकर्मणो दृष्टदुःखफलत्वकल्पनं तावदयुक्तम् । तत्रापि व्यायामादेरिव नित्यकर्मणोऽपि यदि दृष्टं दुःखं फलं तर्हि तत्कथं पूर्वकृतदुरित-
फलं स्यात् ? नहि व्यायामगमनादिकृतं दुःखमन्यस्य दुरितस्येप्यते । एवं नित्यकर्मकृतमपि दुःखं न पूर्वदुरितफलं, किं तर्हि नित्यकर्मफलमेव- यथा व्यायामादिजन्यदुःखं व्यायामादिफलम् । तस्माच्छ्रुतफलस्य नित्यस्य दृष्टफलव्यायामादिवज्ज दुःखं फलं, नापि नित्यकर्मानुष्ठानायासजन्यं दुःखं पूर्वोपाजितदुरितफलं व्यायामादिजन्यदुःखवदिति भावः । इत्थं नित्यकर्मानुष्ठानं न पूर्वकृतदुरितफलमित्याह—जीवनेति । जीवनादिनिमित्ते नित्यानां कर्मणां विधानाच्च नित्यकर्मणां पूर्वकृतदुरितफलत्वं नोपपद्यते । प्रायश्चित्तव-
दिति दृष्टान्तं स्वयमेव विवृणोति—यस्मिन्निति । यस्मिन् पापकर्मनिमित्तेऽभोज्यभोजनादिपापकर्म-
रूपे निमित्ते यत्प्रायश्चित्तं चान्द्रायणादिकं शास्त्रेण विहितं तस्य पापस्य कर्मणस्तदेव प्रायश्चित्तं फलं न भवति । तद्वज्जीवनादिनिमित्ते विहितस्य नित्यस्य पूर्वकृतदुरितफलत्वं नोपपद्यत इति ।

ननु पापनिमित्ते विहितस्य प्रायश्चित्तस्य पापफलत्वाभावेऽपि प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य पापफलत्वमस्त्येव- पापस्य दुःखमेव फलमिति नियमात् । एवं जीवनादिनिमित्ते विहितस्य नित्यस्य पूर्व-
कृतदुरितफलत्वाभावेऽपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखस्य तत्फलत्वमस्त्येवेति शङ्कते—अथेति । तस्य प्रायश्चित्तं प्रति निमित्तभूतस्य पापस्यैव फलं प्रायश्चित्तदुःखमिति यदि त्वं ब्रूषे तर्हीति शेषः । जीव-
नादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव फलं प्रसज्येत । पापनिमित्तविहित-
प्रायश्चित्तानुष्ठानाभासजन्यं दुःखं यथा पापफलं तथा जीवनादिनिमित्तविहितनित्यकर्मानुष्ठानायासजन्य-
दुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव फलं स्यात् ; ननु पूर्वकृतदुरितस्येत्यर्थः । ननु नित्यस्य नैमित्तिकेन प्रायश्चित्तेन कथं साम्यमत आह—नित्येति । यथा पापनिमित्ते प्रायश्चित्तं विहितं, तथा जीवनादि-
निमित्ते नित्यं विहितमिति नित्यप्रायश्चित्ते उभेऽपि नैमित्तिके एव । निमित्ते विहितं हि नैमित्तिकम् ।

ननु निमित्तशब्देवैऽपि निमित्तार्थोर्हेतुफलयोर्भेद एव । प्रकृते च प्रायश्चित्तस्य पापं निमित्तं हेतुः । नित्यकर्मणो जीवनादिकं निमित्तं फलं- पापनिवर्तकत्वात्प्रायश्चित्तस्य, जीवनादिनिवर्तकत्वाच्च नित्यस्य । तस्मान्न नित्यप्रायश्चित्तयोस्साभ्यर्थमिति चेन्मैवम्—यथा पापनिमित्ते प्रायश्चित्तं विहितं तथा जीवनादिनिमित्ते नित्यं विहितमित्येतावदशस्यैव विवक्षितत्वादिह नहि सर्वात्मना सादृश्यं वयं तयोर्भेद इति । वस्तुतस्तु पापनिवृत्त्यर्थं विहितं प्रायश्चित्तं जीवनादिनिवृत्त्यर्थं विहितं नित्यमिति नित्यप्रायश्चित्तयोरविशेषानभ्युपगमेऽपि प्रायश्चित्तवर्षपूर्वोपचितदुरितक्षयार्थं नित्यकर्म इति यदुक्तं मीमांसकेन तन्नोपपद्यते एव- प्रायश्चित्तस्य दुरितक्षयार्थत्वेऽपि नित्यस्य जीवनाद्यर्थत्वेन दुरितक्षयार्थत्वाभावात् । नित्यकर्मणां जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति स्वेनैवोक्तत्वात् ।

ननु नित्यकर्मसु कानिचिद्दुरितक्षयार्थानि, कानि पुनर्जीवनाद्यर्थानि । यथा ब्राह्मणस्य यज- नाध्ययनदानानि दुरितक्षयार्थानि, याजनाभ्यापनप्रतिग्रहणानि जीवनाद्यर्थानीति चेन्मैवम्—यजनादीनां चान्द्रायणादिवद्दुरितक्षयार्थत्वे सति प्रायश्चित्तत्वप्रसङ्गेन नित्यत्वस्यैवाभावात् । यजनादीनां ब्राह्मण- वर्णधर्मस्यैव तेषां दुरितक्षयार्थत्वकल्पनाऽयोगाच्च । न चाकरणे प्रत्यवायमावकावं नित्यत्वं, तत्प्राय- श्चित्तस्य नास्तीति नित्यप्रायश्चित्तयोर्विशेषः । वर्णधर्माश्च दुरितक्षयार्था एवेति वाच्यं, प्रायश्चित्तस्या- प्यकरणे नरकपातलक्षणप्रत्यवायसत्त्वात् । अन्यथा प्रायश्चित्तस्याकर्तव्यत्वापातात् । वर्णधर्माणां दुरित- क्षयार्थत्वे तैरेव दुरितक्षये कृते सति प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च ।

ननु इहजन्मकृतदुरितक्षयार्थानि, प्रायश्चित्तानि तदकरणे च दुरितफलस्यैव जन्मान्तरेऽनुभवः ; नस्तु प्रायश्चित्ताकरणात्पूर्वं किञ्चिद्दुरितमुत्पद्यते । मित्यानि तु जन्मान्तरकृतदुरितक्षयार्थानि, तदकरणे चापूर्वं किञ्चिद्दुरितमुत्पद्यते इति नित्यप्रायश्चित्तयोर्भेद इति चेत्, अस्तु—किं प्रायश्चित्तनिवर्त्यमिव नित्यकर्मनिवर्त्यं दुरितं फलदानाद्यनारब्धमुत्तारब्धम् ? आद्ये- नित्यकर्मभिस्सञ्चित्तदुरितक्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । द्वितीये- प्रायश्चित्तवदिति दृष्टान्तानुपपत्तिः । न हि हिंसादिलक्षणमिहजन्मनि कृतं दुरितं फलदानायारब्धं भवितुमर्हति यत्प्रायश्चित्तेन निवर्त्यते । फलदानायेदं मयाकृतं दुरितमारब्धं मामुदिति हि तस्य प्रायश्चित्तं करोति षापी । किं च फलदानायारब्धस्य दुरितस्य फलोपभोगेनैव क्षयः । 'मारब्धं भोगतो नश्ये'दिति शास्त्रादिति कृत्वा तत्क्षयार्थं नित्यकर्मानुष्ठानं व्यर्थमेव ; तद्विधिव्य- व्यर्थ एव ।

नच जन्मान्तरकृतस्य दुरितस्य नित्यकर्मानुष्ठानायासजन्यदुःखोपभोगेनैव क्षय इति वाच्यं, अन्यव्याथार्थमादिदुःखोपभोगेन तस्य न क्षय इति वक्तुमशुक्तत्वादन्यदुःखोपभोगस्य जन्मान्तरकृतदुरित- हेतुकार्वाभावस्य सिद्धत्वेन तद्दुःखस्य निर्निमित्तकत्वापत्तेश्च । अथैतद्दोषपरिहाराय सर्वमपि दुःखं पूर्वकृतदुरितफलमेवेत्यभ्युपगम्यते तर्हि नित्यकर्मेवानुष्ठाय तदायासदुःखेनैव पूर्वकृतदुरितं क्षणायमिति कथञ्चिच्छेयते ? किं तर्हि काम्यकर्माप्यनुष्ठाय तद्दुःखेन तद्दुरितं क्षणायमिव । अपि च मारब्ध- वक्ष्याद्यथा नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाप्सिस्तथा तद्दृष्टादेव काम्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाप्सिरिति कृत्वा

नैमित्तिकत्वाविशेषात् । किं चान्यत्- नित्यस्य काम्यस्य चाग्निहोतादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वाभित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरितस्य फलं, नतु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पना चानुपपन्ना, एवंविधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्यानाम् । विरोधाच्च, विरुद्धं चेदमुच्यते—नित्यकर्मण्यनुष्ठीयमानेऽन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति च

कथं काम्यकर्मदुःखस्य परित्यगशक्यते कर्तुम् ? तदिदमभिप्रेत्याह— किं चान्यदिति । अन्यदपि दूषणमस्तीत्यर्थः । नित्यस्य काम्यस्य वा सर्वस्यापि कर्मणोऽनुष्ठानायासजन्यं दुःखं पूर्वोपात्तदुरितफलमेव, नतु नित्यानुष्ठानजन्यं दुःखं पूर्वकृतदुरितफलं, काम्यानुष्ठानजन्यं दुःखं तु पूर्वकृतदुरितफलं न भवतीति विशेषोऽस्ति । इति हेतोस्तदपि काम्यानुष्ठानदुःखमपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत स्यादित्यर्थः । भवतु काम्यानुष्ठानदुःखस्यापि पूर्वकृतदुरितफलत्वपसङ्गः को दोषस्तत्रेत्यत आह—तथा च सतीति । काम्यानुष्ठानदुःखस्यापि दुरितफलत्वे सतीत्यर्थः । अर्थापत्तिकल्पनेति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्त इत्यत दिवाभोजनाभावेऽपि प्रातस्य पीनत्वस्यान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमर्थापत्तिप्रमाणेन यथा फलप्यते तद्वन्निष्फलनित्यकर्मविधानान्यथानुपपत्त्या अर्थापत्तिप्रमाणेन कल्पितं यन्नित्यकर्मानुष्ठानदुःखस्य पूर्वकृतदुरितफलत्वं कथं तदुपपद्यते ? सफलकाम्यकर्मानुष्ठानजन्यदुःखस्यापि पूर्वकृतदुरितफलत्वेन निष्फलनित्यकर्मानुष्ठानजन्यदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलमिति वस्तुयशक्यत्वादिति भावः । भवत्वेवमर्थापत्तिकल्पनाया अनुपपत्तिः, किं ततोऽत आह—एवमिति । अर्थापत्तिकल्पनाया अनुपपत्तत्वे सतीत्येवंशब्दार्थः । नित्यकर्मणोऽनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तं फलमस्ति, नित्यकर्मविधेरन्यथोपपत्त्यभावात्काम्यकर्मवदित्यनुमानाच्च नित्यानां फलवत्त्वसिद्धिः । चकाराच्छास्त्रादपीत्यर्थः । विरोधाच्चेति । नित्यकर्मणः फलाभाववचनस्य विरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः । यद्वा अर्थापत्तिकल्पनाया अनुपपत्तावेकं कारणशुक्तं काम्यानुष्ठानदुःखस्यापि पूर्वकृतदुरितफलत्वपसत्किरूपम् । कारणान्तरमाह—अनुपाना-
भोकार्थापत्तिकल्पनाऽनुपपत्तेत्यर्थः । अनुमानं च दर्शितम् । यदि नित्यकर्मानुष्ठानस्य प्रारब्धदुरितकृत-
नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव फलं तर्हि प्रारब्धघशशदेव तददुःखानुभवसिद्धौ व्यर्थमेव नित्यकर्मविधानमिति नित्यकर्मविधानान्यथानुपपत्तिरेव नित्यानां दुःखातिरिक्तफलसद्भावं साधयतीत्यर्थः । कारणान्तरयाह—
विरोधाच्चेति । विरोधाच्चार्थापत्तिकल्पना अनुपपत्तेत्यर्थः । विरोधमेव प्रकटयति—विरुद्धं चेद-
मुच्यत इति । किं तदत आह—नित्येति । नित्यकर्मणि क्रियमाणे सत्यन्यस्य पूर्वकृतदुरितस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम एको विरोधः । तथा अभ्युपगम्यापि स एव पूर्वकृतदुरितफलवृत्तस्य नित्यकर्मानुष्ठानायासजन्यदुःखस्योपभोगो नित्यकर्मणः फलमिति वचनमन्यो विरोधः । एवं नित्यस्य दुःखं फलमित्यभ्युपगम्यापि नित्यकर्मणः फलवत्त्वाभाव इति वचनं तृतीयो विरोधः । तस्माद्विरुद्धं तदिदं

विरुद्धमुच्यते । किञ्च काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादितन्त्रेणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणं स्यात् तच्चन्तत्वात् । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादिः तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात्केवलमित्यानुष्ठानायासदुःखं भिन्नं यत्त्वयोच्यते नित्यानां फलाश्रवणान्नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमिति । दूषणान्तरमाह— किं चेति । अग्निहोत्रादिकर्मणां नित्यत्वकाम्यत्वमयुक्तो न कोऽपि स्वरूपभेदः । क्रियाकारक-मन्त्रोपकरणकलापस्य तुल्यत्वान्नित्ये काम्ये चाग्निहोत्रादिकर्मणि । किं तर्हि तदनुष्ठानसकामत्वनिष्का-मत्वाभ्यामेव नित्यकाम्ययोर्भेदः । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेति विहितो नित्य एव ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे'तेति स्वर्गकामिना अनुष्ठीयमानस्सन् काम्यो भवति । एवं सति नित्या ज्योतिष्टोमात्काम्यस्य ज्योतिष्टोमस्य कामांश एक एवाधिकस्तदतिरिक्तस्सर्वोऽप्यविशिष्ट एवेति कृत्वा काम्ये तस्मिन्ननुष्ठीयमाने सति नित्योऽप्यनुष्ठित एव । ततश्च काम्यकर्मणोऽपि नित्यकर्मण इव नित्यानुष्ठानायासदुःखं फलमेवेति कृत्वा नित्यानुष्ठानायासदुःखेनैव काम्यकर्मणोऽपि फलस्योपक्षयः स्यात्- आयासदुःखान्त्रत्वात्काम्यफलस्य ।

अयं भावः—नित्यानुष्ठानायासदुःखोपभोगद्वारा यथा नित्यस्य कृतस्य कर्मणः क्षयस्तथा काम्यस्यापीति कृत्वा नातिरिक्तं स्वर्गादिलक्षणं फलं भवितुमर्हति काम्यस्यापीति । ननु नित्यस्यै-वानुष्ठानायासदुःखं फलं, ननु काम्यस्य तस्य स्वर्गादिफलश्रवणादित्याह—अथेति । अथ काम्याग्नि-होत्रादिफलं स्वर्गादिरूपमन्यदेवेति यदि ब्रूवे तर्ह्येति शेषः । तदनुष्ठानेति । काम्यानुष्ठानेत्यर्थः । भिन्नमिति । नित्यानुष्ठानायासदुःखादिति भावः । अभिन्नत्वे तु तेनैव काम्यस्य क्षयस्यादिति भावः । भवतु भिन्नं किं तत आह—न चेति । तन्नित्यानुष्ठानायासदुःखात्काम्यानुष्ठानायासदुःखस्य भिन्नत्व-मित्यर्थः । नचास्ति नैवास्ति । कुतः ? दृष्टविरोधात्, प्रत्यक्षविरोधाद्दृष्टविरोधमेवोपपादयति—न हीति । हिः प्रसिद्धौ । भिन्नं दुःखं न दृश्यत इत्यन्वयः ।

अयं भावः—यदि नित्यकाम्याग्निहोत्रयोर्न स्वरूपभेदः, नाप्यनुष्ठानायासदुःखरूपफलभेदः, तर्ह्यनुष्ठानायासदुःखेन नित्यस्यैव काम्यस्य कुतो न क्षयः ? नच स्वर्गादिफलवत्त्वादक्षय इति वाच्यं, यदि दुःखोपभोगात्काम्यस्य क्षयो न स्यात्तर्हि स्वर्गादिफलवत्त्वं स्यात् । क्षयमाव एव नोपपद्यते । सर्वस्यापि कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेन क्षय इत्यभ्युपगमादनुष्ठानायासदुःखस्य च कर्मफलत्वात् । एव-मनुष्ठानदुःखोपभोगेनैव क्षीणस्य कामस्य कथं स्वर्गादिफलमदत्त्वम् ? न ह्यङ्कुरमुत्पाद्य क्षीणं बीजमङ्कुरा-न्तरमुत्पादयति । तस्मात्स्वर्गादिरूपं काम्याग्निहोत्रफलमन्यदेवेति वक्तुं न शक्यते । अथैतत्साधनाव नित्याग्निहोत्रानुष्ठानायासदुःखमेव फलं, ननु काम्याग्निहोत्रानुष्ठानायासदुःखमिति कल्प्यते तर्हि किं नित्यदुःखात्काम्यदुःखं भिन्नमुताभिन्नम् ? आद्ये- प्रत्यक्षविरोधः । द्वितीये- काम्यदुःखफलमेवेति ।

दृश्यते । किं चान्यत् अविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं, नतु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तस्मात्काम्यस्माप्यग्निहोत्रादेर्नित्यस्यैवानुष्ठानायासदुःखमेव फलं, नतु स्वर्गादिकमिति कृत्वा कथं काम्यस्य फलवत्त्वं नित्यस्य तदभावश्चोच्यते स्वया ?

दूषणान्तरमाह— किं चान्यदिति । यत्कर्म शास्त्रेणाविहितं यच्च शास्त्रेणाप्रतिषिद्धं तदेव व्यायायादि लौकिकं कर्म, तत्कालफलं कर्मसमकालदृष्टफलकमित्यर्थः । यत्पुनश्शास्त्रेण चोदितं प्रतिषिद्धं वा कर्म तन्न तत्कालफलं भवेत् । अत एव हि 'पर्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न बुध्यते । एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता' इति वेदस्य शास्त्रस्य लक्षणं स्मर्यते । नहि दृष्टस्य फलस्योपायः पर्यक्षानुमित्यविषयस्यात् ; किं त्वदृष्टस्य फलस्यैव । तस्माददृष्टफलसाधनबोधनेनैव शास्त्रमर्थेषत् । नहि 'ऋतौ भार्यामुपेयात्, न कलङ्गं भक्षयेत्, न सुरां पिबे'दित्यादिविचिनिषेधवाक्यानां किमपि दृष्ट फलमस्ति । नच ऋतौ भार्योपगमनासुखं दृश्यत एवेति वाच्यं, अनृतौ भार्यागमनादपि दर्शनादतौ तद्गमनविधानस्य वैयर्थ्यादिति । नतु शास्त्रचोदितं शास्त्रप्रतिषिद्धं च कर्मापि तत्कालफलमेवेत्यत आह— अन्यथेति । शास्त्रचोदितप्रतिषिद्धयोरपि तत्कालफलत्वे सतीत्यर्थः । स्वर्गादिष्वदृष्टफलेषु शासनोद्यमो न स्याच्छास्त्रस्येति शेषः । ईश्वरस्येति वा । अदृष्टफलशासनेति पाठे स्वर्गादिषु कामितेषु विषयेऽदृष्ट स्वर्गादिलक्षणं फलं येषां तेषामदृष्टफलानां ज्योतिष्टोमादिकर्मणां शासनोद्यम इत्यर्थः । स्वर्गाद्यदृष्टफलशासनोद्यम इति पाठससमीचीनः । तस्मान्नित्यस्य काम्यस्य वा कर्मणां शास्त्रविहितस्य न तत्कालफलत्वमिति कृत्वा दृष्टयानुष्ठानायासदुःखं न तत्फलं भवितुमर्हति । दुःखार्थं कर्मणामविहितत्वाच्छास्त्रेण । यदि दुःखायैव विहितानि कर्माणि स्युस्तर्हि न कोऽपि तत्र प्रवर्तत इति वैयर्थ्यमेवमपि स्याच्छास्त्रस्य ।

नतु न व्यर्थं शास्त्रं- पूर्वकृतदुरितक्षयः कर्मानुष्ठानदुःखोपभोगेनैव कर्तव्य इति विधानादिति चेन्मैवम्— किं दुरितक्षयस्सामान्यदुःखोपभोगेन भवति? उत विशेषदुःखोपभोगेन? आद्ये- कर्मविधिवैयर्थ्यम् - शिरःपाषाणवहनादिदुःखेनापि दुरितक्षयसत्त्वात् । द्वितीये- कर्मानुष्ठानायासदुःखात्तेरिच्छद्द्वन्द्वरोगादिदुःखं न स्यात्पुरुषस्य । सति तस्मिन्दुरितक्षयस्यावर्जनीयत्वात् । नच पूर्वकृतदुरितक्षयः कर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगेनापि कर्तव्य इति शास्त्रमर्थेषदिति वाच्यं, द्वन्द्वरोगादिदुःखोपभोगेनैव क्षीयमाणस्य दुरितकर्मणः क्षयार्थं नित्यादिकर्मविधानानर्थवयात् । नच कर्मानुष्ठानायासदुःखक्षपणीयं पूर्वकृतं दुरितमन्यत् । द्वन्द्वरोगादिदुःखोपभोगक्षपणीयं दुरितमपरम् । यथा जठररोगदुःखोपभोगक्षपणीयं दुरितमन्यच्छिरःपाषाणवहनादिदुःखक्षपणीयमपरं तद्वत् । अत एव- 'न इदे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीति स्मृतिरपि सङ्गच्छते । अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानायासजन्यदुःखोपभोगनिवृत्त्यपातकाभावाच्छूद्रस्योपनयनादिसंस्काराभावः । कर्माभौ हि स संस्कारः । द्विषेणु तु तादृशपातकसन्ना- संस्कारविधानमिति वाच्यं, द्वन्द्वरोगादितुल्यप्रतिहोत्रादिकं विहितं कर्म । संप्राप्तयो द्विजेभ्यो

तत्कालफलं भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशासने चोद्यमो न स्यात्, अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयो नित्यानां; स्वर्गादिमहाफलत्वे काम्यानाम् । अङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये त्वसति फलकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्पनिष्पापश्चूद्र एवाधिक इति कल्पयितुस्तव साहसम् वाचामगोचरत्वात् । सत्त्वस्वभावस्य ब्राह्मणस्य सपापत्वं तमस्त्वभावस्य शूद्रस्य निष्पापत्वं च विचित्रायते । एवं सति संस्कारानर्हणां चण्डालपक्षिपशुधावरादीनां तमस्त्वभावानामपि निष्पापत्वं स्यात् । नचेष्टापत्तिः- 'वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्वजातिताम् । शरीरजैः कर्मदोषैर्घाति स्थावरतां नर' इति स्मृतिविरोधात् । शूद्रादीनां पापस्वभावात्, ब्राह्मणादीनां पुण्यस्वभावादेव कर्माधिकारो ब्राह्मणादीनाम्; वेदाधिकारश्च । उक्तं हि भगवतैव- 'तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं ब्राह्मणो मम दैवतमिति, स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा' इति । किंच निष्पापत्वाच्छूद्रसंस्कारानर्हसपापत्वाद्द्विजसंस्कारार्ह इति महदसङ्गतम् । संस्कारानर्हस्वस्यैव पापकार्यत्वात् । नहि यजनादिकर्माहंस्वं ब्राह्मणस्य पापफलमिति वक्तुं शक्यते । तथासति गमनादिकर्माहंस्वमपि चराणां मृतानां पापफलमेव, स्थावराण्येव महापुण्यानीति वक्तव्यत्वात् । तस्मात्तमस्त्वभावनेन सपापत्वादेव शूद्राणामुपनयनाद्यनर्हत्वं, नतु निष्पापत्वात् । नहि शत्रवारमुपदिष्टोऽपि शूद्रो वेदाक्षरमुच्चारयितुं क्षमते । नहि तत्पुण्यस्य फलमन्यथा प्राग्धाक्षरोच्चारणाशक्तिर्भूकस्यापि पुण्यफलं स्यात् । न शूद्र इति वचनस्य तु देवर्षिपितृऋणात्मकं पातकं किंचिदपि शूद्रे नास्ति । द्विजो हि जन्मनैव त्रिभिः ऋणवान् जायते । स शूद्रः संस्कारं च नार्हति । तमस्त्वभावनेनातिपापित्वादित्यर्थः । एवं सत्त्वस्वभावस्य ब्राह्मणस्य विहितं यजनादिलक्षणं नित्यकर्म कथं द्वन्द्वरोगादिवत्पापफलं भवितुमर्हति ? यदि नित्यकर्म यजनादिकं पापफलं स्यात्तर्हि तमस्त्वभावस्यैव पापीयसश्शूद्रस्य चण्डालस्य वा तद्विहितं भवेत् । नापि श्रुतमहाफलस्य नित्यकर्मणः पूर्वकृतपापफलत्वं वक्तुमुचितम् । नहि पूर्वकृतदुरितफलस्य द्वन्द्वरोगादेर्महाफलत्वं श्रूयत इति ।

ननु काम्यानामेव महाफलत्वश्रवणं, नतु नित्यानामिति काम्यकर्मणां न द्वन्द्वरोगादितौल्यं; किंतु नित्यानामेव । नित्यानि हि अनुष्ठानायासदुःखोपभोगमात्रेण क्षीयन्ते । एवं दृष्टदुःखफलकत्वाददृष्टफलाभावाच्च नित्यानि द्वन्द्वरोगादितुल्यान्येवेति कृत्वा पूर्वकृतदुरितफलमेव नित्यानुष्ठानमिति शङ्कायामाह—अग्निहोत्रादीनामिति । अग्निहोत्रादीनामेव नित्यानां कर्मस्वरूपाविशेषे सस्यप्यनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयः, तेषामेव काम्यानामङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये असत्यपि फलकामित्वमात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमिति द्बत्वं न शक्यत इति शेषः । यद्वा स्वर्गाद्यदृष्टफलशासनोद्यमामावरूपदोषपरिहाराय शास्त्रचोदितं काम्यमेव तत्कालफलं न भवति, किंत्वदृष्टफलकं भवति । नित्यं तु दृष्टफलकमेवेति ब्रूम इति शङ्कायामाह—अग्निहोत्रादीनामिति । एतस्य कर्मणोऽगान्येवं कर्तव्यानीति यो विधिरस अङ्गेतिकर्तव्यता । आदिपदात्कारकभेदादिमहणम् । तदादीनामाधिक्ये विशेषे । यदि विवाहोपनयनयोरिव कर्मस्वरूपभेदः, अङ्गेतिकर्तव्यताभेदः, कारकादिभेदश्च स्यान्नित्यकाम्याग्निहोत्रयो-

यितुम् । तस्माच्च न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते । अतश्चाविद्या-
पूर्वकस्य कर्मणो विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषतः, न नित्यकर्मानुष्ठानम् ।
अविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म । तथा चोपपादितमविद्वद्विषयं कर्म, विद्वद्विषया च सर्व-
स्तर्क्षेनुष्ठानायासदुःखेन नित्यस्य क्षयः, काम्यस्य तु नेति वक्तुं शक्येत ननु तथास्ति । तस्मात्तथा-
वचनमयुक्तमेव । नहि फलकामित्वमात्रेण कर्मस्वरूपाद्यभेदेऽपि काम्यस्य दुःखमात्रेण न क्षय इति
वक्तुं शक्यते । फलकामित्वस्य पुरुषनिष्ठस्य कर्मणस्स्वामाविकशवत्यतिरिक्तशक्तिजननायोगात् । दुःख-
मात्रजनकस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेः कथं पुरुषगतकामित्वमात्रेण स्वर्गरूपमहाफलजनकत्वसम्भवः ? एवं
दुःखमात्रफलकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा स्वर्गयारोहमिच्छापि पुरुषस्य तुरगमारुह्य गगने विद्वर्तुमिच्छेव
व्यर्थैव । ततश्च 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो रजे'तेति विचिरपि व्यर्थैव- तुरगेण गगनविहारकामस्सञ्चरे-
दिति वत् । नहि पुरुषस्य गगनविहारकामित्वमात्रेण तुरगस्य भूसञ्चाराक्षमस्य गगनसञ्चाराशक्ति-
स्सम्भवति येन पुरुषस्य स्वर्गकामित्वमात्रेण कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्दुःखपालफलकस्य स्वर्गदानशक्ति-
स्सम्भवेत् । तस्माच्छास्त्रचोदितस्य नित्यस्याग्निहोत्रादेर्दुःखमेव दृष्टं फलं, तस्यैव काम्यस्य स्वर्गः फल-
मितिवचनमयुक्तमेव ।

तस्माच्चेति । काम्यानामग्निहोत्रादीनां नित्याग्निहोत्राभिन्नस्वरूपाणां स्वर्गादिमहाफलत्वा-
स्त्युपगमादित्यर्थः । नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदपि नोपपद्यत इत्यन्वयः । एवं नित्य-
कर्मणामदृष्टफलाभावाऽनुपपत्तावदृष्टफले सति तेन बन्धस्यादेवेति न नित्यकर्मानुष्ठानान्मोक्षः । ननु
नित्यकर्मणामदृष्टफलमस्ति कृतदुरितक्षयरूपमत एव हि पाञ्चैस्सङ्ख्यते—उपात्तदुरितक्षयार्थमिति ।
तच्च दुरितमिहजन्मनि जन्मान्तरेषु वा कृतं भवति । उभयविधस्यापि दुरितस्य नित्यैः क्षयसम्भवात्,
प्रारब्धदुरितं तु न नित्यैरपि क्षीयते- तस्य भोगत एव नाशात् । सच भोगो द्वन्द्व्यादिरोगदुःखोप-
भोगादिरूपः । एवंस्थिते यातनाशरीरपशुपक्ष्यादिजन्मपददुरितनिवर्हणरूपमहाफलस्य नित्यस्य कर्मण-
रसंसारनाशहेतुत्वमेव, न तु बन्धहेतुत्वमिति कृत्वा नित्यकर्मानुष्ठानान्मोक्ष एवेति शङ्कायां
नित्यकर्मानुष्ठानादशुभस्य शुभस्य वा कर्मणः क्षयो न सम्भवतीत्याह—अतश्चेति ।
अस्माच्च कारणादित्यर्थः । किं तत्कारणमत आह—अविद्येति । अविद्यापूर्वकस्य शुभ-
स्याशुभस्य वा कर्मणोऽशेषतः क्षयकारणं विद्यैव, न नित्यकर्मानुष्ठानमिति हेतोरित्यर्थः । कुतो
नित्यकर्मानुष्ठानान्न क्षयोऽत आह—अविद्याकामेति । हि यस्मात्सर्वमेवेहजन्मनि जन्मान्तरे वा
कृतं नित्यकाम्यमतिषिद्धपायश्चिदादिरूपं समस्तमपि कर्म अविद्याकामबीजमविद्या च कामश्चाविद्या-
कायौ बीजं हेतुर्यस्य तदविद्याकाममूलकमित्यर्थः । यथा शुभमशुभं वा कर्माविद्यापूर्वकं तथा नित्य-
कर्माप्यविद्यापूर्वकमेवेति कृत्वा अविद्यापूर्वकरय कर्मणश्शुभाशुभलक्षणस्य कथमविद्यापूर्वकमेव नित्यकर्म
नाशकं स्यात् ? नहि तमोमूलकस्य सर्पादिमयस्य तमोमूलकमेव पिशाचादिमयं निवर्तकं भवति ।
अस्तुतस्तु नित्यकर्मभिर्दुरितक्षयसम्भवेऽपि सुकृतक्षयो न सम्भवतीति कृत्वा दुरितस्यापि समूलं क्षयो

कर्मसन्न्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा- 'उभौ तौ न विजानीतः, वेदाविनाशिनं नित्यं, ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानार्नां कर्मयोगेन योगिनां, अज्ञानां कर्मसङ्गिनां, तत्त्ववित्तु महाबाहो... गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते, सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते, नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्तु, अर्थादज्ञः करोमीति, आरुरुक्षोः कर्म कारणं आरूढस्य योगस्थस्य शम न सम्भवति । दुरितमूलस्याज्ञानस्य नित्येन क्षयासम्भवात्सति च मूले सति च सुकृतकर्मपुञ्जे कथं पुरुषस्य योक्षस्स्यान्नित्यानुष्ठानमात्रेण न कथमपीति नित्यस्य दुरितक्षयार्थत्वाभ्युपगमेऽपि न युक्तिस्तस्मादिति बोध्यम् । अत एवाशेषत इत्युक्तं माण्यकृद्भिः । अशेषतो निशेषतो मूलरूपा-ज्ञानस्यावशेषो न भवति यथा तथेत्यर्थः ।

नन्वविद्यामूलस्य कर्मणोऽविद्यामूलं कर्म न नाशकमिति नियमो न सिध्यति, अविद्यामूल-स्याभोज्यभोजनादिलक्षणपापकर्मणोऽविद्यामूलेन चान्द्रायणादिलक्षणेन मायश्चित्तेन कर्मणा क्षयसम्भवा-दन्यथा प्रायश्चित्तकाण्डस्य धर्मशास्त्रान्तर्गतस्य वैयर्थ्यापातादिति चेत्, मैवम्—अविद्यामूलस्य कर्मणोऽविद्यामूलं कर्म न नाशकमित्येतावानेव नियमो नास्माभिर्भ्युपेयते, किं तर्ह्यविद्यामूलस्य कर्मणोऽविद्यामूलं कर्म निशेषतो न नाशकमिति, ततो न दोषः- अज्ञानस्य मूलस्य वा शेषोऽस्ती-त्युक्तत्वात् । नच मूलमप्यज्ञानं कुतो न नाशयति कर्मेति वाच्यं, अज्ञानजन्यत्वात्कर्मणः । न हि मृण्मयो घटो मृदं नाशयति, येनाज्ञानमयं कर्माज्ञानं नाशयेत् । नन्वज्ञानास्क्रुतमभोज्यभोजनादिकं दुरितं, तत्राप्यश्वत्सं चान्द्रायणादिकं तु ज्ञानादेव क्रियते । तथा नित्यकर्मरपीतिकृत्वा निवर्तकं कर्म ज्ञानमूलकमेवेत्यज्ञानमूलस्य कर्मणो निशेषतः क्षय उपपद्यते । ज्ञानमूलेन नित्येन कर्मणेति शङ्कार्या मैवं वादीः । अविद्याकामबीजमेव सर्वं कर्म । यथैवं तथोपपादितं भगवतेहैवेत्याह—तथेति । किमुपपादितमत्र आह—अविद्वदिति । अविद्वानविद्यावान् स विषय आश्रयो यस्य तद्विद्वद्विषयं कर्म । सन्न्यासपूर्विका सर्वकर्मसन्न्यासमूला ज्ञाननिष्ठा तु विद्वद्विषयेत्युपपादितमित्यर्थः । कैर्वावयै-रुपपादितोऽयमर्थोऽत आह—उभावित्यादि । 'य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतौ नाथं हन्ति न हन्यत' इति, 'वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमभ्यवम् । कथं स पुरुषः पार्थ । किं घातयति हन्ति कम् ॥' इमौ श्लोकौ ज्ञानिनस्तर्ककर्माभावं दर्शयतः । ज्ञानयोगेनेति श्लोकौ ज्ञानिनां ज्ञानमज्ञानां कर्म च विभज्य दर्शयति—अज्ञानामिति । तत्त्वविस्वितिवचनद्वय-मज्ञानां कर्मसङ्गो नतु ज्ञानिनामिति दर्शयति—सर्वकर्माणीति । 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि'दिति वचनद्वयं सर्वकर्मसन्न्यासं दर्शयति द्विदुषः—अज्ञः करोमीति । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' इति श्लोकेनाज्ञस्यैव कर्तृत्वमुक्तमिति भावः । 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण-मुच्यते' इति श्लोकेन योगमारुरुक्षोरज्ञस्य कर्मसाधनं, योगारूढस्य प्राज्ञस्य तु सर्वकर्मसन्न्यास एवे-त्युक्तमित्यर्थः ।

एव कारणं, उदारास्त्रयोऽप्यज्ञाः, ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं, अज्ञाः कर्मिणो गतागतं कामकामा लभन्ते, अनन्याश्चिन्तयन्तो मां, नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमकल्पममुपासते, ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' अर्थात् कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति । भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञाः, ते उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानसाधनाः । अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः क्षेत्राध्यायाद्यध्याय-

उदारा इति । 'आतो जिज्ञासुरर्थाथी ज्ञानी च भरतर्षभ । उदारास्सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति श्लोकेनाऽऽर्तादियल्लयोऽज्ञा उदाराः, ज्ञान्येक एव ममात्मेति भगवता ज्ञानिन एव स्तुतत्वादात्मत्वेनात्मनश्चाकर्तृत्वादकर्तृत्वं ज्ञानिनस्सिद्धं; अज्ञानां च त्रयाणामनात्मत्वेन कर्तृत्वं च सिद्धम् । अज्ञा इति । 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्वयीर्धर्ममनुपपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त' इतीहानुसन्धेयम् । अनन्या इति । 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ अहं सर्वस्य परमो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥' इतीहानुसन्धेयम् । अर्थादिति । बुधा मामुपयान्तीत्युक्तत्वादिति भावः । अज्ञा इत्यादिना मन्थेन अज्ञानां कर्मिणामेव यज्ञानुष्ठानं स्वर्गादिफलप्राप्तिः पुनरावृत्तिश्च । ज्ञानिनां सन्न्यासिनां त्वात्मभजनमात्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चेति सिद्धमिति बोध्यम् ।

फलितार्थमाह—भगवदिति । ये भगवत्कर्मकारिणो भगवद्विहितं नित्यं कर्म भगवदाराधनबुद्ध्या ये कुर्वन्ति ते भगवत्कर्मकारिण इत्युच्यन्ते; युक्ततमास्समाहितचित्तास्तेऽप्यज्ञाः कर्मिण उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानसाधना भवन्ति । उत्तरस्मादुत्तरस्माद्भगवच्चित्तसमाधानाभ्यासादिरूपाद्धीनोऽप्यज्ञाः फलत्यागोऽवसानं परिसमाप्तिर्यस्य तदुत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानं साधनं येषां ते तथोक्ता भवन्ति । 'अथ चित्तं समाघातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो मव । अथैतदप्यशक्तोऽसि सर्वकर्मफलत्यागं कुर्विति चित्तसमाधानाद्यशक्तस्याज्ञस्य फलत्यागविधानादज्ञा एते कर्मिण इति भावः । अनिर्देश्याक्षरोपासका अनिर्देश्यमक्षरमात्मतत्त्वं तस्योपासकास्तु 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यारभ्याऽध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमाध्यायपरिसमाप्त्युक्तानि साधनानि सर्वभूतद्वेषाभावमैतत्करणनिर्भरत्वनिरहङ्कारत्वसमदुःखसुखत्वसन्तुष्टत्वपसुत्वानि येषां ते तथोक्ताः । क्षेत्राध्यायाद्यध्यायल्लयोकानि- 'अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिमह' इत्यादीनि, 'न द्वेष्टि सम्पत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति । उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचारयत' इत्यादीनि, 'निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामा' इत्यादीनि च येषां ते तथोक्ताश्च भवन्ति । एवं ज्ञानिनां कर्माभावादेव 'अनिष्टमिष्टं

लयोक्तज्ञानसाधनाश्च, अधिष्ठानादिपञ्चहेतुकसर्वकर्मसन्न्यासिनामात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिकर्मफलत्रयं परमहंसपरित्राज-
कानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति । भवत्येवान्येषामज्ञानां कर्मिणा-
मसन्न्यासिनामित्येष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः ।

मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां कचिदिति श्लोकेनाऽनि-
ष्ठादिकफलत्रयाभावः । अज्ञानां कर्मसत्त्वादेव तत्फलत्रयसद्भावश्चोक्त इत्याह—अधिष्ठानादीति ।
'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चम'मित्युक्तमधि-
ष्ठानादिपञ्चकं हेतुर्येषां तेषामधिष्ठानादिपञ्चकहेतुकानां सर्वेषां नित्यानां काम्यानां प्रतिषिद्धानां च
कर्मणां सन्न्यासिनां त्यागशीलानामेवंत्यागित्वे हेतुमाह—आत्मेति । आत्मा एक अकर्ता चेत्येवं-
रूपज्ञानवतामत एव परस्यामुत्कृष्टायां कर्मनिष्ठात इति भावः । ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानामत एव
भगवत्तत्त्वविदां प्रत्यगभिन्नपरमात्मयथात्म्यविदामत एव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वरूपं शरणं यैस्तेषां
भगवानेक एवास्मेति ज्ञानैकशरणानामित्यर्थः । भगवत्स्वरूपात्मैकशरणानामिति वा पाठः । भगव-
त्स्वरूप अस्मैवैकं मुख्यं शरणं येषां तेषां परमहंसपरित्राजकानामनिष्ठादिकर्मफलत्रयं न भवति; अनि-
ष्ठादित्रिविधं कर्मफलं न भवति । अन्येषामज्ञानमत एवासन्न्यासिनां कर्मिणां त्वनिष्ठादिकर्मफलत्रयं
भवत्येव । तस्मात्कर्मिणां कर्मणा बन्ध एव, ज्ञानिनां ज्ञानेन मोक्ष एवेति भावः । इतिशब्दः परि-
समाप्तौ । एष उक्त इत्यर्थः । ज्ञानादेव मोक्षः, नतु कर्मण इत्येवंरूप इति भावः । गीतेति ।
गीताशास्त्रेण मुमुक्षुणा ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्येति विमल्य दर्शितोऽयमर्थ इत्यर्थः । गीताशास्त्रोक्तस्य कर्त-
व्यस्य मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयस्यार्थस्य ज्ञाननिष्ठारूपस्य विभाग इत्यक्षरार्थः । यद्वा गीताशास्त्रोक्तयोः कर्त-
व्ययोरज्ञेन माज्ञेन च मुमुक्षुणा कार्ययोरर्थयोः कर्मज्ञाननिष्ठयोर्विभागः । तस्मादज्ञेन चित्तशुद्धयर्थं
कर्मयोगः कर्तव्यः; विदुषा तु मोक्षार्थं ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्या । ज्ञानादेव सर्वबन्धविनिवृत्तिः, नतु कर्मणः ।
अज्ञानकृतानां सर्वेषां बन्धानामज्ञानमयेन कर्मणा निवृत्त्यसम्भवात्ततःकृतानां सर्वासादीनां तपोमयेन
पिशाचेनानिवृत्तित्वत् । ज्ञानं त्वज्ञानविरोधीति युक्तं, तस्याज्ञानमूलकसर्वबन्धनिवर्तकत्वं प्रकाशस्येव
तमोमूलकसर्पादिनिवर्तकत्वम् । नच नित्यकर्मज्ञानपूर्वकमेवेति नाशानमयमिति वाच्यं, मया कृतस्यास्य
मायस्तेदं कर्म निवर्तकमित्येवंरूपं ज्ञानं नास्माभिर्ज्ञानमित्युच्यते; किं तु तदज्ञानमेव । अकर्ताऽभोक्ता
चिन्मात्रोऽहं सदाशिव इत्यात्मज्ञानमेव ज्ञानमित्यस्माभिरुच्यते । तद्धि न कर्मणो मूलं, किंतु नाशक-
मेव । कर्ता भोक्ताहमिति विरुद्धं ज्ञानमज्ञानात्मकं हि कर्मणो मूलम् । तस्मादज्ञानमयमेव नित्यकर्म
प्रायश्चित्तकर्म काश्याकर्म प्रतिषिद्धकर्म व्यायामादिलौकिककर्म च, नतु ज्ञानमूलकम् । ज्ञानाज्ञानयो-
र्विरोधित्वेन ज्ञानकर्मणोरपि विरोधात् । अज्ञानमूलकं हि कर्म अज्ञाननिवर्तकेन ज्ञानेन निवर्त्यते ।
तमोमूलको रज्जुसर्पाभासो यथा तमोनिवर्तकेन प्रकाशेन निवर्त्यते एवं कर्मभिरनिवर्त्ये अज्ञाने
तत्कार्येषु सुकृतकर्मसु च सत्सु कर्माज्ञाननिवर्तके सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वके ज्ञाने चासति कथं पुरुषस्य

अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धिसिद्धिचेत्, न ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म, तथाप्यविद्यावत् एव भवति । यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्मानर्थकारणमविद्याकामादिदोषवतो भवति; अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः; तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपीति । देहव्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाने प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपत्तेरिति चेत्, न- चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्य 'अहं करो'मीति प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादि-

मोक्षलाभः ? न कथमपि । अज्ञानं तत्कृतकर्माणि च पुरुषस्य पशोरिव रज्जवः कण्ठपाशायितानि हि । तच्छेदनार्थं ज्ञानलवित्तमेवाश्रयणीयं कुशलेन, ननु नित्यकर्मरूपपाशान्तरमिति ।

ननु यदि गीताशास्त्रेणैवाज्ञेन कर्म कर्तव्यमित्युच्यते तर्ह्यविद्यापूर्वकं सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धं शास्त्रं हि दिद्या, शास्त्रादक्षगतत्वात्कर्म विद्यापूर्वकमिति शङ्कते—अविद्येति । परिहरति—नेति । यदि शास्त्रावगतत्वात्त्रेण नित्यनैमित्तिकादिकर्मणां विद्यापूर्वकत्वं स्यात्तर्हि ब्रह्महत्यादीनामपि विद्यापूर्वकत्वं स्यादित्याह—ब्रह्महत्यादिवदिति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—यद्यपीति । शास्त्रावगतं विधिशास्त्रावगतमित्यर्थः । नित्यमिति नैमित्तिकादेर्विहितस्योपलक्षणम् । अविद्यावत् एवेत्येवकारान्न विद्यावत् इत्यर्थः ।

अयं भावः—अर्थस्य शास्त्रावगतत्वात्त्रेण न विद्यापूर्वकत्वसिद्धिः, किंतु विद्यावद्विषयत्वेनैव । अन्यथा विधिशास्त्रावगतनित्यकर्मणामिव प्रतिषेधशास्त्रावगतब्रह्महत्यादीनामपि विद्यापूर्वकत्वं स्यात् । नचेष्टापत्तिः- विद्यापूर्वकाणां नित्यानामिव ब्रह्महत्यादीनामप्यनुष्ठानान्मोक्षप्रसङ्गात् । विद्यापूर्वककर्मानुष्ठानान्मोक्ष इति हि तव मतम् । विद्यावद्विषयत्वं तु न शास्त्रार्थस्य कर्मणोऽस्ति, किंतु ज्ञानस्यैव कर्मसन्नासपूर्वकस्य ; तस्मादविद्यावद्विषयकर्मानुष्ठानान्न मोक्षः । नन्वविद्यावत् एवं विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्म भवतीत्यस्य नियमस्यानभ्युपगमे को दोषस्तत्राह—अन्यथेति । अविद्याकामादिदोषाभावे कर्मसु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः पुरुषस्य । यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमप्यनर्थकारणं ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्म अविद्याकामादिदोषवत् एव भवति तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपि विधिशास्त्रावगतानि पुरुषार्थकारणान्यप्यविद्यावत् एव भवन्ति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति शेषपूरणपूर्वको भाष्यवाक्यसमन्वयः । तस्मादविद्यावद्विषयत्वेन सर्वे कर्माविद्यापूर्वकमेव । अविद्यापूर्वकस्य कर्मणश्शुभाशुभलक्षणस्य विधेयक्षयकारणमिति सिद्धान्तिनोक्ते सति कर्मणोऽविद्यापूर्वकत्वमसहमानससन् पूर्ववादी शास्त्रावगतत्वात्सर्वे कर्मा विद्यापूर्वकमेवेत्युवाच- तत्र परिहृतं सिद्धान्तिना । अथ पुनःप्रकारान्तरेण विद्यापूर्वकत्वं साधयति कर्मणः पूर्ववादी—देहेति । देहव्यतिरिक्ते आत्मन्यज्ञाने सति देहान्तरानुभाव्यप्राजापत्यस्वर्गादिकल्लोमेन नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तिरनुपपत्तेरिति देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वात्कर्म विद्यापूर्वकमेवेति । परिहरति—चेत्तेति । अनात्मकर्तृकस्य चलनात्मकस्य कर्मणोऽहं करोमीति प्रवृत्तिदर्शनादित्यन्वयः । आत्मनोऽन्योऽनात्मा देहादिः- तत्कर्तृके चलनात्मके कर्मण्यहं करोमीति पुरुषस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । नित्यनैमित्तिकादिकं वैदिकं व्यायामादिकं लौकिकं च सर्वमपि कर्म चलनात्मकमेव । तत्रानात्म-

सङ्घातेऽहंप्रत्ययो गौणः, न मिथ्येतिचेत्, न- तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्मीये देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो गौणः, यथाऽऽत्मीये पुत्रे- 'आत्मा वै पुत्रनामा'सीति, लोके च कर्तृकम् । अनात्मसु देहेन्द्रियादिषु व्यापियमाणेषु सत्सु कर्मनिष्पत्तेः । नच देहचलनाद्रमनादिक्रियानिष्पत्तावपीन्द्रियान्तःकरणयोरचलतोरेव दर्शनसङ्कल्पादिक्रियानिष्पत्तिरिति वाच्यं, 'चञ्चलं हि मनः कृ'णोत्सादिशास्त्रादनुभवैकत्र विषयेऽनवस्थानलक्षणं चाञ्चलयं मन इन्द्रियाणामप्यस्ति । मनस इन्द्रियस्य वा वृत्तिकृतचलनाभावे विषयग्रहणानुपपत्तिश्च; चक्षुश्श्रोत्रयोर्विषयदेशं गत्वा विषयग्राहकत्वं वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धं च । वायुवेगादप्यधिको मनोवेग इति मनसो वेगवत्त्वाञ्चलनं प्रसिद्धमेव । देहे रामेश्वरक्षेत्रे स्थिते सत्यपि मनो हि कर्शी गच्छति । एतेषां देहेन्द्रियमनसां चलनाभावादेव निर्व्यापारता सुषुप्त्यादौ । एवं सति सर्वमपि कर्म देहेन्द्रियमनआश्रयमेवेति कृत्वाऽनात्मकर्तृकमेव- 'अचलोऽयं सनातन' इति शीतावाच्यदेवाचलस्यात्मनः चलनात्मककर्माश्रयत्वायोगादात्मकर्तृकं न भवति । अचलत्वं चात्मनः परिपूर्णचैतन्यत्वादेव । नच बुद्धिपरिच्छिन्न एवात्मा, तस्य चोत्क्रान्तिगत्यादिश्रवणात्कर्माश्रयत्वमस्तीति वाच्यं, 'ध्यायतीव लेलायती'वेत्यादिश्रुत्या बुद्धौ चलन्त्यामात्मा चलतीवेति । बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासप्रयुक्तमेवात्मन उत्क्रान्तिगत्यादिकं न स्वामात्रिकमिति स्वभावतोऽचलोऽपरिच्छिन्न एवात्मा नित्यत्वात् । 'अजो नित्यश्चाश्रतोऽय'मिति ह्यक्तम् । नहि परिच्छिन्नस्य षटादेः कापि नित्यात्वं दृष्टम् । तस्मादचल एवात्मा । एवंस्थिते अचलस्यात्मनः कथमहं करोमीति प्रवृत्तिरुपपद्येत देहाद्यनात्माश्रये कर्मणि ? न कथमप्युपपन्ना । तथाप्यहं करोमीति प्रवर्तते एव- सर्वो लोकः कर्मणि । तत्र च हेतुरात्मानात्मनोरितरेतरधर्माध्यास एवाज्ञानकृत इति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । अभ्युपगते च तस्मिन्नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तौ न देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं कारणं, किं तर्हि देहेन्द्रियान्तःकरणतादास्याध्यासप्रयुक्तं कर्ता भोक्ताहमिति मिथ्याज्ञानं कारणम् । यदि देहव्यतिरिक्तोऽहमारमेतिज्ञानं स्यादमीषां तर्हि देहे तदवयवहस्तादौ च ज्ञानहोमादिकर्मसु प्रवृत्ते सति देहस्त्वाति हस्तो जुहोतीति प्रतिपत्तव्ये, अहं ज्ञामि जुहोमीति कथं प्रतिपद्येते ? तस्मान्जामीषां देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमपि दृढमस्ति, किं पुनरिन्द्रियान्तःकरणातिरिक्तात्मज्ञानम् ? तस्मान्मिथ्याज्ञानिन एवैते । मिथ्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु मवृत्तिरमीषां, न पुनर्देहादिव्यतिरिक्ताकर्त्रमोवत्तात्मज्ञानात् । न हि देहादिव्यतिरिक्त आत्मा कर्ता भोक्ता वा स्यात् । ननु देहादिष्वनात्मसु कुर्वन्सु सत्सु अहं करोमीति यः मत्स्योऽन्नस्य स देहाद्यनात्मादास्याध्यासप्रयुक्त एव । सच देहादावनात्मन्यहमित्यात्मतादास्याध्यासो न मिथ्याज्ञानं; किं तु गौणज्ञानमेवेत्याह—देहादीति । परिहरति—नेति । हेतुमाह—तत्कार्येति । संप्रहेणोक्तं प्रश्नोत्तरवाक्यद्वयं स्वयमेव विवृणोति—आत्मीय इति । आत्मीय इति हेतुगर्भं विशेषणम् । आत्मीयत्वादित्यर्थः । नहि स्वपुत्र इव स्वशरीर इव च परपुत्रे परशरीरेऽहमित्तिप्रत्ययोऽस्ति लोकस्येति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । आत्मीये पुत्रेऽहंप्रत्ययो यथा गौणस्तथाऽऽत्मीये देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो गौण इति । दृष्टान्तसिद्धिं परिहरति श्रुतिप्रामाण्यप्रदर्शनद्वारा- 'आत्मा वै

‘मम प्राण एवायं गौ’रिति तद्वत् । नैवायं मिथ्याप्रत्ययः, मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयो-
रपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोः; न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वं- अधिकरणस्तुत्यर्थत्वा-
ल्लसोपमाशब्देन । यथा ‘सिंहो देवदत्तः’, ‘अग्निर्माणवक’ इति सिंह इवाग्निरिव क्रौर्य-
पुत्रनामासीति । स्वमिति शेषः । पुत्र इति नाम यस्य स पुत्रनामाऽऽत्मा वै अहमेवासि । पितैव पुत्र
इत्यर्थः । एतेन पितुः पुत्रेऽहंप्रत्ययो दर्शितः; आत्मीये वस्तुन्यहंप्रत्ययो लोकतश्च सिध्यतीत्याह—
लोके चेति । आत्मीये गवि मम प्राण एवायमिति स्वप्राणप्रत्ययरूपस्त्वप्रत्ययः । नहि प्राणमात्मानं
च पृथक्त्वेन प्रतिपद्य मम प्राण इति व्यवहरति लोकः; किं त्वेकीकृत्यैव । तथा च मम प्राण इत्यस्य
ममात्मेतिवदहमित्येवार्थः । यद्वा कथमात्मीयत्वमात्रेणारत्नभूते देहादिसङ्घाते पुत्रे वाऽऽत्मेतिप्रत्ययो
लोकस्येत्यत आह—लोके चेति । आत्मीयत्वमात्रेणामाणभूते गवि यथा लोकस्य मम प्राण इति
प्रत्ययस्तद्वदित्यर्थः ।

नन्वतस्मिस्तद्वुद्धिर्मिथ्याप्रत्ययः । अनात्मनि देहादिसङ्घाते पुत्रे वा या आत्मबुद्धिरप्राणे
गवि च या प्राणबुद्धिर्गौणप्रत्ययत्वेन तत्राभिमतः, सापि मिथ्याप्रत्यय एवेत्यत आह—नैवमिति ।
मिथ्याप्रत्यय एवंविधो न भवति, तर्हि कीदृशो मिथ्याप्रत्ययोऽत आह—मिथ्याप्रत्ययस्त्विति ।
तुशब्दो गौणप्रत्ययवैलक्षण्यद्योतनार्थः । अगृह्यमाणोऽनुपलभ्यमानो विशेषो भेदो ययोस्तयोरगृह्यमाण-
विशेषयोः स्थाणुपुरुषयोर्मिथ्याप्रत्ययो भवति । गौणप्रत्ययस्तु गृह्यमाणविशेषयोर्देहिदेहयोः पितृपुत्रयोः
गोप्राणयोश्च भवति । स्थाणुं रज्जुं शुक्तिकां वा मन्दान्धकारे सामान्याकारेण गृहीत्वा तद्वत्विशेषा-
कारमगृहीत्वा पुरुष इति; सर्प इति, रजतमिति च प्रत्येति लोक इति स प्रत्ययो मिथ्यैव । सङ्घाता-
त्मानौ पुत्रात्मानौ गोप्राणौ च पृथक्विशेषतो गृहीत्वैव सङ्घातं पुत्रं चाहमिति, मां प्राण इति च
प्रत्येति लोक इति स प्रत्ययो गौण एवेति गौणमिथ्याप्रत्यययोर्भेदः । अविवेककृता अतस्मि-
स्तद्वुद्धिर्मिथ्याप्रत्ययः, विवेककृता त्वतस्मिस्तद्वुद्धिर्गौणप्रत्यय इति भावः । अत एव मिथ्याप्रत्ययो
अमज्ञानं, गौणप्रत्ययस्तु प्रमैवेति व्यवहारः ।

अथ सिद्धान्तांशे विवृणोति—गौणेति । यदि देहादिष्वहंप्रत्ययो गौणस्यात्तर्हि देहादि-
कार्याण्यपि गौणाण्येव स्युः- गौणात्मकतकार्याणां मुख्यकार्यत्वायोगात् । नहि गौणात्मना पुत्रेण कृतं
भोजनादिकर्म मुख्यात्मना स्वेनैव कृतमिति मन्यते पिता । तस्माद्गौणात्मना देहादिसङ्घातेन कृतं कार्यं
सर्वमपि मुख्यात्मानं प्रति गौणमेव, न मुख्यं-मुख्यात्मना तस्याकृतत्वात् । एकतोऽनु देहादिसङ्घातकृतं
कर्म स्वेनैव कृतं मुख्यं कर्मेत्येव प्रत्येत्यात्मा । मया मतं भुक्तं खातं हुतमित्यादिव्यवहारात् ।
तस्मात्सङ्घातकार्येषु मुख्यकार्यत्वदर्शनाद्गौणकार्यत्वादर्शनाच्च न सङ्घातेऽहमिति प्रत्ययो गौणः, किंतु
मिथ्यैव । ननु गौणप्रत्ययोऽपि मुख्यकार्यार्थः किं न स्यादत आह—गौणप्रत्ययस्येति । लसो-
पमाशब्देन प्रतीयमानस्य गौणप्रत्ययस्य न मुख्यकार्यार्थताः, अधिकरणस्तुत्यर्थत्वादित्यन्वयः । गौण-
प्रत्ययो मुख्यकार्यार्थो न भवति; किं स्वधिकरणस्तुत्यर्थ एव । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । सिंहो

पैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्रादेवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव, न तु सिंहकार्यमग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित्साध्यते । मिथ्याप्रत्ययकार्यत्वं त्वनर्थमनुभवति । गौणप्रत्ययविषयं च जानाति 'नैव सिंहो देवदत्तस्यात्, नायमग्निर्माणवक' इति । तथा गौणेन देवदत्त इति, अग्निर्माणवक इति च गौणप्रत्ययः । सिंह इवेत्यर्थे सिंहशब्दस्य, अग्निरिवेत्यर्थे अग्निशब्दस्य च प्रयोगादिसिंहशब्दो लुप्तोपमाशब्दौ । उपमानोपमेययोर्सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोश्च साधारणधर्ममाह—**क्रौर्यपैङ्गल्येति** । किमर्थमेवं गौण्या इत्या प्रयुज्यतेऽत आह—**देवदत्तेति** । देवदत्तमाणवकरूपाधिकरणस्तुत्यर्थमित्यर्थः । माणवको बालः, ब्राह्मणमाणवकेति निपातनात् गत्वमर्थात् कन् । मनोरह्यमपत्यं पुमान्माणवकः । सिंहवत्क्रूरे देवदत्ते अग्निरित्यङ्गलक्षणं माणवके च सिंह इति, अग्निरिति च यो गौणः प्रयोगः स न मुख्यकार्यार्थः, किंतु देवदत्तमाणवकयोः स्तुत्यर्थ एव । एवकार्यमाह—**न त्विति** । गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं सिंहकार्यमग्निकार्यं वा किञ्चित्तु साध्यत इत्यन्वयः । गौणशब्दसिंह इति, अग्निरिति च प्रयोग इति भावत् । परमयो ज्ञानं, तयोर्निमित्तं सिंहकार्यमग्निकार्यं वा मुख्यकार्यं गजकुम्भविदलनदाहादिरूपं किञ्चित्तु साध्यते, देवदत्तमाणवकयोरिति शेषः । सिंहो देवदत्त इति, अग्निर्माणवक इति च प्रयुज्जानः प्रतिपद्यमानश्च पुरुषः देवदत्ते माणवके वा मुख्यसिंहकार्यं मुख्यमग्निकार्यं च न विचिन्तति, असम्भवात् । किंतु सिंहवत्क्रूरो देवदत्त इति, अग्निरिव षिङ्गलो माणवक इति च स्तुतिमेव चिकीर्षतीति भावः । ननु गौणप्रत्ययविषयदेवदत्तमाणवककार्येष्वेव मुख्यकार्यत्वाभावे मिथ्याप्रत्ययविषयसङ्घातकार्येष्वपि कथं मुख्यमकार्यत्वमत आह—**मिथ्येति** । अनात्मनि देहादिसङ्घाते य आत्मेति मिथ्याप्रत्ययस्तस्य कार्यं संसाररूपोऽनर्थ एव; तमनुभवत्येव स मिथ्याप्रत्ययी ।

अयं भावः—देहादिसङ्घातकार्येष्वपि न मुख्यकार्यत्वं, किंतु देहादिसङ्घातमनात्मानं यथा आत्मत्वेन पश्येति तथा तत्कार्यमप्यात्मकार्यत्वेन प्रत्येतीति देहादिसङ्घातकार्ये मिथ्यात्मकार्यत्वमेवास्ति, न मुख्यमकार्यत्वम् । तत्र च मुख्यमकार्यत्वप्रत्ययो मिथ्यैव । अस्माच्च मिथ्याप्रत्ययादज्ञस्य संसारबन्ध एवेति । तस्माद्देहादिसङ्घातकार्याणि न गौणानि, नापि मुख्यानि-गौणात्माकार्यत्वा-न्मुख्यात्माकार्यत्वाच्च । नहि सङ्घातो गौणात्मा, नापि मुख्यत्मा, किंतु मिथ्याभूतान्येव-मिथ्याकार्यत्वात् । सङ्घातो हि मिथ्यात्मेति भावः । किञ्च गौणप्रत्ययविषयं गौणज्ञानविषयमित्यर्थः । देवदत्तमाणवकं चेति यावत् । एव देवदत्तसिंहो न भवति, अयं माणवकोऽग्निर्न भवतीति जानाति, सिंहो देवदत्त इति, अग्निर्माणवक इति च धारमपयोक्ता । एवं मिथ्याप्रत्ययविषयं तु स्थाणुपुरुषादिकं न जानाति आन्तः पुरुषः । नहि नायं पुरुषः नेदं रजतं नायं सर्प इति ज्ञानवान् स्थाणुं शुक्तिं रज्जुं वा दृष्ट्वा पुरुषोऽयं रजतमिदं सर्पोऽयमिति भ्रमं प्रपद्येत । तत्र यदि सङ्घातो गौणप्रत्ययविषयस्तर्हि नायं सङ्घात आत्मा इति जानीयादेव लोकाः, ननु तथा जानाति; किंतु मनुष्योऽहमित्येव जानाति, ननु तर्हि मनुष्य इति । यः पुनर्विद्वान् सङ्घातमनात्मानं जानाति, स सङ्घातमात्मत्वेन न पृदात्ये-

देहादिसङ्घातेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहंप्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना कृतं स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् । न च क्रौर्येण पैङ्गव्येन वा मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यं किञ्चित्क्रियते- स्तुत्यर्थत्वेनोपक्षीणत्वात् । स्तूयमानौ च जानीतः- 'नाहं सिंहः, नाहमग्नि'रिति, नहि 'सिंहस्य कर्म ममाग्ने'श्चेति । तथा 'न सङ्घातस्य कर्म मम मुख्यस्यात्मन' इति प्रत्ययो युक्ततरस्स्यात्; न पुनः 'अहं कर्ता मम कर्मेति । यच्चाहुः- 'आत्मीयैस्समृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा कर्म करो'तीति, न- तेषां मिथ्या-

वेति कथं गौणप्रत्ययविषयत्वं सङ्घातस्य ? तस्मान्मिथ्यैव सङ्घातेऽहमितिप्रत्ययोऽज्ञानाम् । ननु गौणात्मकृतकार्यणां गौणत्वे किं प्रयोजकमिति शङ्कायां मुख्यात्माकृतत्वमेवेत्समिप्रेत्य मुख्यात्माकृतत्वमेव दर्शयति—तथेति । त्वदुक्तविधया गौणत्वाभ्युपगमे सतीत्यर्थः । गौणात्मकर्तृकस्य कर्मणः कुतो न मुख्यात्मकर्तृकत्वमत आह—नहीति, गौणसिंहाग्निभ्यामिति । देवदत्तमाणवकाभ्यामित्यर्थः । ननु सिंहवत्क्रूरत्वादग्निरिव पिङ्गलत्वाच्च मुख्यसिंहाग्निकार्यं गौणसिंहाग्नी कुरुत एव, गौणसिंहाग्नि-कार्यं तु मुख्यसिंहाग्नी माकुरुतांनाम इत्यत आह—नचेति । सिंहवत्क्रूरोऽग्निवत्पिङ्गल इत्यर्थबोधक-गौणसिंहाग्निशब्दमयोगाद्देवदत्ते माणवके च क्रौर्यं पिङ्गलत्व सिद्धं, तेन च क्रौर्येण पैङ्गव्येन वा मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यं किञ्चित्क्रियते । नहि गजकुम्भविदलनदाहादिलक्षणं मुख्यसिंहाग्निकार्यं क्रौर्येण पैङ्गव्येन वा देवदत्तमाणवकाभ्यां निर्वर्तयितुं शक्यते तर्हि किं फलं क्रौर्मपैङ्गव्यविधानस्य ? अत आह—स्तुत्यर्थत्वेनेति । स्तुत्यर्थं निहितस्य तस्य स्तुतिमात्रफलत्वात्वावैव तस्योपक्षय इति न तद्विधानस्य फलान्तरं कल्पयितुं शक्यमिति भावः । स्तूयमानौ च देवदत्तमाणवकावहं सिंहो न भवामि, अहमग्निर्न भवामीति जानीतो मम सिंहस्य कर्म नहि, ममाग्नेः कर्म नहीति च जानीतः तथा देवदत्तमाणवकवत् । सङ्घातस्य गौणात्मनः कर्म मुख्यस्यात्मनो न भवतीति प्रत्ययो युक्ततरः स्यात् । अहं कर्ता मम कर्मेति प्रत्ययः, पुनर्ज्ञानं त्वात्मन इति भावो न युक्ततरः ।

अयं भावः—सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इति देहादिसङ्घात आत्मेत्यदि गौणः प्रत्ययस्यात्, तर्हि गौणात्मनस्सङ्घातस्य यत्कर्म तन्मुख्यस्यात्मनो न भवत्येवेति कृत्वा कथं गौणात्मसङ्घातकर्तृककर्मणि मुख्यात्मनः कर्ताहं मम कर्मेतिप्रत्ययसस्यात् ? नहि गौणसिंहाग्निकर्तृककर्मसु मुख्यसिंहाग्न्योरहं कर्ता मम कर्मेति प्रत्ययो भवति । तस्मात्सङ्घातकार्येषु गौणत्वाभावान्मुख्यात्मनस्तेषु स्वकर्तृकत्वस्वकर्मत्व-प्रतीतिसत्त्वेन मुख्यत्वसत्त्वाच्च न सङ्घातेऽहमितिप्रत्ययो गौणः, किंतु मिथ्यैवेति । कूटस्थो मुख्यात्मा, सङ्घातो मिथ्यात्मा, पुत्रादिगौणात्मेति विवेकोऽत्र बोध्यम् ।

ननु सङ्घातस्य जडस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरात्मैव स्वीयसमृतीच्छाप्रयत्नैः कर्म करोतीति तार्कि-कादिभूतमनुवदति—यच्चाहुरिति । करोतीति यच्चाहुरेत्यन्वयः । तदपि न, न युक्तमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—तेषामिति । समृतीच्छाप्रयत्नानामित्यर्थः । मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वमेव विवृणोति—मिथ्येति ।

प्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृ-
तीच्छाप्रयत्नादयः । यथाऽस्मिन्जन्मनि देहादिसङ्घाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फ-
लानुभवश्च, तथाऽतीतेऽतीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतसंसारोऽतीतोऽनागतश्चानु-
बनात्मनि सङ्घातेऽहमिति यो मिथ्याप्रत्ययस्य एव निमित्तं यस्य सः । इष्टानिष्टरूपादनुभूतक्रिया-
फलाज्जनितो यसंसंस्कारस्य पूर्वः कारणं येषां ते मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनित-
संस्कारपूर्वका, मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वं क्रियाफलविशेषणं वा; मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टरूपक्रियाफलानु-
भवजनितसंस्कारपूर्वका इत्यर्थः । अनात्मनि देहादिसङ्घातेऽहमिति मिथ्याप्रत्ययोऽस्ति तत्क्रियासु-
यमेति मिथ्याप्रत्ययो भवति; ततस्तत्फलेष्विष्टानिष्टेषु मयेदमनुभूयत इति ममेदं फलमिति च मिथ्या-
प्रत्ययो भवति । तस्माच्च मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात्फलानुभवात्संस्कारो जायते- अनुभवजन्यत्वात्संस्कारस्य ।
स च संस्कारो मिथ्याप्रत्ययपूर्वक एव । तस्मात्संस्कारात्पूर्वानुभूतार्थस्मृतिर्जायते- स्मृतिहेतुत्वासंस्का-
रस्य । ततस्स्मृतेऽर्थे इच्छा जायते, ततस्तत्सिद्धयर्थे प्रयत्न इति स्मृतीच्छाप्रयत्ना मिथ्याप्रत्ययपूर्वका-
एव- क्रियायास्तत्फलस्य च मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वादिति ।

ननु कस्यचित्कदाचिदप्यननुभूतार्थे स्मृत्युपलभ्यास्करं संस्कारपूर्वकत्वं स्मृत्यादीनामिति चेत्,
मैवम्—जन्मान्तरानुभूतार्थस्यैवहजन्मनि स्मरणसम्भवात् । ननु जन्मान्तरीयानुभवस्य मिथ्याप्रत्यय-
पूर्वकत्वं कथं ज्ञायतेऽत आह—यथेति । अस्मिन्जन्मनि पुरुषस्य देहादिसङ्घाते योऽहमित्यभिमानो
ममेत्यभिमानश्च तत्प्रयुक्ता ये रागद्वेषादयः तत्कृतौ धर्माधर्मौ, तत्फलानुभवो धर्माधर्मफलसुखदुःखानु-
भवश्च तत्कृतो देहादिसङ्घाताभिमानप्रयुक्तरागद्वेषादिकृतः, देहादिसङ्घाताभिमानकृत इत्येव वा । तथाऽ-
तीते जन्मन्यतीततरे जन्मनि चेत्यनादिरविद्याकृतोऽतीतोऽनागतश्च संसारोऽनुमेयः । यथाऽस्मिन्देहादि-
सङ्घातेऽहमिति मिथ्याज्ञानादागद्वेषादिपूर्वकं धर्माधर्मौ कृत्वा तत्फलमनुभवति पुरुषः, एवं जन्मान्तरेऽ-
पीतिकृत्वा प्रकृतभवीयानुभववज्जन्मान्तरीयानुभवोऽपि मिथ्याप्रत्ययपूर्वक एव; तथा प्रकृतभवीयक्रिया-
ज्जन्मान्तरीयक्रिया अपि मिथ्याप्रत्ययपूर्विका एव; तथा प्रकृतभवीयरागद्वेषादिवज्जन्मान्तरीयरागद्वेषा-
दयोऽपि मिथ्याप्रत्ययपूर्वका एव । एवं प्रकृतभवीयमिथ्याप्रत्ययोऽपि जन्मान्तरीयमिथ्याप्रत्ययपूर्वक एव-
पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासम्प्रति हेतुत्वात् । तथा च मिथ्याप्रत्ययः, तत्पूर्वको रागद्वेषादिः, तत्कृतो
धर्माधर्मादिः, तत्फलसुखदुःखानुभवः, तज्जन्यासंस्कार इत्येव संसार इहजन्मनीव जन्मन्तरेष्वप्यस्ति-
पूर्वेषु प्राग्भवीयसंसारप्रयुक्तरागद्वेषादिवज्जन्मान्तरीयसंसारस्य । एवमुत्तरजन्मस्वपि भविष्यति पूर्वजन्मसंसारस्यैव-
जन्मसंसारस्यैवहेतुस्वविहजन्मसंसारस्योत्तरजन्मसंसारहेतुत्वात् । एवमनादिर्ये चक्रवर्तिभ्रमतिः संसारः ।
अनेन चानादिस्वचनेन कथमादावहमभिमानसङ्घाते पुरुषस्य पूर्वकृतसंस्काराभावादिति शङ्का प्रत्युक्ता ।
अनादिरपि कार्यभूतत्वादनित्य एवायमिति सुपरिहर इत्याह—अविद्याकृत इति । अज्ञानकृतोऽज्ञान-
वन्मिथ्याभूत इत्यर्थः । एतेन देहादिसङ्घातेऽहमिति मिथ्याप्रत्ययस्याज्ञानमेव हेतुरिति सिद्धम् ।
एवमज्ञानहेतुत्वादेव सङ्घातेऽहमितिप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययः, ननु गौणः । आत्मानात्माविवेकपूर्वकत्वा-

मेयः । ततश्च सर्वकर्मसन्न्याससहितज्ञाननिष्ठाया आत्यन्तिकसंसारोपरम इति सिद्धम् ।
 अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य, तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेःसंसारानुपपत्तिः, देहादिसङ्घातेऽऽ-
 त्माभिमानोऽविद्यात्मकः । न हि लोके 'गवादिभ्योऽन्योऽहं, मत्तश्चान्ये गवादय' इति
 जानन् तेषु 'अह'मिति मन्यते कश्चित् । अजानंस्तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवद्विवेकतो देहादि-
 सङ्घाते कुर्यात् 'अह'मितिप्रत्ययं, न विवेकतो जानन् । यस्तु 'आत्मा वै पुत्रनामा'सीति
 ज्ञौणो हि सिंहदेवदत्तविवेकपूतकोऽनुमेय इतीहजन्मानुभवसिद्धेन संसारेण जन्मान्तरीयसंसारोऽनुमेय
 इत्यर्थः । यथा जन्मान्तरे मम संसारानुभवोऽस्ति- इहजन्मनि मया संसारस्य स्मर्यमाणत्वात् । अनु-
 भवजन्यसंस्कारपूर्विका हि स्मृतिः । पूर्वदिनानुभूतघटस्थास्मिन् दिने स्मरणवत् । एतन्मुत्तरजन्मनि मम
 संसारो भविष्यति- इहजन्मनि मया संसारस्यानुभूतत्वात् । पूर्वजन्मानुभूतसंसारो यथेहजन्मन्यासी-
 तद्वदिति च ममोगवशादिति भावः । भवत्वेवमविद्याकृतसंसारः किं ततोऽत आह—ततश्चेति ।
 संसारस्याविद्यापूर्वकत्वादित्यर्थः । सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठयैवात्यन्तिकरसंसारोपरमः । आत्य-
 न्तिको निश्शेष इत्यर्थः । संसारमूलस्याज्ञानस्यापि नाशादिति भावः । अविद्यापूर्वकस्य मिथ्या-
 प्रत्ययधर्माधर्मरागद्वेषेष्टानिष्ट संस्कारादिरूपस्य संसारस्य विद्यमैव समूलोच्छेदः- विद्याविषयोविरोधात् ;
 ननु कर्मणा— तस्याप्यविद्यापूर्वकत्वेन कर्माविषयोरविरोधात्कर्मसंसारोहेतुहेतुमद्भावात्कर्मणोऽपि
 धर्माधर्मलक्षणस्य संसारान्तःपातित्वेन संसारत्वाच्च । तस्यादृशानादेव मोक्ष इति सिद्धम् । कुतस्सिद्ध-
 मत आह—अविद्येति । देहाभिमानस्य देहादिसङ्घातेऽहंमत्थमस्य मिथ्याभूतस्याऽविद्यात्मकत्वा-
 दज्ञानकृतत्वात्कार्यकारणयोरभेदेनाज्ञानस्वरूपत्वाच्च, तन्निवृत्तावविद्याया निवृत्तौ देहाभिमानानुपपत्तेः
 संसारानुपपत्तिः; देहाभिमानपूर्वकत्वात्संसारस्येति भावः । देहादिसङ्घातमविषयाऽऽस्मत्त्वेन प्रतिपद्य हि
 धर्माधर्मसुखदुःखजन्ममरणालिलक्षणं संसारमनुभवत्यज्ञः । अविद्यात्मकत्वाद्देहाभिमानस्येति वाक्यं
 व्याचष्टे— देहादीति । अविद्यानिवृत्तावमिमाननिवृत्तिः, अविद्यायां निवृत्तायां सत्यां सङ्घातादन्योऽह-
 मात्मा मयोऽन्यसङ्घात इति जानाति- अविद्याकृतत्वात्सङ्घातात्मनोस्तादात्म्याध्यासस्य । एवमात्मा-
 नात्मानौ स्वसङ्घातौ विविच्य जानन्पुरुषः तस्मिन् सङ्घाते स्वस्मादत्यन्तभिन्ने कथमहमितिप्रत्ययं
 कुर्यात् ? न कथमपि । तत्र दृष्टान्तमाह— न हीति । ननु यथेवं जानन्पुरुषः सङ्घाते न कुर्या-
 दहमिति मिथ्याप्रत्ययं तर्हि कः पुनः करोत्यत आह— कश्चिदजानन्निति । यथा स्थाणुमजानन्पुरुषः
 स्थाणौ पुरुष इति विज्ञानं (प्रत्ययं) करोति, तथाऽऽत्मानात्माविवेकतस्सङ्घातेऽहमितिप्रत्ययं कुर्या-
 दजानन् कश्चित्पुरुषः । अजानंस्त्विति तुशब्दार्थमाह— न विवेकतो जानन्निति । आत्मानात्मानौ
 विवेकतो जानन्नयमात्माऽयमनात्मेति विविच्य जानन्पुरुषस्सङ्घातेऽजात्मन्यहमितिप्रत्ययं न करोति;
 यथा स्थाणुं विद्वान्पुरुषः स्थाणौ पुरुषोऽयमितिप्रत्ययं न करोति तद्वदिति भावः ।

ननु स्थाणुपुरुषदृष्टान्तो नेहानुकूलः, विद्यमाने स्थाणावविद्यमानपुरुषत्रयस्य- विद्यमाने सङ्घाते
 विद्यमानात्मत्रयोऽयमिति मेदात् । नहि परस्परार्थस्वमात्मानात्मपदार्थद्वयमिदं स्थाणुपुरुषद्वयं तत्राऽ-

पुत्रेऽहंप्रत्ययाः; स तु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौणः । गौणेन चात्मना भोजनादिवत्पर-
स्तीति चेत्, मैवम्—स्थाणौ पुरुष इति वदनात्मन्यास्मेति भ्रम इत्येतावत् एवांशस्येह साधर्म्यत्वेन
विवक्षितत्वात् । यथा पुरुषव्यतिरिक्तोऽपि स्थाणुः पुरुषतादात्म्याध्यासात्पुरुषस्त इति व्यवहियते, तथा
आत्मव्यतिरिक्तोऽप्यनात्मा सङ्घात आत्मतादात्म्याध्यासादात्मेति व्यवहियत इति ।

ननु यस्त्वाणुं पुरुषं चोभौ वेति तस्य स्थाणौ पुरुषभ्रमः, न त्वन्यतरापरिज्ञातुः, नाप्युभयापरि-
ज्ञानात्- बालस्य तददर्शनात् । एवमात्मानात्मानौ जानतः किं संघातात्मभ्रमो भवति, उतान्यतर-
मजानतो यद्वोभयमजानतः ? नाद्यः- आत्मानात्मविदस्सम्यग्दर्शिन एव संघातात्मभ्रममसङ्गात् । द्वितीये-
किमात्मानमजानतः ? उतानात्मानमजानतः ? नाद्यः पुरुषापरिज्ञातुस्थ्याणौ पुरुषभ्रमासम्भवदात्मा-
परिज्ञातुसंघाते आत्मभ्रमासम्भवात् । न द्वितीये- अनात्माविद एवाभावात् । न तृतीये- सुषुप्ति-
मृत्यादिषु भ्रमासम्भवादिति चेत्, मैवम्—आत्मानमनात्मानं वा यस्सम्यग्वेति न तस्य संघाते आत्म-
भ्रमो भवति । नहि स्थाणुं पुरुषं वा सम्यग्विदितवत्स्थानावपि पुरुषभ्रमो भवति । नच प्रकृतपुरुष-
भ्रमविषयस्थाणुस्वरूपयथाथर्थज्ञानाभावेऽपि स्थाणुसामान्यस्वरूपज्ञानमस्तीति वाच्यं, भ्रमं प्रति संस्कार-
ज्ञानस्यैव हेतुत्वेन स्वानुभूतस्थाणुपुरुषसंस्कारवशाद्यथा स्थाणौ पुरुषभ्रम एव दिनान्तरे जन्मान्तरे वा
स्वानुभूतसंघातात्मभ्रमसंस्कारवशादिदानीं संघातात्मभ्रमोदय इति । तस्माद्य आत्मानं सम्यङ् न वेति
तस्यैवानात्मनि संघाते आत्मेति भ्रमः- आत्मनि सम्यग्विदिते सति संघाते आत्मभ्रमायोगात् । नाप्या-
त्मानं सुतरामविदुषरसंघाते आत्मभ्रमस्सम्भवति; किं तु कर्ता भोक्ता जातो मृत इति विपरीतलक्षण-
मात्मानं यो वेति तस्य संघाते आत्मभ्रमः । नच भ्रमात्प्राक्कथं विपरीतात्मज्ञानमिति वाच्यं, बीजाङ्कुर-
न्यायेन भ्रमात्प्राग्विपरीतात्मज्ञानं तस्मात्प्राक्प्रद्वारतीति । यद्वाऽज्ञानादात्मनि विपरीतज्ञानं भ्रमश्चे-
त्युभयमेकदैव भवति ।

वस्तुतस्तु स्वशब्दवाच्योऽहमित्यनुभवसिद्ध आत्मेति कश्चन पदार्थोऽस्तीति सामान्याकारे-
णात्मानं सर्वं विदन्त्येव । अज्ञास्तु तमेवात्मानं संघातत्वेन मतिपद्यन्त इति संघाते आत्मभ्रमोऽज्ञानां
युक्ततरः । अनुभवसिद्धत्वाद्दुरपलायेऽस्मिन् संघातात्मभ्रमेऽविद्यापूर्वकत्वादननिर्वाच्येनातीव प्रश्नोत्तर-
सरणिः कार्या- मायामयस्य वस्तुनस्सति विमर्शे स्वरूपासिद्धेः । न हि कृते विमर्शे रज्जुसर्पस्य
काप्यात्मसत्तालाभः । तस्मान्मायामयोऽयं संघातः, तस्मिन्नात्मभ्रमश्चेति मिथ्यैवैतदुभयम् । अत एव
संघातेऽहमिति मिथ्याप्रत्यय इत्युक्तं ननु । 'आत्मा वै पुत्रनामा'सीति श्रुतिमामाग्यात्पुत्रेऽहमिति प्रत्ययो
यथा गौणः, तथा स्वीये संघातेऽप्यहमिति प्रत्ययो गौण एव न मिथ्येत्यत आह—यस्त्विति । पुत्रस्य
गौणात्मत्वेऽपि संघातस्य न गौणात्मत्वम् ।

कुतः पुत्रस्य गौणात्मत्वमत आह—स त्विति । जन्यजनकयोः पुत्रपित्रोर्येत्सम्बन्धः जन्म-
जनकभावरूपस्य निमित्तं यस्य स तथोक्तः पुत्रेऽहमिति प्रत्ययो गौणः, जन्यजनकभावरूपसम्बन्धात्मक-

मार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं, गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत् ।

अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत एवेति चेत्, न-
अविद्याकृतात्मकत्वात्तेषाम् । नच गौणा आत्मनो देहेन्द्रियादयोः, किं तर्हि मिथ्याप्रत्यये-
नैवासङ्गस्यात्मनस्सङ्गत्या आत्मत्वमापाद्यते- तद्भावे भावात्, तदभावे चाभावात् । अवि-
वेकिनां ह्यज्ञानकाले बालानां दृश्यते 'दीर्घोऽहं, गौरोऽहं'मिति देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययः;
न तु विवेकिनां 'अन्योऽहं देहादिसङ्घाता'दिति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो
गुणनिमित्तत्वादिति भावः । नैवमात्मसङ्घातयोरस्ति जन्यजनकसम्बन्धः, देहेन्द्रियाद्यवच्छिन्नचैतन्यलक्षण-
स्यात्मनः देहेन्द्रियादिजनकत्वासम्भवात् । 'आत्मन आकाशसम्भूत' इति श्रुतिस्तु देहेन्द्रियाद्यव-
च्छिन्नात्मपरति न विरोधः । तस्मात्सङ्घातेऽहंप्रत्ययो न गौणः, किंतु मिथ्यैव । किंच गौणेनानात्मना
सङ्घातेन परमार्थात्मकार्यं कर्तुं न शक्यते । यथा पुत्रेण गौणात्मना पितुर्मुख्यात्मनः कार्यं भोजनादिकं
कर्तुं न शक्यते तद्वदित्याह—गौणेन चेति । नहि पितृदेहस्य पितृभुक्तान्नपानैरिव पुत्रभुक्तान्नपानै-
र्दृष्टादिरस्ति, येन गौणात्मसङ्घातकृतकर्मभिर्मुख्यात्मनस्त्वर्गादिप्राप्तिस्स्यात् । श्रूयते चात्मनस्सङ्घात-
कर्मभिस्त्वर्गादिप्राप्तिस्त्मात्सङ्घातो न गौणात्मा, किंतु मिथ्यात्मैव । मुख्यात्मकार्यं गौणात्मना कुतो
न क्रियत इत्यतो दृष्टान्तमाह—गौणेति । गौणसिंहाग्निभ्यां देवदत्तमाणवकाम्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यं
यथा न क्रियते तद्वत् । नच मिथ्यात्मनापि मुख्यात्मकार्यं कथं क्रियत इति वाच्यं, सङ्घाते आत्मेति
प्रत्ययवत्कार्येष्वपि मुख्यात्मकार्यैवप्रत्ययसत्त्वात् । नन्वदृष्टेषु विषयेषु स्वर्गादिषु या चोदना-
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे'तेत्यादिविधिस्साऽनात्मनो न भवति- तस्य जडत्वादतो मुख्यात्मन एव
भवति । तच्छास्त्रप्रामाण्याच्च कर्तव्यमेव मुख्यात्मना यशादिकं कर्म, अन्यथा विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन
विधीनामप्रामाण्यात्तेः । तच्च मुख्यात्मना कर्तव्यं कर्म गौणात्मभिः क्रियते मुख्यात्मनः करणाद्यभा-
वादिति शङ्कते—अदृष्टेति । परिहरति—नेति । हेतुमाह—अविद्येति । देहेन्द्रियादयो न
गौणात्मानः, तेषां देहादीनामविद्याकृतात्मत्वात् । अविद्यैव देहेन्द्रियादयोऽनात्मनोऽप्यात्मानः
कृताः, नतु गौणवृत्त्या, यथा अविद्यया रज्जुसर्पः क्रियते तद्वत् । तस्मान्मिथ्यात्मान एव त इत्याह--
किं तर्हीति । अनात्मनां सत्त्वानात्मत्वेन वर्तमानानां तेषां देहादीनां मिथ्याप्रत्ययेनैवाविद्यापूर्वके-
णात्मत्वमापाद्यते, नतु गौणप्रत्ययेन । तस्मात्ते मिथ्यात्मान एव । मिथ्याप्रत्ययेनैव देहादीनामात्मत्व-
मापाद्यत इत्यत्र हेतुमाह—तद्भावे इति । मिथ्याप्रत्ययसत्त्वे देहादीनामात्मत्वसत्त्वं, मिथ्याप्रत्यया-
भावे देहादीनामात्मत्वाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वं देहाद्यात्मत्वस्य सिद्धम् । यथा
घटसत्त्वे घटसत्त्वं घटभावे घटाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटस्य घटपूर्वकत्वसिद्धिस्तद्वदिति भावः ।
अन्वयव्यतिरेकादेव विवृणोति—अविवेकिनामिति । अविवेकिनां बालानां मूढानामज्ञान-
काले देहादिसंघाते विषये दीर्घोऽहं गौरोऽहमितिप्रत्ययो दृश्यते । देहादिसंघातादन्योऽहमिति जानतां
विवेकिनां तु तत्काले ज्ञानकाले देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो न भवति । अविवेकिनामपि काळान्तरे

भवति । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात्कृत एव न गौणः । पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवक्रयोर्वा गौणः प्रत्ययशब्दप्रयोगो वा स्यात्, नाऽगृह्य-
विवेकसत्त्वे तादृशप्रत्ययाभावादुक्तमज्ञानकाल इति । विवेकिनामपि कस्मिंश्चिद्दुःखाद्यनुभवकाले
विवेकलोपे सति संघातात्मप्रत्ययसत्त्वादुक्तं तत्काल इति । तस्मादिति । विवेकिनां विवेककाले
संघातात्माभिमानदर्शनात्, अविवेकिनामविवेककाले संघातात्माभिमानदर्शनाच्चेत्यर्थः । विवेकिनामपि
विवेककाले संघाताभिमानादर्शनादविवेककाले तद्दर्शनादविवेकिनामपि विवेकोदयानन्तरं संघाताभिमान-
दर्शनाच्चेत्यर्थ इति वा । मिथ्याप्रत्ययाभावे देहाद्यात्मत्वाभावादित्याह—मिथ्येति । नन्वविवेकिना-
मित्यादिप्रत्ययेनाज्ञानसत्त्वे मिथ्याप्रत्ययसत्त्वं, तदभावे तदभाव इत्येवान्वयव्यतिरेकानुक्तौ । नतु मिथ्या-
प्रत्यये सति देहाद्यात्मत्वं, तदभावे तदभाव इति चेन्नैव दोषः—अज्ञाने सति मिथ्याप्रत्ययः, मिथ्या-
प्रत्यये सति देहाद्यात्मत्वमिति कृत्वा अज्ञाने सति मिथ्याप्रत्ययस्तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेक-
प्रदर्शनेन मिथ्याप्रत्यये सति देहाद्यात्मत्वं, तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकयोरप्युक्तप्रायत्वादिति ।
यद्वा मिथ्याप्रत्ययेन संघातस्यात्मत्वमन्वयव्यतिरेकार्थं सिद्धं भवतुनाम, संतु मिथ्याप्रत्ययो नाविद्या-
पूर्वकः । विदुषामपि संघातेऽहंप्रत्ययदर्शनादत आह—अविवेकिनामिति, तस्मादिति । मिथ्या-
प्रत्ययस्याविद्यापूर्वकत्वादित्यर्थः । तत्कृत एवेति । संघातेऽहमितिप्रत्ययोऽज्ञानकृतमिथ्याप्रत्यय एव-
त्यर्थः । एवकारार्थमाह—न गौण इति । कस्मात्त गौणोऽत आह—पृथगिति । पृथग्गृह्यमाणे
विशेषसामान्ये ययोस्तयोः पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोः । हिः प्रसिद्धौ । गौणप्रत्ययः सिंहो देवदत्त
इति ज्ञानं तत्पूर्वकः शब्दप्रयोगस्सिंहो देवदत्त इति वाचोच्चारणं, अगृह्यमाणविशेषसामान्ययोरात्म-
संघातयोस्तु न गौणः प्रत्ययो भवति । सङ्घात आत्मेति । तस्मात्संघातेऽहमितिप्रत्ययो न गौणः ।

अयं भावः—सिंहं देवदत्तं च सामान्याकारेण विशेषाकारेण च पृथजाननेन पुरुषस्सिंहो
देवदत्त इति प्रत्येति सिंहदेवदत्तगतकौर्षादिसमानधर्माणाममहणे देवदत्ते सिंहीत्यवुद्बुद्धयनुदयात् ।
केसरशिखाचतुष्पात्रद्विपात्रादिविशेषधर्माणाममहणे देवदत्ते सिंहाभेदबुद्ध्युदयप्रसङ्गात् । एव-
मात्मानं सङ्घातं च यदि सामान्याकारेण विशेषाकारेण च पृथग्ज्ञानं पुरुषो यदि सङ्घात आत्मेति
प्रतीयात्सिंहं सङ्घातेऽहंप्रत्ययो गौणस्सङ्घातु तथा विद्वान्प्रत्येति विद्याया आनर्धषयप्रसङ्गात् । सङ्घा-
तात्मभ्रमनिवारणफला सङ्घातभिन्नसच्चिदानन्दात्मस्वरूपावगतिपर्यवसाना च हि विद्या कथं सङ्घातभिन्नं
सच्चिदानन्दलक्षणमात्मानं सामान्यतो विशेषतश्च जानन् पुरुषस्सङ्घातेऽहमितिप्रत्यये कुर्यात् ? यस्तु
मनुष्योहमित्यभिमन्यते; सङ्घातामेति, आत्मेति च प्रदार्थद्वयमस्तीति सामान्याकारेणैव न वेत्त्यात्मा-
नात्मानौ । किंपुनस्सच्चिदानन्दलक्षण आत्मा अनृतजडदुःखात्मकोऽनात्मेति विशेषाकारेण । अत एव
हि तस्यानात्मन्यात्मेतिप्रत्ययो भ्रमः स्थाणौ पुरुष इति प्रत्ययवत् । यथा सिंहदेवदत्तौ पृथक्पश्यन्
पुरुषस्सिंहो देवदत्त इति प्रत्येति, न तथा स्थाणुः पुरुष इति प्रत्येति, न तथा स्थाणुपुरुषौ पृथक्पश्यन्
स्थाणुः पुरुष इति प्रत्येति; किंतु स्थाणुमेकमेव पश्यन् पुरुष इति प्रत्येति । एवमात्मानात्मानौ पृथ-

माणसामान्यविशेषयोः । यत्तुक्तं 'श्रुतिप्रामाण्या'दिति, तन्न- तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसम्बन्धे श्रुतेः प्रामाण्यं, न प्रत्यक्षादिविषये- अदृष्टदर्शनाद्यविषयत्वात्प्रामाण्यस्य । तस्मान्न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्यक्षपश्यन् सङ्घात आत्मेति (मनुष्योऽहमिति) न प्रत्येत्यज्ञः, किन्तुनात्मानमेकमेव पश्यन्नात्मेति प्रत्येति । तस्मात्सङ्घातेऽहमिति मत्यधो न गौणः, किंतु मिथ्यैव ।

मनु यदि देहेन्द्रियादयो मिथ्यात्मानस्स्युस्तर्हि तत्कृतमपि कर्म मिथ्यैव स्यादिति कथं मिथ्यामृतं यज्ञादिकर्म श्रुतित्रैयान्मुख्यात्मकर्तव्यत्वेन ? तस्माच्छ्रुतेरदृष्टविषयमुख्यात्मचोदनाप्रामाण्यान्मुख्यात्मकर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियादिभिः क्रियत इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यं- वेदस्य सर्वप्रामाणाविकत्वात् । नहि वेदप्रामाण्यमुपपत्तिमिर्विषयितुमर्हमत आह— यत्तुक्तमित्यादि, तत्प्रामाण्यस्येति । श्रुतिप्रामाण्यस्येत्यर्थः । 'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ! एनं विदन्ति वेदे'तेतिवचनात्प्रत्यक्षानुति-प्रमाणाविषयादृष्टार्थबोधकत्व एव वेदस्य प्रामाण्यं, नतु दृष्टार्थविषय इति भावः । इदमेवाह— प्रत्यक्षादीति । आदिपदादनुमानादिग्रहणम् । कस्य विषयोऽत आह— अग्निहोत्रादीति । अग्निहोत्रादिकर्म तत्साध्यं स्वर्गादिफलं तयोः कर्मफलयोर्वर्तमानससाध्यसाधनमावरूपसम्बन्धश्चेत्यर्थं विषय इत्यर्थः । अग्निहोत्रादिसाध्यं स्वर्गादि; साधनमग्निहोत्रादि; सम्बन्धश्च त्रयाणां समाहारद्वन्द्वः- तस्मिन् विषये श्रुतेः प्रामाण्यात् । प्रत्यक्षादि विषये श्रुतेर्न प्रामाण्यम् । तत्र हेतुमाह— अदृष्टेति । प्रामाण्यस्यादृष्टस्याज्ञातस्थानस्य दर्शनं ज्ञापनं तदेवार्थो वस्तु विषयो यस्य तत्त्वात् ; अदृष्टार्थदर्शनविषयत्वादिति वा पाठः । सर्वेषामपि प्रमाणानामज्ञातार्थज्ञापकत्वादेव प्रामाण्यम् । तथाहि- प्रमाकर्णं प्रमाणं; अनधिगतावाचितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमा; प्रमव्यावृत्त्यर्थमुक्तमवाचितेति । तत्तथाज्ञातावाचितार्थज्ञापकं प्रमाणं; प्रत्यक्ष-प्रमाकर्णं प्रत्यक्षप्रमाणं चक्षुरादि । तत्र चक्षुर्व्यापारात्प्रागदृष्टं घटं स्वव्यापारेण घटोऽयमिति पुरुषंप्रति बोधयित्वा चक्षुः प्रमाणं भवति । एवं स्वव्यापारात्प्रागश्रुतं शब्दं बोधयित्वा श्रोत्रं प्रमाणं, तथा रसनादिकमप्यनुमितिकरणमनुमानं; तन्न मनः । परत्वेऽदृश्यमानमग्निं बहिःपाप्यो धूम इति धूमलिङ्गेन पुरुषंप्रति बोधयित्वा प्रमाणं भवति । व्याप्तिज्ञानं करणमिति केचित् । सादृश्यज्ञानमुपमितिकरणमुपमानम् । तत्राज्ञातमेव गोगवयसादृश्यं ज्ञापयित्वा प्रमाणं भवति । तथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इत्यर्थापत्तिरप्यज्ञातमेव पीनदेवदत्तकर्तृकं रात्रिभोजनं ज्ञापयित्वा प्रमाणं भवति ।

एवमनुपलम्बिरपि अज्ञातमेव घटाभावं ज्ञापयित्वा प्रमाणं भवति, तद्वच्छब्दोऽप्यज्ञातार्थज्ञापनादेव प्रमाणम् । आप्तवाक्यं शब्दः । घटमविदन् हि बालो घटं दृष्ट्वा कोऽयमिति मातरं पृष्ट्वा घटो-यमिति मातृवचनाद्धटं जानाति । वेदश्च परमाप्तस्य मगधतो वाक्यमिति परं प्रमाणम् । स ह्यज्ञातं स्वर्गाग्निहोत्रादिकं ज्ञापयति । तस्मादिति । दृष्टार्थं वेदस्याप्रमाणत्वादित्यर्थः । दृष्टं मिथ्या च तद-ज्ञानं च मिथ्याज्ञानं निमित्तं यस्य तस्य दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्य देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययस्य दृष्टस्यैवेत्यर्थः । गौणत्वं कल्पयितुं न शक्यम् । ननु देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययः तत्कारणमज्ञानं च यद्यपि

यस्य देहादिसङ्घाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यं; नहि श्रुतिशतमपि 'शीतोऽग्निरप्रकाशो' वेति
 ज्वत्प्रामाण्यमुपैति । यदि ब्रूयात् 'शीतोऽग्निरप्रकाशो' वेति, तथाप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं
 कल्प्यं- प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेः; न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा । कर्मणो
 मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात्कर्तुरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत्, न- ब्रह्मविद्यायामर्थवत्वोपपत्तेः ।

मिथ्यात्वेन ज्ञातं, तथापि गौणत्वेनाऽहंप्रत्ययो न ज्ञात इत्यज्ञातज्ञानमस्ति वेदमामाण्यकारणं प्रकृतेऽ-
 पीत्यत आह—नहीति । अग्निरूपः प्रकाश इत्यनुभवसिद्धे विषये यदि बहवोऽपि वेदा अग्नि-
 श्शीतोऽप्रकाशो वेति भाषमाणारसन्तः प्रमाणं स्युस्तीर्हि मिथ्यात्वेन विद्वदनुभवसिद्धे सङ्घाताहंप्रत्यये
 विषये देहेन्द्रियादयो गौणा इति वदन् वेदः प्रमाणं स्यात् । तस्मादनुभवाविरुद्ध एव वेदः प्रमाणम् ।
 ननु वेदाः प्रमाणमिति प्रसिद्धेऽर्थे कथमप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यत आह—यदीति । श्रुतेः प्रामाण्यान्यथा-
 नुपपत्त्या विवक्षितमर्थान्तरं कल्प्यं, यथा शीतोऽग्निरप्रकाश इति वेदवाच्ये सति तस्याग्निशीतशान्तो-
 नष्ट इति वाच्यं । अत एवाप्रकाश इति । किमिति यथाश्रुतार्थो न कल्प्योऽत आह—नस्त्विति ।
 स्ववचनविरुद्धं प्रमाणान्तरविरुद्धं न कल्प्यं- विरोधादिति भावः । एतेन यजेतेत्याद्यहृद्विषयचोदना-
 मामाण्याद्यदि सङ्घातो गौणास्मेति कल्प्यते तर्हि सर्ववेदान्तविरोध इति स्ववचनविरोधः । वेदान्तेषु हि
 मायया सर्वे जगदात्मनि कल्पितमित्यविद्यया देहेन्द्रियादिकमात्मत्वेन प्रत्येतीति च घण्टाघोषः, विद्वदनु-
 भवविरोधश्च- विदुषां सङ्घातेऽहंप्रत्ययाभावात् । यदि स गौणस्यात्तर्हि विदुषां किमिति न स्यात् ? किमु
 विद्वान् पिता- 'आत्मा वै पुलनामा'सीति पुत्रं गौणात्मानं न प्रत्येति ? पर्युत विद्वानेव प्रत्येति, न
 त्वविद्वान् मूर्खः- श्रुत्यर्थानभिज्ञत्वात्स्य । उपपत्तिविरोधश्च—अगृहीतसामान्यविशेषयोस्सङ्घातात्मनो-
 गौणत्वाद्योगादित्युक्तत्वात् ; प्रत्यक्षप्रमाणविरोधश्च- गौणमुखसिंहयोरिव गौणमुख्यात्मनोः पृथगनुप-
 लम्भात् । तस्मान्मिथ्यात्वैव सङ्घातः । यजेतेत्यादिश्रुतयस्तु अविद्वद्विषयत्वेन प्रमाणमेव । यो हि सङ्घातं
 कर्तारमात्मत्वेन प्रत्येति, स हि यज्ञादिकं कुरुते तत्फलमनुभवति च । तथा च विचिश्रुतीनामविद्व-
 द्विषयत्वं प्रकल्प्यं प्रामाण्यं सम्पादनीयमिति भावः ।

ननु सङ्घातेऽहमिति मिथ्याप्रत्ययवान् यस्य एवाविद्यावान् कर्मणः कर्तेति मिथ्याप्रत्ययवत्पुरुष-
 कर्तृकत्वे सति कर्मणो मिथ्यात्मभूतसङ्घातकर्तृकत्वमेव प्राप्तं, कर्मणो न मुख्यात्मकर्तृकत्वमिति कृत्वा
 मुख्यस्य कर्तुरात्मनोऽभावाच्छ्रुतिप्रमाणेति शङ्कते—कर्मण इति । सङ्घातात्मानमुद्दिश्य यजेतेत्यादि-
 विचिरनुपपत्त्या । नहि स्थाणुपुरुषं कोऽप्यनुमत्तः त्वमेवं कुर्विति चोदयति, मुख्यात्मा त्वकर्तैव ।
 तस्माच्छ्रुतिप्रमाणैवेति भावः । यद्वा कर्मणोऽविद्वत्कर्तृकत्वेसति विदुषः कर्मण्यप्रवृत्त्या कर्तुरभावात्
 श्रुतेरप्रामाण्यमिति शङ्कते—कर्मण इति । परिहरति—नेति । हेतुमाह—ब्रह्मेति । कर्मकाण्डो
 ज्ञानकाण्डश्चेति काण्डद्वयात्मको वेदः । तत्र कर्मकाण्डस्याप्रमाणत्वेऽपि ज्ञानकाण्डः प्रमाणमेवेति न
 श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । ज्ञाननिष्ठाकर्तृविदुषस्सत्त्वेन ज्ञातुर्मुख्यात्मनस्सत्त्वेन ज्ञानकाण्डस्य सार्थकत्वा-
 दिति भावः । ब्रह्मविद्यायां ज्ञानकाण्डे उपनिषस्त्विति यावत् । अर्थवत्त्वस्योपपत्तेरित्यश्वरार्थः । ननु

कर्मविधिश्चतुर्विधब्रह्मविद्याविधिश्चतुरप्यप्रामाण्यप्रमङ्ग इति चेत्, न- बाधकप्रत्ययानुप-
पत्तोः । यथा ब्रह्मविद्याविधिश्चतुर्विधस्याऽऽत्मन्यवगते देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो बाध्यते, तथाऽऽत्म-
न्येवाऽऽत्मावगतिर्न कदाचित्केनचित्कथंचिदपि बाधितुं शक्या फलाव्यतिरेकावगतेः, यथा

यजेतस्यादिकर्मकाण्डोऽविद्विद्विषयत्वेन यथा विदुषामप्रमाणं तथा ज्ञानकाण्डोऽपि विद्विद्विषयत्वेनाविदुषा-
मप्रमाणमेवेति कर्मज्ञानकाण्डयोरपामाण्यं तुरथमेव । अविदुषामप्रवृत्त्या ज्ञानकाण्डस्य, विदुषामप्रवृत्त्या
कर्मकाण्डस्य चानर्थकत्वादिति शङ्कते—कर्मविधीति । कर्मविधिश्चतुर्यजेतेत्यादिः । तस्या इव
तद्वत् । ब्रह्मविद्याविधिश्चतुर्विधोऽश्रोतस्यो मन्तव्य इत्यादिः । तस्या अप्यप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्न, कुतः ?
बाधकेति । बाधकज्ञानासम्भवादित्यर्थः । तदेव विवृणोति—यथेति । ब्रह्मविद्याविधिश्चतुर्विधस्या तज्जन्य-
ज्ञानेनेत्यर्थः । आत्मन्यवगते साक्षात्कृते सति देहादिसङ्घातेऽहमित्यप्रत्ययो यथा बाध्यते तथा आत्माव-
गतिः केनापीति शेषः । कदाचित्दपि कथंचिदपि बाधितुं न शक्या । कुतः ? अवगतेरात्मज्ञानस्य
फलाव्यतिरेकादात्मप्राप्तिरूपफलाभेदात्, आत्मसाक्षात्कारातिरिक्तात्मप्राप्तिरूपयोश्चफलाभावादित्यर्थः ।
तस्माद्ब्रह्मविद्याया वैपर्ययेमापादयितुं न शक्यते, येन तस्या अपामाण्यं स्यादिति भावः । कुतो न
शक्यतेऽत आह—यथेति । अग्निरुष्णः पकाशश्चेति प्रत्ययस्य यथा न केनापि बाधस्तद्वदहं ब्रह्मेति-
प्रत्ययस्यापीत्यर्थः । यथावदवस्थितवस्तुज्ञानत्वात्तस्येति भावः ।

अत्रेदं बोध्यम्—अविदुषां ज्ञानकाण्डेऽपवृत्तिः किं ब्रह्मविद्याया बाधितत्वादुत तेषां तत्राऽ-
नधिकारात् ? नाद्यः- ब्रह्मविद्यायाः कयापि तद्विद्विषयया बाधाभावात् । न ह्यग्निविषयकोऽग्निरुष्णः
प्रकाशश्चेति प्रत्ययः केनापि प्रत्ययान्तरेण बाध्यते ? किंवा घटविषयकोऽयं घट इति प्रत्ययः केनापि
बाध्यते ? एवं ब्रह्मविषयकोऽहं ब्रह्मेति सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति च ज्ञानं न केनापि बाध्यते ? किंचाहं
ब्रह्मेति प्रत्ययः नाहं ब्रह्मेति प्रत्ययेनैव बाध्येत । यस्य त्वज्ञस्य नाहं ब्रह्मेति प्रत्ययोऽस्ति तस्य ब्रह्माह-
मस्मीति प्रत्ययस्यैवामावात्कथं तद्बाधप्रसङ्गः ? न ह्यहं ब्रह्मेति विदुषो नाहं ब्रह्मेति प्रत्ययः पुनरुदीयाद्येन
ब्रह्मात्मप्रत्ययस्य बाध आशङ्क्येत । न ह्यग्निरुष्ण इति विदुषवशीतोऽग्निरिति प्रत्यय उदेति, नापि
घटोऽयमिति विदुषो नायं घट इति । अत एव ह्यबाधितार्थविषयं ज्ञानं प्रमेत्युक्तमभियुक्तैः । अर्थ-
स्याबाधितत्ववचनेन च ज्ञानस्यापि तत्त्वं सिद्धमित्यबाधितमेव ज्ञानं प्रमा ।

यस्तु बाधितार्थविषयं ज्ञानं अमरूपं तद्बाधितमेव । यथा रज्जुविषये रज्जुरियमिति ज्ञान-
मबाधितार्थविषयत्वाद्बाधितं प्रमाज्ञानं; रज्जुविषये सर्पोऽयमिति ज्ञानं तु बाधितार्थविषयत्वाद्बाधितं
अमज्ञानम् । रज्जुरयं न सर्प इत्यासवाक्यजन्यरज्जुज्ञानेन हि सर्पभ्रमो बाध्यते; बाधो हि निवृत्तिः ।
रज्जुज्ञानात्सर्पभ्रमनिवृत्तिरनुभवसिद्धैव । तस्माद्भ्रमज्ञानस्य बाधकं प्रमाज्ञानमस्ति । प्रमाज्ञानस्य तु न
किञ्चिदपि बाधकं, तथा अमज्ञानविषयस्य सर्पाभासस्य बाधितत्वं, न तु प्रामाज्ञानविषयस्य रज्जोः ।
एवं सङ्घातात्मज्ञानं अमः । सङ्घातस्यानात्मत्वात्तद्विषयात्मज्ञानस्य ब्रह्माहमस्मीति वेदवाक्यजन्यब्रह्मात्म-

ज्ञानेन बाधितत्वाद्ब्रह्मविषयसङ्घातस्यापि बाधितत्वेन बाधितार्थविषयत्वाच्च सङ्घातात्मज्ञानस्य । ब्रह्मात्म-
ज्ञानं तु न भ्रमः, किंतु प्रमा । रज्जुज्ञानबद्धब्रह्मज्ञानस्य केनाप्यबाधितत्वाद्रज्जुबद्धब्रह्मणोऽप्यबाधितार्थत्वा-
त्पारमार्थिकं सद्रूपं हि ब्रह्म । नहि बाधितस्य कापि सत्त्वमस्ति; नित्यं हि सत् । रज्जुस्तु व्याव-
हारिकसत्या; मातिभासिका रज्जुसर्पमरीच्युदकस्रग्मरथादयः । तद्ज्ञानानि च व्यावहारिकसर्पमरीचि-
जामरपपथैः तद्ज्ञानैश्च बाध्यन्ते यथा, तथा व्यावहारिकोऽपि सङ्घातस्तदात्मज्ञानं च पारमार्थिकेन
ब्रह्मणा तदात्मज्ञानेन च बाध्यते । तस्मात्- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, अजो नित्यश्शाश्वत' इत्यादि-
शास्त्रादबाधितं नित्यं सद्रूपं ब्रह्मेति तद्विषयं ज्ञानं चाबाधितं प्रमैव । सङ्घातस्तु नेतिनेरीत्यादिश्रुतिभि-
र्नेह नानेत्यादिश्रुतिभिश्च बाधित इति तद्विषयं ज्ञानमपि बाधितमेवेति भ्रम एव । नच नेह नाने-
त्यादिना सङ्घातस्यैव बाधितत्वासङ्घातविषये सङ्घातज्ञानं च भ्रम एवेति विरुद्धमिदमिति वाच्यं,
इष्टापत्तेः । अत एव हि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, वासुदेवसर्वमिति, सर्वं विष्णुमयं जग'दिति च श्रुति-
स्मृतिपुराणानि सङ्गच्छन्ते । रज्जौ सर्पवद्ब्रह्मणि सर्वमध्यस्तमिति, सर्पज्ञानवत्सर्वज्ञानं बाधितार्थविष-
यत्वाद्भ्रम एव, ब्रह्मज्ञानमेकमेव प्रमा- ब्रह्मण एकस्यैवाबाधितार्थत्वादबाधितार्थविषयं हि ब्रह्मज्ञानम् ।
रज्जुज्ञानादीनां ममात्वं तु यावद्यवहारमबाधितत्वरूपम् । अत एव सङ्घाते सङ्घातज्ञानस्य यावद्यवहार-
यबाधितत्वाद्रज्जुज्ञानवत्प्रमात्त्वम् । निरपेक्षमबाधितत्वं तु नास्तीति भ्रमत्वं च परमार्थदृष्ट्या । सङ्घाते
आत्मज्ञानं तु रज्जौ सर्पज्ञानवद्यावद्यवहारमप्यबाधितं न भवति- आसत्वावयज्ञानेन रज्जुसर्पज्ञानवन्महा-
वाक्यज्ञानेन संघातात्मज्ञानस्य व्यवहारकालेऽपि बाधितत्वात् । व्यवहारदशायामपि संघातादग्न्यमात्मानं
हि मन्यन्ते दिव्वासः । अन्यथा ज्ञानोपदेशतद्ग्रहणाद्यसम्भवात् । तस्मात्संघातात्मज्ञानं बाधितमेवेति
भ्रम एव; ब्रह्मात्मज्ञानं त्वबाधितमेवेति प्रमैव । नहि सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति वेदवाक्यजन्यस्य स्वानुम-
वारूढस्य ब्रह्मात्मज्ञानस्य केनापि बाधसम्भवति- सर्वाण्यपि ज्ञानान्तराणि देहात्मेन्द्रियात्मेत्यादीनि
बाधित्वा जातत्वात्तस्य । सम्यग्भिचारेण जातं हि तत् । एतद्ब्रह्मात्मज्ञानायैव हि ब्रह्मविचारात्मकं ब्रह्म-
मीमांसाशास्त्रं कृतं व्यासाचार्यैः । संघातात्मज्ञानं तु स्वभावतोऽविचाराज्जातमौत्पत्तिकमेव- आवाण्यादपि
तस्य सत्त्वात् । अत एवाविवेकमूलकं सङ्घातात्मज्ञानं विवेकपूर्वकेण ब्रह्मात्मज्ञानेन बाध्यते । यथाऽवि-
वेकपूर्वकं रज्जुसर्पज्ञानं विवेकपूर्वकेण रज्जुज्ञानेन बाध्यते; नतु विवेकपूर्वकस्य रज्जुज्ञानस्याविवेक-
पूर्वकसर्पज्ञानेन बाधो दृश्यते । येन ब्रह्मज्ञानस्य गुरुशास्त्रोपदेशादिविचारजन्यस्य स्वाभाविकसङ्घा-
तात्मज्ञानेन बाधस्यत्वात् । किं च प्रकाशतुल्या ब्रह्मविद्या स्पष्ट्यदर्थावगतिहेतुत्वात् । तमस्तुल्या तु
स्वाभाविक्यविद्या, यन्मूलं सङ्घातात्मज्ञानमज्ञानां पदार्थस्वरूपतिरोघायकत्वात् । तथा च- तेजसा तम
इव ब्रह्मविद्ययाऽविद्या निवर्त्यते । तस्मात्सङ्घातात्मज्ञानस्यैव बाधकमस्ति, नतु ब्रह्मात्मज्ञानस्येति कृत्वा
अविदुषां ज्ञानकाण्डेऽप्रवृत्तिर्वैश्वानराया बाधितत्वादिति वक्तुं न शक्यते । अतो द्वितीयः पक्षः परि-
शिष्टः । अनधिकारादिति । युक्तं चैतत् । न ह्यविचारागादिदोषदृष्टितद्दयानां सङ्घातात्मनिश्चयानां
कर्ता भोक्ताहमिति मन्यमानानां वर्मावर्मादिसंस्कारवशाद्विहितेषु मतिषिद्धेषु च कर्मसु प्रवर्तमानानां

संसारतामज्ञानां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति । अत एव हि- 'शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठु'रिति श्रुत्या, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रेण च शयदमादिसाधनसम्पन्नानां याज्ञानायापातज्ञातब्रह्मात्मभावानामेव ब्रह्मविद्यायायधिकारो दर्शितः । इह च 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिना'मिति साङ्ख्यानं ज्ञानिनामेव ब्रह्मविद्यायायधिकारः, नतु कर्मिणामज्ञानामिति दर्शितम् । तथा चानधिकारिणामज्ञानं ज्ञानकाण्डेऽप्रवृत्त्या न ज्ञानविधिवैयर्थ्यम् । तथा विदुषां कर्मकाण्डेऽप्रवृत्तिः किं कर्मविद्याया बाधितत्वात् ? यद्वा तेषां तत्रानधिकारात् ? नान्यः- ब्रह्मविदां द्विजानां स्त्रीशूद्रादिवस्कर्षण्यनधिकार इति वचनस्यायुक्तत्वात् । ब्रह्मज्ञानात्प्रागेव येषां द्विजानां कर्माधिकारस्तेषां ब्रह्मज्ञाने सति कर्माधिकारनाशो यदि स्यात्तर्हि ब्रह्मज्ञानं दोष एव स्यात्सुरापानब्रह्महत्यादिवत् । न चेष्टापत्तिः- तथासति ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवेदभागस्याप्राप्यापत्तेः । एवं ब्रह्महृत्योपदेष्टुरिव ब्रह्मज्ञानोपदेष्टुरीश्वरस्यानासत्त्वापत्तेः, ब्रह्महृत्यादिकृत इव ब्रह्मज्ञाननिष्ठस्यापि राजादिभिर्दण्ड्यत्वापत्तेः । तस्मात्कर्मविद्याया ब्रह्मविद्याया बाधितत्वादेव विदुषां कर्मण्यप्रवृत्तिः । 'नेह नानास्ति किञ्चन, आत्मैवेदं सर्वं, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं, तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं, यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यो वै भूमा तदमृतमतोऽन्यदार्त'मित्यादिश्रुतिभिरकर्त्रभोवतृसच्चिदानन्दलक्षणाद्वितीयब्रह्मात्मज्ञाने संति कर्ताहं भोक्ताहं मम कर्मेति मिथ्याज्ञानं कथमबाधितं सद्गतेत ? येन कर्मणि प्रवृत्तिस्स्याद्विदुषः । नहि तेजसि जाते स्तिमिरमवतिष्ठेत । तस्मान्न ब्रह्मविद्यायाः कयापि बाध इति बाधकमस्यथानुपपत्तिः ।

ननु शास्त्रजन्यमहं ब्रह्मेतिज्ञानं नाहं ब्रह्मेत्यनुभवेन बाध्यत इति चेत्, मैवम्—स किं विद्वदनुभवः ? उताविद्वदनुभवः ? नाद्यः- अहं ब्रह्मेति विदुषां नाहं ब्रह्मेत्यनुभवायोगात् । न द्वितीयः- अविद्वन्निष्ठेन नाहं ब्रह्मेत्यनुभवेन विद्वन्निष्ठस्याहं ब्रह्मेतिज्ञानस्य बाधयोगात् । सयानाधिकरणसमानविषययोर्हि ज्ञानाज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावः । अन्यथा देवदत्तकर्तृकाच्छब्दशास्त्राध्ययनाद्देवदत्तनिष्ठतर्कशास्त्राज्ञानस्य यज्ञदत्तनिष्ठशब्दशास्त्राज्ञानस्य च निवृत्त्यापत्तेः । नाहं ब्रह्मेत्यनुभवो ह्यज्ञानम् । न चानुभवस्य ज्ञानाभावं कथमिति वाच्यं, ज्ञानाभावादन्वस्यैव भावरूपाज्ञानस्य सिद्धान्तितत्वात् । अथ वा नाहं ब्रह्मेत्यनुभवोऽपि ज्ञानमेव भवतु । तथाप्यहं ब्रह्मेतिज्ञानस्य नाहं ब्रह्मेतिज्ञानस्य च विरोधः- ब्रह्मतदाद्ययोर्विरोधेन तदज्ञानयोरपि विरोधात् । नाहं ब्रह्मेति हि ब्रह्माभावज्ञानम् । तस्मादहं ब्रह्मेतिज्ञानस्य न केनापि बाधः ।

ननु बहुवारं पठितवेदान्तशास्त्राणां वेदान्ताचार्यपदमधिरुद्ध ब्रह्मज्ञानोपदेष्टृणां च बहूनां नाहं ब्रह्मेत्यनुभवोऽस्ति संसारदुःखोपलम्भात्पिच्छिति चेत्, मैवं चादीः— यथावदनवगतब्रह्मात्मज्ञानानामेव संसार्हमिति संसारदुःखानुभवः, नतु सम्यग्दर्शिनाम् । दुर्लभो हि ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः- पुंसां प्रतिबन्धबाहुस्यसरवान् । नहि बहुवारं श्रुतमपि चूतफलमाधुर्यमचर्वितचूतफलानां बुद्धयारूढं भवति । एवं

अग्निरूपणः प्रकाशश्चेति । न चैवं कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं- पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरोत्त-
बहुवारं श्रुतब्रह्मणामपि तत्साक्षात्काररहितानां तद्बुद्धयारूढं न भवति । तस्माद्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारशून्या
एव ते; ये त्वयोन्यस्तादृशिन्योपदेशस्तु परोक्षज्ञानमात्रेणापि सम्भवत्येव । अज्ञाननिवृत्तिस्वपरोक्षज्ञाना-
देव । यथा घटाज्ञाननिवृत्तिर्घटाकारपरिणतबुद्धिवृत्त्यपरोक्षज्ञानाद्भवति, तथा ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरपि
ब्रह्माकारपरिणतबुद्धिवृत्त्यपरोक्षज्ञानादेव भवति । एवंविधब्रह्मापरोक्षज्ञानजनकत्वादेव ब्रह्मविद्यायाः
प्रामाण्यं यथा घटापरोक्षज्ञानजनकत्वाच्छुषः ।

ननु अज्ञातार्थज्ञापकत्वाच्छास्त्रं प्रमाणमित्युक्तं, ब्रह्मविद्यायास्तथात्वाभावादप्रामाण्यमेव । किं
वेदान्तशास्त्रज्ञातं ब्रह्म बोधयत्युत ज्ञातम् ? नाद्यः- 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेर्नित्यापरोक्षस्य ब्रह्म-
णोऽज्ञातत्वासम्भवात्, येन ब्रह्म ज्ञातुमिष्टं तस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वाच्च । द्वितीये- वेदान्तशास्त्रस्य ब्रह्म-
विद्यात्मकस्याप्रामाण्यमेवेतिचेत्, मैवम्— यो ब्रह्म जिज्ञासति स नाहं ब्रह्मेति वेद, यद्यहं ब्रह्मेति
वेद तर्हि तस्य तज्जिज्ञासैव नोदीयत । नहि घटं विदुषः पुरुषस्य घटजिज्ञासा दृश्यते, तस्मादज्ञात-
मेव ब्रह्म । नच सुतरामज्ञातत्वे कथं तज्जिज्ञासोदय इति वाच्यं, आपततो ज्ञातत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वो
ह्यास्तिकः कश्चिदीश्वरो देवोऽस्तीति प्रत्येति, जगत्कार्यलिङ्गकानुमानेन चापाततो वेत्ति; आपाततो
ज्ञातमपि तदज्ञातप्रामेवेति न कश्चिदोषः । यत्साक्षादिति श्रुतिस्तु विद्वद्विषया, विदुषो हि साक्षादप-
रोक्षं ब्रह्म न त्वविदुषः । यो ब्रह्मैव पारोक्ष्येणापि सम्बद्धं वेद कथं तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारप्रसङ्गः ?
यत्तु येन ब्रह्म ज्ञातुमिष्टं तस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वाच्चाज्ञातत्वं ब्रह्मण इति, तदप्ययुक्तम्— यो ब्रह्म
जिज्ञासति स एवात्मा ब्रह्मेति किं जिज्ञासुर्वेद उत तदन्यस्तत्त्ववित् ? नाद्यः- विदितत्वे जिज्ञासानु-
दयप्रसङ्गात् । नान्यः- विद्वत्कर्तृकब्रह्मात्मज्ञानेनविदुषो ब्रह्मज्ञानासम्भवात् । नचात्मनोऽपि कथमज्ञा-
तत्वमिति वाच्यं, अविद्यावैमवप्रयुक्तेन सङ्घाते आत्मेतिप्रत्ययेन सच्चिदानन्दलक्षणस्यात्मनोऽप्यज्ञातत्वो-
पपत्तेः; निद्रायां ह्यात्मनोऽप्यज्ञातत्वं सर्वानुभवसिद्धम् । तस्मात्प्रामहं न जानामीत्यनुभवान्मनुष्योऽह-
मित्याद्यनुभवाच्चाहं ब्रह्मेत्यनुभवात्संसार्यहमित्यनुभवाच्च सिद्धस्यात्मनोऽप्यज्ञातत्वस्य केवल्युक्त्या प्रति-
षेद्धुमयुक्तत्वाच्च । सच्चिदानन्दलक्षणब्रह्माभिन्न आत्मा सर्वस्याज्ञस्याविदित एवात्मा सन्नपि मायावैमवा-
दिति सिद्धप्रज्ञातब्रह्मात्मार्थज्ञापनाद्ब्रह्मविद्यायाः प्रामाण्यम् । नच तर्कादिशास्त्रेण ब्रह्मज्ञातमेवेति वेदान्त-
शास्त्रं व्यर्थमिति वाच्यं, तर्कादिशास्त्रेणात्मभिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञातत्वेऽप्यात्माभिन्नस्य ब्रह्मणोऽज्ञातत्वात् ।
एतेन भिन्नात्मवादिनां द्वैतिनां विशिष्टाद्वैतिनां च मते वेदान्तशास्त्रस्य प्रामाण्यमेव दुरुपपादमिति
सिद्धम् । नन्ववधिगतावाचितब्रह्मात्मविषयज्ञानजनकत्वाद्देवान्तशास्त्रमेकमेव परं प्रमाणं; अनधिगत-
स्यापि कर्मरूपार्थस्य ब्रह्मज्ञानवाधितत्वेन तद्बोधकः कर्मकाण्डात्मको वेदोऽप्रमाणमेव । किंपुन-
स्तर्कादिशास्त्राणां चक्षुरादिप्रमाणानां चाप्रामाण्यं वक्तव्यम् । तथा च सर्व्यात्मना वेदोऽप्रमाणमिति दद्वतो
बौद्धास्त्रास्तिकादर्शनेन वेदोऽप्रमाणमिति वदन् भवान्मनागवरमित्युत आह— नचैवमिति । अनधि-
गतयावद्यवहारमाधितकर्मार्थविषयज्ञानजनकत्वेन तादृशघटाद्यर्थविषयज्ञानजनकचक्षुरादिवत्कर्मकाण्डस्यापि

रापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्येन प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽप्युपायस्याप्युपेय-
सत्यतया सत्यत्वमेव स्यात्, यथाऽर्थवादानां विधिशोषाणां; लोकेषु बालोन्मत्तादीनां पय
प्राधाण्यात् । नहि वयं नास्तिका इव यावद्यवहारं कर्मार्थस्य बाधितत्वं ब्रूमः, येन वयमर्थबौद्धाः
प्रच्छन्नबौद्धा वा भवेम । किञ्च कर्मकाण्डस्य ज्ञानोपकारकत्वेनापि प्रामाण्यमस्ति, उक्तं हि कर्म-
निष्ठाया ज्ञाननिष्ठोपकारकत्वमिदं । 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इत्यादिना । कर्मनिष्ठा-
पूर्विका हि ज्ञाननिष्ठा । कर्मनिष्ठया चित्ते शुद्धे सत्येव ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यत्वलाभात् । तद्योक्तमत्रै-
वाध्याये- इदमेव कर्मणो ज्ञानोपकारकत्वं दर्शयति—पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्ववैश्वदेवाग्निहोत्राग्निष्टोमादि-
प्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तरापूर्वचयनपौण्डरीकादिप्रवृत्तिजननस्य कर्मविधिकृतस्येति शेषः । प्रत्यगात्माभि-
मुख्येन ब्रह्मविद्यायामिति शेषः- प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् ।

अयं भावः—उपनीतस्य विवाहः, विवाहितस्य वैश्वदेवः, कृतवैश्वदेवस्याग्निहोत्राधानं, कृता-
धानस्याग्निष्टोमः, कृताग्निष्टोमस्य चयनमित्येषं पूर्वपूर्वकर्म कृतवत् उत्तरोत्तरं कर्म विदधाति कर्मकाण्डः,
नतुपनीतस्य पुनरुपचयनमित्येवं कृतमेव कर्म पुनः कर्तव्यतयोपदिशति । ततश्च किं ज्ञायते ? कर्म-
काण्डस्य न स्वार्थे तारपर्यं, किंतु ज्ञानार्थं एवेति । एवं हि पूर्वपूर्वं कर्म विहायोत्तरोत्तरं कर्म कुर्वन्पुरुषः
क्रमेण अत्यगात्माभिमुखो भूत्वा ब्रह्मविद्यायां प्रवर्तत इति । नचैवं कर्मस्य ब्रह्मविद्यायां प्रवृत्तिर्न
स्यादिति वाच्यं, 'हमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेतिश्रुतेः ।
'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति स्मृतेश्च । 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि
यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय । तत्कुरुष्व मदर्पण'मित्युक्तन्यायेनेश्वरार्पणबुद्ध्या कर्म कुर्वाणस्य इत्यन्ते-
पानादिबाह्यविषयेषु रागरहितस्य क्रमेण चित्तशुद्धौ सत्यां क ईश्वरः, कश्चात्मेति जिज्ञासा स्यात्ततश्च
ब्रह्मविद्यायां प्रवर्तत एव कर्मठोऽपि । तस्मादात्मज्ञानार्थकब्रह्मविचारहेतुभूतश्रमदमादिसाधनसम्पत्ति-
सम्पादकत्वात्कर्मणां कर्मकाण्डस्य ज्ञानकाण्डोपकारकत्वमिति युक्तं कर्मकाण्डस्यापि प्रामाण्यम् ।

ननु कर्मणो बाधितत्वात्तद्विषयज्ञानस्यापि बाधितत्वेन कर्मकाण्डो मिथ्याभूत एवेति कथं तस्य
प्रामाण्यमत आह—मिथ्यात्वेऽपीति । उपायस्य कर्मणः तत्प्रतिपादकवेदमागस्य वा मिथ्यात्वेऽपि
उपेयस्य चित्तशुद्ध्यादिद्वारा प्राप्यस्य ब्रह्मणस्तत्परवादुपायस्यापि सत्यत्वमेव स्यात् । एतेन कर्म-
काण्डवद्ज्ञानकाण्डस्याप्युपायभूतस्य व्यावहारिकत्वेनापारमार्थिकत्वात्कथं ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेः प्रामाण्यं
मिथ्याभूताया इति शङ्कापि प्रत्युक्ता । ननु ब्रह्मप्राप्तिं प्रति साक्षादुपायस्य ज्ञानकाण्डस्य भवत्वेऽमुपेय-
सत्यतया सत्यत्वं, कथं पुनः कर्मकाण्डस्येत्यत आह—यथेति । अपूर्वयज्ञादिकर्मप्रतिपादकत्वाद्धि-
वाक्यानि प्रमाणानि । तत् स्तुत्यर्थत्वादर्थवादा विधिशेषा अपि विधिशेषत्वेन प्रमाणानि यथा तथाऽ-
पूर्वब्रह्मात्मप्रतिपादकत्वाद्ब्रह्मविद्याविधिश्रुतिः प्रमाणं, तदर्थत्वेन तच्छेषत्वात्कर्मविधिपरिषीत्युपेयसत्यतया
ज्ञानकाण्डस्य सत्यत्वे ज्ञानकाण्डोपकारकतया कर्मकाण्डस्य सत्यत्वं- यथा यज्ञाद्यपूर्वप्रतिपादकतया
विधिवाक्यानां सार्थकत्वे विधिशेषभूततया अर्थवादानां सार्थकत्वं तद्वदिति भावः ।

आदौ पाययित्तये चूडार्धनादिवचनम् । प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेव वा प्रामाण्यं सिद्धं ; प्रागात्मज्ञानाद्देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् । यस्तु मन्यते स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा सन्निधिमन्त्रेण करोति, तदेव मुख्यं कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु

ननुपेयस्य ब्रह्मणः प्राप्त्युपायतया ब्रह्मविद्यैव विधीयतां किमिति कर्मविधिरत आह—लोकेऽपीति । यवागूं पिव शिखा ते वर्धिस्यत इति प्ररोचनावचनं यथा यवागूपानकृतशिल्पवृद्धयंशेऽपमाणमपि तापोपशमाद्यर्थे विहितत्वेन सार्थकत्वाद्यवागूपानस्य तद्वचनं प्रमाणमेव, तथा 'अक्षर्यगूं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भव'तीति कर्मविधिवचनमक्षयसुकृतमदश्चातुर्मास्ययाग इत्यंशेऽपमाणमपि ब्रह्मज्ञानहेतुभूतचित्तशुद्धयर्थं विहितत्वेन चातुर्मास्ययागस्य तत्र तत्प्रमाणमेव । तस्मात्प्ररोचनावावयवकर्मविधिव्यवयस्य स्वार्थे तात्पर्याभावात्कर्मविधानं विना चित्तशुद्धयलाभाच्चित्तशुद्धिलाभं विना ब्रह्मविद्यारूपोपायस्वीकारानधिकाराद्ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थं कर्मविधिरिति । यद्वा कर्मविधिव्यवधानां स्वार्थे तात्पर्यं नास्ति, किंतु ज्ञान एवेत्यत्र शास्त्राभिमतोऽर्थवाददृष्टान्त उक्तः । अथ लोकन्यायोऽप्यस्तीत्याह—लोकेऽपीति । एवं ज्ञानशेषत्वात्कर्मणः प्रामाण्यमिति मतमुक्त्वा यादृच्यवहारमवाधितत्वात्कर्मार्थस्य तद्विषयं ज्ञानमपि प्रमैवेतिमतमाश्रित्याह—साक्षादेव वेति । वाशब्दः पक्षान्तरद्योतनार्थः । प्रकारान्तरस्थानामात्मज्ञानोदयात्प्रागवस्थायां स्थितानां कर्मविधिश्चुतीनां साक्षादेव वा प्रामाण्यं सिद्धम् । अज्ञातस्वर्गाग्निहोत्रादिसम्बन्धबोधकत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रागिति । आत्मज्ञानात्प्रागवाद्यवहारमित्यर्थः । आत्मज्ञानसूर्योदये सति हि सर्वव्यवहारकारणाज्ञानतमसः क्षय इति भावः । देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां प्रामाण्यं यथा यादृच्यवहारमस्ति, तथेत्यर्थः । देहादिष्वहमभिमानाभावे हि पश्यामि मनोम्यहमित्येवं न व्यवहरति । तद्व्यवहाराभावे च कथं चक्षुरादिप्रामाण्यमुपपादयितुं शक्यते ? व्यवहारबलकरुण्यं हि चक्षुरादीनां प्रामाण्यम् । तस्याद्यावद्यवहारमस्माकं कर्मविधिश्रुतिः प्रमाणमेव व्यावहारिकत्वात्कर्मणस्तद्विधीनां च । परमार्थतस्तु सर्वव्यवहारोऽप्यप्रमाणमेव । आत्मन एकस्यैव सत्त्वादिति । एवं ब्रह्मविद्यायाः प्रामाण्यादकर्तृत्वात्मा । नच कर्मविद्याप्रामाण्यात्कर्तापीति वाच्यं, कर्मविद्याया ब्रह्मविद्याया वाधितत्वेन तदंशेऽपमाणत्वात् ।

ननु कर्मब्रह्मविद्ययोरन्यतरामाण्यस्य वेदवादिनामभ्युपगन्तुमयुक्तत्वाद्द्विधाद्वयमपि प्रमाणमेव । नच कथमात्मनः कर्तृत्वमविक्रियस्य ? येन कर्मविद्यापि प्रमाणं स्यादिति वाच्यं, कर्तृभूतसङ्घातस्य सन्निधिमन्त्रेणात्मनः कर्तृत्वस्य वस्तुतोऽकर्तृत्वस्य च सत्त्वादिति पूर्वपक्षिणश्शङ्कासुपपादयति यत्चित्त्यादिना—मन्यत इति । भवानिति शेषः । पूर्ववादीति वा । यस्तु मन्यते तदसदित्यन्वयः । मननप्रकारमेव दर्शयति स्वयमित्याधारम्य आत्मन इत्यन्तेन मन्थेन—तदेवेति । सन्निधिमन्त्रेण कर्मकरणमेवेत्यर्थः । नन्दत्वाप्रियमाणस्याकर्तृत्वात्मनरसन्निधिमन्त्रेण यदि कर्तृत्वं स्यात्तर्हि घटस्यापि तरयादित्यतो दृष्टान्तमाह—यथेति । योषेषु भटेषु युध्यमानेषु सत्सु राजा युज्यत इति यथा प्रसिद्धं

योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोपि सन्निधानादेव जितः पराजितश्चेति, तथा सेनापतिर्वाचैव करोति; क्रियाफलसम्बन्धश्च राजस्सेनापतेश्च दृष्टः । यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्मात्मकृतं स्यात्- तत्फलस्यात्मगामित्वात् । यथा वा भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वाद्वाद्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं, तथा चात्मन इति, तदसत्-अकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत्, न- राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य- योधेषु जितेषु पराजितेषु वा सत्सु स्वयमयुध्यमानोऽपि राजा सन्निधिसात्रेण जितः पराजितश्चेति यथा प्रसिद्धमेवं राजवत्सेनापतिश्चापि स्वयमयुध्यमानसन्निधिसात्रेण युद्धं करोति जितः पराजितश्चेति प्रसिद्धम् । न केवलं प्रसिद्धिमात्रं, किंतु युद्धक्रियाफलमूतराज्यधनादिसम्बन्धोऽपि राजस्सेनापतेश्च दृष्टः ।

दृष्टान्तान्तरमाह—यथा वेति । ऋत्विक्कर्म यजमानस्य यथा दृष्टं, ऋत्विग्गणे होमादिकर्मसु व्यापिद्यमाणे सति यजमानसस्वयमव्यापिद्यमाणोऽपि यजमानो यज्ञं करोतीति प्रसिद्धं, तद्यज्ञकर्मफलसम्बन्धश्च यजमानस्य श्रुतश्च । तथा राजवत्सेनापतिवद्यजमानवच्छेत्यर्थः । देहाद्याश्रयं कर्मात्मकृतं स्यात् । हेतुमाह—फलस्येति । यथा युद्धफलस्य राजप्रपाप्सादिलक्षणस्य राजगामित्वाद्दृष्टकृतमपि युद्धं राजकृतं भवति । यथा यज्ञफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वाद्ऋत्विक्कृतमपि यज्ञकर्म यजमानकृतं भवति तथा कर्मफलस्यात्मगामित्वाद्देहादिसङ्घातकृतमपि कर्मात्मकृतं भवतीत्यर्थः । घटकलशादेस्तु सन्निहितस्यापि न कर्तृत्वप्रसङ्गः, कर्मफलस्य घटादिगामित्वाभावादिति भावः । नतु राजमजपानयोरपि युद्धयज्ञकर्मणो- र्दर्शनभेरेणादिरूपो यः कश्चिद्वाप्यारोऽस्त्येवेति कृत्वा कथं तद्दृष्टान्तेन सुतरां निर्व्यापारस्यात्मनः कर्तृत्वं साधयितुं शक्यत इत्यतो दृष्टान्तान्तरमाह—यथा वेति । भ्रामकस्यायस्कान्तशिलाया अव्यापृतस्यैव भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वाद्मुख्यमेव कर्तृत्वं यथा तथा चाव्यापृतस्यैवात्मनो मुख्यमेव कर्तृत्वमित्यर्थः ।

परिहरति पूर्वपक्षं—तदसदिति । हेतुमाह—अकुर्वत इति । कृञः कर्तरि ण्वुलि कारकमिति रूपं; तथाच करोतीति कारकमिति व्युत्पत्तिः । कर्तृ इत्यर्थः । तस्य भावः कारकत्वं, तद्धि कर्तृत्वेवास्ति, न स्वकर्तरि; यथा गव्येव गोत्वं, नतु मनुष्ये; यथा वा घट एव घटत्वं, नतु पटे । एवं सति कथमकर्तृत्वात्मनि कारकत्वप्रसङ्गः ? यद्येवमकर्तृत्वात्मनि कारकत्वं स्यात्तर्हि कर्तरि घटादावपि तत्स्यात्; अघटादौ घटत्वादिकमपि स्यात्- विरुद्धधर्मसामानाधिकरण्याभ्यामुपगतत्वात् । तस्मादकुर्वतोऽकर्तृत्वात्मनः कारकत्वं कर्तृत्वमित्यस्य दोषस्य तव मते असक्तत्वादसत्त्वं मतम् ।

नन्वकुर्वतोऽपि कारकत्वमस्त्येव- कारकस्यानेकविधत्वात् । यत्स्वयमेव करोति तन्मुख्यं कारकं यथा भट्टऋत्विगादिः; यथा वा मोजनमैथुनादिकर्मणि देवत्वादिः; यत्स्वयमकुर्वदप्स्यैः कारकमिति तद्गौणं कारकं यथा राजयजमानादिः । एवं कारकस्यैकविधत्वाभावादकुर्वतोऽपि गौणकारकत्वप्रसङ्गो न दोषायेति भाव इत्याह पूर्ववादी—कारकमिति । परिहरति—नेति । हेतुमाह—राजेति ।

दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापारेणापि युध्यते । योधानां च योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं; तथा जयपराजयफलोपभोगे; तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो यस्त गौण इत्यवगम्यते । यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां, तदा सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्येत; यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन न तथा राजयजमानादीनां

राजसेनापतियजमानानां त्वयोदाहृतानां न हि गौणं कारकत्वमस्ति, येनाकुर्वतोऽपि कारकत्वमसङ्गो निर्दुष्टस्यात्; किंतु मुख्यमेव कारकत्वमस्ति । ततश्च कुर्वतामेव राजादीनां कारकत्वमिति सिद्धं; न त्वकुर्वतामिति कृत्वाऽकुर्वतः कारकत्वमसङ्गो दुष्ट एव । ननु कथं राजादीनां युद्धादिकमकुर्वतामस्ति मुख्यं कारकत्वमत् आह—राजेति । आदौ राजो मुख्यं कारकत्वं दर्शयामीत्याह—राज्ञां तावदिति । राजशब्दोऽत्र सेनापतेरप्युपलक्षणम् । स्वव्यापारेणापि युध्यत इति श्रीश्रावर्षराजादीनां राज्ञां स्वमेव युद्धे व्यापृतत्वश्रवणादिति भावः । अधुनातनानामपि राज्ञां योधानामिति कर्मणि षष्ठी शेषे षष्ठी च । योधानां योधयितृत्वे कर्मणि योधानां धनदाने कर्मणि च मुख्यमेव कर्तृत्वमस्ति । एवं धृष्टद्युम्नादिसेनापतीनां स्वव्यापारेण योद्धृत्वमस्ति । आधुनिकसेनापतीनां च योधयितृत्वमस्तीति बोध्यम् । न केवलं योद्धृत्वयोधयितृत्वयोरेव राज्ञो मुख्यं कर्तृत्वं, किंतु तत्फलानुभवेऽपीत्याह—तथेति । जयफलं परराज्यघनादिपाप्सिमुखं, परराज्यफलं स्वराज्यघनादिनाशदुःखं, तयोरुपभोगेऽनुभवकर्मणि मुख्यमेव कर्तृत्वमस्ति राज्ञः । प्रधानत्यागे प्रधानहोमे; प्रधाने त्यागे धनदाने ब्राह्मणानामिति वा । दक्षिणादाने ऋत्विजामिति भावः । एतेन यदन्यैः कारयति तद्रौणं कारकमितिलक्षणमपि दूषितं- कारयितृत्वांशेऽपि मुख्यकर्तृत्वसत्त्वेन कारयितुरपि मुख्यकारकत्वात् । तस्मादिति । कर्तुरिव कारयितुरपि मुख्यकर्तृत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वेन कारयितृत्वेन तत्फलभावतृत्वेन च राजप्रभृतीनां व्याप्रियमाणत्वात् मुख्यकर्तृत्वाच्चेत्यर्थ इति वा । य इति । अव्यापृतस्य गौणं कर्तृत्वमुपचारादुच्यत इत्यर्थः । कर्तृत्वरूपं कारयितृत्वरूपं वा कारकत्वमव्यापृतस्य न सम्भवतीतिकृत्वाऽकुर्वतः कारकत्वमसङ्गो दुष्ट एवेति भावः ।

नन्वकुर्वतोऽकारयतश्चाव्यापृतस्य भ्रामकस्य सन्निधिमात्रेणैव लोहभ्रामणे कर्मणि मुख्यकर्तृत्वदर्शनादव्यापृतस्यापि सन्निधिमात्रेण मुख्यमेव कर्तृत्वं सम्भवतीतिकृत्वा राजादीनामपि तथा सन्निधिमात्रेणैव मुख्यकर्तृत्वसम्भवे योधयितृत्वादिपयुक्तमुख्यकर्तृत्ववर्णनं क्लिष्टमित्यत आह—यदीति । राजयजमानप्रभृतीनां यदि स्वव्यापारलक्षणमयोधयितृत्वघनदातृत्वादिलक्षणं वा मुख्यं कर्तृत्वं नोपलभ्येत, तदा सन्निधिमात्रेणापि मुख्यं कर्तृत्वं परिकल्प्येत । प्रसिद्धे सत्यप्रसिद्धकरणस्यान्यापत्वादिति भावः । यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणे सन्निधिमात्रेणैव मुख्यं कर्तृत्वं तद्वत्; तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यत इति न, किं तूपलभ्यत एव । स्वव्यारानुपलम्भाद्भ्रामकस्य सन्निधिमात्रेण

स्वव्यापारो नोपलभ्यते । तस्मात्सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फल-
सम्बन्धोऽपि गौण एव स्यात् ; न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते । तस्मात्सदेवैतद्दीयते
देहादीनां व्यापारेणाऽव्यापृत एवात्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्व-
मुपपद्यते- यथा स्वप्ने, मायायां चैवम् । न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसन्तानविच्छेदेषु

मुख्यकर्तृत्वकरूपनमुचितं, स्वव्यापारोपलभ्यास्तु न राजादीनां तरकरूपनमुचितमिति भावः । तस्मा-
दिति । स्वव्यापारलक्षणमुख्यकर्तृत्वसत्त्वादित्यर्थः । सन्निधिमात्रपयुक्तं कर्तृत्वं राजादीनां गौणमेव ।

नन्वेवमस्तु राजादीनां सन्निधिमात्रेण कर्तृत्वं गौणं- स्वव्यापारलक्षणमुख्यकर्तृत्वसम्भवात् ।
आत्मनस्तु आमकस्येव स्वव्यापाराभावादव्यापृतस्यैव तस्य सन्निधिमात्रेण मुख्यं कर्तृत्वं स्यादित्युक्तं ;
कारकत्वमसङ्गो न दुष्ट इति चेत्, उच्यते—अव्यापृतस्मापि स्वाध्यस्तदेहादिव्यापारैर्व्यापृतवदवमास-
मानस्यात्मनसन्निधिमात्रेण मुख्यं कर्तृत्वं न सम्भवति; किंतु गौणमेव । आमकं तु स्वयमव्यापृतं स-
व्यापृतमिव नामभासत इति युक्तं तस्य सन्निधिमात्रेण मुख्यं कर्तृत्वम् । तस्मादुक्तं आत्मनो मुख्यं
कारकत्वमयुक्तमेव ।

ननु तर्हि अकुर्वत्यप्यात्मनि सन्निधिमात्रेण कर्तृत्वारोप इति भवतु गौणं, कारकत्वमात्मन
इत्यत आह—तथा च सतीति, तत्फलेति । कर्मफलेत्यर्थः । कर्मफलसम्बन्धोऽप्यात्मनि कल्पित
एव स्यान्नतु मुख्य इत्यर्थः । भवतु फलसम्बन्धोऽपि गौणः, किं ततोऽत आह—नेति । गौणेन
कर्त्रा मुख्यं कार्यं न निर्वर्त्यते- मुख्येन कर्त्रेण तस्य निर्वर्त्यत्वात् । ततश्च मुख्यकर्तारि कर्मनिर्वर्तके
देहेन्द्रियादिसङ्घाते सति कर्मनिर्वर्तके आत्मनि किमिति कर्तृत्वारोपः ? यदि कर्म तत्फलसम्बन्ध-
शून्येऽप्यात्मनि कर्तृत्वमारोप्येत सन्निधिमात्रेण तर्हि घटादाद्यप्यारोप्येतेति भावः । तस्मात्कार्यानिर्वर्त-
कत्वात्कर्मफलभोवत्त्वाच्चात्मन इत्यर्थः । देहादीनां व्यापारेणाव्यापार एवात्मा कर्ता भोक्ता च स्या-
दित्येतदसदेवेति निश्चीयते । ननु तर्हि कथं कर्ताहं भोक्ताहं संसारीहं मुख्यहं दुःखहमित्यादिव्यव-
हारस्योपपत्तिरत आह—भ्रान्तीति । भ्रान्त्या हेतुना सर्वमुपपद्यते, मायायां सर्वसम्भवादितिन्याया-
दिति भावः । रज्जौ सर्प इव, मरुमरीचिकासूदकमिव, गगने नैश्यमिव भ्रान्त्या संसारः प्रतीयत
आत्मनीति सर्वस्याप्यसम्भावितार्थस्य भ्रान्तिरेव शरणं; सा च भ्रान्तिरज्ञानमूला । ननु भ्रान्त्यापि
कथमकर्तुरभोवतुः कर्तृत्वभोवत्त्वोपपत्तिरत आह—यथेति । स्वप्ने देहे पर्यंके शयानेऽपि स्वयं यथा
स्थायीयां सञ्चरन्निव दृश्यते, हस्तपुण्डरीकान्तर्गते केवलेऽप्यात्मनि यथा रथगजपत्तनादय उपलभ्यन्ते
निद्रादोषात्तद्भ्रदात्मन्यपि संसारः । दृष्टान्तान्तरमाह—मायायामिति । इन्द्रजालादिलक्षणयामित्यर्थः ।
इन्द्रजालादौ हि गगनेऽपि गन्धर्वनगरादयो दृश्यन्ते, गोगर्भे मविश्य निर्गच्छन्निव पुरुषो दृश्यते, छिन्नेन
शिरसा पुनः कृतसन्धान इव जीवन् पुरुषो दृश्यते तद्भ्रदात्मन्यपि संसार इति भावः । एवं भ्रान्ति-
सत्त्वे संसारसत्त्वमित्यन्वयं भ्रान्त्यभावे संसारभावं इति व्यतिरेकेण द्रढयति—नर्षेति । देहादा-

सुषुप्तिसमाधानादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थे उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्रमः; न तु परमार्थे इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥६६॥

वनात्मन्यात्मेतिप्रत्ययो भ्रान्तिः भ्रमज्ञानं, तस्य सन्तानोऽविच्छेदेन धारास्वरूपतया पूर्वपूर्वज्ञाननाशे उत्तरोत्तरज्ञानोदय इत्येवंरूपेण वर्तनं भ्रान्तीनां सन्तानस्समूह इति वा । तस्य विच्छेदो नाशो येषु तेषु सुषुप्तसमाधानादिषु सुषुप्तसुषुप्तिसमाधानं समाधिः । आदिपदान्मृत्तिमूर्च्छादिग्रहणं । तेषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थो न चोपलभ्यते, नैवानुभूयते । आत्मनेति शेषः । तस्मादिति । भ्रान्तिसत्त्वे संसारसत्त्वात्तदभावे संसाराभावाच्चेत्यर्थः । अयं संसारभ्रमो भ्रान्तिप्रत्ययः, देहादावात्मेति मिथ्याप्रत्ययस्तन्निमित्त एव । देहादावात्मप्रत्यये सत्येव तद्धर्मणां कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादीनामात्मभ्रमस्त्वभ्रम इति भावः । एवकारार्थमाह—नत्विति । परमार्थतो वस्तुत आत्मनि न कोऽपि संसार इत्यर्थे इति । अत एव सम्यग्दर्शनाद्देहो नेन्द्रियाण्यन्तरङ्गो नाहङ्कारः प्राणवर्गो न बुद्धिः । दारापत्यक्षेत्रदितादिदूरस्साक्षी नित्यः प्रत्यगात्मा शिवोऽहम् ॥' इति यथार्थज्ञानासंसारस्यात्यन्तोपरमस्समूलोच्छेदः; भ्रान्तिज्ञानसम्यग्ज्ञानयोस्सर्पज्ञानरज्जुज्ञानयोरिव विरोधात् । सम्यग्ज्ञानेन भ्रान्तिज्ञानं निवर्त्यते; ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधाद्भ्रान्तिहेत्वज्ञानमपि ज्ञानेन निवर्त्यत इति ज्ञानादेव मोक्षः । कर्म तु कर्ता भोक्ताहमिति भ्रान्तिज्ञानपूर्वकमेवेति न कर्मणा भ्रान्तिज्ञानस्य निवृत्तिः । अत एव नाज्ञानस्यापि निवृत्तिरिति न कर्मणा मोक्षः । अत एव—'नास्त्यकृतः कृते'नेति श्रुतिरूपपद्यते । कृतेन कर्मणाऽकृतो मोक्षो नास्तीति तदर्थः । समुच्चयस्वसिद्ध एव—कर्मज्ञानयोर्विरोधात् । तस्मान्न समुच्चयान्मोक्षः । अत एवोक्तं भगवता—'सर्वधर्मापरित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजेति सर्वकर्मसन्त्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा त्वया कार्यैश्वर्यमित्य ज्ञाननिष्ठायाः फलं च स्वयमेवाह भगवान्—'अहं त्वा सर्वपापेश्वो मोक्षयिष्यामीति । पुण्यपापात्मकसर्वबन्धविनिर्मुक्तो हि मोक्षः । अतिरम्यमुमेवार्थमाह—'तरति शोकमात्मविदिति, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति च । संसारे तीर्थे सति हि आत्मा सच्चिदानन्दब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठते । अत एव ब्रह्मस्वरूपावस्थानाय यत्नो न कर्तव्यः, किंतु संसारोपरमार्थैव यत्नः कार्य इत्युक्तम् । सच्च ज्ञानसाध्यः—अज्ञानमूलत्वात्संसारस्य । तस्माद्ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति गीताशस्त्रस्य निश्चितोऽर्थः । अयमेवं सर्वोपनिषदर्थश्च—उपनिषत्संसारत्वाद्गीताशास्त्रस्येति ।

ननु ज्ञानान्मोक्ष इति यदुक्तं तद्युक्तमेव, परं तु नाद्वैतज्ञानान्मोक्ष इति गीताशास्त्रकर्तृशाशयः । किं तर्हि द्वैतज्ञानादेव । तथाऽद्वैतकमे तावत्—'न त्वेवाहं जातु नासं—नात्वं—नेमे जनाधिपा' इति जीवेश्वरद्वैतमेवोक्तम् । उपसंहारे च—'मां त्वं शरणं ब्रज, अहं त्वां मोक्षयिष्यामीति कृष्णार्जुनयोर्जीवेश्वरयोर्द्वैतमेवोक्तम् । मध्ये च तत्रतत्र—'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं, मामेति सोऽर्जुन !, तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति, श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः, कश्चिन्मां वेत्ति—तत्त्वतः, मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते, प्रियो हि ज्ञानिज्जोत्यर्थमहं स च मम प्रियः, मां नित्ययुक्ता उपासते, भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः, तेषामहं समुद्धरति,

यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तम/मित्यादिवाक्येषु जीवेश्वरभेद एवासकृत्प्रपञ्चितः । एवं जीवेश्वरद्वैते यथार्थे सत्यहं ब्रह्मेत्यद्वैतज्ञानमयथार्थमेव, भटस्य राजाऽहमिति वचनवत् । अत एव राजाहमिति वदन् दुरहकारो भटो राज्ञेव ब्रह्माहमिति वदन्नद्वैत्यपीश्वरेण दण्ड्य एवेत्यद्वैतज्ञानात्तरकपात एवेति चेत्, मैवं वादीः—जीवेश्वरभेदज्ञानस्य लोकतस्तर्कादिशास्त्रतोऽनुमानाच्च सिद्धस्य महता गीताशास्त्रेण प्रतिपादनस्य व्यर्थत्वात्तादृशज्ञानान्मोक्षसिद्धेश्च । यदि मोक्षसिद्धिस्तस्माद्द्वैतज्ञानात्तर्कास्तिकस्सर्वोऽपि लोको विनैव गीताशास्त्राध्ययनं कृतार्थं एव स्याद्द्वैतज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । नच जीवेश्वरभेदज्ञानस्य लोकादिना सिद्धत्वेऽपीश्वराद्विभ्रस्य जीवस्य देहेन्द्रियादिविलक्षणशुद्धचिन्मात्रज्ञानस्यासिद्धत्वात्तर्थात् शास्त्राध्ययनमावश्यकं, तादृशज्ञानादेव मोक्षश्चेति वाच्यं, जीवस्य शुद्धचिन्मात्रत्वाभ्युपगमे ईश्वरभिन्नत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । शुद्धचिन्मात्रत्वं हीश्वरस्यापि । नच चिन्मात्रोपि विशुरीश्वरोऽणुर्जीव इति वाच्यं, निरवयवचैतन्यरूपजीवस्याणुत्वासम्भवात् । सावयवं हि वस्तु सपरिमाणं भवति । नच सर्वज्ञ ईश्वरः किञ्चिद्दृशो जीव इति वाच्यं, मुक्तौ जीवचैतन्यस्य सर्वज्ञत्वस्य त्वयाप्यभ्युपगतत्वात् । यन्मुक्तिदशावस्थितात्मस्वरूपं हृदेव वददशायामप्यन्यथा सविकारत्वापरत्या- 'अविकारोऽयं'मित्यादिशास्त्रविरोधादनित्यत्वप्रसङ्गाच्च । नच सकलकल्याणगुणपरिपूर्णमीश्वरचैतन्यमिति वाच्यं, 'केवलो निर्गुण'-श्चेति श्रुतिविरोधात् । नच नियामकेश्वरस्य नियाम्यजीवाभेदोऽयुक्त इति वाच्यं, नियाम्यनियामकभावस्य भूतेश्वरनिष्ठत्वेनात्मेश्वरनिष्ठत्वाभावात् । नच भूतान्येवात्मान इति वाच्यं, 'यतो'वेत्यादिश्रुत्या सादीनां सान्तानां च भूतानामात्मत्वायोगात् । आत्मा हि जन्मादिविकारशून्यत्वान्नित्यः- 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति शास्त्रात् । नच चराचरात्मकभूतसंसृष्टतया जन्मादिसिद्धिरात्मन इति वाच्यं, तथात्वे ईश्वरस्यापि तत्प्रसङ्गात् । भूतोपाधिकजन्मादिविकारस्य भूतनिष्ठत्वेन वस्तुत आत्मनिष्ठत्वासम्भवाच्च ।

नच संसारिजीवस्यासंसारिभूतभेदोऽयुक्त इति वाच्यं, जीवस्य संसारित्वाभावात् । नच संसार्यहमित्यनुभवसिद्धजीवसंसारस्य कथमपलाप इति वाच्यं, जीवेनानुभूयमानस्य सुखदुःखजन्ममरणादिलक्षणसंसारस्यानासधर्मत्वात् । देहस्य जन्ममरणवृद्धिक्षयादिमत्त्वं प्रत्यक्षमेव; मनसस्सुखदुःखवत्त्वं च 'कामस्सहस्य' इत्यादिश्रुतिसिद्धमनुभवसिद्धं च- सुषुप्तौ मनसोऽभावे सुखदुःखानुभवाभावात् । नच देहादिगतोऽपि-संसारो जीवेनानुभूयमानत्वाज्जीवधर्म एवेति वाच्यं, तथासत्ते सर्वस्यापि जगतो यसंसंसारस्य सर्वज्ञेश्वरेणानुभूयत इति श्वरस्यापि संसारित्वप्रसङ्गात् । न चानुभवो न ज्ञानभात्रं किं तुपभोग इति वाच्यं, जीवेनापि संसारस्यानुपभुञ्ज्यमानत्वात् । नच ममार्थं संसार इत्यस्त्येवोपभोगो जीवस्येति वाच्यं, तस्यानात्मतादात्म्यथासप्रयुक्तत्वेन तस्य चाध्यासस्याज्ञानमूलकत्वेन ममार्थं संसार इत्यस्य भ्रान्तिज्ञानत्वाद्द्वस्तुतो जीवस्यासंसारित्वमेवेति । न हि भ्रान्तिसिद्धो यत्रो वस्तुवस्तुद्वर्मो भवति । यथा गगने बालानां भ्रान्तिसिद्धं नैक्यं वस्तुतो न गगनधर्मः; यथा वा मरुमरीचिकासु भ्रान्तिसिद्धमुदकं वस्तुतो न मरुमरीचिकाधर्मः; यथा वा शयानस्य भ्रान्तिसिद्धविशरश्छेदा-

दिचर्मो वस्तुतो न पुरुषधर्मस्तद्वत् । नच संसारो न भ्रान्तिसिद्धः, किंतु सत्य एवेति वाच्यं, सत्यत्वे तस्य निवृत्त्ययोगेन मोक्षशास्त्रवैधर्म्यप्रसङ्गात् । नच सत्यमपि यामं मायश्चित्तेन निवर्तत इति वाच्यं, ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यसत्यत्वात् । 'तत्सत्यवतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेस्सत्यस्य नित्यत्वयोर्वैयधिकरण्यायोगेन सत्यस्य नित्यत्वाच्चित्तस्य निवृत्तिमत्त्वे नित्यत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गाच्च । न चासत्यत्वे संसारस्य कथमुपलम्भः ? न ह्यसत्यं शशशृङ्गादिकं केनाप्युपलभ्यत इति वाच्यं, असत्यस्यापि स्वप्नरथगजादेरैन्द्रजालिकगन्धर्वनगरादेश्वोपलम्भसत्त्वात् । एवमसत्यत्वे सत्युपलभ्यमानत्वादेव संसारस्य मिथ्यात्वमवोचाम । न चेश्वरसृष्टत्वादिन्द्रजालसृष्टत्वाच्च स्वप्नरथगन्धर्वनगरादिकं सत्यमेवेति वाच्यं, त्वदभ्युपगतानित्यत्वेनैव सत्यत्वस्य निराकृतत्वात् । नहि सत्यं वस्त्वनित्यं भ्रजति । उक्तं हि पराशरेणापि- 'ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्य'दिति । न चैवं ज्ञानमीश्वर एव- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मादीश्वर एव सत्य इति वाच्यं, जीवस्यापि ज्ञानैकाकारत्वस्य त्वयाप्यभ्युपगत्वात् । तस्माद्भ्रान्तिसिद्ध एव जीवस्य संसारोपभोग इति सिद्धमसंसारीश्वराद्वैतम् । न चैकस्येश्वरस्यानेकजीवाभेदोऽप्युक्त इति वाच्यं, जीवानेकत्वे मानाभावात् । नच 'न त्वेवाहं जातु नास'मित्यादीनि मनुदाहृतानि वाक्यानि मानमिति वाच्यं, यमातृभेदपरत्वात्तद्वाक्यानामात्मभेदकलनस्याप्युक्तत्वात् । न चात्मैकत्वे मानाभाव इति वाच्यं, प्रकृतगीताशास्त्रस्यैव मानत्वात् । तथाहि- 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युधस्यैव मारता ॥ य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते इतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥, वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्, नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनं, देही नित्यमवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत !, परस्त्स्मास्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽयकात्सनातनः । यस्य सर्वेषु भूतेषु नश्यस्तु न विनश्यति ।, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः, अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूतेश स्थितः, ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्यासासे, सर्वत्रगमच्चिन्त्यं च कूटस्थमचञ्छं भ्रुम्, एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः, क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि साक्षेत्रेषु भारत !, अनादेवन्तरं ब्रह्म न सत्-क्वासदुच्यते, सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशरोमुखम्, सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमाहुस्य तिष्ठति, सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैः निर्गुणं गुणमोभवतु च ॥, बहिर्गतश्च भूतानां चरं चाचरमेव च, सूक्ष्मत्वाच्चदक्त्रिष्यं दूरस्थं चान्तिके च तत्, अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमेव च स्थितम्, भूतभर्तृ च तद्ज्ञेयं प्रसिष्णु मभविष्णु च, ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते, ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्, प्रकृतिं पुरुषं चैव, पुरुषः प्रकृतिस्थो हि, पुरुषस्सुख-दुःखानां, उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः, परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परम्,

य एवं वेत्ति पुरुषं, समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥, समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनात्पानं ततो याति परां गतिम् ॥, यः पश्यति तदात्मानमकर्तारं स पश्यति । अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥, शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते, यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥, यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥, 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतसनातनः, उत्तमः पुरुषस्त्वयः परमात्मेत्युदाहृत' इत्यादीनि । नच जात्येकवचननिर्देश इति वाच्यं, शुद्धचिन्मात्रे आत्मनि जातिव्यत्ययोऽस्मात्वात् । यथात्मनो व्यक्तिभेदस्यार्थाद् व्यक्त एव स्यात्, न त्वव्यक्तः । उक्तं हि- 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽय' मिति । न चोपाधिकृतो व्यक्तिभेद इति वाच्यं, औपाधिकस्य तस्य वास्तवात्मभेदव्यवस्थापनाशकत्वात् । न औपाधिकघटाकाशादिभेदो महाकाशस्य भेदं जनयितुमीष्टे । न चात्मैकत्वे सुखदुःखाद्यनुभवसाङ्ख्यप्रसङ्ग इति वाच्यं, मनआद्युपाधिभेदेन तदसाङ्ख्यात् । न चैकोऽप्यात्मा परमात्पन ईश्वराद्विन्न एवेति वाच्यं, 'परमात्मेति चाप्युक्त' इति जीवस्यापि परमात्पत्वात् । नच श्रीकृष्णेन जीवेश्वराभेदः कण्ठतो नोक्त इति वाच्यं, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्भीत्युक्तत्वात् । नच मां मदात्मकमित्यर्थान्तरपरं तद्वाक्यमिति वाच्यं, तस्य प्रागेव दूषितत्वात् । विमृष्टे सति मदात्मकमित्यस्यापीश्वराभिन्नमित्येवार्थलाभात् । तस्मान्निर्विशेषशुद्धचिन्मात्रे ब्रह्मणि प्रत्यगभिन्ने जीवेश्वरभेदव्यवहारादयोऽज्ञानमूला एव । नच परिपूर्णचैतन्यस्येश्वरस्य प्रत्यग्रूपत्वमयुक्तमिति वाच्यं, 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति, सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्ट' इति, 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थित' इति च प्रत्यग्रूपेणेश्वरस्थितेरुक्तत्वात् । अन्तर्बहिस्सर्वत्र परिपूर्णचैतन्यस्येश्वरात्मकस्य, अन्तस्थचैतन्यरूपप्रत्यगात्मभावस्य युक्तत्वाच्च । अन्यथा ईश्वरस्यान्तर्व्याप्यभावेऽपरिपूर्णत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सिद्धं जीवेश्वराद्वैतं- चैतन्यैकस्वरूपत्वाज्जीवेश्वरयोः ; चैतन्यस्य च निर्विशेषत्वात् । एतस्मादेवाद्वैतज्ञानान्मोक्षमाह गीताशास्त्रम्- 'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी ययि वर्तते ॥ ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति, यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ! ॥ एवं मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं'मित्यादिवाच्यैः । द्वैतज्ञानात्सत्सत्परमं श्रुतिरेवाह- 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथतस्य मयं भवतीति ।

यदप्युक्तं राजाऽहमिति ज्ञानवान् भट इव ब्रह्माहमिति ज्ञानवान् दण्ड्य इति, तदयुक्तम्— ज्ञानिन ईश्वरात्मत्वेनेश्वरस्य परं प्रियत्वात् । आत्मा हि प्रियः । उक्तं हि कृष्णेनैव- 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति, 'ज्ञानी त्वामैव मे मत'मिति च । भटस्तु न राज्ञस्सङ्घाताभिमानिन आत्मेति दण्ड्य एव तादृशो राज्ञा ।

ननु ज्ञानिन एवेश्वरत्वे कथं ज्ञानिनोऽहं प्रिय इत्युक्तमितिचेत्, नैष दोषः—ममात्मां प्रिय इतिवदोषात् । नच 'यं मां शरणं ब्रजेति भेदेन कथमुक्तमिति वाच्यं, प्रमाता स्वामभूतं ब्रह्म शरणं

व्रजेदिति तदर्थात् । नच प्रमातैव जीवो न त्वात्मा, आत्मा त्वीश्वर एवेति वाच्यं, प्रमातुरेव स्वरु-
पत्वादात्मनः । आत्मनि हि प्रमाता कल्पितो रज्जौ सर्पवत् । सर्पस्य कल्पितस्य यथा रज्जुरेव
स्वरूपं तथा प्रमातुरात्मैव स्वरूपम् । न चैवं प्रमातुर्मिथ्यात्वे शास्त्राधिकारिण एवाभावान्मोक्षफल-
भोवतुर्प्यभावाच्च व्यर्थं गीताशास्त्रमिति वाच्यं, अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृत्वेन प्रमातृगत-
प्रमातृस्वप्रयोजकविशेषणीभूतान्तःकरणावच्छिन्नत्वांशस्य मिथ्यात्वेऽपि विशेष्यचैतन्यांशस्य सत्यत्वात् ।
नच सिद्धोऽपि मोक्षो व्यर्थं एवानुभवसाधनाभावादिति वाच्यं, करणानधीनज्ञानत्वादात्मनः । 'अपाणि-
पादो जवनो ग्रहीता' इति हि श्रूयते । तस्मात्स्वरूपचैतन्येनैव मोक्षानन्दानुभव इति, तस्मात्सिद्ध-
मद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानान्मोक्ष इति ।

यत्तु रामानुजः—कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान्तर्धान्वर्मान्कुर्वाण एव फलकर्मकर्तृत्वादित्यागेन
परित्यज्य मामेकमेव कर्तारमारथ्यं प्राप्यमुपायं चानुसन्धस्व इति, तत्तुच्छम्—सर्वधर्मान्परित्य-
ज्येति यथाश्रुतार्थपरित्यागस्यान्यार्थकल्पनस्य च लक्षणया अयुक्तत्वात् । नहि सर्वधर्मान्परित्यज्येति
सर्वधर्मफलाभिसन्ध्यादिकं परित्यज्येति वा मूले दृश्यते, किंतु सर्वधर्मान् परित्यज्येत्येव दृश्यते । नच
यथाश्रुतार्थघोकारे- 'नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तित'
इति तामसत्यागस्य सर्वधर्मपरित्यागस्य निन्दितत्वात्तद्विरोधस्यात् । ततश्च सर्वधर्मानित्यस्य लक्षणया
सर्वधर्मफलानीत्येवार्थः पूर्वविरोधात्स्वीकार्यः । पूर्वं हि- 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि
च । कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । सङ्गं
त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागस्तस्त्विहो मत' इत्युक्तम् । तस्मात्स एव सात्त्विकत्याग इहापि स्वीकर्तव्य
इति वाच्यं, तस्य सात्त्विकत्यागस्य कर्माधिकार्यज्ञपरत्वात्, इहोक्तसर्वधर्मपरित्यागस्य सर्वकर्मसन्न्यासि-
ज्ञानिपरत्वाच्च । सर्वधर्मानिति श्लोकेन हि ज्ञाननिष्ठोपसंहियते- पूर्वश्लोकेन कर्मनिष्ठया उपसंहृतत्वात् ।
नच सर्वकर्मसन्न्यास एव श्रीकृष्णस्याभिमत इति वाच्यं, 'सर्वकर्माणि सन्न्यस्य, सर्वात्मपरित्यागी'
इत्यादिवाक्यैरुक्तत्वात्तेनैव सर्वकर्मसन्न्यासस्य, 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, यद्गृहेव विरजेत्तद्गृहेव प्रव्रजे'-
दित्यादिश्रुतिसिद्धं सर्वकर्मसन्न्यासं भगवान्निन्दितं निरुन्ध्यात् । नच विदुष एव तामसत्यागो निन्दित
इति वाच्यं, मोहादित्युक्तत्वात् । नहि विदुषो निरस्तमोहस्य मोहस्तम्भवति । नच भक्तियोगस्यापि
परित्यागो कथं ज्ञानिनोऽपि ब्रह्मपासिः ? 'मद्भक्ता यान्ति मामपि, भजन्ते मां दृढव्रताः, जरामरणमोक्षाय,
मद्यर्पितमनोबुद्धिर्मां वैश्वस्यसंशयः, अनन्यचेतास्सततं यो मां स्मरति नित्यशः, तस्याहं सुलभः
पार्थ !, पुरुषस्त परः पार्थ ! भवत्या लभ्यस्त्वनन्यथा, मद्भक्तो भव, मामेवैष्यसि, भवत्या त्वनन्यथा
शक्य अहमेवैषिष्ठोऽर्जुन !, ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप !, मद्भक्तो यस्त मामेति पाण्डव !'
एवं भक्तस्य भगवत्प्रियत्वमप्याह—'यो मे भक्तस्त मे प्रियः, भक्तिमान्मे प्रियो नरः, भक्तास्तेऽतीव
मे प्रियाः' इति भक्तियोगादेव मोक्षः परब्रह्मपासिलक्षणो भवति । ज्ञानयोगास्तु केवलादात्मपासि-
रेवेति वाच्यं, ज्ञाननिष्ठाक्षणः कर्मनिष्ठाक्षणश्च भक्तियोगो द्विविधः- भक्तिर्भजनमीधरस्य; तदि

कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठया वा कर्तुं शक्यते । अत एवोक्तं- 'लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्त मयाऽ-
नघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिना'मिति । नहि भक्तियोगात्मकं निष्ठान्तरमुक्तं, तत्र च
ज्ञाननिष्ठाक्षणो भक्तियोगो मोक्षस्य साक्षात्साधनं, कर्मनिष्ठाक्षणस्तु परम्परयेति । तस्माद्ज्ञान-
योगातिरिक्तः स्वदुक्तो भक्तियोगः कर्मयोगादनन्य एव, तं परित्यज्य ज्ञाननिष्ठापाप्त्यैव ब्रह्मप्राप्तिः ।
त्वदुदाहृतवचनेषु तु केषुचिद्भक्तियोगः कर्मयोगात्मकः, केषुचिद्ज्ञानयोगात्मक इति कृत्वा कर्मयोग-
क्षणभक्तियोगात्परम्परया ब्रह्मप्राप्तिः, ज्ञानयोगक्षणभक्तियोगास्तु साक्षादिति बोध्यम् । तथासति--
'ज्ञात्वा मां शान्तिमुच्छ्रंतीत्यादिवचनाविरोधः, अन्यथा ज्ञानाद्ब्रह्मप्राप्तिमतिपादकवचनविरोधस्स्यात् ।

यत्तूक्तं ज्ञानादात्मप्राप्तिरेव, न परमात्मप्राप्तिरिति तदात्मपरमात्मभेदादविध्वंसनेनैव विध्व-
स्तम् । यद्योक्तं- मामेकं शरणं ब्रजेत्यस्य कर्तारमाराध्यमुपायमुपेयं च मामनुसन्धस्वेति तद्-
युक्तम्—तद्वाक्यात्तादृशार्थामतीतेः । अकर्तारमीधरप्राप्तानं कर्तृत्यनुसन्धानस्य विपरीतज्ञानत्वेन
मोक्षाहेतुत्वाच्च । नच वासुदेवस्सर्वमिति तदुपपद्यत एवेति वाच्यं, कर्तृभोवत्त्रादिसर्वपपञ्चवाचे ब्रह्मैक-
मेव शिष्यत इति तदर्थत् ; ब्रह्मणि कल्पितस्य सर्वस्य ब्रह्मैव स्वरूपमिति वा । नच सर्वशरीरकत्वा-
त्सर्वं ब्रह्मेत्युच्यत इति वाच्यं, शरीरभूतसर्वस्याब्रह्मात्मकत्वपसङ्गात्, कर्तारं जीवं मां परमात्मानमनु-
सन्धस्वेत्यनेन जीवब्रह्माभेदादमवेशमसङ्गाच्च तव ।

यद्यप्यनेनोक्तं सर्वधर्मान् कृच्छ्रचान्द्रायणादीन् प्रायश्चित्तरूपान्सर्वान्धर्मान् परित्यज्य मामेकं
शरणं ब्रज । नच ते पापेभ्यो भीतिः, अस्मच्छरणागतिमात्रेणैव सर्वपापक्षयात्तवेत्याह अहं त्वामित्या-
दीति—तदपि तुच्छम्—नित्यनैमित्तिककाश्यारूपधर्मापरित्यागस्यार्थतस्सिद्धत्वात्, सर्वशब्दस्य प्राय-
श्चित्तमात्रपरत्वे सङ्कोचस्यान्याय्यत्वात्, भगवच्छरणागतिमात्रेण सर्वपापक्षये सति मोक्षप्राप्तौ च सत्यां
नित्याद्यनुष्ठानस्यापि वैयर्थ्यापत्तेः; नित्याद्यनुष्ठानस्य बहिर्मुखत्वेन भगवच्छरणागतिविरोचित्वाच्च । तस्मा-
त्प्रायश्चित्तानुष्ठानवन्नित्याद्यनुष्ठानस्यापि भगवदेकपरायणत्वविरुद्धत्वात्तदपि त्याज्यमेव । अत एवोक्तं
भगवता पाराशर्येण सर्वधर्मान् परित्यज्येति, अन्यथा प्रायश्चित्तानि संत्यज्येत्येव ब्रूयात् । नच निरम-
कर्मानुतिष्ठतोऽपि भगवदेकपरायणत्वं स्यादिति वाच्यं, तथासति प्रायश्चित्तमनुतिष्ठतोऽपि तत्स्यादिति
प्रायश्चित्तपरित्यागस्याप्यकर्तव्यापत्तेः ।

'सन्ध्यावन्दनां भद्रमस्तु भवते भो ज्ञानां तुभ्यं नमो भो देवाः! पितरश्च! तर्पणविधौ नाहं क्षमः क्षम्यतां ।
यत्र कापि निषद्य यादवकुलोत्तंसस्य कंसद्विषरस्मारंस्मारमघं हरामि तदलं मन्ये किमन्येन मे ॥'

इति शुक्वचनान्नित्यकर्मानुष्ठानं भगवदेकपरायणत्वविरोध्येव । हृत्पुण्डरीकस्थे भगवति पर-
मात्मनि मनसः प्रवेशनं तत्रैव चिरप्रवस्थापनं च हि भगवदेकपरायणत्वं, तत्कथमनन्तर्मुखस्य मवितु-
मर्हति ? कथमेवपन्तर्मुखस्य बहूपकरणसाध्ये कर्मणि बाह्ये प्रवृत्तिर्मवितुमर्हति ? तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यास-
पूर्विकैव भगवदेकशरणागतिरुक्तं ज्ञाननिष्ठा । नच भगवत्प्रीत्यर्थं भगवत्कर्मकरणमेव भगवच्छरणागति-

रिति वाच्यं, तादृशकर्मयोगस्य पूर्वश्लोक एवोपसंहृतत्वात्; भगवद्ब्रह्मज्ञानयोगस्य भगवच्छरणागति-
त्वाभाव इत्यस्य विरुद्धत्वाच्च । न च भगवद्ब्रह्मज्ञानं नाम मनसि कल्पितभगवद्विग्रहार्चनमेवेति तदपि
कर्मयोग एवेति वाच्यं, नित्यसिद्धप्रत्यगभिन्नभगवत्स्वरूपानुसन्धानलक्षणभगवद्ब्रह्मज्ञानस्याकर्मयोगत्वात् ।
'अकल्पितभगवत्स्वरूपध्यानं न कर्तव्यं, किं तु कल्पितभगवद्विग्रहध्यानमेव कर्तव्य'मिति राजाज्ञाऽभावात्
कल्पितापेक्षया अकल्पितं युक्तमिति- प्रसिद्धत्वात् । नचाकल्पितेश्वरस्वरूपध्यानं दुष्करमिति वाच्यं,
येषां दुष्करं तदर्थं कर्मयोगो विहित एव; येषां तु सुकरं तदर्थमेव ज्ञानयोगो-विहितः । न च
हृदि कल्पितेश्वरविग्रहार्चनमेव ज्ञानयोग इति वाच्यं, यथावस्थितवस्तुस्वरूपचिन्तनस्यैव ज्ञानयोगत्वात् ।
लोकेऽपि यथावस्थितघटादिवस्तुज्ञानमेव ज्ञानमिति व्यवह्रियते, नतु कल्पितसर्पाभासादिज्ञानं; नापि
सदुपासनम् । तस्मान्नित्यादिकर्मानुष्ठानं हृदि प्रतियादिषु वा कल्पितभगवद्विग्रहार्चनादिकं सर्वमपि
कर्मयोग एव । स चाज्ञविषयः- 'यो मां सर्वेषु मृतेषु सन्तमात्मानमीधरं, अर्चायां भजेते मौढ्या'-
दिति भागवतात्, इहापि कर्मयोगस्याज्ञविषयत्वेनोक्तत्वात् । अहं ब्रह्मास्मीति प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूप-
चिन्तनं तु ज्ञानयोगः, स च प्राज्ञविषयः; स च सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकः; स एव- 'सर्वधर्मान् परित्यज्य
यामेकं शरणं ब्रजेतिश्लोके उपसंहृतः । युक्तं चैतत्- ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयस्य पूर्वमुपक्रान्तत्वेन तस्येहोप-
संहृतत्वात् । तस्माद्ज्ञाननिष्ठापर एवायं श्लोकः । अयमेव श्लोको प्रया भङ्ग्यन्तरेणोक्तोऽद्वैतामृत-
ग्रन्थे यामके । 'धर्मान्विहाय विविधान् शरणं भजेऽहं यामेव येन विनिवर्तत एव याया' इति ।
तस्मात्प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मज्ञानादेव यायात्कार्यनिवृत्त्यात्मको मोक्षस्सम्भवति ।

यदप्युक्तं वेदान्तदेशिकेन—यामेकमित्यत्र निर्विशेषचिन्मात्रैक्यादिविवक्षां शृण्वन्तो नाल्वा
अपि परिहसेयुरिति, तत्सत्यमेव—वाला अज्ञा अपिशब्दाद्विपरीतज्ञाश्च परिहसन्त्येवाद्वैतं, ननु
सम्यग्दर्शिनः । मां कर्तारमारोध्यमुपायमुपेयं चानुसन्वत्स्वेति योजनां शृण्वन्तस्तु विवेकिन एव परिह-
सेयुः, नतु बालादयः । तद्दृष्ट्या तद्योजनाया युक्तत्वात् । यथा गर्दयगानं पिशाचानां श्रवणानन्द-
करं, यथा वा गोमायुगानं महिषाणम् । तथाहि- यदि यामित्यस्य वक्तुरि वासुदेवे पार्थसारथौ शक्ति-
स्तर्हि तत्परणारविन्दयोस्सुहृदं परिग्रहणमेव तच्छरणागतिस्स्यात् । तत्पार्थस्य सुलभमपि दुर्लभमेव, ततः
प्राक्तनानां प्रह्लादादीनां पश्चात्तनानां परीक्षितादीनां च । नचेष्टापत्तिः- लोकत्रयोपकाराय गीताशास्त्रस्य
भगवता प्रवर्तितत्वात् । अथ यदि सर्वज्ञे परमात्मनि विष्णौ लक्षणा तर्हि सिद्धमेव निर्विशेषचिन्मा-
त्रैक्यं निर्विशेषचिन्मात्रत्वाद्विष्णोरिति ।

यद्धानेनोक्तं गीताशास्त्रस्य सारार्थोऽयं भगवानेव परं तत्त्वं, यथाधिकारं तद्वाश्रयणमेव परमधर्म
इति, तदपि स्वतात्पर्यानुसारेण न सिध्यति—श्रीकृष्ण एक एव परं तत्त्वं, नतु ब्रह्मरूपादयः ।
तैहि जीवा इति हि त्वाशयः । नहि सोऽर्थो गीताशास्त्रात्सिध्यति, किंतु श्रीकृष्णश्रीनिवासरूद्रब्रह्मन्-
बृहस्पतिवायुसूर्येन्दुलक्ष्मीसरस्वतीपार्वतीगणपतिकुमारविनायकदेवगरूढगन्धर्वपिशाचोरगकिष्करिकपुरुषसिद्ध-

साध्यपितृमातृभूतमेतप्रहृत्तारानक्षत्रमनुष्यपक्षिपशुमरस्यकमठकीटसरीसृपतरुगुल्मलज्जादिचराचर सर्वभूतहृदयस्थं
मृत्पाषाणादिसर्वचेतनस्यापि च परिपूर्णं निर्विशेषं सत्यमनन्तं चैतन्यमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म परं तत्त्वं,
तदेकानुसन्धानात्मकज्ञाननिष्ठैव परमधर्मः, तदुपायमृता तु कर्मनिष्ठा इति गीताशास्त्रस्य सार इति ।
अत एवोक्तमभियुक्तैः- 'अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी'मिति, सर्वकर्मसन्न्यासस्तु देशिकै-
नाप्यभ्युपगतः । यस्य वशिनो योगेन सर्वकर्मकालो व्याप्तः, तस्य कर्मपरित्यागो युक्तो नान्यस्य । एतदेव
तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु भगवता प्रतिपादितमित्यनुसन्धातव्यं, तृतीये तावत्- 'यस्त्वात्मरतिरेव स्या'दित्यत्र,
चतुर्थे- 'योगसन्न्यस्तकर्माण'मित्यत्र, पञ्चमे च- 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्थ' इत्यत्र । तेनात्म-
स्तीनां वशिनां योगारूढानामेव कर्मसन्न्यासो युक्त इति, अस्य तु ज्ञानिनस्सन्न्यासो न युक्तः ।
किंतु समाधिनिष्ठस्यैव युक्त इति बुद्धिः; सा तु दुष्टा- यस्य त्वज्ञस्य मन चित्तं बहिर्मुखमासीत्
तेनाहं संसारमनुभवामीति भ्रान्तिस्सहि समाधिमभ्यस्यतु । यस्य तु प्राज्ञस्य ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चयः
कृतस्तस्य समाधिः ? समाधिसाध्यो हि ब्रह्मसाक्षात्कारस्त्वत् एव भवति विदुषः- आत्मत्वाद्ब्रह्मणः ।
तस्मात्समाधिनिरोक्ष एव ज्ञानयोगः । यस्य तु मतिबन्धवशाद्ब्रह्मसाक्षात्काराभावो बहुवारं श्रुतवेदान्त-
स्यापि तस्य समाधिर्विहितः । न तावता समाधिनिष्ठस्यैव सन्न्यासो युक्तः, नतु ज्ञानिन इति वाच्यं,
कृतात्मसाक्षात्कारस्य ज्ञानिनस्सन्न्यासो न युक्तः । आत्मसाक्षात्कारं प्रति यतमानस्य योगिनस्समा-
हितस्य सन्न्यासो युक्त इति कल्पनस्यायुक्तत्वात् । आत्मसाक्षात्कारेण हि पुरुषः कृतकृत्यो भवति--
'एतद्बुध्ना बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भास्त !' इत्युक्तत्वात् । नहि कृतकृत्यस्य कृत्यावशेषः स्याद्येन
विदुषः कर्मसन्न्यासो न युक्त इति कल्प्येत । नच समाहितस्यैवात्मरतिर्न तु ज्ञानिन इति वाच्यं,
अज्ञस्याप्यस्यैवात्मरतिरात्मत्वेनाभिमतो देहे, किं पुनः प्राज्ञस्य सच्चिदानन्दे आत्मनि रतिः ।
तस्माद्विदुषः कृतात्मसाक्षात्कारस्य कर्मसन्न्यासो युक्त एव, तथा आत्मसाक्षात्काराय यतमानस्य
ज्ञाननिष्ठायां प्रविष्टस्यापि युक्त एव- ब्रह्माहमस्मीत्यन्वहमनुसन्धातव्यत्वात्तेनात्मरूपस्य । अतस्समाधि-
निष्ठस्यापि कर्मसन्न्यासो युक्त एव ।

यच्चानेनोक्तमात्मरतेर्वशिनोऽपि लोकसंमहार्थं कर्मयोग एव कार्य इति, तदयुक्तम्—विदुषः
कर्तव्यत्वान्नशेषात् ; किंतु विद्वांसो यदृच्छया वासुदेववत्कर्मयोगादौ विहरन्ति । उक्तं हि- 'कृष्णो
भोगी शुकरस्यागी नृपौ जनकराधवौ । वसिष्ठः कर्मनिरतः पञ्चैते ज्ञानिनस्सृजाः ॥' इति । तत्र च
कारणं प्रारब्धकर्मैव । अत एव भगवानपि स्वस्य धर्मसंस्थापनार्थमनतीर्णत्वात्सहस्रवानुगुणं कर्मणि
प्रवृत्तः । उक्तं हि- 'वर्त एव च कर्म'णीति तेनैव । अयमेव ऋषभावतारे अवधूतस्सन् चाचर परम-
हंसपरिव्राजकचर्यां प्राहयितुं लोकेन । तस्माद्विदुषः कर्मयोग एव युक्त इति न नियमः, जनकराध-
वादीनां तु नृपत्वेन तत्प्रारब्धानुगुणं प्रजापरिपालनादौ प्रवृत्तिः । अत एवार्जुनस्यापि स्वप्रारब्धानुगुणं
युद्धे प्रवृत्तिरुचितेति मत्वा- 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं'मित्युक्तम् । नैतावता विदुषः कर्मयोग एव युक्त
इति प्रमितव्यम् । शुकादीनां विदुषां तत्र प्रवृत्त्यदर्शनात् । अनेन च शुक्रहृष्टान्तेन सर्वदा समाधि-

शालिन एव कर्मसन्न्यासो युक्त इत्येतत्प्रत्युक्तं, शुक्रस्य सन्न्यासिनस्सर्वदा समाधिनिष्ठत्वे यागवत-
सम्प्रदायोच्छेदमसङ्गात् । तस्माद्विदुषो विविदुषोश्च कर्मसन्न्यासो युक्तः । अत एव विद्वत्सन्न्यासो
विविदिषासन्न्यासश्चेति द्विविधसन्न्यासो विहितशशालेण । तस्मान्मुमुक्षुणा सर्वकर्मसन्न्यासपूर्विका
ब्रह्मात्मज्ञाननिष्ठैव कार्येति गीताशास्त्रसार्थः । तत्रानधिकारिणा तु कर्मनिष्ठेति ।

नन्वेवं जनकादीनामत्यागिनां मोक्षानुपपत्तिरिति चेत्, मैवम् — मुमुक्षोः कर्मसन्न्यासाभावे
मोक्षानुपपत्तिर्न तु युक्तस्य । जनकादयो हि जीवन्मुक्ताः- कृतात्मसाक्षात्कारत्वादत एव तेषां न मुमु-
क्षास्ति, यथा मोक्षार्थं तैस्सन्न्यासः स्वीक्रियेत । अत एव हि शमादिसम्पत्तिर्नित्यानित्यवस्तुविवेक इहा-
मुन्नफलभोगविरागो मुमुक्षुत्वं चेति विशेषणचतुष्टयं विहितं ब्रह्मविद्याधिकारिणः ।

ननु यद्येवं मुमुक्षोरेव सन्न्यासाधिकाः, नतु विदुषो मुक्तस्य तर्हि सिद्धमेव विदुषस्सर्वकर्म-
सन्न्यासानर्हत्वमिति चेत्, मैवम् — विदुषस्सर्वकर्मसन्न्यासः कार्यो न भवतीत्यस्माभिरुच्यते- कृत-
कृत्यत्वात्तस्य । न तेन तस्य कर्मसन्न्यासानुपपत्तिः- कर्मानुष्ठानहेत्वज्ञानामावादेव सन्न्यासस्य सिद्धत्वा-
त्तस्य । तस्माद्विदुषः कर्मयोगस्यैवानुपपत्तिः ।

ननु यद्येवं कृतकृत्यत्वे विदुषः कथं तस्य सन्न्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा कार्येत्युच्यते ? 'ज्ञान-
योगेन साङ्ख्यानमिति वाच्येनेति चेत्, नैष दोषः— आत्मज्ञानस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्यां विदुषो
द्वैविध्यम् । तत्र परोक्षज्ञानिनो ज्ञाननिष्ठा विधीयते नापरोक्षज्ञानिनः- तस्य कृतकृत्यत्वादिति ।

ननु कथं ज्ञायते ? स्वस्य परोक्षात्मज्ञत्वमपरोक्षात्मज्ञत्वं वेति चेत्, उच्यते— यस्य मनसि
संसारदुःखं नास्ति, मोक्षकामो नास्ति, विषयस्पृहा नास्ति, अहं ब्रह्मास्मीति निश्चयोऽस्ति, कृत-
कृत्योऽहमिति सन्तोषोऽस्ति, देहपातान्तरं मम वा वा गतिर्भविष्यतीति चिन्ता नास्ति, ईश्वरा-
न्मृत्योर्वा भयं नास्ति स विद्वानपरोक्षात्मवित् । एतद्विद्वन्स्तु शास्त्रादात्मानं ब्रह्मेति यः केवलं वेद न
त्वनुभवात्स परोक्षात्मविदिति । ततश्च विद्वान् स्वबुद्ध्या स्वस्य परोक्षज्ञत्वमपरोक्षज्ञत्वं च विदित्वा
परोक्षज्ञत्वेत्तदापि शमदमादिसम्पत्तिमालोच्य साध्यस्ति चेद्यथाविधि शिखापञ्जोपवीतादिकं परित्यज्य
प्रब्रज्य ज्ञानयोगं कुर्यात् । शमदमादिसम्पत्तिर्नास्ति चेत् कर्मयोग एवावतिष्ठेत् । एवमनेकजन्मसु कर्म-
योगानुष्ठाने इहजन्मनि वा सुकृतातिशयाच्चित्तशुद्धौ जातायां ज्ञानयोगाधिकारी भवति । उक्तं हि—
'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति, 'स्वकर्मणा
तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति च । यद्यपरोक्षज्ञस्तर्हि यथापारब्धं यद्येच्छं तस्य विहारः ।
उक्तं हि- 'निष्कैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध' इति । यस्तु पुनः पारोक्ष्येणाप्यात्मानं न
चेति तस्याज्ञस्य कर्मयोग एवाधिकारः । स च कर्मयोगस्स्ववर्णाश्रमानुसारेण विहितमिति बुद्ध्या फल-
त्यागपूर्वकमीश्वराराधनमिदमिति नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं; नतु खानसन्ध्यादिकं विद्याय देवालयधौ
सत्तैलाभ्यान्नदध्वादिभोजनादिकम् । ज्ञानयोगो नाम वेदान्श्रवणमननादिपूर्वकं ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानु-

सन्धानं, ननु द्रविडवेदपारायणादिकं, नापि शङ्खचक्राङ्कनादिकमिति बोध्यम् । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्मयोगः कार्यः; विदुषा परोक्षज्ञेन ज्ञानयोगः कार्यः इति सर्वस्य गीताशास्त्रस्य निश्चितमशुद्धयम् । तच्च मन्यना इति, सर्वधर्मानिति च श्लोकद्वयेन भगवतैव दर्शितम् ।

‘मुमुक्षुणा कर्मयोगः कार्योऽज्ञेन द्विजन्मना । परोक्षज्ञेन विदुषा ज्ञानयोग इति स्थितिः ॥’

स च ज्ञानयोगसन्न्यासपूर्वकः । स च सन्न्यासो द्विविधः- वैदिको लौकिकश्चेति । मन्त्र-पूर्वकसन्न्यासाश्रमस्वीकारो वैदिकः; गृहधनदारापत्यादिकमुत्सृज्य कापि मयागं लौकिकः । वैदिके द्विजस्यैवाधिकारः; लौकिके तु स्त्रीशूद्रादीनां सर्वेषामपि । अत एवोक्तं श्रीशङ्करस्वामिभिरुपनिषद्भाष्ये- ‘ज्ञानमार्गं सर्वेषामधिकार’ इति । कर्मयोगे तु द्विजस्यैवाधिकारः- तस्यैवोपनयनादिसंस्कारस्वत्त्वेन वेदाधिकारात् । तस्मात्—

‘यथाविधि परित्यज्य ज्ञानयोगं द्विजोऽभ्यसेत् । गृहादिकं परित्यज्य तदन्यस्तु तमभ्यसेत् ॥

कामक्रोधादिरहितचित्तसन्न्यासमाश्रयेत् । दम्भाद्यर्थं तु सन्न्यस्य पतेदेव नरोऽशुचौ ॥

ईश्वराराधनार्थं स्वं कर्म कुर्यान्मलाशयः । दम्भाद्यर्थं तु तत्कृत्वा पतेदेव नरोऽशुचौ ॥

मलं कामक्रोधादिरूपम् । अशुचित्संसारः । स्वं स्वधर्माश्रमविहितम् ।

स्वकर्मात्सृज्य पुरुषः परकर्म न चाचरेत् । अन्यथा यदि वर्तेत पतेदेव नरोऽशुचौ ॥

यस्तु ज्ञानावलेपेन विहितं न समाचरेत् । मत्तिषिद्धं चाचरेत्स पतेदेव नरोऽशुचौ ॥

शास्त्रदीपेन कर्तव्यमर्थं दृष्ट्वा समाचरेत् । स्वेच्छया यदि वर्तेत पतेदेव नरोऽशुचौ ॥

शास्त्राणामुत्तमं शास्त्रं गीताशास्त्रमिति स्मृतम् । कुण्ठधीमथितान्नायपाराङ्घ्रिजमिवाभृतम् ॥

कुण्ठो व्यासो वासुदेवो वा; आम्नायपारा उपनिषदः ।

अशोक्यान्वशोचस्त्वमित्युपक्रम्य शोचनम् । अन्ते मा शुच इत्युक्तश्लोकाभावोऽत्र शौरिणा ॥

अशेषशोकप्रशमोपायभूतमिदं ततः । शोकान्मुमुक्षुणा नित्यमध्येयमधिकारिणा ॥

बलनिर्मोचनं पुसां जलस्नानं दिनेदिने । सकृद्गीताभसि स्नानं संसारमलमोचनम् ॥

भगवद्गीता किञ्चिदधीता गाङ्गाजललवकणिका पीता । सकृदपि येन मुरारिसमर्चा क्रियते तस्य

यमोऽपि न चर्चाम् ॥

गङ्गास्नानादिवाहं गीतापारायणात्फलम् । गीतार्थब्रह्मविज्ञानं ब्रह्मानन्दपदं पुनः ॥

इति समाप्तं गीताशास्त्रं तद्भाष्यार्कमकाशश्च

समर्पितश्चार्य श्रीहयश्रीवपरब्रह्मणे ।

प्रकाशमेन परिलक्ष्य कौस्तुभप्रकाशमप्यात्मनि संशयाकुलम् ।

निरीक्ष्य कश्चिन्ना तुरगेन्द्रकन्धरं कृतं स्मितं हन्तु तमो वदातु शम् ॥

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्याऽस्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्ते इह शास्त्रार्थदाढ्याय संक्षेपत
उपसंहारं कृत्वा, अथेदानीं शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यस्यति ॥६७॥

इदमिति । इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं, संसारविच्छिन्नयेऽतपस्काय तपोरहिताय
न वाच्यमिति व्यवहितेन सम्बध्यते । तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरौ देवे च भक्तिरहिताय
कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां न वाच्यं; भक्तस्तपस्वी अपि सन्शुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपि

संशयः—किं कौस्तुभस्यैवायमपूर्वः प्रकाशः, मद्बृहदयगतं गीताशास्त्रात्पर्यं कथमेव बहि-
र्गतम् ? कौस्तुभप्रकाशैतत्प्रकाशयोः कतरोऽधिकः ? स्वातुजेन कौस्तुभेन सहार्षासनाक्षिपत्यं स्त्रीकृत-
वन्तं प्रकाशमिमं दृष्ट्वा लक्ष्मीः किं मन्यते ? प्रकाशद्वयव्याप्ते मद्बृहदये लक्ष्मीं स्थापयितुमवकाशोऽस्ति
वा नवा ? एतत्प्रकाशसाक्षात्कारालक्ष्म्या अपि ज्ञाननिष्ठारवीकारेण मयि वैराग्यं भवेत्किमु ? इत्यादि-
रुद्धः । स्मितस्य चन्द्रिकातुल्यत्वात्तमोनाशनं सुखदानं च युक्तमिति भावः । अशोच्यानित्यारभ्य
या शुच इत्येतदन्तं गीताशास्त्रमेकत्रिंशदधिकश्लोकात्मकम् । धर्मक्षेत्र इत्यारभ्य ध्रुवा नीतिर्मति-
र्ममेत्येतदन्तस्तु ग्रन्थसप्तशतश्लोकात्मकः । अत एवोक्तं भाष्यकृद्भिर्माण्यारभ्ये सप्तमिश्लोकशतैरुप-
निबन्धेति । प्रकृतिं पुरुषं चैवेति श्लोकरतु प्रक्षिप्त एवेति न गणनीयः ॥६६॥

अथ शास्त्रसम्प्रदायविधिं शिक्षयति भगवानिदमित्यादिना इत्याह भाष्यकारः—सर्वमिति ।
सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्याऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य विशेषतश्चेहान्ते शास्त्रार्थदाढ्याय संक्षेपत उपसंहारकं कृत्वा
यद्वा विशेषतो विस्तृत उपसंहृत्येत्यन्वयः । अथ शास्त्रार्थोपसंहारानन्तरमित्यर्थः । इदमिति । 'सैनयो-
रुभयोर्मध्ये विधीदन्तमिदं वच' इति यापूर्वं वक्ष्यमाणत्वोपाधिना इदंशब्देन संगृहीतमशोच्यानित्यारभ्य
या शुच इत्येतदन्तं तदेवेहेदंशब्देनोक्तत्वोपाधिना संगृह्यते । तथा च इदं पूर्वोक्तमशोच्यानित्यादिकं
मा शुच इत्यन्तं गीताशास्त्रमित्यर्थः । ते तव मयोक्तमिति शेषः । किमर्थमुक्तमत आह—हितायेति ।
किं तद्धितमत आह—संसारविच्छिन्नय इति । संसारविच्छिन्नरूपहितायेत्यर्थः । अतपस्काय न
वाच्यं त्वयेति शेषः । यद्वा ते इति त्वयेत्यर्थे बध्नी बध्नी शेषे इति सूत्रेण विहिता । तथाचेदं
ते न वाच्यमित्यन्वयः । तव हिताय मयोक्तमिति तु भाष्यकृद्भिरीदंशब्दार्थविवरणरूपजयोक्तमिति
बोध्यम् । अतपस्काय न वाच्यमित्यनेन तपस्विने वाच्यमिति भाषे आह—तपस्विनेऽप्यभक्ताय
न वाच्यमिति । कस्यिन्नभक्तायेत्यत आह—गुरौ देवे चेति । देव ईश्वरः परमात्मा । कस्यां
चिदपीति । दारिद्र्यादिकष्टदशापसावपीत्यर्थः । दारिद्र्यो हि शास्त्रविद्वन्लोभेनाभक्तायाऽपि ब्रूया-
दिति भावः । रुग्णश्च शास्त्रविस्वरोऽप्यपहाराबाभक्तायापि भिषजे ब्रूयादिति च । एवं तपस्विने भक्ताय
ब्रूयादिति भाषे आह—नचाशुश्रूषव इति । श्रोतुमिच्छुः शुश्रूषुः, नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादितिन्याया-

न वाच्यं; न च मां यो वासुदेवं मनुष्यं प्राकृतं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणे-
 नेश्वरत्वं ममाऽज्ञानं न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यं; भगवत्यनसूयायुक्ताय
 तपस्विने शुश्रूषवे भक्ताय वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । तत्र 'मेधाविने तपस्विने-
 वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनाच्छुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यं; शुश्रूषा-
 भक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यं; भगवत्यसूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि
 न वाच्यं; गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसम्प्रदायविधिः ॥६७॥

दिति भावः । यश्शुश्रूषुस्स जिज्ञासया श्रोतव्यार्थं पृच्छत्येवेति बोध्यम् । यद्वा शुश्रूषुः गुरुपरिचरण-
 शीलः- 'गुरुशुश्रूषया विधेति स्मरणात् । एवं तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवेऽपि भगवत्यसूयायुक्ताय न
 वाच्यमित्याह—नच मामिति । मां शास्त्रकर्तारमित्यर्थः । शास्त्रकर्तरीश्वर इति बुद्धौ सत्यामेव
 तच्छास्त्रोपदेशः फलतीति भावः । कुतोऽभ्यसूयति ? तत्राह—मनुष्यं प्राकृतं मत्वेति । प्राकृतं
 सधारणं मनुष्यं मत्वा आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन आत्मप्रशंसादिरूपदोषारोपणेन 'मत्तः परतरं
 नान्य'दित्यादेरुक्तत्वाच्छ्रीकृष्णेनेति भावः । तदीयश्रीश्वरत्वं निरवधमज्ञानं न सहते- ईर्ष्यायुक्तो
 भवति । अयोग्यशास्त्रोपदेशानर्हः । सामर्थ्याद्भ्रम्यतेऽर्थात्सिध्यतीत्यर्थः । इदं ते अतपस्काय न
 वाच्यमिदं ते अभक्ताय न वाच्यमिदं ते अशुश्रूषवे न वाच्यं, यो मामभ्यसूयति तस्मा इदं न वाच्यं,
 कदाचनेति सर्ववाक्येष्वन्वेतव्यम् । तत्रैवं सति ग्रन्थान्तरे मेधाविने तपस्विने वा वाच्यमिति मेधावि-
 तपस्विनोर्विकल्पस्य दर्शनात् । इहानुक्तोऽपि मेधावी ग्राह्यः । गृहीते च तस्मिन् मेधावितपस्वित्वयो-
 रसमप्राधान्येन सामानाधिकरण्यं नावश्यकम् । मेधा ग्रहणधारणशक्तिः; तपश्चित्तैकाग्र्यम् । मन्द-
 बुद्धेरपि चित्तैकाग्र्येऽसति शास्त्रार्थपरिज्ञानं भवति, मेधाविनस्तु मेधावशादेव शास्त्रार्थपरिज्ञानं भवति ।
 चित्तैकाग्र्यं तस्य गौणमेव । यद्वा यमनियमादिलक्षणं तपः, तद्वान् तपस्वी; बुद्धिमांस्तु मेधावी
 यमनियमादिरहित एव । तत्र मेधावी उत्तमाधिकारी, तपस्वी तु मध्यम इति बोध्यम् । शुश्रूषा-
 भक्ती तु द्वयोरपि प्रधाने एवेत्याह—शुश्रूषेति, तद्युक्तायेति । शुश्रूषाभक्तियुक्तायेत्यर्थः । शुश्रूषा-
 भक्तिवियुक्ताय तपस्विने न वाच्यं, तादृशाय मेधाविनेऽपि न वाच्यमिदं शास्त्रमिति शेषः । शुश्रूषा-
 भक्तिमान् मेधावी तपस्वी वा यदि श्रीकृष्णे सासूयस्तर्हि तस्मै न वाच्यमित्याह—भगवतीति,
 समस्तेति । शुश्रूषाभक्ती मेधातपसोरन्यतरश्चेति गुणत्रयवतेऽपीत्यर्थः । यद्वा यस्य कस्यापि धर्मस्य
 मेधातपसी द्वे अपि भवत इति गुणचतुष्टयवतेऽपीत्यर्थः । एवं भगवत्यसूयायास्तर्ह्युणावारकप्रबलदोष-
 त्वादेव पृथगुक्तिः । यः पुनर्न तपस्वी, नापि मेधावी; तस्यापि यदि गुरुपरिचर्या- गुणै देवे कृष्णे च
 भक्तितर्ह्ये तस्मा इदं वाच्यमेवेत्याह—गुर्विति । अतएव श्रीशङ्कराचार्यस्वामिना स्वशुश्रूषाभक्तियुक्तस्य
 मन्दमतेस्तपस्विनोऽप्यानन्दगिरेरिच्छिष्यस्य शास्त्रोपदेशः कृतः । शास्त्रसम्प्रदायः पूर्वपूर्वस्य गुरोरुत्तरोत्तरं
 शिष्यपति शास्त्रस्थोपदेशः- शास्त्रसम्प्रदाय इत्युच्यते । सम्यक् प्रदीयते शिष्यायेदं गुरुणेति सम्प्रदाय
 उपदेशस्तस्य विधिर्विधानम् ॥६७॥

सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह—

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

य इति । य इमं यथोक्तं परमं परमनिश्चयसार्थं केशवाजुनयोस्संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया; भक्तेः पुनर्ग्रहणाद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने प्राप्तं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यतीत्युच्यते- भक्तिं मयि परां कृत्वा 'भगवतः परमगुरो-रच्युतस्य शुश्रूषा मया क्रियत' इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एव । असंशयोऽत्र संशयः न कर्तव्यः ॥६८॥

किं च—

नच तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

नेति । नच तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकरः, अन्यः प्रियकृत्तमः, नास्त्येवेत्यर्थो वर्तमानेषु । नच भविता

य इति । यो मयि परां भक्तिं कृत्वा परमं गुह्यमिमं मद्भक्तेष्वभिधास्यति स मामेवैष्यत्यसंशयः । सम्प्रदायस्य कर्तुरूपदेष्टुरित्यर्थः । यथोक्तं पूर्वोक्तं ग्रन्थम् । परममुत्कृष्टमुत्कृष्टत्वं चास्य मन्थ-स्योत्कृष्टपुरुषार्थसाधनत्वादित्याह—परमनिश्चयसार्थमिति । परमनिश्चयसं मोक्षोऽर्थः फलं यस्य तं तथोक्तम् । संवादः प्रश्नोत्तरसरणिर्गोप्यतमं रहस्यं मयि भक्ता मद्भक्तास्तेषु मद्भक्तेषु मन्थतोऽर्थतश्चेति मन्थं तदर्थं च वक्ष्यतीत्यर्थः । कथमभिधास्यतीत्यत्राह—यथेति । त्वयि मया यथाभिहितं यद्वा स्थापितं तथेत्यर्थः । ननु नाभक्ताय कदाचनेत्यनेनामक्तेषूपदेशस्य निषिद्धत्वान्मद्भक्तेष्विति वचन-सिद्धे व्यर्थमत आह—भक्तेरिति । भवतीति पुरुष इति शेषः । शुश्रूषा परिचर्या, तदुपदिष्टार्थस्य शिष्यमशिष्यद्वारा भुवि विपुलीकरणमेव तच्छुश्रूषेति भावः । न संशयोऽसंशयसंशयस्याभावः । मद्भक्तार्थे कोऽपि संशयो नास्तीत्यर्थः । एतेन गीताशास्त्रसम्प्रदायकर्तुर्भक्तिः फलमिति सिद्धम् ॥६८॥

नेति । मे मनुष्येषु तस्मादन्यः प्रियकृत्तमः कश्चिदपि नास्ति । भुवि मे तस्मादन्यः प्रिय-तरो नच भविता । यो गीतासम्प्रदायकृद्भिर्द्वान् स एव मम वर्तमानकाले भविष्यत्काले वाऽतिशयेन प्रियः, नतु तदन्यः कोऽपि मम प्रियतमः । ज्ञानिनः प्रियत्वं पूर्वमुक्तं स च मम प्रिय इति । यस्तु ज्ञानी सन् गीतासम्प्रदायं करोति पात्रे स तु प्रियतम इतीहोच्यते । अन्यथा गीताशास्त्रपसङ्गो भुवि लुप्येत यदि ज्ञानी किं मम शिष्योपदेशेनेति तूष्णीं तिष्ठेत् । तस्माद्ज्ञानिनिश्चयोपदेश आवश्यकः; स्वयं तीर्णः परान् तारयेदिति न्यायादिति भावः । वर्तमानेष्विति । मनुष्येष्वित्यस्य विशेषणम् ।

भविष्यत्यपि काले तस्माद्द्वितीयोऽन्यः प्रियतरः प्रियकृत्तरो भुवि लोकेऽस्मिन्न भविता ॥
योऽपि—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टस्यामिति मे मतिः ॥७०॥

अध्येष्यत इति । अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादिनपेतं संवादरूपं ग्रन्थ-
मावयोः तेनेदं कृतं स्यात् । ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मान-
सत्त्वाद्द्विषिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्राध्ययनं स्तुयते । फलविधिरेव वा, देव-
तादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फलं भवतीति । तेनाध्ययनेन चाहमिष्टः पूजितस्स्यां भवेय-
मिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥७०॥

अथ श्रोतुरिदं फलम्—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तश्शुभान्लीकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धावानः अनसूयश्च असूयावर्जितस्सन्निमं ग्रन्थं शृणुयादपि

भविष्यत्यपि काले इति । भविष्यत्यु मनुष्येष्वपीत्यर्थः । लोकेऽस्मिन्निति । भूलोक इत्यर्थः ।
एवं ज्ञानिनो ज्ञानोपदेष्टुश्च भगवत्प्रियतमस्त्वादेव- 'नारायणप्रियप्रनेत्रमदापहारं वाराणसीपुरपतिं भज
विश्वनाथ'मित्युक्तमभियुक्तैश्शिवस्य विष्णुप्रियत्वम् ॥६९॥

अध्येष्यत इति । मो धर्म्यमावयोः संवादमध्येष्यते च तेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यामिति
मे मतिः । यज्ञानां द्रव्ययज्ञादीनां जपयज्ञश्चेष्टः- 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मीत्युक्तत्वात् । स च त्रिविधः-
विधिजप उपांशुजपो मानसजपश्चेति । तत्र विधिजपो वाचा विस्पष्टं बहिर्मन्त्रोच्चारणं; उपांशुजपो
निश्चलं जिह्वोष्ठचलनपूर्वकं मन्त्रोच्चारणं; मानसजपस्तु मनसि केवलं मन्त्रोच्चारणं जिह्वोष्ठचलनादि-
रहितम् । एषु त्रिषु जपेषु मानस उरुकृष्टः- चित्तैक्याग्यपूर्वकत्वात्मानसजपस्य । स एव मानसजप
इह ज्ञानयज्ञशब्देनोच्यते इत्याह—विधीति, मानसत्त्वादिति । मनसोऽन्तःकरणत्वेनोत्कृष्टत्वा-
त्तदीयोऽयं जपोऽप्युत्कृष्ट एवेति भावः । स्तुयत इति । ज्ञानयज्ञस्तुल्यं गीताशास्त्राध्ययनमित्युच्यते
इत्यर्थः । यक्षान्तरमाह—फलविधिरिति । तदेव विष्टुणोति—देवतेति । देवतादिविषयज्ञान-
यज्ञस्य यफलं तत्तुल्यं फलमस्य गीताध्येतुर्भवतीत्यर्थः । यथा ज्ञानयज्ञेनाग्न्यादिभ्रजपरूपेणाऽग्न्यादि-
देवता इष्टा भवन्ति, तथा गीताध्ययनेन भगवानहमिष्टो भवेयमित्यर्थः । यद्वा मानसिकनारायणाद्याक्षरी-
मन्त्रजपवद्गीताध्ययनमपि मत्प्रीतिकारणमिति भावः । तेनेति । ज्ञानयज्ञस्तुल्येनेत्यर्थः । अध्ययने-
नेति । गीताध्ययनेनेत्यर्थः । ममेति । सर्वज्ञस्येत्यर्थः । ततश्चेद्वरामितत्वात्त्रात्र संशयादिः कार्यः ।
भगवद्विषयकज्ञानयज्ञस्तुल्यमेव गीताध्ययनमिति सिद्धान्त एव ॥७०॥

श्रद्धावानिति । मो नरश्श्रद्धावाननसूयश्च सत्त्वावयोः संवादं शृणुयादपि सोऽपि मुक्तस्सन्

यो नर अपिशब्दात्किमुत । अर्थज्ञानवान् सोऽपि पापान्मुक्तश्शुभान्प्रशस्तान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥७१॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुद्धत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्राह-
यिष्याम्युपायान्तरेणापीति प्रष्टुरभिप्रायः, यत्नान्तरं चास्थाय शिष्यस्य कृतार्थता कर्तव्ये-
त्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति—

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसम्मोहः प्रणष्टस्ते धनंजय ! ॥७२॥

कश्चिदिति । कश्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं हे पार्थ ! त्वयैकाग्रेण
चेतसा चित्तेन, किं वाऽप्रमादतः ? कश्चिदज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तस्सम्मोहोऽविविक्त-
स्वभावोऽविवेकः स्वाभाविकः किं प्रणष्टः ? यदर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायासस्तव; मम चोपदेष्टु-
पुण्यकर्मणां शुभान्लोकान्प्राप्नुयात् । शृणुयादपीत्यपिशब्दार्थपाह—अपीति । श्रोताप्येवं किमुत ?
प्रज्ञावांस्तदर्थभिज्ञ इत्यपेत्थः । मुक्तस्य कथं पुण्यलोकपाप्सिरत आह—पापादिति । नायं पुण्यपाप-
विनिर्मुक्तः परमात्मज्ञानवर्तिक्तु पापादेव मुक्त इत्यर्थः । पुण्यकर्मणां स्वर्गिणाम् ॥७१॥

कश्चिदिति । शास्त्रार्थस्य ग्रहणाग्रहणे ज्ञानाज्ञाने तयोर्विवेकः, तस्य बोद्धुमिच्छा बुभुत्सा;
तथा शास्त्रार्थे मदुक्तदृश्याप्येणार्जुनेन ज्ञातो वा उताज्ञत इतीममंशं विविच्य ज्ञातुं पृच्छति कृष्ण
इत्यर्थः । किं तत्फलमत आह—तदिति । तदग्रहणे शास्त्रार्थस्याग्रहणे शिष्यस्येति शेषः । ज्ञाते
सति मदुक्तमर्थं शिष्योऽयं नावैदिति ज्ञाने सतीत्यर्थः । उपायान्तरेण शास्त्रार्थं ग्राहयिष्याम्यर्जुनेनेति
प्रष्टुः कृष्णस्याशयः । अनेन चाचार्यधर्मेशिक्षितो भवतीत्याह—यत्नान्तरमिति । यद्येकेनोपाये-
नोवर्तेन शिष्यः कृतार्थो न भवति तर्ह्युपायान्तरेणापि शिष्यः कृतार्थोऽर्तव्य आचार्येणेत्यर्थः । हे पार्थ !
त्वयैकाग्रेण चेतसा एतत् श्रुतं कश्चित् ? हे धनञ्जय ! तेऽज्ञानसम्मोहः प्रणष्टः कश्चित् ? अत्रेन्द्रिय-
सत्त्वादुर्जुनस्य श्रुतमिति प्रश्नोऽनर्थकोऽऽ आह—श्रवणेनावधारितमिति । मदुक्तं सर्वं श्रुत्वा
स्वकर्तव्यार्थं निश्चितवान् किमित्यर्थः । एकाग्रेण चेतसा सावधानमनसेत्यर्थः । तदेवाह—अप्रमादत
इति । प्रमादोऽनवधानता, तदभावोऽप्रमादः- ततोऽप्रमादतः । अज्ञानात्सम्मोहोऽज्ञानसम्मोहः पञ्च-
मीति योगविमागात्समासः; यद्वा शाकपार्थिवादित्रादुत्तरपदलोपसमासः । इदमेवाह—अज्ञान-
निमित्तस्सम्मोहोऽज्ञानसम्मोह इति । अज्ञानं निमित्तं कारणं यस्य सोऽज्ञाननिमित्तः । अविविक्त-
भावो विविक्तं विवेकस्स यस्य नास्ति सोऽविविक्तस्तस्य भावोऽविविक्तभावो अविवेकित्वम् । अवि-
वेकस्वभाव इति यावत् । अर्थ चाविवेकः कार्याकार्यविषयः, आत्मानात्मविषयो वा; उभयविषया-
प्यविवेकस्यात्मनिष्ठस्यार्जुनेनादौ दर्शितत्वात्- 'पापमेवाश्रयेत्स्वान् हृत्स्वैज्ञानात्त्रायिन' इति । यदर्थ
इति । यदज्ञानसम्मोहनिवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ते बुभुत्समिति तदर्थमेत्यर्थः । त्वां शो वयितुं प्रवृत्त इति

त्वायासः प्रवृत्तः ते तुभ्यं हे धनंजय ! ॥७२॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहस्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत !

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

नष्ट इति । नष्टो मोहोऽज्ञानजस्वप्नस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुरुचरस्मृतिश्चात्म-
तत्त्वविषया लब्धा, यस्या लाभात्सर्वहृदयग्रन्थीनां विप्रमोक्षः; त्वत्प्रसादात्तत्र प्रसादान्मया
त्वत्प्रसादमाश्रितेन हे अच्युत! अनेन मोहनाशप्रश्रप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति
निश्चितं दर्शितं भवति; यतो ज्ञानान्मोहनाश आत्मस्मृतिलाभश्चेति । तथा च श्रुतौ-
'अनात्मविच्छोचा'मीत्युपन्यस्यात्मज्ञानेन सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष उक्तः; 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः,
तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यत' इति च मन्त्रवर्णाः । अथेदानीं त्वच्छासने
यावत् । ते त्वेति वा भाष्यपाठः, स्वदुब्धिगत इत्यर्थः । धनंजयेति । धनज्ञस्य तव मदुपदेशेन
मोहजयस्तुकरं एवेति भावः ॥७२॥

नष्ट इति । हे अच्युत । त्वत्प्रसादान्मम मोहो नष्टः; यया स्मृतिर्लब्धा; त्वच्छासने
स्थितोऽस्मि; गतसन्देहश्चास्मि; तव वचनं करिष्ये; गतसन्देहस्सन् त्वच्छासने स्थितोऽस्मीति वा ।
मोहोऽविवेकः । कस्मादुदितोयमत आह—अज्ञानज इति । किमस्य कृत्यमत आह—संसारेति ।
नचार्थं मोहनाशस्तुकर इत्याह—सागर इवेति । दुरुचरः दुःखेनाप्युत्तुमशय इत्यर्थः । किंविषया-
स्मृतिस्त आह—आत्मेति । आत्मतत्त्वस्मरणं जातमित्यर्थः । अनेन कृष्णोपदेशात्प्रागप्यर्जुनस्यात्म-
तत्त्वज्ञानं परोक्षपायमस्त्येव, तस्तु मोहेनाच्छादितं मेघेन सूर्य इव भगवदुपदेशान्मोहनाशे सति पुन-
स्तस्मरणं जातमिति सूच्यते । यद्वा स्मृतिरिह ज्ञानमेवेति बोध्यम् । अथवा यत्त्वयोपन्यस्तमात्मतत्त्वं
तदिदानीं स्मर्यत इत्यर्थः । एतेन स्मृतिजनकसंस्कारवचया सुहृदमर्जुनस्यात्मज्ञानमिति सूच्यते ।
स्मृतिफलमाह—यस्या इति । हृदयग्रन्थीनां कामानां विशेषेण पकर्षेण मोक्षो विप्रमोक्षो नाश इति
यावत् । मोहनाशप्रश्रप्रतिवचनेनेति । मोहो नष्टः किमिति पश्चः, मोहो नष्ट इति तत्प्रतिवचनं च
तेनेत्यर्थः । एतावदेवेति । मोहनाशमात्रमेवेत्यर्थः । यतो यस्माद्ज्ञानाच्छास्त्रार्थमृतब्रह्मात्मज्ञाना-
दित्यर्थः । आत्मस्मृतिरात्मस्वरूपस्मरणं यत्प्रागज्ञानाद्विस्मृतमिव स्थितं तस्यात्मस्वरूपस्य सच्चिदानन्द-
लक्षणस्य स्मरणमित्यर्थः । तस्मात्कार इति यावत् । लब्धाभ्येत्वेतावदेव शास्त्रार्थज्ञानफलमित्यर्थः ।
यस्माद्ज्ञानान्मोहनाश आत्मस्मृतिलाभश्च भवति, तस्माच्छास्त्रार्थज्ञानस्यैतावदेव फलमित्यर्थः ।
अनयोऽपि मोहनाशमात्रमेव फलं सति तस्मिन्नात्मस्मृतेस्सवत एव जायमानत्वादिति बोध्यम् । 'अनात्म-
विच्छोचामि तं मा भगवश्शोकस्य पारं तास्य'तिरित्यादिरिहानुसन्धेयः । तत्र विद्यादशायामेकत्व-
मात्मैक्यमनुपश्यतो विदुषः को मोहः ? कश्शोकः ? शोकमोहौ द्वावपि न स्त इत्यर्थः ।

स्थितोऽस्मि; गतसन्देहो मुक्तसंशयः; करिष्ये वचनं तव; अहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थः; न मम कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः । परिसमाप्तशस्त्रार्थ इति ॥७३॥

अथेदानीं कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं संजय उवाच—
संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

इतीति । इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनस्संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि; अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥७४॥

तं चेमम्—

व्यासप्रसादाच्छ्रुत्वानिमं गुह्यतमं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतस्स्वयम् ॥७५॥

व्यासप्रसादादिति । व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लाभाच्छ्रुत्वानिमं संवादं गुह्यतमं परं योगं, योगार्थत्वग्रन्थोऽपि योगः, संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयवचनमिति । त्वदुक्तमर्थं करिष्ये इत्यर्थः । युद्धं करिष्यामीति यावत् । 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्व'मित्युक्तत्वादिति भावः । ।

ननु साक्षात्परमेश्वरस्य श्रीकृष्णस्योपदेशाद्भुजुनः किं कृतार्थः ? उताकृतार्थः ? आद्ये- युद्धं करिष्ये इत्यर्जुनवचनमयुक्तं, युद्धस्य कर्तव्यत्वेनावशेषे सति कृतकृत्यत्वाभावात् । द्वितीये- यदि साक्षाच्छ्रीकृष्णेनोपदिष्टगीताशास्त्रार्थोऽप्यर्जुनोऽकृतार्थस्तर्हि अर्वाचीनैर्गुरुभिरुपदिष्टगीतार्थानां शिष्याणां कथं कृतकृत्यत्वं स्यात् ? न कथमपीत्याशङ्कामाह—अहमिति । ननु करिष्ये वचनं तवेति कण्ठत उक्तत्वात्कथं मम कर्तव्यं नास्तीत्यभिप्रायस्य सिद्धिरिति चेत्, उच्यते—त्वत्प्रसादादात्मस्मृतिलामेन मम सर्वकामप्रहाणात्कृतार्थे एवाहं मम चादिक्रियस्थात्मनः किमपि न कर्मास्ति, लोकसंप्रहार्थं भूभारहरणार्थतया आवयोरवतीर्णत्वेन तस्मारब्धानुगुणं तस्मारब्धक्षपणार्थं च क्षत्रियस्वभावसिद्धं युद्धाख्यं कर्म भवानिव लोकसृष्ट्यादिकं कर्म करिष्ये केवलं लीलयेति पार्थस्याशयात् । आचार्यकर्तृकशाला-र्थोपदेशस्य कृतार्थोऽहमिति शिष्यवचनश्रणमेवावसानमित्यभिप्रेत्याह—परिसमाप्तशस्त्रार्थ इति ॥७३॥

इतीति । अहं रोमहर्षणमद्भुतमितीमं महात्मनो वासुदेवस्य पार्थस्य च संवादमश्रौषम् ॥७४॥

व्यासेति । अहं साक्षात्स्वयं कथयतो योगेश्वरात्कृष्णाद्व्यासप्रसादाद्गुह्यतमं परं योगमिमं श्रुत्वान् । कोऽसौ व्यासप्रसादोऽत आह—दिव्यचक्षुर्लाभादिति । दिव्यचक्षुर्दानरूपव्यासप्रसादादित्यर्थः । अतिव्यवहितमपि दुर्दर्शमर्थमव्यवहितमिव येन पश्यति तद्विव्यचक्षुः; योगिनां स्वामाविकमिदं चक्षुः । अत एवातीन्द्रियार्थदर्शिनो योगिनः । इदंशब्दार्थमाह—संवादमिति । ग्रन्थमित्यर्थः । ग्रन्थस्य कथं योगत्वमतं आह—योगार्थत्वादिति । योगः कर्मयोगज्ञानयोगोभयात्मकः; स एवार्थोऽ-

यत्स्वयं, न परम्परया ॥७५॥

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

राजन्निति । हे राजन् धृतराष्ट्र ! संस्मृत्य संस्मृत्य प्रतिक्षणं संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यमिमं श्रवणेनापि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥७६॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

तदिति । तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्विश्वरूपं विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

किं बहुना—

यत्न योगेश्वरः कृष्णो यत्न पार्थो धनुर्धरः ।

तत्त श्रीर्विजयी भूतिर्धृवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासुषनिपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसन्न्यासयोगो

नामाऽष्टादशोऽध्यायः ।

यत्नेति । यत्न यस्मिन्पक्षे योगेश्वरस्सर्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभवत्वात्सर्वयोगबीजस्य

भिद्येयो यस्य तत्त्वात् । अत एवास्य योगशास्त्रत्वमिति भावः । योगप्रतिपादकं शार्ङ्गं हि योगशास्त्रम् । न चात्यसंयमयोगादयो बहव इहोक्ता इतिकृत्वा किमिति कर्मज्ञानयोगद्वयमेव स्वयोक्तमित्युच्यते इति वाच्यं, सर्वेषां योगानां तदुभयेऽन्तर्भावात् । व्याख्यानान्तरमाह—संवादमिति । संवादरूपमिमं योगमित्यर्थः । योगेश्वरादिति । कर्मयोगज्ञानयोगफलप्रदात्तत्रिर्वाहकाच्चेत्यर्थः । न हीश्वरानुग्रहाभावे कर्मयोगे ज्ञानयोगे वा प्रवृत्तः पुरुषस्तरपारं पश्येदिति भावः । साक्षात्स्वयं कथयत इत्यस्यार्थमाह— न परम्परयेति । एतेन नान्न ग्रन्थलोपतद्विस्तराद्याशङ्का कथंति सिद्धम् ॥७५॥

राजन्निति । हे राजन् ! इमं पुण्यमद्भुतं केशवार्जुनयोस्संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य मुहुर्मुहु- हृष्यामि च । संस्मृत्य संस्मृत्येति नित्यार्थे द्विर्भावः । कदा संस्मृत्येत्यत आह—प्रतिक्षणमिति । क्षणक्षण इत्यर्थः । श्रवणेनापीति । किं पुनस्तदर्थानुष्ठानेनेति भावः । गीताशास्त्रस्याबन्धकत्वात्पुण्यप्रदमिति नोक्तं, किं तु पापहरमित्युक्तमिति बोध्यम् । हृष्यामि हर्षं प्राप्नोमि ॥७६॥

तक्षेति । हे राजन् ! तच्च अत्यद्भुतं हरे रूपं संस्मृत्य संस्मृत्य मे यद्वान् विस्मयो भवति; पुनःपुनः हृष्यामि च ॥७७॥

यत्नेति । एवं सङ्गयोक्तं श्रुत्वापि दुर्योधनविजयाकाङ्क्षिणं सर्वात्मनाऽन्धं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा प्राह

कृष्णः, यत्र यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा तत्र श्रीः, तस्मिन्पाण्डवानां पक्षे श्रीविजयः, तत्रैव भूतिश्रियो विशेषो विस्तारो भूतिः, ध्रुवाऽव्यभिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं मतिर्ममेति ॥७८॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छाङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्ष-

सन्त्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ।

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यं सम्पूर्णम् ।

हरिः ओम् ।

सञ्जयः—यत्नेति । यत्र योगेश्वरः कृष्णोऽस्ति, यत्र धनुर्धरस्य पार्थोऽस्ति-तत्र श्रीविजयो मूर्ति-
नीतिश्च ध्रुवेति मम मतिः । सर्वेषां योगानां यद्बीजं कारणं गीतायाञ्च तस्य तत्प्रभवत्वात्स कृष्णः
प्रभवः कारणं यस्य तत्त्वात् ; कृष्णो नोक्तत्वादित्यर्थः । यद्वा सर्वस्यापि योगलक्षणस्य बीजस्य तत्प्रभ-
वत्वात् । अथ वा सर्वेषामपि योगिनां यद्योगबीजमस्ति तस्य तत्प्रभवत्वात् ; यद्वा सर्वयोगबीजस्य
सत्त्वगुणस्य तत्प्रभवत्वात्सर्वमपि योगात्मकं बीजं ; तस्मादीश्वरानुग्रहादित्यर्थः । प्रभवति वर्धते अंकुरी-
भवतीति वा तत्प्रयत्नं तस्य भावस्तत्प्रभवत्वं तस्मात् ; यद्वा योगो बीजं यस्य तद्योगबीजं सर्वं च
तद्योगबीजं च सर्वयोगबीजं तस्य सर्वस्यापि योगफलस्येत्यर्थः । तत्प्रभवत्वादीश्वरजन्यत्वादीश्वराधीनत्वा-
दिति यावत् । नास्य धनुस्सर्वसाधारणमिति द्योतयितुमाह—गाण्डीवधन्वेति । गाण्डीवं धनुर्धस्य स
गाण्डीवधन्वा । श्रीसम्पत् ध्रुवा । विजयो जयो ध्रुव इति लिङ्गविपरिणामेन बोध्यम् । मूर्तिशब्दार्थ-
माह—श्रियो विशेष इति । सम्पद्विस्तार इत्यर्थः । ध्रुवाऽव्यभिचारिणी ; सत्येत्यर्थः । शाश्वतेति वा ।
राज्ञस्समीपे भृत्यस्य विनयेन भवितव्यत्वात् ध्रुवा नीतिरिति ध्रुवमिति नोक्तं ; किंतु मतिर्ममेत्युक्तम् ।
कृष्णार्जुनवति पक्षे श्रीविजयादिकं वस्तुतो भविष्यतु वा ना वा । मम तु भविष्यत्येवेति प्रतिभातीति
विनयप्रदर्शनं, वस्तुतो भविष्यत्येवेति निश्चय एव सञ्जयस्य-दृष्टकृष्णमाहात्म्यत्वाद्विश्वरूपसङ्गे ।
इतीदमभिप्रेत्याह यगवान् भाष्यकारः—मम त्विति । तुशब्दादन्येषां भवदादीनामन्यथा प्रतिमातु
नामेति सूच्यते—ममेति । इति भाष्यपाठे त्वितिशब्दो भाष्यसमाप्तिवाचीति बोध्यम् ॥७८॥

इति श्रीबेङ्गकोण्डोपनामक रामकविवरकृते

श्रीमच्छाङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे

अष्टादशोऽध्यायः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

सौम्यज्येष्ठामायावर्षितश्च

श्रीहयवदनाय ।

श्रीः

मोक्षसन्न्यासयोगो मोक्षप्रदकर्मसन्न्यासयोगप्रतिप्रादक इत्यर्थः ।

सर्वधर्मानिति चरमश्लोके तस्यैव प्रतिपादितत्वादिति भावः ।

श्लो॥ श्रीकृष्णलीला उपवर्ष्य कृष्णलीलातरङ्गिण्यभिधे प्रबन्धे ।

श्रीकृष्णगीतार्थमवर्णयन् एवं स रामोऽह्यहो ! कृतार्थः ॥

श्रीकृष्णपादाब्जमरन्दपानात्कृष्णस्वरूपासृतपानतश्च ।

तुप्तस्य रामस्य कवेः प्रकाशः प्रकाशतामारवि माषवाप्तः ॥

श्रीकृष्णभक्त्या क्रियते वसाञ्जोऽप्यास्यज्ञ इत्यत्र कविं पमोणम् ।

विज्ञाय कृष्णे सगुणेऽगुणे वा भक्तिं सुसुहृर्वितनोतु नित्यम् ॥

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST

Do.No.12-8-5/5 NARASARAOPET. REG NO : - 112/bk - g/09.

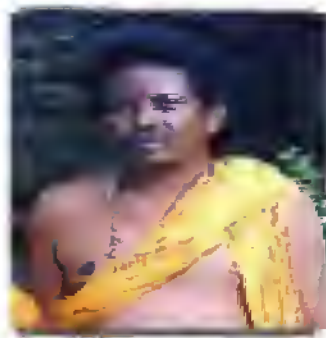
నిరవాహకులు :

ప్రొ శ్రీ అచార్య విల్లంబాంబ శ్రీనివాసు బాలాచారియ మోహన్

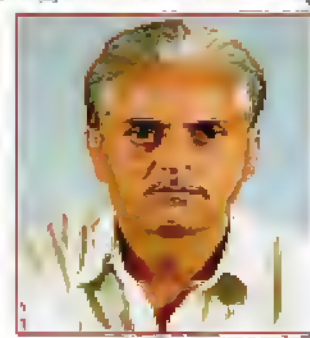
అధ్యక్షులు :

ప్రొ శ్రీ విల్లంబాంబ దేవరేట సుబ్బారాజారెడ్డి

ఉపాధ్యక్షులు :

ప్రొ శ్రీ విల్లంబాంబ రామకృష్ణ శిరిరాధ్య

ప్రధాన కార్యదర్శి :

ప్రొ శ్రీ విల్లంబాంబ వియంబిరెడ్డి

విహారు కార్యదర్శి :

ప్రొ శ్రీ విల్లంబాంబ దయానందరావు

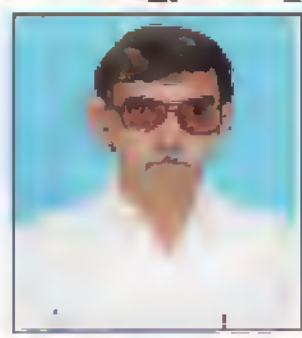
కో-అల్యూటర్లు :

ప్రొ శ్రీ విల్లంబాంబ దేవరేట లక్ష్మీరామకృష్ణారెడ్డి మమిర

కార్యనిర్వాహక సభ్యులు :

ప్రొ శ్రీ విల్లంబాంబ దేవరేట కృష్ణ రామకృష్ణారెడ్డి

కార్యనిర్వాహక సభ్యులు :

ప్రొ శ్రీ విల్లంబాంబ నారాయణం